

П. Ф. Дзмітрачкоў

БЕЛАРУСЬ У СКЛАДЗЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

ДРУГАЯ ПАЛОВА XIII —
ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVII стст.

63.3(2b)073

Д43

П.Ф. ДЗМІТРАЧКОЎ

БЕЛАРУСЬ У СКЛАДЗЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

ДРУГАЯ ПАЛОВА XIII —
ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVII стст.

Дапушчана Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка для студэнтаў
гістарычных спецыяльнасцей устаноў,
забяспечваючых атрыманне вышэйшай адукацыі

000000 702287

4-5345
БІБЛІЯТЭКА
Маріёўскага
дзяржаўнага
універсітэта
імя А. А. Куляшова

Маріёў
2003

УДК 941(476)(075.8)

ББК 63.3(2Б)я73

Д53

Рэцэнзенты:

Доктар гістарычных навук, прафесар,
в.а. дырэктара Інстытута гісторыі НАН Беларусі *М.С. Сташкевіч*;

Доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі
новага і навейшага часу БДУ *М.С. Кошалеў*;

Дацэнт кафедры славянскай гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі
БДПУ імя М. Танка *В.Р. Федарасава*;

Старшы выкладчык кафедры славянскай гісторыі і метадалогіі
гістарычнай навукі БДПУ імя М. Танка *А.Р. Праннік*;

*Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага
і экспертнага савета МДУ імя А.А. Куляшова*

Дзмітрачкоў П.Ф.

д53 Беларусь у складзе Вялікага Княства Літоўскага. Другая
палова XIII – першая палова XVII стст.: Вуч. дап. – Магілёў:
МДУ імя А.А. Куляшова, 2003. – 312 с.: іл.

ISBN 985-480-011-3.

Абагульнены і прааналізаваны матэрыялы аб становішчы беларускіх зямель у складзе Вялікага княства Літоўскага ў адзін з важнейшых перыядаў іх гісторыі. Разгледжаны, у прыватнасці, пытанні, якія тычацца ўтварэння гэтай дзяржавы, яе ўнутрыпалітычнага і міжнароднага жыцця, сацыяльна-эканамічнага развіцця, дзейнасці рэлігійных канфесій, культуры, этнічных працэсаў. Дапаможнік разлічаны перш за ўсё на студэнтаў гістарычных факультэтаў, але можа быць выкарыстаны настаўнікамі, вучнямі спецыялізаваных класаў, усімі, хто цікавіцца мінулым нашай краіны. Дае магчымасць пашырыць і паглыбіць веды па ўсіх асноўных пытаннях гісторыі Беларусі таго часу, азнаёміцца з навуковай літаратурай, поглядамі вучоных па дыскусійных праблемах.

УДК 941(476)(075.8)

ББК 63.3(2Б)я73

ISBN 985-480-011-3

© П.Ф. Дзмітрачкоў, 2003

© МДУ імя А.А. Куляшова, 2003

УСТУП

У гісторыі Беларусі важнае месца займае перыяд, калі яе землі знаходзіліся ў складзе Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ). Гэта быў вельмі працяглы перыяд – ён доўжыўся больш за пяцьсот гадоў. Прычым беларускія землі, як мы ўбачым, стаялі ля вытокаў станаўлення ВКЛ, аказвалі значны ўплыў на ўсё яго жыццё: дзяржаўны лад, сацыяльна-эканамічную сферу, культурнае развіццё. Вось чаму гісторыя Беларусі таго часу прыцягвае вялікую ўвагу навукоўцаў, і ёй прысвечана шматлікая літаратура. Аналіз гэтай літаратуры паказвае, што ролю беларускіх зямель у стварэнні і развіцці ВКЛ прызнавалі ўжо многія расійскія дарэвалюцыйныя вучоныя. Праўда, гісторыя Беларусі тады разглядалася з пазіцый т.зв. “заходнерусізма”, а Вялікае княства Літоўскае ацэньвалася імі як літоўска-руская дзяржава (рускімі ў ёй лічыліся ўсё ўсходнеславянскія землі, у тым ліку і беларускія). Такі падыход да гісторыі ВКЛ прасочваецца ў працах У.Антановіча, М.Дашкевіча і асабліва М.Любоўскага.

На глебе расійскіх канцэптуальных падыходаў узнікла і беларуская гістарыяграфія гісторыі ВКЛ. У яе распрацоўку значны ўклад унеслі гісторыкі М.Доўнар-Запольскі, В.Ластоўскі, У.Ігнатоўскі, У.Пічэта, некаторыя іншыя навукоўцы 20 – 30-х гадоў мінулага стагоддзя. Усе яны разглядалі ВКЛ як літоўска-беларускую дзяржаву.

Аднак у савецкі час нацыянальна-беларускі падыход да гісторыі ВКЛ не атрымаў развіцця, больш за тое, ўжо ў пасляваенныя гады ў айчыннай гістарыяграфіі намеціўся адыход нават ад тых напрацовак, якія былі звязаны з дарэвалюцыйнымі даследаваннямі.

Шырокія магчымасці для аб’ектыўнага і больш паглыбленага вывучэння гісторыі ВКЛ, раскрыцця той ролі, якую адыгрывалі ў гэтай дзяржаве беларускія землі, склаліся з канца 80-х – пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя. Менавіта тады з’явіліся публікацыі, аўтары якіх не толькі адкрыта заявілі аб важнасці вывучэння гісторыі ВКЛ, але і сталі адмаўляцца ад ранейшых схем і ўяўленняў, абгрунтоўваць новыя падыходы. Асабліва актыўна ў гэтым накірунку дзейнічалі беларускія гісторыкі, якія імкнуліся распрацаваць сваю нацыянальна-беларускую канцэпцыю ўтварэння і развіцця ВКЛ. Так, вялікі рэзананс ў навуковым асяроддзі, ды і ў грамадскасці, мелі работы М.Ермаловіча, у якіх ён спрабаваў даказаць, што ВКЛ з самага пачатку было беларускай дзяржавай.¹ Канцэптуальныя

абгрунтаванні змяшчаліся і ў працы беларускага даследчыка А.Краўцэвіча.² Актыўна займаліся і займаюцца вывучэннем гісторыі Беларусі часу знаходжання яе зямель у складзе ВКЛ гісторыкі А.Грыцкевіч, Г.Галенчанка, Я.Юхо, М.Спірыдонаў, П.Лойка, В. Насевіч, Г.Сагановіч, іншыя беларускія даследчыкі.

Неабходна адзначыць, што перагляду старых схем і падыходаў да гісторыі ВКЛ спрыялі і навуковыя дыскусіі ў час “круглых сталоў”, сустрэчы гісторыкаў, навуковыя канферэнцыі, якія адбыліся ў 90-я гады. Першая такая дыскусія была арганізавана ў 1990 г. беларускай газетай “Звязда”. У ёй прынялі ўдзел і гісторыкі, што займаліся вывучэннем ВКЛ.³ Другая важная дыскусія ў выглядзе “круглага стала” адбылася ў пачатку красавіка 1992 г. у Мінску і поўнаасцю была прысвечана праблеме “Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім”. Яна мела міжнародны характар. Праблемы ўзнёснення і развіцця ВКЛ былі разгледжаны і на сустрэчы беларускіх і літоўскіх гісторыкаў, якая прайшла ў м. Гербяты Астравецкага раёна Гродзенскай вобласці. І, нарэшце, трэба вылучыць “круглы стол”, арганізаваны ў 1993 г. расійскім навукова-папулярным гістарычным часопісам “Родина”. Гэты круглы стол быў даволі прадстаўнічы, бо ў ім узялі ўдзел 16 гісторыкаў, у т.л. з расійскага боку – 3, літоўскага – 8, беларускага – 4 і польскага – 1.⁵ У тыя ж гады рознымі ВНУ нашай краіны быў арганізаваны шэраг навуковых канферэнцый, прысвечаных ВКЛ ці праблемам гісторыі Беларусі сярэднявечавага перыяду. Гэта ж праблематыка знайшла шырокае асвятленне і на старонках навуковых і навукова-папулярных часопісаў, асабліва такіх, як “Спадчына”, “Беларуская мінуўшчына”, “Беларускі гістарычны часопіс”. Вельмі важна было і тое, што публікаваліся дакументальныя матэрыялы.⁶

Як бачым, цікавасць да гісторыі ВКЛ у апошнія гады істотна ўзрасла, і з’явіліся магчымасці для напісання абагульняючай працы па асноўных пытаннях гісторыі Беларусі таго часу, калі яе землі знаходзіліся ў складзе ВКЛ, а потым і Рэчы Паспалітай, часткай якой стала Княства пасля Люблінскай уніі 1569 г. Такая праца патрэбна перш за ўсё студэнтам гістарычных факультэтаў, хоць ёю могуць карыстацца і настаўнікі, а таксама ўсе, хто цікавіцца мінулым нашай краіны.

Менавіта на гэтых чытачоў разлічаны дадзены дапаможнік. У яго аснову пакладзены матэрыялы, раней апублікаваныя аўтарам. Але яны пашыраны, па многіх пытаннях абноўлены і ўлічваюць праграму па гісторыі Беларусі для ВНУ. Храналагічна дапаможнік ахоплівае другую палову XIII – першую палову XVII стст. Гэта быў той час, калі беларускія землі не толькі былі ўключаны ў склад ВКЛ, але і дасягнулі значных поспехаў у палітычным, грамадскім, сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці. Прычым беларусы ўжо

тады выступалі як самабытны этнас і адыгрывалі асноўную ролю ў кансалідацыі ўсяго насельніцтва Княства, вырашэнні як унутраных, так і знешніх задач, што стаялі перад дзяржавай. З улікам гэтага пабудавана і структура дапаможніка, вызначаны яго раздзелы. Яны адлюстроўваюць комплексны праблемна-храналагічны падыход да выкладання айчынай гісторыі, неабходнасць вылучэння гістарыяграфічных аспектаў, дыскусійных момантаў. У сувязі з гэтым аўтар імкнецца азнаёміць чытачоў з рознымі падыходамі да тых, ці іншых пытанняў, указаць адпаведную літаратуру.

Безумоўна, аўтар улічвае той факт, што гісторыю ВКЛ нельга звесці толькі да вызначаных храналагічных рамак. Княства існавала і ў складзе Рэчы Паспалітай на працягу другой паловы XVII і амаль усяго XVIII стст., але па гэтым перыядзе ўжо быў выдадзены вучэбны дапаможнік.⁷

Раздзел I

УТВАРЭННЕ ВКЛ, УКЛЮЧЭННЕ Ё ЯГО СКЛАД БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ

§ 1. Вытокі ВКЛ, яго этнічная аснова, прычыны ўтварэння

Вывучаючы гісторыю ВКЛ, трэба перш за ўсё спыніцца на пытаннях, якія маюць дачыненне да яго генезісу, вытокаў, той этнічнай асновы, на якой яно складвалася і развівалася, а таксама прычын яго ўтварэння. Трэба адразу сказаць, што менавіта гэтыя пытанні з'яўляюцца найбольш спрэчнымі, і адказ на іх у значнай ступені вызначаў змест тых навуковых канцэпцый, якія склаліся ў гістарыяграфіі гісторыі ВКЛ. Так, доўгі час не толькі ў нашай айчынай, але і ў замежнай гістарыяграфіі панавала думка, што ВКЛ – вынік сацыяльна-палітычнага развіцця старажытналітоўскіх плямёнаў, якія адыгралі галоўную ролю ва ўтварэнні гэтай дзяржавы. Такой думкі прытрымліваліся многія расійскія, у т.л. і савецкія гісторыкі, а таксама большасць польскіх і літоўскіх навукоўцаў. “Вялікае княства Літоўскае, – адзначаў, выступаючы ў час круглага стала, праведзенага ў 1993 г. рэдакцыяй расійскага часопіса “Родина”, літоўскі гісторык Зігмунтас Кяупа, – утварылася ў першай палове XIII ст. шляхам аб'яднання балцкіх плямёнаў. Гэта была дзяржава літоўскіх князёў і баяр”.¹

Неабходна заўважыць, што гісторыкі, якія звязвалі генезіс ВКЛ з балцкімі плямёнамі і лічылі Княства этнічна літоўскай дзяржавай, не толькі не ўлічвалі ролі беларускіх і іншых усходнеславянскіх зямель ва ўтварэнні ВКЛ, але і, па сутнасці, ігнаравалі іх, імкнуліся падаць яго ў якасці дзяржавы, чужой для беларусаў, якая захапіла і прыгнятала беларускі народ. Так, вядомы расійскі савецкі гісторык У. Пашута, ацэньваючы становішча Беларусі ў складзе ВКЛ, пісаў, што яна “была падначаленай і эксплуатаемай літоўскай знаццо краінай”.²

Аднак названы падыход не з'яўляўся і не з'яўляецца адзіным. Ужо ў дарэвалюцыйнай Расіі пачалі з'яўляцца публікацыі, аўтары якіх у стварэнні ВКЛ улічвалі як балцкія, так і ўсходнеславянскія землі. Сярод гэтых аўтараў у першую чаргу трэба вылучыць гісторыка М. Любаўскага. У нарысах, прысвечаных ВКЛ (яны былі выдадзены ў 1915 г.), ён падкрэсліваў, што "дзяржава гэтая з самага пачатку была не проста літоўскай, а літоўска-рускай".³ Пад тэрмінам рускі М. Любаўскі разумеў усходнеславянскае насельніцтва былых земляў Старажытнай Русі, што апынуліся ў складзе ВКЛ. Пэўнае значэнне ўсходнеславянскім землям у стварэнні і развіцці ВКЛ надавалі і некаторыя польскія навукоўцы, напрыклад, Г. Пашкевіч, які ў адной са сваіх прац адзначыў, што нельга "недаацэньваць ролі рускага элемента ў пабудове літоўскай дзяржавы".⁴

Актыўна займаліся і займаюцца пытаннямі ўтварэння ВКЛ, вызначэння яго вытокаў, этнічнай асновы і беларускія даследчыкі. Для іх у гэтых пытаннях галоўным было высветліць ролю беларускіх земляў ва ўзнікненні і развіцці ВКЛ. У гэтай сувязі найбольшая ўвага імі звярталася на летапісную Літву і Новагародскае княства, якія сталі ядром новай дзяржавы, яго першапачатковай этнічнай і тэрытарыяльнай асновай. Менавіта на важную ролю гэтых утварэнняў ўказвалі яшчэ М. Доўнар-Запольскі і М. Шкялёнак. Значна больш грунтоўна дадзенае пытанне разглядаецца беларускім даследчыкам М. Ермаловічам. Прааналізаваўшы летапісныя, тапанімічныя і некаторыя іншыя звесткі, М. Ермаловіч прыйшоў да высновы, што Літва (а яна ўпершыню ўпамінаецца ў пісьмовых крыніцах пад 1009 г.⁵) знаходзілася не на балцкіх, як гэта лічыла большасць даследчыкаў, а на беларускіх землях, з'яўляецца адной з гістарычных абласцей Беларусі. Ён вызначыў і граніцы той Літвы, лічыў, што яна была размешчана ў раёне паміж Полацкім, Турава-Пінскім і Новагародскім княствамі. Што ж тычыцца насельніцтва летапіснай Літвы, дык М. Ермаловіч не адмаўляў яго балцкага паходжання, але яно, на яго думку, у значнай ступені ўжо было асімілявана славянамі. З гэтай Літвы і паходзіў князь Міндоўг (яго лічаць заснавальнікам ВКЛ), які потым апынуўся ў Новагародку. У далейшым Літва была заваявана Новагародскім княствам, але не толькі захавала сваю назву, а нават распаўсюдзіла яе і на ўласна балцкія землі і ўвогуле на дзяржаву, што фарміравалася.

Трэба заўважыць, што пункт гледжання М. Ермаловіча стаў шырока вядомы ў нашай краіне ў 90-я гады мінулага стагоддзя,

але яго прынялі не ўсе навукоўцы. Ёсць і іншыя ацэнкі як месцазнаходжання летапіснай Літвы, так і яе этнічнага характару, ролі ў гісторыі ўтварэння ВКЛ. Так, беларускі гісторык Г. Штыхаў лічыць, што тэрмін Літва ў XII – XIII стст. ужываўся ў двух асноўных сэнсах: этнічным і тэрытарыяльна-геаграфічным. У этнічным сэнсе Літвой, на яго думку, называлі групу плямёнаў лета-літоўскага, а магчыма, часткова і ўсходнеславянскага паходжання. Літвой маглі тады называць і пэўную тэрыторыю, пачатковае месца размяшчэння якой дакладна не вызначана.⁶

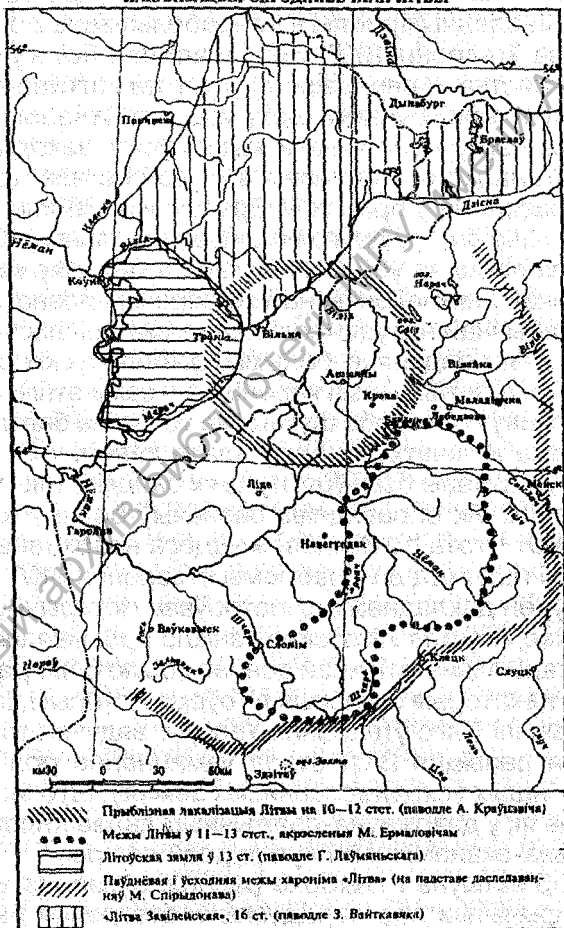
Геаграфічнае і ўласна этнічнае значэнне тэрміна Літва прызнае і беларускі даследчык А. Рогалеў. Прычым першае з іх, на яго думку, было дамінуючым, больш устойлівым, і яно магло адносіцца і да часткі тэрыторыі сучаснай Беларусі. Разам з тым А. Рогалеў лічыць, што назва Літва мела тады і зборны, абагульняльны характар і адносілася да ўсіх суседніх славянам балцкіх плямёнаў. “Літва ў этнічным сэнсе, – адзначае ён, – гэта абагульняльнае найменне сукупнасці балцкіх плямёнаў, калі не ўсіх, дык вельмі буйной іх галіны, прычым як раз той, якая больш за ўсё непасрэдна кантактавала з усходнімі славянамі”.⁷

Ёсць і іншыя падыходы адносна летапіснай Літвы. Увогуле гэта пытанне закраналі амаль усе даследчыкі, якія вывучалі генезіс ВКЛ, і большасць з іх прызнавалі яе біэтнічны характар, разглядалі як тэрыторыю, складзеную з этнічна балцкіх і этнічна ўсходнеславянскіх (беларускіх) земляў. Дыскусіі вяліся галоўным чынам аб канкрэтных межах гэтай Літвы, яе лакалізацыі, а таксама аб тым значэнні, якое ўкладвалася ў сам тэрмін “Літва”. Выключна балцкай яе лічаць толькі польскі гісторык Г. Лаўмяньскі і некаторыя сучасныя літоўскія навукоўцы. На думку апошніх, Літва, якая была ля вытокаў ВКЛ, – гэта паўднёва-ўсходні раён Літоўскай рэспублікі, вядомы як Дзукія. “Менавіта тут, – адзначае літоўскі гісторык Э. Гудзявічус, – размяшчаецца дамен Міндоўга. І менавіта тут калыска літоўскага племені і літоўскай дзяржавы”.⁸

Найбольш падрабязна ўсе гэтыя пытанні разгледжаны ў манаграфіі беларускага гісторыка А. Краўцэвіча “Стварэнне Вялікага княства Літоўскага” (раздзел 2.2, с. 99). Прычым аўтару ўдалося прасачыць і іерархічна-храналагічную эвалюцыю тэрміна “Літва”, зрабіць абгрунтаваную выснову, што ён набыў у ходзе гэтай эвалюцыі тры сэнсавыя значэнні: 1) этнонім, Літва ў сэнсе этнаграфічным (этнаграфічна балцкім); 2) харонім, ці “Літва ў вузкім сэнсе” (тэрмін уведзены М. Любаўскім) – гіста-

рычны цэнтр дзяржавы, які складаўся з балцкай і ўсходнеславянскай (беларускай) частак; 3) палітонім, ці абазначэнне ўсёй дзяржавы ВКЛ. “З утварэннем ВКЛ у 13 ст., – адзначае А. Краўцэвіч, – на першае месца выступае харонім “Літва”, якім абазначалася цэнтральная вобласць дзяржавы, утвораная як з усходнеславянскай, так і балцкай тэрыторый. Этнічнае значэнне названага тэрміна ў гэты час адступае на другі план”⁹ (гл. карту). На наш погляд, такія падыходы да ацэнкі тэрміна “Літва” досыць пераканаўчыя, добра абгрунтаваныя.

ЛАКАЛІЗАЦЫЯ СЯРЭДНЯВЕЧНАЙ ЛІТВЫ

Нельга не заўважаць, што арыгінальную думку аб этнічным паходжанні летапіснай Літвы выказаў І. Ласкоў. Гэта пісьменнік, які нарадзіўся на Беларусі, але доўгі час жыў у Якуціі (памёр у 1994 г.). Ён цікавіўся гісторыяй старажытнай Беларусі і надрукаваў некалькі артыкулаў, у тым ліку і па пытаннях летапіснай Літвы. На яго думку, яна – фіна-ўгорскага паходжання”.¹⁰

Як бачым, пытанне аб этнічным паходжанні і размяшчэнні старажытнай Літвы даволі складанае. І тым не менш ёсць дастатковыя падставы сцвярджаць, што гэта ўтварэнне мела непасрэднае дачыненне да тэрыторыі Беларусі, знаходзілася на балцка-славянскім памежжы. Разам з тым (і аб гэтым гавораць многія даследчыкі) нельга і перабольшваць ролю летапіснай Літвы ва ўтварэнні ВКЛ. Больш важнай была роля Новагародскага княства. У сярэдзіне XIII ст. гэта княства выступала ўжо ў якасці даволі буйнога дзяржаўнага ўтварэння і сюды перамясціўся цэнтр палітычнага жыцця ўсяго заходняга рэгіёна Русі. Не выпадкова яно разам з Літвой і стала ядром ВКЛ, што добра раскрыта ў працах М.Ермаловіча. “Вялікае княства Літоўскае, – піша ён, – у другой палове XIII і пачатку XIV стагоддзяў існавала перш за ўсё як Новагародская дзяржава”.¹¹

Такім чынам, нягледзячы на ўсе спрэчкі і рознагалоссі вучоных, у гістарычнай навуцы фактычна замацавалася думка (ва ўсялякім разе яе падзяляе большасць беларускіх даследчыкаў), што вытокі, гістарычныя карані, а таксама этнічна-тэрытарыяльную аснову ВКЛ трэба шукаць не толькі на балта-літоўскіх землях. З самага пачатку, як мы ўбачым далей, у працэс утварэння гэтай дзяржавы былі ўцягнутыя як балцкія, так і ўсходнеславянскія землі. Як справядліва зазначыў беларускі гісторык В.Насевіч, ВКЛ – гэта “...сімбіёз, жыццёва неабходны абодвум бакам”.¹² Такі падыход да праблемы ўтварэння ВКЛ мае шмат прыхільнікаў, ён дакладней адлюстроўвае гістарычную рэчаіснасць. Вялікае княства Літоўскае ўзнікла і развівалася на шырокай тэрытарыяльна-этнічнай аснове і было б няправільна, як гэта робяць некаторыя сучасныя літоўскія гісторыкі, ігнараваць беларускія землі ў яго ўтварэнні. Увогуле вядучай тэндэнцыяй гістарычнага развіцця ВКЛ стала ўзмацненне ролі менавіта беларускіх і іншых усходнеславянскіх земляў, што знойдзе адлюстраванне як у дзяржаўна-палітычным ладзе Княства, так і ў яго сацыяльна-эканамічнай і культурнай сферы.

Больш аб’ектыўна і глыбока распрацоўваецца цяпер пытанне і аб прычынах або перадумовах стварэння ВКЛ. Раней

гэтыя прычыны большасць гісторыкаў звязвала ў асноўным толькі з узнікненнем дзяржаўнасці ў балцкіх плямёнаў, асобна вылучаючы пры гэтым захопніцкія дзеянні літоўскіх князёў. Такага погляду прытрымлівалася большасць навукоўцаў як расійскіх (у тым ліку і савецкіх), так і польскіх, а таксама і беларускіх, і літоўскіх. Напрыклад, расійскі савецкі гісторык У. Пашута лічыў, што яшчэ да ўзнікнення ВКЛ на землях, населеных балцкімі плямёнамі, утварылася раннелітоўская дзяржава ў форме канфедэрацыі, а потым і саюза, якая і стала асновай ВКЛ. Шляхам захопу суседніх усходнеславянскіх (перш за ўсё беларускіх тэрыторый) гэтае балцкае дзяржаўнае ўтварэнне, паводле У. Пашуты, пераўтварылася ў ВКЛ. Гэту ідэю ён выклаў так: “Захоп Беларусі літоўскімі феодаламі паклаў пачатак пераўтварэнню невялікай Літоўскай дзяржавы ў Літоўскае Вялікае княства”.¹³

Трэба заўважыць, што менавіта на такім пастулаце грунтавалася ўся канцэпцыя ўтварэння ВКЛ, якая панавала тады у савецкай гістарыяграфіі. Але яе можна лічыць застарэлай. Ужо ў 90-я гады мінулага стагоддзя ў яе былі ўнесены істотныя карэктывы, пачалі абгрунтоўвацца іншыя падыходы да вызначэння прычын узнікнення ВКЛ. Праўда, намецілася новая крайнасць: цяпер некаторыя навукоўцы адхіляюць дзяржаўнаўтваральныя працэсы ў этнічна літоўскім асяроддзі, магчымасць палітычнага аб’яднання балцкіх плямёнаў і захопніцкіх дзеянняў іх князёў. На наш погляд, падстаў для гэтага няма. Матэрыялы, якія ёсць ў распадаржанні гісторыкаў, сведчаць, што да сярэдзіны XIII ст. доўгую эвалюцыю ў сваім развіцці прайшлі і балцкія плямёны, у тым ліку і старажытная Літва. Гэтыя плямёны ў значнай ступені ўжо пераадолені лад жыцця, характэрны для першабытнага грамадства, і дасягнулі стадыі, калі стала магчымым узнікненне дзяржаўных утварэнняў. Фактычна ўсе даследчыкі прызнаюць, што ў балцкіх плямёнаў ужо ў першай палове XIII ст. мелася не толькі свая мясцовая арыстакратыя, дакладней значь, але і князі, т.зв. “кунігасы”, якія мелі больш высокі статус. Менавіта яны і вялі барацьбу за ўзмацненне сваёй улады, пашырэнне зямель. І тады ж літоўскія князі пачалі рабіць паходы на суседнія землі, імкнучыся падпарадкаваць іх. Аб гэтых паходах ёсць звесткі ў розных пісьмовых крыніцах – хроніках, летапісах. З іх вынікае, што толькі за перыяд з 1201 па 1236 гг. літоўскія дружыны ажыццявілі 22 паходы на ўладанні Лівонскага ордэна, 4 – на Польшчу і 14 разоў – на

ўсходнеславянскія землі, у тым ліку на Полаччыну і Смаленшчыну.¹⁴ Можна меркаваць, што не аслабела ваенна-палітычная дзейнасць літоўскіх князёў і ў сярэдзіне XIII ст., калі Літва стала яшчэ больш магутнай сілай. Пры гэтым літоўскія князі маглі ўдзельнічаць і ў міжусобнай барацьбе, якая адбывалася тады на старажытнарускіх землях, і мець запрашэнні ў тое ці іншае мясцовае княства. У ліку такіх князёў мог быць і Міндоўг ("Мендог"). У 30-я гады XIII ст. ён здолеў выйсці на першае месца і ўзначаліць Літву ("Літва Мендога" ўпамінаецца ў летапісах пад 1235 г.). З Іпацеўскага летапісу вядома, што прыкладна ў 1240 г. яго ўлада пашыралася на ўсе літоўскія землі: "пачаў княжыці адзін ва ўсёй зямлі літоўскай". Крыху пазней Міндоўг падпарадкаваў і памежныя тэрыторыі Беларусі, у прыватнасці, ўзначаліў Новагародскае княства і тым самым паклаў пачатак стварэнню ВКЛ. Усе гэтыя факты, безумоўна, мы не можам ігнараваць, калі жадаем аб'ектыўна разабрацца ў пытаннях, якія маюць дачыненне да ўтварэння ВКЛ. Разам з тым нельга і перабольшваць захопніцкі характар паходаў літоўскіх князёў, іх ролі ў тых працэсах, што прывялі да ўзнікнення ВКЛ. Развіццю гэтых працэсаў спрыялі тыя мірныя адносіны, якія гістарычна склаліся паміж балтамі і славянамі ў Панямонні. Яны (і гэта добра раскрыта А. Краўцэвічам) у значнай ступені вызначылі і палітычнае ўзаемадзеянне дзяржаўных утварэнняў, што узніклі ў XIII ст. у дадзеным рэгіёне.

Не меншае значэнне для ўтварэння ВКЛ мелі і працэсы, што развіваліся на ўсходнеславянскіх землях – землях былой Старажытнай Русі. Гаворка ідзе не толькі аб узвышэнні Новагародскага княства, але і аб умацаванні агульнай тэндэнцыі, звязанай з палітычнай кансалідацыяй усіх раздробленых княстваў і земляў, што існавалі тады на тэрыторыі Старажытнай Русі, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі. Гэтая раздробленасць адмоўна адбівалася як на ўнутрыпалітычным, так і знешнепалітычным становішчы княстваў, развіцці самой дзяржаўнасці, якая зарадзілася тут яшчэ ў раннім сярэднявеччы. Раздробленыя княствы (а іх толькі на тэрыторыі Беларусі было некалькі дзсяткаў), як адзначаў М. Доўнар-Запольскі, фактычна "страцілі характар дзяржавы, пераўтварыліся ў маёнткі, часам вельмі дробныя".¹⁵ Аб'ектыўна наспявала неабходнасць у аб'яднанні ўсіх гэтых княстваў, і такому аб'яднанню садзейнічалі літоўскія князі. На думку многіх гісторыкаў, яны ў той час выконвалі функцыі збіральнікаў раздробленых земляў Русі, яе заходніх і

паўднёва-заходніх раёнаў. “Імкненне літоўскіх князёў пашырыць свае ўладанні, – адзначае расійскі гісторык С. Думін, – аб’ектыўна адпавядала рэальнаму імкненню ўсходнеславянскіх земляў да аб’яднання. Таму ў дадзеным рэгіёне літоўскія князі ўзялі на сябе функцыю, якая ў іншых частках Русі выконвалася тамтэйшымі Рурыкавічамі”.¹⁶

Кансалідуруючую ролю ВКЛ у адносінах да земляў былой Старажытнай Русі прызнавалі і прызнаюць і іншыя гісторыкі. Больш за тое, у навуковай літаратуры была выказана думка аб тым, што ВКЛ стала і пераемніцай сацыяльна-палітычных парадкаў і традыцый Старажытнай Русі. Адным з першых на гэта звярнуў увагу расійскі гісторык М. Любаўскі. У нарысах гісторыі ВКЛ, выдадзеных у 1915 г., ён адзначаў, што “гісторыя Літоўска-рускай дзяржавы (так ён называў ВКЛ – f. [~]) з’яўляецца ў пэўным сэнсе прамым працягам, далейшым развіццём гісторыі Кіеўскай Русі” і што ў ёй “можна заўважыць значна больш традыцый, архаічных рыс кіеўскага перыяду, чым у жыцці Суздальскай Русі”.¹⁷

Вывучаючы працэс утварэння ВКЛ, гісторыкі звярнулі ўвагу і яшчэ на адзін важны момант: а як успрымалася ўзнікненне ВКЛ і ўваходжанне ў яго склад усходнеславянскіх зямель сучаснікамі, у прыватнасці, насельніцтвам Беларусі. Гэта пытанне было разгледжана даследчыкам І. Марзалюком, і ён адзначае, што дзеянні літоўскіх князёў у адносінах да ўсходнеславянскіх земляў у летапісах, іншых пісьмовых крыніцах XIV – XVI стст. характарызуюцца вельмі станоўча, а ВКЛ трактуецца як легітымная правапераемніца Кіеўскай Русі, як “свая дзяржава”. Паказальна пры гэтым разуменне мірнага далучэння ўсходнеславянскіх зямель да Літвы ў асяроддзі палітычнай эліты, наблітэту гэтага княства, аб чым сведчыць “Размова Паляка з Ліцвінам”. У ёй сцвярджаецца, што “Русь” добраахвотна, пасля перамогі літоўцамі татараў, уступіла ў падданства да Літвы. “Гэта тэза, – піша І. Марзалюк, – была надзвычай важная ў першую чаргу для прадстаўнікоў русінскага наблітэту княства, бо дазваляла ім сцвярджаць, што іх землі не заваяваныя правінцыі, а часціна шырэйшай дзяржавы”.¹⁸

Як бачым, і гісторыкі, і сучаснікі адзначаюць важную ролю ўсходнеславянскіх зямель і тых працэсаў, якія развіваліся тут, для ўтварэння ВКЛ. Імкненне мясцовай знаці аддацца пад уладу літоўскіх князёў, агульны настрой насельніцтва былых старажытнарускіх земляў, узаемаадносіны, якія склаліся паміж

балтамі і славянамі ў Верхнім і Сярэднім Панямонні – усё гэта і абумовіла даволі хуткі і мірны характар узнікнення ВКЛ, давала магчымасць яго стваральнікам пазбегнуць канфрантацыі, дасягнуць кампрамісаў, палітычных пагадненняў. На аснове такіх пагадненняў і пачалося фарміраванне ВКЛ у сярэдзіне XIII ст. Яго пачаткам, паводле А. Краўцэвіча, стаў палітычны саюз дзвюх галоўных сіл рэгіёна – усходнеславянскіх гарадоў-дзяржаў з некаторымі найбольш моцнымі правадырамі балцкіх плямёнаў. Калі ж гаварыць яшчэ больш канкрэтна, дык гэтым пачаткам быў саюз Новагародка з мацнейшым з суседніх кунігасаў Міндоўгам.¹⁹ Практычна ўсе сучасныя навукоўцы, якія вывучалі гісторыю ўтварэння ВКЛ, адзначаюць, што ўсходнеславянскія (перш за ўсё беларускія землі) без асаблівага супраціўлення прызнавалі ўладу вялікіх князёў літоўскіх, а гэта якраз і абвясняе той факт, што заваёвы, захопы адыгрывалі вызначальную ролю ў стварэнні ВКЛ. “Давайце зададзімса элементарным пытаннем, – гаварыў літоўскі гісторык М. Ючас у час дыскусіі, арганізаванай расійскім часопісам “Родина” ў 1993 г., – якім чынам літоўцы ($1/_{12}$ тэрыторыі ВКЛ) маглі выключна сілай далучыць да сябе астатнія $11/_{12}$ -х, г.зн. славянскіх зямель? Цалкам відавочна, што мелася зусім безумоўная цяга заходнерускіх земляў да Літвы”.²⁰

Такім чынам, можна сцвярджаць, што ўтварэнне ВКЛ – гэта не выпадковая з’ява, не вынік заваёў, а заканамерны працэс, у якім адлюстраваліся цэнтраімклівыя тэндэнцыі, што выпявалі як на ўласна балцкіх землях, так і на тэрыторыі ўсходнеславянскіх і, у прыватнасці, заходнерускіх княстваў.

Даволі складаным з’яўляецца пытанне: а што ж паслужыла штуршком да пачатку працэсу дзяржаваўтварэння, у выніку якога і ўзнікла ВКЛ? На гэтае пытанне няма адназначнага адказу, але можна пагадзіцца з тымі гісторыкамі, якія звязваюць перамены ў сітуацыі на балцка-славянскім памежжы ў Верхнім і Сярэднім Панямонні з пагрозай з боку крыжаносцаў і татара-манголаў. Знешняя пагроза, на іх думку, паскорыла як працэс утварэння ВКЛ, так і ўключэнне ў яго склад старажытнарускіх земляў і княстваў. Яшчэ М. Любаўскі ўказваў, што знешняя пагроза ці, як ён піша, “агульны ціск з усіх бакоў павінен быў спаяць Літву і Заходнюю Русь, аб’яднаўшы іх у адзіны палітычны саюз пад вярхоўнай уладай вялікіх князёў літоўскіх”.²¹ Такой думкі прытрымліваюцца і многія сучасныя гісторыкі. Пры гэтым яны звяртаюць увагу і

на той факт, што вонкавы ціск і асабліва нашэсце татара-манголаў парушылі ўсю с'стэму палітычных дамінантаў і супрацьваг, якія існавалі раней за Усходняй Еўропе, а гэта спрыяла дзейнасці вялікіх князёў літоўскіх па пашырэнні сваёй улады на ўсходнеславянскія землі.

Падсумоўваючы ўсё выкладзенае, адзначым наступнае:

1. Вытокі ВКЛ, яго этнічная аснова вызначыліся да сярэдзіны XIII ст. у басейне Верхняга і Сярэдняга Панямоння ў тым памежжы (паводле А.Краўцэвіча, міжкантактнай зоне), дзе ўжо даўно ўсталяваліся мірныя адносіны двух буйных этнічных масіваў – балцкага і ўсходнеславянскага. Менавіта тут узніклі дзяржаўныя ўтварэнні, якія і сталі ядром ВКЛ, яго першапачатковай тэрытарыяльнай асновай.

2. Сам ход гістарычнага развіцця, змены ва ўнутраным і знешнім жыцці балцкіх і ўсходнеславянскіх земляў спрыялі ўтварэнню ВКЛ, а палітыка кансалідацыі, якая праводзілася вялікімі князямі літоўскімі ў рэгіёне, адпавядала інтарэсам як самой дзяржавы, так і яе насельніцтва. Прычым з самага пачатку ВКЛ фарміравалася як поліэтнічная дзяржава, у якой беларускія землі і тэрытарыяльна, і этнаграфічна займалі важнае месца, што павінна была ўлічваць і вярхоўная ўлада. Яна, як мы ўбачым далей, у сваёй палітыцы будзе прытрымлівацца прынцыпу “мы старыны не рухаем і новіны не уводзім” і ў значнай ступені захавала традыцыі грамадскага, сацыяльна-эканамічнага і культурнага жыцця.

§ 2. Узнікненне і развіццё ВКЛ, фарміраванне яго тэрыторыі

Пры вывучэнні гісторыі ўтварэння ВКЛ асобна трэба вылучыць пытанні ўзнікнення і развіцця гэтай дзяржавы. Калі і як праходзіў працэс аб'яднання беларускіх зямель у складзе ВКЛ? Як фарміравалася яго тэрыторыя? Трэба адзначыць, што ў вучэбнай літаратуры гэтыя пытанні асвятляюцца недастаткова, таму неабходна больш падрабязна іх разгледзець.

Даследаванні, праведзеныя гісторыкамі, сведчаць, што ВКЛ як дзяржава пачало фарміравацца з сярэдзіны XIII ст.²², і першымі ў яго складзе апынуліся паўночна-заходнія землі Беларусі, якія ў больш позніх крыніцах называюцца Чорнай Руссю. Новагародскае княства, якое склалася тут, разам з землямі

старажытнай Літвы стала ядром ВКЛ, яго першапачатковай тэрытарыяльнай асновай. Неабходна згадваць, што і ў далейшым Новагародскае княства адыгрывала важную ролю ў развіцці гэтай дзяржавы. М.Ермаловіч нават вылучае асобны Новагародскі перыяд у гісторыі ВКЛ і ўвогуле ў гісторыі Беларусі, падкрэсліваючы тым самым значэнне Новагародскага княства.

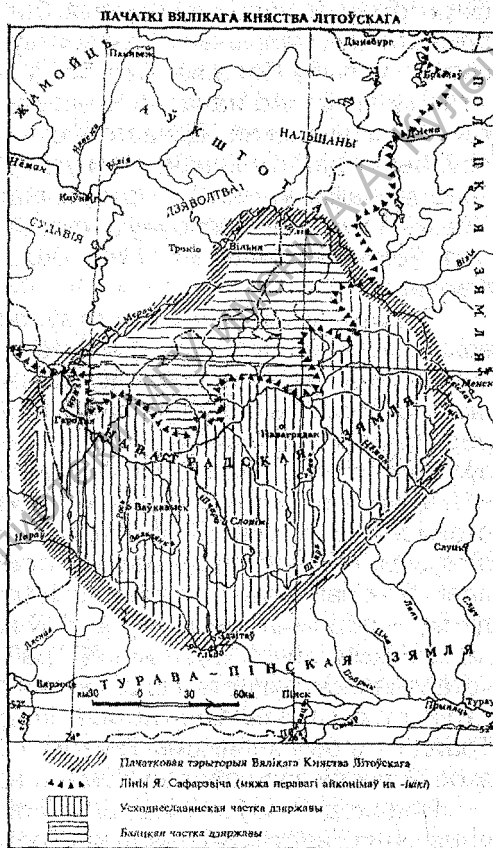
Міндоўг – вялікі князь
(каля 1240 – 1253, 1260 – 1263 гг.),
кароль Літвы

Узмацненне і пашырэнне Новагародскага княства гісторыкі звязваюць з асобай **Міндоўга**, які ўпершыню ўпамінаецца ў 1219 г. сярод удзельнікаў валынска-літоўскага пагаднення, якое падпісалі Літва і Жамойць. Практычна ніхто з іх не сумняваецца, што ён выйшаў з Літвы і ўзначальваў саюз літоўскіх князёў і зямель, вядомы па крыніцах як «Літва Мендога». Гэты саюз мог ужо быць агульналітоўскай ваенна-палітычнай арганізацыяй. Аднак вучоныя разыходзяцца ў пытанні аб тым, якім чынам Міндоўг апынуўся ў Новагародку. У гістарычнай літаратуры замацавалася думка, што ён гвалтоўна захапіў Новагародскае княства. Але М.Ермаловіч даволі пераканаўча паказаў, што гэта было не так. Заваяванне Літвой Новагародка ён назваў міфам. З яго пункту гледжання, Міндоўг збег сюды, пакінуў Літву з-за нейкіх сварак, усобіц і ўзначаліў Новагародскае княства са згоды мясцовай знаці.²³ Не выключаецца і атрымманне Міндоўгам Новагародка ў спадчыну ад свайго бацькі Рынгалта, які ўжо валодаў гэтымі землямі, аб чым ёсць запіс у «Хроніцы Быхаўца». Але як бы там ні было, ужо ў 1248 г. Міндоўг стаяў на чале Новагародскага княства і пачаў барацьбу не толькі за захаванне ранейшых уладанняў, але і за пашырэнне тэрыторыі дзяржавы і яе ўплыву ў гэтым рэгіёне. Прычым Міндоўг паказаў сябе вопытным палітыкам, які выкарыстоўваў самыя розныя сродкі для дасягнення сваіх мэтай. Так, яму ўдалося ўстанавіць свой кантроль і над Літвой, з якой ён выйшаў. У канцы 40-х гг. XIII ст. Міндоўг ажыццявіў паход на Літву. Летапісец

адзначыў, што Міндоўгам была «поимана вся земля литовская». У палітычных мэтах ён выкарыстаў і рэлігійныя стасункі – у 1252 ці 1253 гг. прыняў каталіцкую веру (раней хрысціўся па ўсходнім абрадзе). Гэта паспрыяла таму, што Міндоўга падтрымаў рымскі папа (абвясціў яго каралём), палепшыліся яго адносіны і з Лівонскім ордэнам.

Аднак узвышэнне новай дзяржавы праходзіла ў складаных умовах. Супраць Міндоўга выступалі не толькі мясцовыя літоўскія князі, якія нярэдка звярталіся па дапамогу да крыжаносцаў, але і галіцка-валынскія князі. Яны таксама імкнуліся аб'яднаць старажытнарускія землі пад сваёю ўладаю і рабілі ўсё магчымае, каб не дапусціць умацавання Новагародскага княства. Крыніцы сведчаць, што галіцка-валынскія князі толькі ў 50-х гг. XIII ст. зрабілі тры паходы на Новагародак. Аднак працэс утварэння ВКЛ працягваўся, не быў перапынены. «Княжанне Міндоўга, – пісаў М. Доўнар-Запольскі, – заклала асновы дзяржавы, складзенай з Літвы і суседніх рускіх абласцей».²⁴

Палітыку пашырэння тэрыторыі Новагародскага княства працягваў старэйшы сын Міндоўга – **Войшалк**, які прыйшоў да ўлады з дапамогай галіцка-валынскіх князёў у сярэдзіне 50-х гадоў XIII ст. Міндоўг жа быў забіты разам з двума малодшымі

сынамі ў 1263 г. у выніку змовы, падрыхтаванай нальшчанскім князем Даўмонтам, Транятам жамойцкім і Таўцівілам полацкім (княства тады ўзначаліў Транята, але ён і сам хутка быў забіты). Шэраг гісторыкаў лічыць, што менавіта Войшалк быў сапраўдным заснавальнікам ВКЛ, таму што яму ўдалося не толькі ўтрымаць землі, якімі валодаў Міндоўг, але і ўключыць у склад фарміруемай дзяржавы новыя балта-літоўскія тэрыторыі і, у прыватнасці, Нальшчаны і Дзяволтву, а таксама ўцягнуць у сферу свайго ўплыву Полацка-Віцебскія землі. М.Ермаловіч у сувязі з гэтым піша: «Аб'яднанне Войшалкам Новагарадскай, Літоўскай, Нальшчанскай, Дзеволтаўскай і Полацка-Віцебскай земляў, было фактычна пачаткам утварэння ВКЛ. У гэтым і заключаецца найважнейшая гістарычная заслуга гэтага князя»²⁵. Прычым ужо тады асноўную частку бізнёснай дзяржавы складалі ўсходнеславянскія, г.зн. беларускія, землі Панямоння і Падзвіння.

Пераемнікам Войшалка стаў князь **Шварн** – сын галіцка-валынскага князя Данілы Раманавіча, якому ён перадаў уладу, а сам пайшоў ва Угорскі манастыр на Падляшшы (у 1267 г. Войшалк быў забіты паводле загада князя Льва Данілавіча. На ім род Міндоўга абарваўся). Але ўзначальваў дзяржаву гэты князь зусім нядоўга. У 1268 ці 1270 гг. ён памёр. Летапісец адзначыў: «Шварнови в Литовской земле княжив лет немного и тако преставися». Большасць гісторыкаў лічаць, што вялікім князем літоўскім пасля смерці Шварна стаў **Трайдзень**. Але М.Ермаловіч у новай сваёй працы, прысвечанай ВКЛ, выказаў іншую думку – пераемнікам Шварна быў князь Від, які паходзіў з полацкай дынастыі²⁶. Віда змяніў Трайдзень і з гэтага часу ў ВКЛ усталявалася дынастыя славянская паводле паходжання. Аднак гэтую думку падзяляюць не ўсе гісторыкі. Ёсць меркаванне, што Трайдзень быў яцвяжскім князем – уладаром княства Дайнава, якое знаходзілася абапал Нёмана на поўнач ад Гродна.²⁷

Неабходна заўважыць, што ў пісьмовых крыніцах змяшчаецца мала звестак аб палітыцы Трайдзеня, хоць ёсць падставы сцвярджаць, што ён працягваў умацоўваць Новагарадска-Літоўскую дзяржаву, актыўна змагаўся з яе ворагамі і, у прыватнасці, з галіцка-валынскімі князямі, феодаламі Польшчы, крыжаносцамі. Так, буйныя сутыкненні з крыжаносцамі адбыліся ў 1277, 1278, 1279 і 1281 гг. Гісторыкі адзначаюць, што ў найскладанейшых умовах Трайдзень змог утрымаць сваю дзяржаву практычна ў тых самых межах, у якіх атрымаў, і пры гэтым, як піша

В.Насевіч, «не паступіцца ні палітычнай незалежнасцю, ні верай продкаў».²⁸

У далейшай гісторыі ВКЛ, асабліва ў першыя гады пасля смерці Трайдзеня (памёр ён у 1282 г.), шмат няяснага, невядомага. Мы нават не можам дакладна сказаць, хто змяніў Трайдзеня на вялікакняжацкім прастоле, імя яго пераемніка не называюць ні рускія, ні крыжацкія, ні польскія крыніцы. Аднак можна меркаваць, што ў 80-я гады XIII ст. развіццё ВКЛ запаволілася.

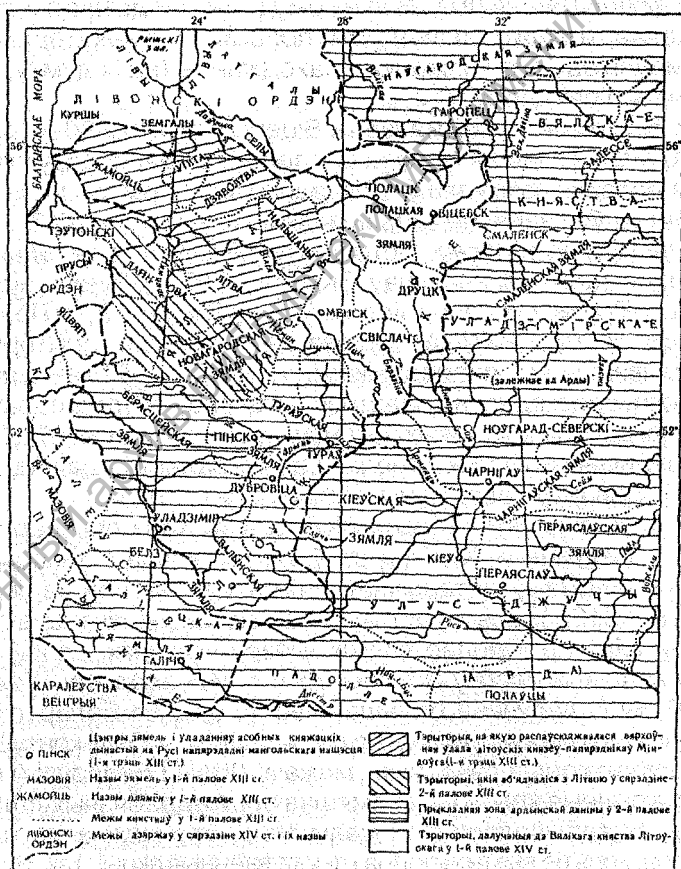
Ажыўленне палітычнага жыцця ў ВКЛ, актывізацыя яго дзейнасці прыходзіцца на 90-я гг. XIII ст., калі вялікім князем стаў **Віцень**. Адкуль ён узяўся, якога паходжання – гісторыкам невядома. Ёсць некалькі версій па гэтым пытанні, прычым, адны вучоныя лічаць Віцень прадстаўніком літоўскай дынастыі, другія – яцвяжскай, трэція – славянскай (полацкай), а некаторыя ўвогуле адмаўляюць яго княжацкае паходжанне (на іх думку, ён быў канюшым Трайдзеня).²⁹

Як бы там ні было, менавіта Віцень у пачатку 90-х гг. XIII ст. ўзначаліў ВКЛ і даволі хутка пераадолеў той заняпад, у якім апынулася маладая дзяржава ў папярэднія гады. Пры гэтым ён імкнуўся перш за ўсё забяспечыць незалежнае развіццё ВКЛ, актыўна супрацьстаяў яе ворагам. Гісторыкі падлічылі, што за гады свайго праўлення (а ён узначальваў ВКЛ да 1316 г.) Віцень зрабіў 11 паходаў у Прусію супраць тэўтонцаў, 5 – у Лівонію і 9 – у Польшчу.³⁰ Пры ім у складзе ВКЛ канчаткова замацаваліся тэрыторыі, якія кантраляваліся яго папярэднікамі, у тым ліку і Полаччына. Гэта адбылося, верагодна, на падставе дагавора, які гарантаваў палачанам захаванне мясцовых законаў, суда і забяспечваў аўтаномнае становішча полацкіх зямель, што ўлічвалася і ў далейшым (на полацкі трон быў пасаджаны Віценеў брат – Воін).

Яшчэ больш узмацнілася ВКЛ як дзяржава пры пераемніку Віцень – **Гедыміне**. Калі ён стаў вялікім князем, таксама дакладна невядома (ў гістарычнай літаратуры часцей за ўсё прыводзіцца 1316 г), але практычна ўсе гісторыкі лічаць яго цэнтральнай фігурай у родзе вялікіх князёў літоўскіх, адной з найбольш вядомых асоб у гісторыі ВКЛ.³¹ Менавіта пры Гедыміне да ВКЛ была далучана большая частка этнічна беларускай тэрыторыі, а яго межы прыкметна пашырыліся, набылі контуры, якія амаль супадаюць з сучаснымі межамі Літвы і Беларусі (гл. карту). Гістарычныя крыніцы не змяшчаюць падрабязных дадзеных аб тым, як адбывалася гэта далучэнне, але можна меркаваць, што мірна, хоць не выключаюцца і чыста ваенныя акцыі. Так, Віцебскія

землі былі далучаны да ВКЛ праз шлюб сына Гедыміна Альгерда ў 1318 г. з Марыяй – дачкой апошняга князя Яраслава Васільевіча, – і калі ў 1320 г. той памёр, княства засталася Альгерду Гедымінавічу. Берасцейскія землі ўвайшлі ў склад ВКЛ таксама ў пачатку княжання Гедыміна ў выніку перамогі над галіцка-валынскім князем. У сферу ўплыву ВКЛ была ўцягнута і Валынь праз шлюб сына Гедыміна Любарта (Дзмітрыя) з дачкой апошняга валынскага князя Льва Юр'евіча. Прыкладна ў сярэдзіне 20-х гг. XIV ст. уладу літоўскага князя прызналі і цэнтральныя землі Беларусі. У далейшым былі далучаны Палессе, Турава-Пінскія землі, і адбылося гэта, відаць, на добраахвотнай аснове.

Валікае княства Літоўскае ў XIII – першай палове XIV ст.

З прыходам да ўлады Гедыміна, на думку вучоных, закончыўся першы перыяд гісторыі ВКЛ, які бярэ пачатак з сярэдзіны XIII ст., з часу Міндоўга. М.Ермаловіч назваў яго новагародскім, таму што тады вядучую ролю адыгрывала гэта княства і сталіцай дзяржавы быў Новагародак. Гедымін жа заснаваў новую сталіцу – Вільню (яна была перанесена сюды ў 1323 г.), таму і новы перыяд называюць віленскім.³²

Новагародскі перыяд працягваўся амаль сто гадоў. За гэты час у асноўным склаліся тэрыторыі ВКЛ, яно ўжо ў значнай ступені сфарміравалася як славянская дзяржава, а гэта азначала, што беларускі, ці, як тады называлі, рускі этнічны элемент становіўся дамінуючым.

Істотна ўмацаваліся і міжнародныя пазіцыі ВКЛ. Яно, у прыватнасці, здолела выйграць у барацьбе з Галіцка-Валынскім княствам, абысці яго, стаць асноўным цэнтрам аб'яднання заходніх і паўднёва-заходніх земляў Русі. Паспяхова змагалася ВКЛ і з крыжаносцамі, татарамі, актывізавалася таксама і яго ўсходняя палітыка. Ужо Гедымін пачаў адкрыта ўмешвацца ў справы Маскоўскага княства, у яго адносіны з Цвер'ю, Ноўгарадам, Псковам.

Па такіх жа накірунках як унутранага, так і знешнепалітычнага жыцця працягвала развівацца ВКЛ і ў наступныя гады, калі вялікім князем стаў **Альгерд**. Праўда, адбылося гэта не адразу пасля смерці Гедыміна. Сваім пераемнікам Гедымін абраў не старэйшага сына, а аднаго з малодшых – Яўнута. Аднак Яўнут на вялікакняжацкім сталі пратрымаўся нядоўга, у 1345 г. ён страціў вярхоўную ўладу ў выніку змовы двух сваіх братоў – Альгерда і Кейстута. Гэта быў, па сутнасці, дзяржаўны пераворот, у выніку якога ў ВКЛ склалася як бы двоеўладдзе, дзяржавай пачалі кіраваць два князі – Альгерд і Кейстут. Альгерд узяў сабе ўсходнюю палову княства з цэнтрам у Вільні. Цэнтрам уладанняў Кейстута сталі Трокі, яму ж належалі Жамойць, Гародня, Ваўкавыск, Берасцейскія землі, Падляшша з Бельскам, некаторыя іншыя землі.

Гедымін – вялікі князь літоўскі
(1316 – 1341 гг.)

Альгерд – вялікі князь
літоўскі (1345 – 1377 гг.)

Такі падзел сфер кіравання дзяржавай адбыўся на палітыцы ВКЛ. У заходнім яе напрамку дзейнічаў Кейстут, а на ўсходзе – Альгерд. Аднак адмоўных вынікаў гэта не мела, ВКЛ працягвала ўмацоўваць свае пазіцыі як палітычна, так і тэрытарыяльна. Менавіта час праўлення Кейстута і Альгерда (50 – 60-я гады XIV ст.) працэс уваходжання беларускіх земляў у склад ВКЛ быў практычна завершаны. Разам з тым улада вялікіх князёў літоўскіх пашырылася і на іншыя ўсходнеславянскія землі: Ноўгарад-Северскую, Чарнігаўскую, Бранскую, частку Смаленскіх земляў, асноўныя землі Украіны – Валынь, Падолле, Кіеўшчына. Тэрыторыя ВКЛ, такім чынам, павялічылася больш чым у 2 разы.

Усё гэта яшчэ больш узмацніла славянскі характар ВКЛ, забяспечыла перавагу «рускага» этнічнага кампанента над літоўскім. Гісторык І.Б.Грэкаў пісаў: «Калі ў канцы XIII – першыя дзесяцігоддзі XIV стагоддзяў існавала ў рамках гэтага княства своеасаблівая раўнавага паміж яго літоўскай і рускай часткаю, паміж літоўскімі і рускімі феадаламі, дык пры Альгердзе гэта раўнавага была, відаць, парушана. Хуткі тэрытарыяльны рост ВКЛ за кошт рускіх земляў стварыў тут новы расклад сіл, павялічваючы палітычны патэнцыял Русі і памяншаючы ўдзельную вагу літоўскіх элементаў».³³

Вітаўт – вялікі князь літоўскі
(1392 – 1430 гг.)

Палітыку ўмацавання ВКЛ, пашырэння яго тэрыторыі працягвалі князі **Ягайла** (1377 – 1392) і **Вітаўт** (1392 – 1430). Так, Вітаўту ўдалося замацаваць сваю ўладу ў Смаленску і ў так званых «вярхоўскіх» княствах, далучыць да ВКЛ Жмудзь. Межы ВКЛ настолькі пашырыліся, што на

Такім чынам, ВКЛ утварылася шляхам паступовага палітычнага аб'яднання славяна-балцкіх зямель. Гэты працэс, як мы бачылі, пачаўся ў сярэдзіне XIII ст. і быў даволі працяглым. Беларускія землі стаялі ля вытокаў ВКЛ, і менавіта за кошт іх, а таксама іншых усходнеславянскіх земляў, пашыралася тэрыторыя дзяржавы. Адбывалася гэта па-рознаму. Некаторыя з беларускіх зямель фактычна добраахвотна прызналі ўладу вялікіх князёў літоўскіх, заключылі з імі пэўныя пагадненні; некаторыя былі захоплены прымусова ў выніку ваенных паходаў, выкарыстоўваліся і шлюбныя сувязі. Аднак у цэлым далучэнне беларускіх і іншых усходнеславянскіх зямель да новай дзяржавы праходзіла ў даволі мяккай форме, мірна, з захаваннем мясцовых законаў, ды і саміх княстваў, якія склаліся тут раней і атрымалі ў ёй шырокую аўтаномію. Вось чаму многія сучасныя гісторыкі не прызнаюць тэзіс прадстаўнікоў афіцыйнай дарэвалюцыйнай расійскай і савецкай гістарыяграфіі аб захопе былых старажытнарускіх зямель літоўскімі князямі як адзіным шляху ўтварэння гэтай дзяржавы і ўжываюць пры разглядзе пытанняў фарміравання яе тэрыторыі тэрміны «далучэнне», «уваходжанне», «збіранне».

Такі характар узнікнення і развіцця ВКЛ знайшоў адлюстраванне і ў яго дзяржаўна-палітычным ладзе (Княства фактычна стала федэрацыяй уваходзячых у яго зямель), і ў самой назве дзяржавы, тытуле вялікіх князёў літоўскіх. Ужо ў XIV ст. назва ВКЛ вызначалася формулай, якая ўключала тры кампаненты: Літва, Жамойць (Жмудзь), Русь. Так, з пісьмовых крыніц відаць, што «на Великом князевстве Литовском, Жамойтском и Русском» былі Віцень, Гедымін і яго пераемнікі. Пазней гэта формула змянілася ў тым напрамку, што слова «Русь» стала ўжывацца адразу пасля Літвы, а Жамойць адступіла на трэцяе месца ці зусім не ўжывалася. Слова «Русь» прысутнічала і ў тытуле вялікіх князёў літоўскіх.

Усё гэта сведчыла аб той важнай ролі, якую адыгрывалі ўсходнеславянскія землі ў новай дзяржаве. Праўда, суадносіны розных частак ВКЛ, калі мець на ўвазе іх этнічны характар, не былі аднолькавымі на розных этапах яго гісторыі. Так, першапачатковую тэрыторыю ВКЛ (а тады яна складала каля 114 тыс. кв.км.) на 80% займалі балцкія землі і толькі 20% прыходзілася на долю ўсходнеславянскіх. У сярэдзіне XIV стагоддзя ВКЛ ахоплівала ўжо амаль 300 тыс. кв.км., аднак землі этнічнай Літвы складалі менш чым 30% яго тэрыторыі. Пры вялікім

князю Альгердзе тэрыторыя ВКЛ дасягнула 630 тыс. кв.км., а доля этнічнай Літвы знізілася да 14%. У XV стагоддзі, калі тэрыторыя ВКЛ была максімальнай па сваіх памерах – 687 тыс. кв.км., землі сучаснай Літвы займалі ў ім каля 10%, Беларусі – прыкладна 30%, астатнія – гэта землі Украіны (33%), Расіі (23%), Падляшша (1,8%). У канцы XV – першай палове XVI стст. каля $\frac{1}{3}$ тэрыторыі ВКЛ адышлі да Маскоўскай дзяржавы, у сувязі з чым яе памеры скараціліся да 496 тыс. кв.км. Тады на землі сучаснай Літвы прыходзілася – 14%, Беларусі – 45%, Украіны – 38% і Падляшша – 3%. Пасля Люблінскай уніі 1569 г., калі ВКЛ апынулася ў складзе Рэчы Паспалітай, яго тэрыторыя зноў зменшылася – да 292 тыс. кв.км, тады этнічна літоўскія землі займалі 23%, а беларускія – 77%.³⁴

Як бачым, нягледзячы на ўсе змены ў дзяржаўных межах ВКЛ, беларускія землі разам з іншымі землямі былой Старажытнай Русі, складалі большасць яго тэрыторыі, фактычна сталі асновай гэтай дзяржавы. Высокаразвітымі былі яны і ў сацыяльна-эканамічных, і ў культурных адносінах, нават афіцыйнай дзяржаўнай мовай Княства з'яўлялася беларуская, дакладней, старабеларуская мова, якую ў той час называлі рускай. Таму не выпадкова некаторыя гісторыкі лічаць ВКЛ беларускай дзяржавай.

Аднак больш абгрунтаваны іншы падыход, а менавіта той, што ВКЛ нельга назваць ні чыста беларускай, ні чыста літоўскай дзяржавай. Гэта была дзяржава поліэтнічная, шматнацыянальная, калі гаварыць па-сучаснаму, дзяржава, якая склалася на славяна-балцкай этнічнай аснове і ў якой беларускія землі адыгрывалі найважнейшую, можна сказаць, вызначальную ролю. На поліэтнічны характар ВКЛ указвалі многія гісторыкі. Так, М.Любаўскі называў яго літоўска-рускай дзяржавай, У.Ігнатаўскі і У.Пічэта – літоўска-беларускай, у сучаснай гістарычнай літаратуры яно часцей за ўсё называецца беларуска-літоўскай дзяржавай. Такі падыход да ацэнкі этнічнага характару ВКЛ знайшоў адлюстраванне ў многіх даследаваннях па гісторыі гэтай дзяржавы, якія праведзены ў нашай краіне ў 80 – 90-я гг. мінулага стагоддзя. Так, аўтары працы «Беларусь ў Вялікім княстве Літоўскім», выдадзенай у 1992 г. у Мінску, адзначалі, што «у народы, якія прынялі ўдзел у палітычным, эканамічным і культурным жыцці Вялікага княства, а найперш беларускі і літоўскі, з'яўляюцца спадкаемцамі гэтай дзяржавы. Таму ёсць падставы ўжываць тэрмін для вызначэння дзяржаўнасці Вялі-

кага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага: Беларуска-Літоўскае гаспадарства».³⁵ Дадзены пункт гледжання падзяляюць і аўтары такой найноўшай калектыўнай працы, як «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі». Рэкамендуецца карыстацца гэтай працай пры самастойным вывучэнні розных пытанняў гісторыі ўзнікнення і развіцця ВКЛ.³⁶

Герб ВКЛ.

З кнігі Себастыяна Мюнстара
«Універсальная касмаграфія»
(Базель, 1545 г.)

У заключэнне зазначым, што ў працэсе фарміравання ВКЛ склаліся не толькі яго тэрыторыя, межы, але і такі важны сімвал ці атрыбут дзяржаўнасці, як герб. Ім, як вядома, стаў герб «Пагоня» – рыцар на кані з паднятым мячом у правай руцэ і шчытом у левай. Існуе шмат розных версій аб паходжанні гэтага герба. Але большасць навукоўцаў сыходзяцца ў тым, што герб «Пагоня» спалучыў у сабе ўплыў як грэка-візантыйскіх, хрысціянскіх традыцый і культы святых Дзмітрыя і Георгія, адаптаваных на мясцовай глебе, так і некаторыя традыцыі заходнееўрапейскай геральдыкі і дзяржаўным сімвалам ВКЛ стаў не адразу. Няма адзінай думкі і аб выкарыстанні «Пагоні» ў якасці дзяржаўнага герба ВКЛ. Так, паводле польскага храніста Мацея Стрыйкоўскага, першым хто прыняў «Пагоню» за дзяржаўны герб, быў Міндоўг. Але гістарычныя крыніцы не пацвярджаюць гэту выснову. Некаторыя даследчыкі звязваюць увядзенне «Пагоні» ў якасці дзяржаўнага герба з імем новагародскага князя Нарымонта Раманавіча, нібыта ён «уделал герб – чалавека на коні з мечом, а то знаменуючы через тот герб пана дорослага, хто мог бороніти мечом отчизны свое»³⁷. Аналіз жа летапісных звестак паказвае, што Нарымонт – асоба міфічная. Ні тагачасныя дакументы, ні нямецкія хронікі, ні рускія летапісы не ведаюць такога князя (магчыма, як лічыць В. Чаропка, яго прататыпам быў пінскі князь Нарымунт Гедымінавіч, які мог ужываць «Пагоню»). Трэцяя версія звязана з імем вялікага князя Віценя. Яна зыходзіць з паведамлення Густынскага летапісу: «У год 6786 (1278). Пачаў князь у Літве Віцень, учыніў сабе герб і ўсяму княству Літоўскаму пачатку: узброены рыцар на кані з мячом, што цяпер называюць Пагоня»³⁸. Аднак гэта паведамленне не абгрунтавана,

Густынскі летапіс проста выказаў сваю гіпотэзу, выдаўшы яе за гістарычны факт. Больш дакладна аб з'яўленні "Пагоні" ў якасці дзяржаўнага герба ВКЛ мы можам казаць пра 1366 г., выява вершніка мелася на пячатцы на грамаце Альгерда. Але яна не захавалася. На думку В. Чаропкі, "Пагоня" трывала ўвайшла ў дзяржаўную сфрагістыку ВКЛ з часоў Ягайлы. Больш падрабязныя матэрыялы па гэтаму пытанню можна знайсці ў працы В. Цітова *"Наш сімвал – Пагоня". Шлях праз стагоддзі* (Мн., 1993), ў артыкуле В. Чаропкі *"Сімвалы роднага краю"* (Беларуская мінуўшчына, 1997, № 5) і іншых працах.

Такім чынам, ВКЛ фарміравалася на працягу некалькіх стагоддзяў. Прычым у гісторыі яго ўзнікнення і развіцця можна вылучыць два перыяды. Першы можна назваць як пачатак утварэння яго і станаўлення. Гэты перыяд ахоплівае сярэдзіну XIII – першую палову XIV стст. Менавіта ў гэты час у складзе ВКЛ апынулася асноўная частка сучаснай тэрыторыі Беларусі. Заснаваная літоўскім князем Міндоўгам, пры Гедыміне (яго праўленнем заканчваецца першы перыяд) яно ўжо развівалася як буйная балцка-славянская дзяржава, а яе кіраўнік быў вялікім князем «літоўцаў і рускіх». Другі перыяд пачынаецца з праўлення Альгерда і працягваўся да часу Вітаўтавага княжання, г.зн., прыходзіцца ў асноўным на другую палову XIV – 30-я гг. XV стст. У гэты перыяд тэрыторыя ВКЛ яшчэ больш пашырылася, галоўным чынам за кошт украінскіх і рускіх зямель, у сувязі з чым славянскія рысы дзяржавы асабліва сталі прыкметнымі, а яе межы працягваліся «ад мора да мора». У час Вітаўта ВКЛ уключала ў сябе Літву, Беларусь, Украіну, Падляшша, а таксама сучасныя землі Смаленшчыны, Браншчыны і некаторыя іншыя. Праўда, на развіццё ВКЛ ужо тады пэўны ўплыў пачалі аказваць яго сувязі з Польшчай, якія былі аформлены на падставе Крэўскай уніі.

§ 3. Дзяржаўна-палітычны лад ВКЛ, развіццё заканадаўства

Трэба адразу падкрэсліць, што па сваім дзяржаўна-палітычным ладзе Вялікае княства Літоўскае істотна не адрознівалася ад большасці еўрапейскіх краін, хоць і мела пэўныя асаблівасці. Гэта была феадальная слабацэнтралізаваная манархія, і ўся сістэма органаў улады і суда ў ёй будавалася на агульных прынцыпах феадальнага права.³⁹

Манархічны лад ВКЛ увасабляўся кіраўніком дзяржавы – вялікім князем ці *гаспадаром*, як яго тут называлі. Праўда, некаторыя з князёў лічылі сябе каралямі. Так, першым такі тытул пачаў насіць князь Міндоўг, (у грамаце 1254 г. ён названы «кароль Літвы»); гэты тытул ён атрымаў у 1252 або 1253 гг. ад рымскага папы, калі перайшоў у каталіцтва. Называў сябе каралём і Гедымін, дамагаўся гэтага тытула таксама Вітаўт. Але пераважнай была назва кіраўніка дзяржавы – вялікі князь ці *гаспадар*.

Па-рознаму называлася і сама дзяржава. Па пісьмовых крыніцах вядомы такія яе назвы, як вялікае княства, *гаспадарства*, іншы раз называлі дзяржаву панствам, рэччу паспалітай. Як адзначае Я.Юхо, у кожную гэту назву ўкладваўся пэўны сэнс і яны мелі свае адценні. Так, у назве «вялікае княства» падкрэслівалася велічыня тэрыторыі і форма ўлады ў дзяржаве. У назве «гаспадарства» рабіўся акцэнт на тое, што гэта асабістае валоданне вялікага князя-гаспадара. У тэрміне «панства» адлюстроўваліся ўладарныя паўнамоцтвы магнатаў і шляхты (паноў), якія сумесна з вялікім князем былі гаспадарамі дзяржавы. У тэрмін «рэч паспалітая» ўкладвалася разуменне дзяржавы як агульнай справы, агульных інтарэсаў і агульнага дабрабыту. Гэты тэрмін з’яўляўся даслоўным перакладам на беларускую мову лацінскага паняцця «рэспубліка». Рэч паспалітая, адзначаюць гісторыкі, ужывалася ў той час і ў значэнні «грамадства», аднак выкарыстоўвалася гэта назва тады рэдка. Найбольш пашыранымі, распаўсюджанымі былі назвы дзяржавы – вялікае княства і *гаспадарства*.⁴⁰

Вялікаму князю як кіраўніку дзяржавы належалі шырокія правы як у сферы ўнутрыпалітычнага, так і знешнепалітычнага жыцця. Ён узначальваў усё кіраўніцтва дзяржавы, з’яўляўся найвышэйшым суддзёй, галоўнакамандуючым узброенымі сіламі краіны. Аднак, і гэта трэба падкрэсліць, улада вялікага князя літоўскага не была абсалютнай, яна абмяжоўвалася вярхамі феадальнага класа, прычым вялікі князь выбіраўся з прадстаўнікоў пэўнага роду і нават мог быць запрошаны або ўступіць на княжанне па спадчыне (пачынаючы з Гарадзельскага прывілея 1413 г. пасада вялікага князя стала толькі выбарнай, а не спадчыннай).

Вучоныя ўжо даўно звярнулі ўвагу на тое, што хоць ВКЛ, як і Маскоўскае княства, і стала пераемнікам дзяржаўна-прававой сістэмы, якая склалася ў старажытнарускі перыяд, на працягу XIII – XVI стст. у ім усталяваўся палітычны рэжым, які істотна

адрозніваўся ад Маскоўскага, дзе панавала самаўладдзе цара. Гэты рэжым многія гісторыкі называлі канстытуцыйным, падкрэсліваючы тым самым важную ролю ў княстве права, закона, а таксама тых дзяржаўных устаноў ці органаў, якія дзейнічалі тут і абмяжоўвалі ўладу вялікага князя.

У ліку такіх органаў перш за ўсё трэба назваць гаспадарскую Раду або паны-раду. На першым часе свайго існавання гаспадарская Рада выступала ў якасці дарадчага органа пры вялікім князі, «была, – як адзначаў М.Доўнар-Запольскі, – яго княжацкай думай, такой самай радай, якая была пры ўдзельных князях і якая дзейнічала ў найстаражытнейшыя перыяд з самага пачатку складвання рускай дзяржавы».⁴¹ Але паступова значэнне Рады ў справе кіравання дзяржавай узростала, і ўжо ў XIV ст. яна пераўтварылася ў цэнтральны дзяржаўна-палітычны інстытут, які ў далейшым у значнай ступені абмяжоўваў і ўладу самога вялікага князя.

Аб узрослай ролі Рады сведчыць той факт, што менавіта яна вырашала пытанні, звязаныя з выбраннем вялікага князя. Так, са згоды паноў-радных Віцень стаў вялікім князем літоўскім, з іх згоды пасля смерці Альгерда на вялікакняжацкі прастол уступіў Ягайла. Узмацненню ролі Рады садзейнічалі і самі князі, якія выдалі шэраг прывілеяў, юрыдычна замацаваўшых яе правы, удзел у заканадаўчай дзейнасці. У гэтых адносінах асобна трэба вылучыць прывілеі Аляксандра Казіміравіча 1492 г. і Жыгімонта Старога ад 1506 г. Напрыклад, згодна з прывілеем 1506 г., усе дзяржаўныя пастановы маглі выдавацца вялікім князем толькі пасля іх абавязковага абмеркавання з гаспадарскаю Радою. Увогуле кампетэнцыя Рады была даволі шырокай і разам з тым не зусім акрэсленай.

Хто ж уваходзіў у склад Рады? Прававых актаў, якія рэгулявалі гэты склад, не было. І тым не менш, тут былі прадстаўлены асобы, якія займалі вышэйшыя дзяржаўныя пасады з ліку буйных феодалаў і бліжэйшых родзічаў вялікага князя. Гэта – канцлер ВКЛ, ваяводы і кашталіаны віленскі, трокскі, некаторыя іншыя ваяводы, старасты жамойцкі і луцкі, гетман, падскарбі земскі, маршалак земскі, другія дзяржаўныя ўрадаўцы, а таксама віленскі каталіцкі біскуп і некаторыя іншыя каталіцкія біскупы (жамойцкі, кіеўскі, луцкі). У рабоце Рады маглі прымаць удзел і буйнейшыя князі па запрашэнні гаспадара.

Трэба заўважыць, што колькасць паноў-радных не была пастаяннай. Так, пры Гедыміне яна налічвала прыкладна 20 чалавек, у

XV – першай палове XVI стст., да рэформы 1565 г., у яе ўваходзіла 45 чалавек, а пасля гэтай рэформы, калі былі ўтвораны новыя ваяводствы, паноў-радных стала 65.⁴² Усе яны сядзелі на т.зв. лавіцах, ад першай да апошняй, у адпаведнасці з важнасцю займаемай пасады. Дарэчы, так было і ў Баярскай думе, якая дзейнічала ў Расіі.

Аналіз дзейнасці гаспадарскай Рады паказвае, што ў поўным складзе яна збіралася рэдка, толькі для вырашэння найважнейшых спраў, а ўсе бягучыя справы вялікі князь звычайна вырашаў з удзелам найбольш блізкіх саноўнікаў, якія знаходзіліся побач з ім. Менавіта з іх утварылася т.зв. **Найвышэйшая або Тайная рада**.

У сваю чаргу з Найвышэйшай (Тайнай) рады вылучылася Пярэдняя рада («першая лавіца»), у склад якой уваходзілі толькі шэсць найбуйнейшых і найбольш уплывовых саноўнікаў, у тым ліку віленскі біскуп, віленскі ваявода і кашталян, троцкі ваявода і кашталян, жамойцкі староства. Менавіта яны і аказвалі вызначальны ўплыў на вырашэнне пытанняў як унутранай, так і знешняй палітыкі ВКЛ.

Паўстае пытанне: наколькі шырока былі прадстаўлены ў гаспадарскай Радзе феадалы беларускіх земляў? Вывучэннем гэтага пытання спецыяльна займаўся гісторык А.П.Грыцкевіч. Ён прааналізаваў склад паноў-радных з улікам іх этнічнага паходжання і рэлігійнага веравызнання і склаў табліцы, у якіх прыведзены адпаведныя лічбы. З імі можна азнаёміцца ў яго артыкуле, змешчаным у кнізе «Спадчына Скарыны. Зборнік матэрыялаў» (Мн., 1989. С. 23-25). Аналіз гэтых лічбаў паказвае, што на долю беларускіх феадалаў прыпадала больш як адна трэця частка паноў-рады, прычым колькасць іх да 60-х гадоў XVI ст. ўзрасла з 37 да 45. Гэты рост адбываўся і ў складзе Найвышэйшай рады.

Гаспадарская Рада была найбольш уплывовай ў пачатковы перыяд узнікнення і развіцця ВКЛ. У далейшым яе роля некалькі аслабла, а кампетэнцыя звужалася, таму што з'явіўся новы агульнадзяржаўны орган – **Вальны Сойм** (Сейм). У некаторых выданнях узнікненне Сойма тлумачыцца польскім уплывам. Але гэта думку падзяляюць далёка не ўсе гісторыкі. Вытокі Сойма, як і Рады, яны бачаць у вечавых традыцыях Старажытнай Русі. Гісторык М.Доўнар-Запольскі, падкрэсліваючы гэты факт, адзначаў, што хоць гэтыя ўстановы і супадалі з аналагічнымі польскімі ўстановамі, яны не былі «механічна запачычанымі з польскага дзяржаўнага права, таму што абедзве

гэтыя ўстановы выраслі арганічна з асноў старажытнарускога права і нават назва іх не з'яўляецца запазычаннем з польскага права». ⁴³ Думку М.Доўнар-Запольскага падзяляюць і сучасныя гісторыкі права, напрыклад, беларускі вучоны Я.Юхо. Ён, у прыватнасці, піша: «Сойм, як вышэйшы заканадаўчы орган Вялікага княства Літоўскага, бярэ пачатак ад старажытных вечавых сходаў, якія пры феадалізме, ператварыліся ў саслоўна-класавыя органы феадалаў». ⁴⁴ Менавіта старажытнарускія традыцыі парадзілі як мясцовыя соймы, так і Вальны, г.зн. агульнадзяржаўны сойм. Мясцовыя соймы (ці соймікі, як іх тады называлі) дзейнічалі ва ўсіх княствах і землях, якія прызналі ўладу вялікага князя літоўскага, і вырашалі найбольш важныя пытанні земскага жыцця, займаліся яны і некаторымі агульнадзяржаўнымі справамі. На аснове гэтых соймаў паўстаў і агульны ці Вальны сойм усіх земляў ВКЛ. Праўда, дакладны час узнікнення Вальнага сойма не ўстаноўлены (гэта пытанне застаецца спрэчным), але многія даследчыкі лічаць, што Вальны сойм у ВКЛ дзейнічаў ужо ў XV ст. і тады ж ён стаў набываць характар саслоўна-прадстаўнічага органа. У пасяджэннях сойма (а ён склікаўся вялікім князем ці Радай) удзельнічалі як прадстаўнікі дзяржаўных органаў, так і прадстаўнікі магнатаў і шляхты ўсіх земляў Княства. Пры гэтым на першым часе сістэма прадстаўніцтва не існавала, юрыдычна не была ўстаноўлена і любы шляхціч мог прысутнічаць на сойме. Аднак у 1511 г. Жыгімонт Стары ўпершыню загадаў выбіраць па 2 прадстаўнікі ад кожнага павета для ўдзелу ў соймах. Паступова гэта практыка замацавалася, хоць і тады, да рэформ 1560-х гг., не забаранялася магчымасць асабістай прысутнасці на соймах ўсіх жадаючых шляхцічаў. Такое бывала нярэдка, асабліва, калі трэба было вырашаць пытанні паспалітага рушання (усеагульнай мабілізацыі).

Гісторыкі адзначаюць, што тэрміны склікання сойму заканадаўча не рэгуляваліся і збіраліся яны па меры патрэбы. Не было і пастаяннага месца для іх пасяджэнняў. Яны, як правіла, праводзіліся ў сталіцы княства – Вільні, але вядомы выпадкі, калі соймы збіраліся і непасрэдна на беларускіх землях – у Бярэсце, Новагародку, Гародні. Праўда, на ўсходзе Беларусі не адзначана ніводнага сойма, відаць, сказвалася не толькі аддаленасць гэтых земляў ад сталіцы, але і прыгранічнае становішча з Расіяй, з якой Княства канфлітавала.

Аналізуючы дзейнасць соймаў, вучоныя прыйшлі да высновы, што яны не толькі ўдзельнічалі ў выбранні вялікіх князёў,

але і вырашалі практычна ўсе найважнейшыя дзяржаўныя пытанні і справы, якія тычыліся вайны і міру, арганізацыі абароны краіны, унутранай палітыкі, увядзення надзвычайных падаткаў, прыняцця заканадаўства і г.д. Прычым кампетэнцыя сойма пашыралася і да сярэдзіны XVI ст. ён пераўтварыўся ў вышэйшы заканадаўчы і кантралюючы орган, пачаў выступаць, па сутнасці, у якасці феадальнага парламента.⁴⁵

Такім чынам, асноўнымі цэнтральнымі органамі дзяржаўнай улады ў ВКЛ з'яўляліся гаспадарская Рада і Вальны сойм. Гэтыя органы дзейнічалі сумесна з кіраўніком дзяржавы, але іх роля была вельмі значнай, таму што яны абмяжоўвалі ўладу вялікага князя літоўскага. Менавіта гэта і надавала манархічнаму ладу княства пэўныя асаблівасці.

Неабходна таксама адзначыць, што важнае месца ў сістэме дзяржаўнага кіравання займалі ўрадаўцы (ўраднікі) – службовыя асобы, якія загадвалі пэўнымі галінамі цэнтральнай адміністрацыі ці ўзначальвалі мясцовыя органы кіравання. У іх ліку перш за ўсё трэба назваць **канцлера** ВКЛ. Ён стаяў на чале дзяржаўнай канцылярыі і каардынаваў дзейнасць усіх органаў кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім. Аб ролі гэтай службовай асобы гаворыць той факт, што пастановы і распараджэнні гаспадара і паноў-рады ўступалі ў сілу толькі тады, калі да іх была прыкладзена пячатка, якая знаходзілася ў канцлера, і пастаўлены яго подпіс. Намеснікам канцлера быў падканцлер, такая пасада з'явілася з 1566 г.

Не менш важнай па значэнні была і пасада **падскарбія земскага**. Спачатку ён выконваў абавязкі галоўнага дзяржаўнага касіра, які прымаў і выдаваў па распараджэнні гаспадара і паноў-рады грашовыя сродкі, што паступалі ў цэнтр з месцаў. Але ўжо ў XVI ст. падскарбі земскі пераўтварыўся ў сапраўднага міністра фінансаў. Яго намеснікам быў падскарбі надворны, які адказваў за грашовыя і матэрыяльныя сродкі, што ішлі на патрэбы вялікакняжацкага двара.

У ліку найважнейшых службовых асоб трэба вылучыць і **гетмана ВКЛ, гетмана найвышэйшага**, як яго называлі. Спачатку ён быў толькі галоўнакамандуючым узброенымі сіламі падчас ваенных кампаній, а ваенныя справы знаходзіліся выключна ў кампетэнцыі гаспадара і паноў-рады. У XVI ст. гетман атрымаў больш шырокія правы і фактычна выконваў функцыі ваеннага міністра. Намеснікам гетмана з'яўляўся гетман дворны ці польны.

Вельмі значнай была ў Княстве і такая дзяржаўная асоба, як **маршалак земскі**. Ён старшынстваваў на пасяджэннях Сойма і Рады, кіраваў прыёмам замежных паслоў, дапускаў да вялікага князя прасіцеляў са скаргамі і чалабітнымі, сачыў за парадкам і этыкетам пры двары і падчас афіцыйных аўдыенцый, займаўся некаторымі іншымі пытаннямі. Дапамагаў яму маршалак дворны, ён з'яўляўся непасрэдным кіраўніком усіх гаспадарскіх дваран, якія выконвалі разнастайныя даручэнні і загады вялікага князя і паноў-рады.

Неабходна заўважыць, што службовыя асобы цэнтральнага кіравання напачатку не былі аддзелены ад дварцовай адміністрацыі, выступалі як памочнікі вялікага князя па тых ці іншых пытаннях, ведалі яго гаспадаркай. Але ў сувязі з пашырэннем самой сферы дзяржаўнага кіравання іх роля ўзрасла, і яны ўзначалілі самастойныя агульнадзяржаўныя органы Княства. Што ж тычыцца прыдворных пасадаў, дык яны сталі пачэснымі тытуламі і іх займалі выключна шляхцічы.⁴⁶

Даволі складанай, асабліва на першых этапах фарміравання ВКЛ, была сістэма мясцовага кіравання. Яна склалася і развівалася на базе адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу дзяржавы і адлюстроўвала яго асаблівасці. У XIII – XIV стст. гэты падзел быў звязаны са старымі межамі, якія склаліся паміж княствамі яшчэ да ўтварэння ВКЛ, а самі гэтыя княствы мелі вялікую аўтаномію і выступалі як суб'екты дзяржаўна-прававых адносін.

Вярхоўная ўлада першапачаткова не імкнулася парушаць усталяваных традыцый і дзейнічала з улікам гэтых традыцый. «Прынцып даўнасці, – адзначаў М. Любаўскі, – глыбока пранікаў ва ўсе жыццёвыя адносіны Літоўска-рускай дзяржавы ў першыя часы яе існавання, знаходзіў прымяненне і ў дзяржаўнасці, і ў грамадскім яе побыце».⁴⁷ Безумоўна, гэта не магло не адбіцца як на дзяржаўнай будове Княства, так і на сістэме кіравання ім. Значную частку сваёй гісторыі, ва ўсякім разе на працягу другой паловы XIII – у XIV стст., яно развівалася як федэратыўная дзяржава, у якой мясцовыя княствы карысталіся значнай самастойнасцю.

Аднак паступова гэтыя княствы і звязаныя з імі мясцовыя органы былі ліквідаваны ці зменены, і ў ВКЛ склалася цэнтралізаваная сістэма кіравання, чаму спрыялі мерапрыемствы, праведзеныя вярхоўнай уладай. Так, ужо пры Альгердзе далучаныя да княства землі пачалі перадавацца яго намеснікам, а

потым з'явіліся і **ваяводства**. Першыя ваяводства – Віленскае і Троцкае – таксама былі створаны пры Альгердзе. Арганізацыя ваяводстваў асабліва актыўна праводзілася ў XVI ст. Так, у 1503 г. ствараецца Віцебскае ваяводства, у 1504 г. – Полацкае, а ў 1507 г. – Новагародскае. Усяго на тэрыторыі ВКЛ у XVI ст. было створана 8 ваяводстваў, большасць якіх цалкам або часткова ахоплівала землі Беларусі. Колькасць паве- таў даходзіла да 30, 16 з іх знаходзілася ў межах сучаснай дзяр- жаўнай тэрыторыі нашай рэспублікі. Паве- ты пры гэтым сталі асноўным звяном мясцовага кіравання, цэнтрам шляхецкага жыцця. У склад паве- таў уваходзілі **воласці**. Такі адміністра- цыйна-тэрытарыяльны падзел ВКЛ вызначыла рэформа 1564 – 1566 гг., ён быў потым замацаваны Статутам 1588 г. і праісна- ваў да канца XVIII ст. Больш нагляднае ўяўленне аб гэтым можа даць табліца 1.⁴⁸

Табліца 1

**Адміністрацыйна-тэрытарыяльны
падзел беларускіх зямель у XVI ст.**

Ваяводства	Паве- ты, якія ўваходзілі ў ваяводства
Брэсцкае	Брэсцкі, Пінскі
Віцебскае	Віцебскі, Аршанскі
Мінскае	Мінскі, Рэчыцкі, Мазырскі (да 1569 г. ваходзіў у склад Кіеўскага ваяводства)
Мсціслаўскае	Мсціслаўскі
Новагародскае	Новагародскі, Ваўкавыскі, Слоні́мскі
Віленскае	Ашмянскі, Браслаўскі (астаннія паве- ты адносіліся да тэрыторыі Літвы)
Троцкае	Гродзенскі, Лідскі (астаннія адносіліся да тэрыторыі Літвы)

Гісторыкі адзначаюць, што ўтварэнне ваяводстваў і паве- таў было прагрэсіўным крокам, яно дазволіла вярхоўнай ула- дзе, не закранаючы маёмасных правоў феадальнай знаці, істотна абмежаваць яе палітычную ролю, умацаваць цэнтральнае кіра- ванне праз сваіх прадстаўнікоў на месцах.

Найжнейшым з гэтых прадстаўнікоў быў ваявода. Ён стаяў як бы на вяршыні піраміды мясцовай адміністрацыі і валодаў шырокімі правамі па вырашэнні ўсіх дзяржаўных, ваенных і ў значнай ступені судовых спраў на падначаленай яму тэрыто- рыі. Прызначаліся ваяводы з ліку буйных феодалаў вялікім кня- зем і радаю, прычым абавязкова з ураджэнцаў ВКЛ. Праўда, у такіх землях, як Полацкая і Віцебская, кандыдатуры ваяводаў

вялікі князь павінен быў узгадняць з мясцовым баярствам. Больш за тое, і пасля прызначэння ваяводаў у гэтыя землі мясцовая знаць мела права іх змены. Самі ж мясцовыя справы, у тым ліку і судовыя, ваяводы тут вырашалі не асабіста, а з удзелам тутэйшых баяр і мяшчан. Такі парадак, напрыклад, быў вызначаны ў вялікакняжацкім прывілеі Полацкай зямлі ад 23 ліпеня 1511 г. У артыкуле 15 прывілея запісана: «А ваяводе нашему Полоцкому мешан одному не судити; а судити ему с бояры и мещаны».⁴⁹ Увогуле, і гэта трэба падкрэсліць, полацкае і віцебскае баярства мела значную палітычную самастойнасць. Шырока яно было прадстаўлена і ў цэнтральных органах Княства, што тлумачыцца ў асноўным трыма абставінамі. Па-першае, тым, што яны ўвайшлі ў склад ВКЛ на ўмовах т.зв. «ряда» (дагавору), па-другое, тут былі вельмі трывалыя ўдзельныя традыцыі, і па-трэцяе, улічвалася іх прыгранічнае становішча адносна рускай дзяржавы.

Кіраўнікамі адміністрацыі ў паветах былі старасты (старосты). Прызначаліся яны, як і ваяводы, вялікім князем і панамірадай з ліку буйных феодалаў і павінны былі забяспечыць праварадак на падначаленай ім тэрыторыі, назіраць за гаспадаркай ў дзяржаўных фальварках, клапаціцца аб замках і іншых дзяржаўных пабудовах, разглядаць некаторыя судовыя справы, выконваць пастановы вышэйшых судовых інстанцый.

Неабходна адзначыць, што ваяводы і старасты абапіраліся ў сваёй дзейнасці на цэлы шэраг урадаўцаў і слуг, з дапамогай якіх яны і ажыццяўлялі кіраванне. Разам з тым яны ўлічвалі і рашэнні, якія прымаліся на ваяводскіх і павятовых соймах ці соймаках мясцовай шляхтай.

Ніжэйшай адзінкай адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу ВКЛ, як ужо адзначалася, была воласць. Ёю кіраваў сельскі войт або стараста. Тут жа дзейнічалі, галоўным чынам у тых мясцовасцях, дзе жылі дзяржаўныя сяляне і не было замкаў і дзяржаўных маёнткаў (двароў), органы сялянскага самакіравання – сялянскія сходы. Органы самакіравання меліся і ў большасці гарадоў ВКЛ. Такому самакіраванню садзейнічала і сама вярхоўная ўлада, якая прадстаўляла гарадам магдэбургскае права.

У завяршэнне адзначым, што мясцовыя органы кіравання ў ВКЛ карысталіся шырокімі паўнамоцтвамі і мелі значную самастойнасць у вырашэнні ўсіх асноўных пытанняў. Прычым іх дзейнасць не толькі вызначалася заканадаўствам, але і грунта-

валася на старых традыцыях, якія склаліся яшчэ ў папярэдні час. Значны ўплыў на сістэму мясцовага кіравання аказвала і развіццё вялікакняжацкай гаспадаркі, прыватнага землеўладання. Так, у тэрыторыі многіх паведаў і ваяводстваў укліньваліся вялікакняжацкія ці каралеўскія эканоміі, якія мелі свой падзел на воласці, што ў сваю чаргу складаліся з войтаўстваў (у кожнае з іх уваходзіла 4-6 і больш сёл), староствы (якія таксама дзяліліся на воласці), дзяржавы, графствы, намесніцтвы. У гэтым, на думку гісторыкаў, рэальна адлюстроўвалася няздольнасць вярхоўнай улады справіцца з ладам, які яна атрымала ў спадчыну ад удзельных часоў. Разам з тым вялікія князі літоўскія, увасабляючы вярхоўную ўладу ў краіне, імкнуліся да таго, каб сярод прадстаўнікоў мясцовых родаў, якія займалі вышэйшыя кіруючыя пасады на беларускіх землях, не было нашчадкаў ранейшых удзельных князёў. Гэта не выпадкова, вярхоўная ўлада Вялікага княства адцяняла ад кіравання былымі старажытнарускімі землямі мясцовую знаць (былых носьбітаў палітычнай улады), сярод якой былі адчувальнымі сепаратысцкія настроі, і ўводзіла ў яе ранг баярства, што паднялося пры вялікіх князях і таму абараняла іх інтарэсы. Такая палітыка вяла да кансалідацыі пад эгідай вярхоўнай улады “гаспадара” кіруючай вярхушкі феадалаў Вялікага княства.⁵⁰

Трэба таксама зазначыць, што ў канцы XIV – першай палове XVI стст. на беларускіх землях захаваліся невялікія княствы-вотчыны: Давыд-Гарадоцкае, Клецкае, Кобрынскае, Капыльскае, Мсціслаўскае, Слуцкае, Пінскае. Валодалі імі ў асноўным прадстаўнікі вялікакняжацкай сям’і. Яны падначальваліся ваяводам толькі ў ваенных адносінах, мелі поўную ўнутраную аўтаномію. Апарат мясцовага кіравання ў названых княствах-вотчынах практычна не адрозніваўся – тыя ж намеснікі, цівуны і іншыя ўраднікі набіраліся, як правіла, з мясцовых феадалаў.

Паступова развівалася і становілася ўсё больш дасканалай і судовая сістэма Вялікага княства Літоўскага. Яна таксама абаяпіралася як на старажытнае звычайнае права, так і на законы, распрацаваныя на працягу XIII – XVI стст. Аналіз гэтай сістэмы паказвае, што яе функцыянаванне забяспечвалі два асноўныя віды суду: агульныя суды для ўсяго насельніцтва і саслоўныя суды толькі для шляхты. Акрамя таго, дзейнічалі і суды для асобных груп насельніцтва – духавенства, мяшчан, сялян, татар, яўрэяў.

Самай вышэйшай судовай інстанцыяй для ўсяго насельніцтва з’яўляўся **вялікакняжацкі ці гаспадарскі суд**, а таксама

суд паноў-рады і як іх разнавіднасць – **камісарскі суд**. Аднак у далейшым, у прыватнасці, у 1581 г. быў створаны новы судовы орган – **Галоўны суд (Трыбунал) ВКЛ**, які абмяжоўваў судовую ўладу вялікага князя і рады. На гэты суд ускладалася задача апеляцыйнага перагляду спраў і разгляд некаторых спраў па першай інстанцыі.

Сярод мясцовых судаў даследчыкі вылучаюць **замкавы** ці **гродскі суд**. Я.Юхо адзначае, што ў гэтым судзе галоўная роля належала прадстаўнікам мясцовай адміністрацыі Княства – ваяводам, старостам, дзяржаўцам і іх намеснікам. Замкавы суд дзейнічаў у двух саставах – вышэйшым і ніжэйшым – і разглядаў справы па абвінавачванні шляхты, мяшчан і сялян у крымінальных злачынствах. У некаторым сэнсе ён быў усесаслоўным судом, аднак поўнасцю не быў аддзелены ад адміністрацыі.

Незалежным і разам з тым выбарным саслоўным судом для шляхты быў **земскі павятовы суд**, які ўзнік у першай палове XVI стст. Такім жа, г.зн. аддзеленым ад органаў дзяржаўнага кіравання, стаў і **падкаморскі суд**, які займаўся справамі па зямельных спрэчках (суддзя называўся падкаморый).

На новых прынцыпах выбарнасці, незалежнасці будаваўся і **войтаўска-лаўнічны суд** у гарадах. У сялянскім асяроддзі працягваў тады дзейнічаць старажытны **копны суд**, але ён мог разглядаць і справы, якія закраналі інтарэсы паноў, шляхты, асабліва тады, калі яны былі зацікаўлены ў гэтым.⁵¹

Такім чынам, у ВКЛ склалася і існавала даволі развітая сістэма кіравання і суда, якая давала магчымасць прадстаўнікам усіх яго земляў, у тым ліку і беларускіх (пры перавазе літоўскай знаці), удзельнічаць у вырашэнні як мясцовых, так і агульнадзяржаўных спраў. Вядома ж, гэта сістэма забяспечвала перш за ўсё інтарэсы шляхты і не толькі яе арыстакратычнай часткі. Але дзяржаўна-палітычны лад ВКЛ, нельга звесці да ўсеўладдзя шляхты. Многія сучасныя даследчыкі лічаць, што ён меў больш шырокую сацыяльную аснову, а шляхецкая дэмакратыя, якая тут складвалася і развівалася (пры ўсіх яе хібах і недахопах), дазваляла пазбегнуць крайніх форм бяспраўя і тэрору, далучала да грамадзянскай і палітычнай дзейнасці ўсю шляхту, а часткова і іншыя слаі насельніцтва, асабліва мяшчан. Разам з тым у ВКЛ, як і ў іншых еўрапейскіх краінах, у тыя часы фактычна не ажыццяўляўся прынцып выбарнасці ў дзяржаўныя органы, не было, па сутнасці, ніякай зменнасці асоб. Усе пасады звычайна лічыліся пажыццёвымі, пазбаўленне пасады магло

быць праведзена толькі судом за ўчыненне цяжкага крымінальнага злачынства. Пры гэтым у ВКЛ вельмі шырока была распаўсюджана і такая практыка, калі адна і тая ж асоба займала адначасова некалькі дзяржаўных пасадаў. Напрыклад, А.І.Хадкевіч у 1534 г. займаў тры пасады: старосты берасцейскага, маршалка дворнага, дзяржаўцы вілкейскага, астрынскага і кнышынскага. Ян Радзівіл у 1535 г. з'яўляўся кашталіям віленскім, гетманам найвышэйшым, старастам гродзенскім, маршалкам дворным, дзяржаўцам лідскім і беліцкім, г.зн. займаў пяць пасадаў.⁵² Такія прыклады можна было б працягваць. Нярэдка дзяржаўныя пасады пераходзілі толькі да прадстаўнікоў таго ці іншага феадальнага сямейства і амаль па спадчыне.

З другога боку, у ВКЛ важнае значэнне надавалася асабістай адказнасці ў выкананні дзяржаўных абавязкаў, дысцыпліне, неабходнасці своечасовага з'яўлення на праводзімыя пасаджэнні дзяржаўных органаў, асабліва сойма. Напрыклад, каб пазбегнуць шкоды, якую можа прычыніць Вальнаму сойму спазненне яго ўдзельнікаў, была прынята пастанова (самім жа соймам у 1566 – 1567 г.г.), што калі хто з паноў-рады без уважлівых прычын не прыедзе на трэці дзень пасля адкрыцця сойма, той пазбаўляецца на столькі дзён права голасу, на колькі спазніўся, і без прызначэння павінен прыняць тое, што было прынята на сойме ў яго адсутнасці. Хто з астатніх (г.зн. не паноў-рады) не прыедзе на сойм у той жа тэрмін і таксама без уважлівых прычын, той траціць права голасу на ўсю сесію, не маючы, аднак, права ад'езду з сойма. Вызначаны былі таксама штрафы за спазненне і няўку на павятовыя соймікі.⁵³

Нельга не адзначыць і той факт, што ўсе асноўныя пытанні дзяржаўна-прававога характару ў Княстве рэгуляваліся заканадаўчымі актамі. Так, нават у пачатковы перыяд, калі фарміравалася Княства, кожная з яго абласцей кіравалася не толькі звычаем, але і пісаным правам, законам і, у прыватнасці, «Рускай праўдай» і мясцовымі ўстаўнымі граматамі. Калі ж складалася дзяржава, у якасці заканадаўчых актаў пачалі дзейнічаць вялікакняжацкія граматы (прывілеі). Потым з'явіліся і агульнадзяржаўныя прававыя акты, першым з якіх можна лічыць Судзбнік Казіміра, прыняты ў 1468 г.⁵⁴

Новы этап у развіцці заканадаўчай дзейнасці ў ВКЛ гісторыкі звязваюць з распрацоўкай статутаў. У 1529 г. быў складзены першы Статут ВКЛ, які афіцыйна быў прызнаны агульнадзяржаўным заканадаўчым актам. Ён стаў галоўным прававым

дакументам дзяржавы і меў перавагу над іншымі юрыдычнымі актамі. У 1566 г. з'явілася другая рэдакцыя Статута, а ў 1588 г. – трэцяя. Юрыдычныя нормы гэтых рэдакцый таксама мелі агульнадзяржаўны характар і распаўсюджваліся на ўсе саслоўі, усе вобласці ВКЛ. Аналіз зместу Статутаў паказвае, што ўжо ў першым выданні Статут ВКЛ уяўляў з сябе дакумент, які адлюстроўваў даволі высокі ўзровень развіцця прававой думкі, прававой тэорыі. Ён ахопліваў нормы дзяржаўнага, крымінальнага, цывільнага і працэсуальнага права. Яшчэ больш дасканалай стала другая і асабліва трэцяя рэдакцыя Статута. Статут 1588 г., як адзначаў М. Доўнар-Запольскі, пакінуў далёка за сабою сучасныя яму славянскія і заходнееўрапейскія кодэксы, ва ўсякім разе, стаяў непамерна вышэй за тыя сціплыя спробы кадыфікацыі, якія былі зроблены прыблізна ў той час у Польшчы. Гэты Статут, па сутнасці, з'явіўся першым усебакова распрацаваным кодэксам феадальнага права ў Еўропе, своеасаблівай канстытуцыяй, якая рэгулявала ўсе бакі жыцця ВКЛ, а значыць, і беларускіх зямель. Важна пры гэтым адзначыць і той факт, што як Судзевнік Казіміра, так і Статуты ВКЛ, ды і шмат якія з княжацкіх прывілеяў, былі напісаны на беларускай мове. У іх аснове ляжалі не толькі дасягненні ў развіцці прававой тэорыі, думкі, але і вопыт народа, набыты ў папярэднія часы. Увогуле (і гэта трэба падкрэсліць) палітычна-прававая сістэма ВКЛ складалася і развівалася пад значным уплывам традыцый і дасягненняў усходнеславянскіх земляў.

У завяршэнне трэба падкрэсліць, што працэс утварэння ВКЛ адлюстроўваў глыбокія змены як у сацыяльна-эканамічным, так і ў палітычным развіцці беларускіх і іншых зямель, якія ўвайшлі ў яго склад. Хоць гэтая дзяржава, як адзначалася раней, і не з'яўлялася чыста беларускай, яна пакінула значны след у нашай гісторыі. Утварэнне ВКЛ паскорыла развіццё вытворчых сіл на беларускіх землях, узмацніла тут этнічныя працэсы, садзейнічала культурнаму развіццю. З Вялікім княствам Літоўскім звязаны і іншыя станоўчыя змены на Беларусі. Больш падрабязныя матэрыялы па гісторыі ўтварэння і развіцця ВКЛ можна знайсці ў вучэбнай і навуковай літаратуры.

Раздзел II

ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ І САЦЫЯЛЬНЫЯ АДНОСІНЫ НА БЕЛАРУСІ Ё ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVI стст.

§ 1. Змены ў сельскай гаспадарцы. Далейшае развіццё феадальных адносін

Эканамічнае развіццё беларускіх зямель, як і ўсяго Княства, праходзіла ў складаных умовах. Яны вызначаліся не толькі прыроднымі фактарамі, але і падзеямі палітычнага і сацыяльнага характару. Прыродныя ўмовы ў цэлым былі спрыяльнымі для працоўнай дзейнасці насельніцтва ВКЛ. Разам з тым не мала было тады і анамальных з'яў, якія наносілі вялікія страты людзям, забіралі тысячы жыццяў (голад, эпідэміі і інш.). Як відаць з летапісаў, іншых пісьмовых крыніц, голад і звязаныя з ім эпідэміі здараліся ў тыя часы даволі часта.

Вялікія матэрыяльныя страты наносілі сялянам і жыхарам гарадскіх паселішчаў набегі татар Залатой Арды, а потым і Крымскага ханства, рэйды крыжаносцаў, ваенныя канфлікты ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай, а таксама і міжусобныя войны паміж магнатка-шляхецкімі групамі.

І тым не менш, эканамічнае жыццё на беларускіх землях не замірала, наадварот, становілася ўсё больш актыўным. Нягледзячы на частыя войны і ўнутраныя канфлікты, павялічвалася колькасць насельніцтва. Так, калі ў канцы XV ст. сярэдняя шчыльнасць насельніцтва ў ВКЛ не перавышала 5 чалавек на 1 кв.км., дык у першай палове XVI ст. яна дасягнула 7 чалавек на тую ж адзінку плошчы. Паводле падлікаў польскага гісторыка Г. Лаўмяньскага, агульная колькасць жыхароў Вялікага княства ў 1528 г. магла раўняцца 2,5 млн. чалавек, з якіх на Беларусь і Літву прыходзілася каля 2 млн. Да 1569 г. колькасць насельніцтва ў межах ВКЛ узрасла да 3,5 млн. жыхароў. З іх больш за

1,8 млн. пражывалі на землях цяперашняй Беларусі.¹ Трэба заўважыць, што ўжо ў тых часы акрэсліліся пэўныя адрозненні як у шчыльнасці насельніцтва, так і ў эканамічным развіцці ўсходніх і заходніх раёнаў Беларусі: больш спрыяльныя ўмовы складваліся на захадзе.

Паступова змяняўся і сацыяльны ўклад жыцця, вытворчыя адносіны. Прычым і на Беларусі, і ў ВКЛ у цэлым сацыяльна-эканамічныя працэсы вызначаліся феадальным спосабам вытворчасці, які стаў пануючым на ўсёй тэрыторыі дзяржавы.

Асблівасцю феадальнай эканомікі, як вядома, з'яўляецца тое, што яе аснову складае сельская гаспадарка. Яна адыгрывала вядучую ролю, была галоўнай матэрыяльнай базай грамадства. Гэта характэрна для ўсіх феадальных краін, у тым ліку і для ВКЛ. Што ж новага можна вылучыць у сельскай гаспадарцы? Якія змены тут адбываліся?

Даследаванні, праведзеныя гісторыкамі паказваюць, што развіццё сельскай гаспадаркі Беларусі праходзіла па тых жа напрамках, якія вызначыліся ўжо ў папярэдні час. Так, на Беларусі, як і ў іншых частках ВКЛ, працягвалася асваенне зямель, занятых лесам, але прыгодных для земляробства, розных пустак. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што плошчы сельскагаспадарчых угоддзяў да сярэдзіны XVI ст. пашырыліся, асабліва ў цэнтральных і заходніх раёнах Беларусі. У гэтым былі зацікаўлены і самі землеўладальнікі, якія рознымі льготамі заахвочвалі распрацоўку сялянамі лясных участкаў.

Як і раней, большасць сялянскіх паселішчаў на тэрыторыі Беларусі называліся «сёламі», «пагостамі», «вёсямі». Разам з тым у крыніцах XV – XVI стст. сустракаюцца і такія назвы паселішчаў, як «слабада», «воля», «засценак», «аколіца» і нават проста «селішча». Усе гэтыя назвы адлюстроўвалі асаблівасці ўзнікнення паселішчаў, іх агульную ролю або месца ў сістэме населеных пунктаў таго часу.

Найбольш буйнымі паселішчамі былі «сёлы» і «пагосты». Яны існавалі ў большасці раёнаў Беларусі на даўно асвоеных землях і, як правіла, з'яўляліся цэнтрамі ніжэйшых адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак – валасцей або рэлігійнымі цэнтрамі (тады яны называліся пагостамі).

Больш дробнымі ў параўнанні з «сёламі» былі вёскі, і зусім невялікімі паселішчамі з'яўляліся засценкі, якія пачалі ўзнікаць ужо ў першай палове XVI ст. у выніку аграрных пераўтварэнняў. Спачатку засценкамі называлі адрэзкі ворнай ці сенакоснай

зямлі, а потым гэта назва замацавалася за паселішчамі, заснаванымі на такіх адрэзках. Першапачаткова засценкі былі паселішчамі пераважна прывілеяванай і свабоднай часткі сялян, аднак у далейшым яны сталі паселішчамі дробных служылых саслоўяў – шляхты, зямлян, путных баяр, баяр панцырных. Жыхары паселішчаў з назваю «слабада», «воля», мелі льготы і правы, якімі іх надзялілі на пэўны тэрмін феадальны.²

Сельскія населеныя пункты складваліся з т.зв. «дымоў» і «дворышчаў». «Дым» – гэта двор, у якім пражывала сялянская сям'я са сваёю ўласнасцю, адначасова «дым» быў і адзінкай падаткаабкладання, жыхары «дымоў» павінны былі таксама несці павіннасці і на карысць землеўладальніка, г.зн. выконваць феадальныя павіннасці.

«Дворышчы» – больш складаная гаспадарчая адзінка. Пашыраны яны былі на паўднёвым захадзе Беларусі. У іх уваходзіла па 5-10 і нават больш сваяцкіх сем'яў, а ў некаторых выпадках да іх далучаліся і прышлыя людзі – прымакі, дольнікі, сябры. Дворышчы карысталіся агульным інвентаром, сумесна вялі гаспадарку і пароўну дзялілі ўраджай, хоць сем'і, якія ўваходзілі ў іх, і жылі асобнымі дварамі.

Трэба аднак зазначыць, што дворышчы не былі ўстойлівымі аб'яднаннямі. Унутры іх развівалася індывідуалізацыя вытворчасці, у выніку якой яны распадаліся на «дымы». Менавіта «дымы» з'яўляліся асноўнай ячэйкай сельскагаспадарчай вытворчасці.

Значную ролю ў сялянскім жыцці адыгрывала абшчына (грамада). Яна складалася з аднаго або некалькіх сельскіх паселішчаў і займалася пытаннямі сялянскага землекарыстання, забяспечвала выкананне дзяржаўных і феадальных павіннасцяў, вырашала іншыя пытанні, мела органы самакіравання (сельскі сход, выбарных асоб). Аднак па меры развіцця феадальных адносін дзейнасць абшчыны, яе органаў усё больш абмяжоўвалася ўладальнікамі зямлі, асабліва гэта было бачна на захадзе Беларусі, дзе ўзніклі фальваркі.

Паступова ўдасканальвалася і культура земляробства. Так, у разглядаемы перыяд на большай частцы Беларусі ўжо панавала папаравая сістэма земляробства, асновай якой стаў трохпольны севазварот. Праўда, у гэты час у некаторых раёнах выкарыстоўвалася і двухполле, і нават лясны пералог (галоўным чынам на Палессі і ў некаторых раёнах Падняпроўя).

Аднак істотна не змяніліся да сярэдзіны XVI ст. прылады працы сялян. Асноўнымі земляробчымі прыладамі заставаліся

драўляная двухзубая саха з жалезным сашніком і барана. У якасці цяглавай сілы на захадзе Беларусі выкарыстоўваліся пераважна валы, а на ўсходзе – коні.

Ворыва, сяўба, баранаванне. Малюнак з інвентару маёнтка Бранчыцы

Убіралі ўраджай, як і раней, сярпамі, касой-гарбушай, снапы малацілі драўлянымі цапамі, а зерне малолі ў ручных жорнах, выкарыстоўваліся таксама ручныя і нажныя ступы. З канца XV ст., калі пашырыліся гандлёвыя сувязі з заходнееўрапейскімі дзяржавамі, на Беларусі пачалі з'яўляцца (галоўным чынам пры буйных гаспадарках) ветраныя і вадзяныя млыны.

Асноўнай галіною сельскай гаспадаркі на Беларусі заставалася раслінаводства, а галоўнай збожжавай культурай было тады жыта, прычым найбольш высаджвалася азімае жыта. На землях дзяржаўных і буйных феадальных гаспадарак шырока практыкавалася пшаніца (як яравая, так і азімая), якую нават экспартавалі разам з жытам за мяжу. Але ўраджайнасць збожжавых культур была нізкай: у сярэднім складала сам-3, толькі на ўгноеных палетках яна даходзіла да сам-4, сам-5 (гэта азначала, што збіралі ў 3-4 альбо 5 разоў больш, чым сеялі).³

Вырошчвалі на Беларусі таксама авёс, ячмень, проса, грэчку, бабовыя, лён, каноплі, хмель і г.д. Сярод агародных і садовых культур былі распаўсюджаны капуста, морква, буракі, цыбуля, часнок, рэпа, рэдзька, мак, вішні, слівы, яблыні, грушы і інш.

Другой важнай галіною сельскай гаспадаркі з'яўлялася жывёлагадоўля. Галоўнае месца ў ёй займала буйная рагатая жывёла, акрамя таго, ва ўсіх гаспадарках разводзілі коней, свіней, авечак, коз, свойскую птушку. Як бачым, тут асаблівых змен не адбылося.

Як і раней, у разглядаемы перыяд сельскагаспадарчая праца спалучалася з разнастайнай прамысловай дзейнасцю

сялян і хатнім рамяством. Кожная сялянская сям'я звычайна ўласнымі сіламі вырабляла палатно, грубае сукно, вопратку, абутак і г.д. Разам з тым было тады і шмат сельскіх рамеснікаў, для якіх земляробства становілася ўжо другарадным заняткам. Гэта кавалі, цесляры, калёснікі, саннікі, бондары, ганчары, муляры, жарноўшчыкі, кушныры, гарбары, краўцы, шаўцы і інш. Досыць шырока развіваліся таксама бортніцтва, паляўнічы і рыбалоўны промыслы, збіральніцтва. Аднак сялянскія промыслы ў асноўным мелі дапаможнае значэнне.⁴

У цэлым грамадскі падзел працы ў сельскай гаспадарцы быў неглыбокі, што стрымлівала развіццё рынковых таварна-грашовых адносін. І тым не менш, такія адносіны пашыраліся, асабліва з другой паловы XV ст., калі феадалы пачалі ўцягвацца ў міжнародны гандаль збожжам, іншымі сельскагаспадарчымі прадуктамі і сыравінай.

Трэба адзначыць, што калі ў папярэдні час яшчэ шмат якія з сялян Беларусі былі свабоднымі і выконвалі павіннасці толькі на карысць дзяржавы, дык ў сувязі з развіццём феадальных адносін узрасла колькасць тых, хто ўжо залежаў ад землеўладальнікаў. Пры гэтым сяляне страчвалі права ўласнасці на зямлю, яна пачала канцэнтравацца ў руках ці самой дзяржавы, ці прыватных асоб, якія служылі дзяржаве, г.зн. у руках феадальнага класа.

Аднак суадносіны паміж дзяржаўнымі і прыватнаўласніцкімі землямі па іх колькасці не былі пастаяннымі. Гісторыкі падлічылі, што больш за ўсяго дзяржаўных зямель у ВКЛ, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, было ў другой палове XIII – у XIV стст., з канца ж XIV ст. іх колькасць стала змяншацца, таму што вялікія князі раздавалі гэтыя землі феадалам за службу, а таксама і царкве. Так, калі ў канцы XIV ст. на дзяржаўных землях пражывала большая частка насельніцтва, дык у першай чвэрці XVI ст. толькі $\frac{1}{3}$.⁵

Дзяржаўныя землі пераважалі на ўсходзе ВКЛ, таму што феадалы не вельмі імкнуліся атрымаць там уладанні з-за частых войнаў з Расіяй, ды і землі там былі неўрадлівыя.

Галоўнай тэндэнцыяй развіцця феадальных адносін таго часу быў рост прыватнай зямельнай уласнасці. Менавіта на аснове гэтага працэсу склаліся асноўныя групы феадальнага класа, якія адрозніваліся памерамі зямельных уладанняў.

Сярод такіх груп трэба перш за ўсё вылучыць невялікую па колькасці праслойку найбуйнейшых землеўладальнікаў, т.зв

магнатаў. Яны складалі арыстакратычную частку феадальнага класа ВКЛ і валодалі не толькі вялізнымі зямельнымі масівамі, але і гарадамі, мястэчкамі, займалі асноўныя дзяржаўныя пасады ў княстве. Шмат хто з іх насіў княжацкія тытулы ці тытулы “паноў” (тытул «князь» меў старажытнаруское паходжанне, а тытул “пан” – польскае, ён пачаў выкарыстоўвацца з пачатку XV ст. ў дачыненні да тых феадалаў, якія займалі важныя пасады ў дзяржаўным апаратае). Да іх ліку трэба аднесці прадстаўнікоў такіх шырока вядомых тады сем’яў, як Радзівілы, Сапегі, Гаштольды, Глебавічы, Гальшанскія, Друцкія, Алелькавічы і інш.

Буйных феадалаў, як ўжо адзначалася, было не вельмі многа. Праўда, па гэтым пытанні ў літаратуры прыводзяцца розныя лічбы, таму што гісторыкі карыстаюцца неаднолькавымі крытэрыямі вызначэння катэгорый землеўладальнікаў у ВКЛ. Але галоўнай крыніцай усіх падлікаў з’яўляюцца дадзеныя перапісаў (“попісаў”) войска ВКЛ 1528, 1565 і 1567 гадоў. Гэтыя перапісы, хоць і няпоўныя, даюць магчымасць ахарактарызаваць структуру феадальнага землеўладання ў ВКЛ, у тым ліку і на Беларусі, разгледзець суадносіны розных груп феадалаў. Так, па падліках А.Грыцкевіча, у перапісе 1528 г. зафіксаваны 23 магнаты, якія мелі зямельную ўласнасць на Беларусі, а ў 1567 г. – 29. Гэтай невялікай групе феадалаў (да іх А.Грыцкевіч адносіць тых, хто меў больш за 1000 сялянскіх дымоў) належала 17,2%, а ў 1567 г. – больш за 40% зямельных уладанняў феадалаў.⁶

Гісторык М.Спірыдонаў у якасці крытэрыя вызначэння груп землеўладальнікаў выкарыстаў колькасць коней, якіх выстаўлялі яны ў войска ВКЛ і, на яго думку, на Беларусі ў 1528 г. было 14 магнатаў, а ў 1567 г. – 16.⁷ Ёсць і іншыя лічбы, аднак усе гісторыкі аднадушныя ў тым, што ў структуры феадальнага землеўладання Беларусі тады вельмі значнай была ўдзельная вага буйных, латыфундаваных уладанняў.

Немалая колькасць зямель знаходзілася таксама і ў руках сярэдніх і дробных феадалаў. Гэта была асноўная частка феадальнага класа Беларусі, ваенна-служылае саслоўе. Іх галоўным абавязкам была служба на карысць вялікага князя або буйных землеўладальнікаў. Яны называліся па-рознаму: баяры, зямяне, шляхта. Аднак паступова за гэтымі землеўладальнікамі замацавалася назва «шляхта». Гэта назва, на думку навукоўцаў, прыйшла на Беларусь з Нямеччыны праз Чэхію і Польшчу

разам з еўрапейскімі рыцарскімі традыцыямі і геральдыкай. Такі тэрмін упершыню ўпамінаецца ў Гарадзельскім прывілеі 1413 г., а потым ён стаў асноўным. У шырокім сэнсе назва «шляхта» адносілася да ўсіх феодалаў ВКЛ, а пасля 1569 г. – Рэчы Паспалітай.

Трэба падкрэсліць, што роля шляхты пастаянна ўзрастала, і гісторыкі гавораць аб працэсе шляхтызацыі ВКЛ. Фарміраванне шляхты як прывілеяванага феадальнага саслоўя пачалося ўжо ў часы старажытнай Русі (тады гэта было баярства), а канчаткова юрыдычныя правы яго былі аформлены ў XVI ст. Статутамі ВКЛ.

Колькі ж зямель знаходзілася ва ўладаннях сярэдніх і дробных феодалаў? Калі да такой катэгорыі аднесці тых, каму належала не больш чым 18 валок зямлі, дык іх на Беларусі ў 1528 г. было 81% ад усіх землеўладальнікаў і яны валодалі прыкладна на 53% агульнага зямельнага фонду.⁹

Неабходна, аднак, заўважыць, што маёмаснае становішча беларускай шляхты было вельмі неаднародным, і сярод яе мелася значная колькасць малазямельных і нават беззямельных. Многія прадстаўнікі шляхецкага саслоўя не мелі і сялян і ў адрозненне ад заможных («можных») лічыліся «галотай», г.зн., не заўсёды з'яўляліся феодаламі ў поўным сэнсе гэтага паняцця. Напрыклад, у 1528 г. больш за 41% дробных землеўладальнікаў не мелі сялян.¹⁰

Як ужо адзначалася раней, у гістарычнай літаратуры падаюцца розныя крытэрыі і лічбы, якія характарызуюць сацыяльную структуру феадальнага землеўладання ў ВКЛ, у тым ліку і на Беларусі. Найбольш сістэматызавана яны выкладзены ў працах гісторыкаў А.Грыцкевіча, М.Спірыдонава, В.Мянжынскага. Прыводзім матэрыялы табліц, складзеных імі. Яны могуць зацікавіць тых, хто жадае паглыбіць і пашырыць свае веды па гэтым пытанні. Так, табліца 2, падрыхтаваная А. Грыцкевічам (яна змешчана ў кнізе «Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах». – Т.І. – Мн., 1972. – С.194), не толькі раскрывае структуру феадальнага землеўладання ў Беларусі, але і дазваляе разглядаць дынаміку яе развіцця. З дадзеных, якія прыведзены ў табл.2, мы бачым, што калі ў 1528 г. буйным феодалам (звыш 1000 дымоў на кожнага) належала 17,2% сялянскіх гаспадарак, дык у 1567 – 1568 гг. – 42,5%. Такім чынам, да сярэдзіны XVI ст. буйныя феодалы значна ўмацавалі свае эканамічныя пазіцыі ў дзяржаве.

Табліца 2

Структура феадальнага землеўладання ў Беларусі

Велічыня феадальных уладанняў	Колькасць уладальнікаў	Да агульнага ліку %	Колькасць сялянскіх дымоў	Да агульнага ліку %	Колькасць сялянскіх дымоў у сярэднім на 1 уладальніка
1528					
Звыш 1000	23	0,8	30648	17,2	1333
501-1000	32	1,1	23496	13,2	734
101-500	224	7,3	52170	29,2	233
25-100	478	15,6	43992	24,6	92
Да 24 ўключна	1176	38,4	28224	15,8	-
Феадалы, якія не мелі сялян (конныя баяры)	1127	36,8	-	-	-
1567 – 1568					
Звыш 1000	29	0,7	96220	42,5	3318
501-1000	17	0,4	13360	5,9	786
101-500	125	3,1	25920	11,4	207
21-100	518	12,9	27640	12,2	53
Да 20 ўключна	3174	79,3	63480	28,0	-
Феадалы, якія не мелі сялян ("пешая шляхта")	142	3,6	-	-	-
Усяго	4005	100,0	226620	100,0	

Гісторык М.Спірыдонаў лічыць, што больш дакладным паказчыкам велічыні зямельных уладанняў з'яўляецца колькасць конных вайскоўцаў, якіх пастаўлялі феадалы Беларусі і, зыходзячы з гэтага крытэрыя, вылучыў пяць асноўных катэгорый землеўладальнікаў (табліца 3).¹¹

Табліца 3

Катэгорыі феадалаў па колькасці коней, якія пастаўляліся імі ў войска ВКЛ у 1528 – 1567 гг.

Катэгорыі феадалаў	Колькасць коней	Велічыня зямельных уладанняў			
		1528 г.		1567 г.	
		у службах	у дымах	у службах	у дымах
Найдрабнейшыя	1	0-15	0-31	0-19	0-39
Дробныя	2-10	16-87	32-175	20-109	40-219

Катэгорыі феадалаў	Колькасць коней	Велічыня зямельных уладанняў			
		1528 г.		1567 г.	
		у службах	у дымах	у службах	у дымах
Сярэднія	11-50	88-407	176-815	110-509	220-1019
Буйныя	51-100	408-807	816-1615	510-1009	1020-2019
Найбуйнейшыя (магнаты)	101 і больш	808 і больш	1616 і больш	1010 і больш	2020 і больш

Табліца, складзеная В. Мянжынскім, (табліца 4) паказвае размеркаванне феадалаў па рэгіёнах ВКЛ і ступень канцэнтрацыі землеўладання ў іх, а таксама суадносіны рэгіёнаў паміж сабою па гэтых паказчыках.¹²

Табліца 4

Структура феадальнага землеўладання ў ВКЛ

Тэрыторыя	Феадалаў		коннікаў		Зямлі	
	Абс.	%	Абс.	%	У валодах	%
Беларусь	2526	25,2	3873	19,5	69714	19,5
Літва	4722	46,4	5739	29,0	103302	29,0
Украіна (Валынь)	274	2,7	820	4,1	14760	4,1
Падляшша	2328	22,9	1540	7,8	27720	7,8
Уладанні, размешчаныя па ўсёй тэрыторыі ВКЛ	2920	2,8	7845	39,6	141210	39,6
Усяго:	10178	100	19817	100	356706	100

Як сведчыць табліца 4, характар землеўладання і ступень канцэнтрацыі яго ў Беларусі (25,2% феадалаў і 19,5% зямлі) і Літвы (46,4% феадалаў і 29% зямлі) былі прыблізна аднолькавыя. Аднак неабходна ўлічваць не толькі непаўнату перапісу, але і тое, што тэрыторыя Беларусі была намога большай за тэрыторыю этнічнай Літвы. Таму дадзеныя табліцы 4 не зусім дакладна адлюстроўваюць рэальную карціну размеркавання феадальнага землеўладання ў ВКЛ. Гісторык М.Спірыдонаў лічыць, што ў сярэдзіне XVI ст. агульная колькасць феадалаў, якія мелі зямельныя ўладанні на Беларусі, складала каля 162 тыс. чалавек, або 46% ад ўсіх феадалаў ВКЛ (прыкладна 350 тыс.чалавек).¹³ Пераважная большасць іх была беларускага паходжання, але ў далейшым яны ў асноўнай масе перайшлі ў каталіцызм і апалічыліся, ва ўсякім разе іх нашчадкі ўжо лічылі сябе палякамі.¹⁴

Такім чынам, структура феадальнага землеўладання на Беларусі, як і ва ўсім ВКЛ, была даволі складанай, а феадальны

клас сацыяльна неаднародным. Асноўны зямельны фонд, як бачна, знаходзіўся ў руках буйных феадалаў. Аднак суадносіны розных груп землеўладальнікаў у валасцях і паветах не былі аднолькавыя. Даследаванні гэтага пытання дазволілі гісторыкам вылучыць на тэрыторыі Беларусі некалькі аднатыпных рэгіёнаў. Так, у паўночна-заходняй, заходняй і цэнтральнай Беларусі пераважалі ўладанні буйных і сярэдніх феадалаў, тут была іх самая высокая канцэнтрацыя, ва ўсходняй жа і часткова паўднёва-заходняй Беларусі, наадварот, дамінавала землеўладанне дробных і найдрабнейшых феадалаў.¹⁵

Асноўнай формай феадальнай зямельнай уласнасці на Беларусі з'яўлялася тады вотчына («отчина» ці «отчизна»). Так называліся маёнткі, якія пераходзілі ў спадчыну ад бацькі ці былі падараваныя вялікім князем «в отчину», г.зн., з правам перадачы ў спадчыну без абмежаванняў. Блізкія па сваім статусе да вотчынных былі маёнткі, што пераходзілі ў спадчыну ад дзеда, дзядзькі, маці ці іншых сваякоў. Права на ўсе гэтыя вотчыны, як і іншыя прывілеі іх уладальнікаў, былі юрыдычна аформленыя і замацаваныя вялікакняжацкімі граматамі, а потым і Статутамі 1529, 1566 і 1588 гг.

Па спосабе набыцця і па аб'ёме правоў на распараджэнне ад вотчын адрознівалі «куплі» – маёнткі, набытыя за грошы з правам неабмежаванага распараджэння. Распаўсюджанай формай уладання зямлёй была таксама «заства», г.зн., набыццё маёнткаў у часовае ўладанне ў якасці закладу на тэрмін да выплаты пазыкі крэдыту.¹⁶

Істотную ролю ў пашырэнні зямельнай уласнасці феадалаў адыгрывалі вялікакняжацкія падараванні земляў. Крыніцы называюць два асноўныя віды такіх падараванняў: у часовае («дочасное») і ў пастаяннае (на «вечнасць») ўладанне. З тэкстаў вялікакняжацкіх даравальных грамат відаць, што ва ўладанні феадалаў перадаваліся як цэлыя воласці, маёнткі, вёскі з іх насельніцтвам, так і ворыўныя землі, лугі, лясы, рэкі, азёры і інш. ўгоддзі.

Аднак прынцып часовага ўладання не мог задаволіць феадалаў, і яны імкнуліся ператварыць іх ва ўладанні пастаяннага, у сваю поўную ўласнасць. І гэта ім удавалася. Так, ужо ў канцы XV ст. скарацілася ўдзельная вага часовых дараванняў і павялічылася колькасць дараванняў на «вечнасць». У першай палове XVI ст. другі від дараванняў стаў на Беларусі найбольш распаўсюджаным. Прычым прыкладна да канца XIV ст. пада-

раванні ў пастаяннае карыстанне атрымлівалі выключна каталіцкія феадальныя ВКЛ, якія займалі большасць пасадаў у вышэйшых органах дзяржаўнай улады.¹⁷

Але вялікія князі раздавалі дзяржаўныя землі не толькі магнатам і шляхце. Гэтыя землі раздаваліся і царкве і, у прыватнасці, яе карпаратыўным аб'яднанням: праваслаўным і каталіцкім епіскапствам, манастырам і асобным царквам. Асабліва хутка расло землеўладанне каталіцкай царквы на Беларусі, якую падтрымлівала вялікакняжацкая ўлада з часоў Ягайлы. Так, буйнейшым уладальнікам земляў стала Віленскае епіскапства, створанае ў 1387 г. Ужо тады князь Ягайла перадаў яму ў Вільні шэраг уладанняў, а потым і шмат валасцей. У 1539 г. Віленскае епіскапства валодала ўжо 29 валасцямі, 20 з якіх знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі.¹⁸

Рабіліся падараванні і праваслаўнай царкве, але яны не ішлі ні ў якое параўнанне з падараваннямі каталіцкай. У сярэдзіне XVI ст. зямельныя ўладанні каталіцкай царквы больш чым у два разы перавышалі памеры зямельнай уласнасці праваслаўнай царквы.¹⁹

Царкоўныя зямельныя ўладанні раслі і за кошт іншых крыніц, аднак у любым выпадку яны выступалі ў якасці феадальных уладанняў, таму што ў іх эксплуатаваліся залежныя сяляне.

Як бачым, феадальная ўласнасць на Беларусі ў другой палове XIII – першай палове XVI стст. існавала ў трох асноўных відах: 1) дзяржаўнай; 2) магната-шляхецкай; 3) царкоўнай. Прычым да сярэдзіны XVI ст. дзяржаўны зямельны фонд зменшыўся, што дало магчымасць пашырыць прыватнае і царкоўнае землеўладанне.

Акрамя гэтага, у ВКЛ меліся землі, уласнікам якіх з'яўляліся гараджане, але гэты від зямельнай уласнасці не атрымаў шырокага распаўсюджвання і не адыгрываў істотнай ролі пры фарміраванні і развіцці феадальных адносін на Беларусі.

Могуць ўзнікнуць пытанні: а ці былі на тэрыторыі Беларусі ў той перыяд сялянскія зямельныя ўладанні? Ці распаўсюджвалася права зямельнай уласнасці на сялян? Гэтыя пытанні былі пастаўлены гісторыкамі даўно і большасць даследчыкаў прыйшла да высновы: сялянскай зямельнай уласнасці ў ВКЛ не існавала, ды і самі прававыя акты, у тым ліку і Статуты Княства, яе не прадугледжвалі. Больш за тое, яны забаранялі асобам нешляхецкага паходжання валодаць землямі. Аб гэтым гаворыцца ў 26 артыкуле раздзела III Статута ВКЛ 1588 г.

«простого стану чоловек, не осегнувши первой от нас, господара, вольности шляхетское имений и кгрунтов шляхетских ни которим обычаем поседати, ани куплею своею держати не можеть».²⁰

Беларускія сяляне, як і сяляне іншых феадальных краін, выступалі не ў ролі ўласнікаў зямлі, а ў якасці землекарыстальнікаў. Яны не валодалі зямлёй, а толькі карысталіся тымі зямельнымі ўчасткамі, якімі іх надзялілі феадалы ці сама дзяржава і за гэтае карыстанне сяляне неслі павіннасці на карысць землеўладальнікаў. Прычым яны замацоўваліся за гэтымі землямі не мелі права без дазволу феадалаў пакінуць землі. Менавіта ў гэтым і заключаецца сутнасць феадальных вытворчых адносін.

Феадальная гаспадарка заўсёды і ва ўсіх краінах развівалася на аснове сялянскай працы, і гэтая праца была галоўнай крыніцай прыбавачнага прадукта, які забяспечваў існаванне не толькі феадальнага класа, але ў значнай ступені і самой дзяржавы з яе апаратам, войскам, а таксама і царквы. Невыпадкова зямельныя ўласнікі імкнуліся ўдасканаліваць феадальную сістэму гаспадарання перш за ўсё шляхам узмацнення эксплуатацыі сялян, выкарыстоўваючы тую ці іншую форму рэнты.

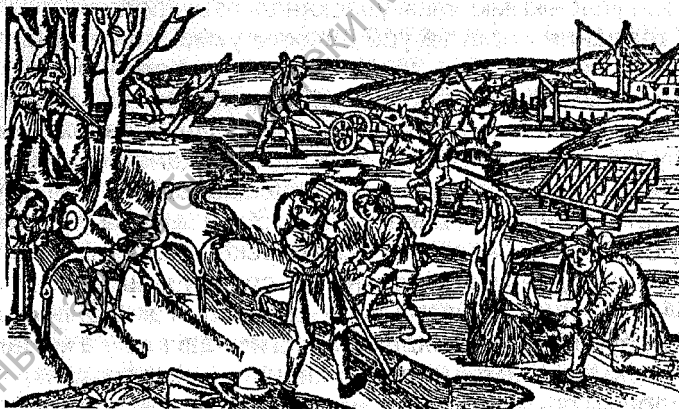
Як вядома, самай старажытнай формай рэнты, якая ўзнікла на Беларусі яшчэ ў час фарміравання першых дзяржаўных утварэнняў-княстваў, была «даніна», ці, дакладней кажучы, натуральны аброк. Гэта форма рэнты захавалася на Беларусі і ў другой палове XIII, XIV і нават у XV стст., асабліва ў Падзвінні і Падняпроўі, дзе пераважалі гаспадарскія ўладанні. Што сяляне ўносілі даніну землеўладальнікам, сведчаць шматлікія крыніцы таго часу, і яна называлася па-рознаму. Так, даніна жытам, пшаніцай, аўсом, сенам вядома была як «дзякло», а мясам, яйкамі, прадуктамі бортніцтва і палявання – «мезлева».²¹

У асобную групу даннікаў вылучаліся сяляне-«дольнікі», галоўнай павіннасцю якіх была даніна чацвёртай часткі («долі») праджаю. У Падзвінні, напрыклад, сяляне-дольнікі ў сярэдзіне XVI ст. былі адной з асноўных катэгорый феадальназалежнага насельніцтва. Так, у рэвізіі Полацкага ваяводства 1552 г. зафіксаваны 4121 дым сялян-дольнікаў, або 53,5% усіх сялянскіх гаспадарак Полаччыны.²²

Аднак ужо ў XV ст. ў развіцці феадальнай гаспадаркі Беларусі намічаліся новыя моманты: яна стала ўцягвацца ў таварна-грашовыя адносіны, што адразу ж адбілася і на характары

феадальнай рэнты, павіннасцях сялян. Менавіта тады на Беларусі з'явіліся сяляне-чыншавікі, якія павінны былі ўносіць землеўладальнікам грашовы аброк – чынш.

Найбольш раннія звесткі аб грашовым аброку адносяцца да першай паловы XV ст. Так, у 1443 г. “даніну сярэбраную” браў з сялян князь Ю. Мсціслаўскі. “Даніна грашовая” ўпамінаецца ў 1492 г. сярод прыбыткаў феадалаў Полацкай зямлі. Разнавіднасцю грашовага аброку была “кунічная даніна” (ад старажытнарускага слова “куна” – грошы).²³ І тады ж, спачатку спарадычна, а потым ўсё больш шырока, сталі з'яўляцца на Беларусі двары і маёнткі з панскай ворнай зямлёю, у якіх сяляне пераводзіліся на паншчыну, а гэта значыць, развівалася адпрацавочная рэнта. Паступова за такімі гаспадаркамі замацавалася і новая назва – фальваркі. Паншчына, якую выконвалі сяляне фальваркаў, ў крыніцах называецца па-рознаму – “дзедам”, “работай”, “прыгонам” (пераважна ў Падзвінні), “паншчынай”, але часцей за ўсё – “службай цяглай”. Таму і сяляне, штых выконвалі такую службу, пачалі называцца “людзьмі цяглымі”.

Праца на фальварку. Дровары XVI ст.

Ёсць падставы сцвярджаць, што ўпершыню феадальная гаспадарка – фальварак з'явілася на Беларусі ў Панямонні і Падзвінні, паколькі яны мелі цесныя рыначныя сувязі з еўрапейскімі краінамі. Ужо ў 1450 г. так называлася гаспадарка ў маёнтку Менедыкаўскім Новагародскай зямлі.²⁴ У далейшым фальваркі ўзніклі і на іншых землях. Да сярэдзіны XVI ст., на думку гісторыкаў, фальваркавая сістэма на адпрацавочнай

рэнце зацвердзілася ў паўночна-заходняй частцы Беларусі. Аднак пануючае становішча гэтай сістэма набыла некалькі пазней – у другой палове XVI ст., калі была праведзена аграрная рэформа, вядомая як «валочная памера».²⁵

Трэба падкрэсліць, што змена формаў феадальнай рэнты не толькі ўзмацніла эксплуатацыю сялян, але і паскорыла працэс іх запрыгоньвання. Гэты працэс таксама пачаўся яшчэ раней, але найбольш выразна ён праявіўся ў разглядаемы перыяд, што непасрэдна было звязана з эвалюцыяй феадальнай гаспадаркі.

Запрыгоньванне сялян развівалася па двух напрамках: па-першае, замацаваннем іх за зямлёю, якая належала феодалам, забаронай пераходу з маёнткаў адных феадалаў у маёнткі другіх; па-другое, істотным абмежаваннем асабістых правоў сялян, ліквідацыяй, па сутнасці, іх юрыдычнага статусу, што прывяло да пераўтварэння іх у асобны клас-саслоўе феадальназалежных сялян, якія не маглі мець ні сродкаў вытворчасці (зямлі), ні юрыдычных правоў – сяляне становіліся прыгоннымі. Пры вывучэнні праблемы запрыгоньвання сялян Беларусі (а гэта вельмі важная праблема) неабходна карыстацца не толькі вучэбнай літаратурай. Трэба звярнуць увагу і на спецыяльныя навуковыя даследаванні, у прыватнасці, на манаграфію гісторыка М. Спірыдонава «Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.)», (Мн., 1993).

М. Спірыдонаў, як і іншыя вучоныя, лічыць, што ўжо ў XV ст. ўсе сяляне Беларусі апынуліся ў залежнасці ад феадалаў, але ступень гэтай залежнасці была не аднолькавая. У гэтай сувязі яны могуць быць падзелены на чатыры асноўныя катэгорыі: 1) «челядь невольная»; 2) «закупы»; 3) «люди непохожие» або «отчизные» («отчичи»); 4) «люди похожие», або «вольные». Такія катэгорыі прыводзяцца ў пісьмовых крыніцах. «Челядь невольная» не вяла сваёй уласнай гаспадаркі, жыла пры дварах феадалаў і была самай бяспраўнай часткай сялян. Гэта катэгорыя сялян мела шмат агульнага з халопамі Рускай дзяржавы. Яны мелі агульныя гістарычныя карані і істотна не адрозніваліся па сваім юрыдычным і фактычным становішчы ад становішча рабоў. Аднак ў XVI ст. «челядь невольную» сталі надзяляць зямлёю і тым самым пераўтвараць у звычайных прыгонных сялян. На думку гісторыкаў, «челядь невольная» з'явілася адной з асноўных крыніц фарміравання класа-саслоўя прыгоннага сялянства Беларусі. Сама ж гэта «челядь невольная» складалася галоўным чынам з палонных. Але былі і іншыя шляхі яе папаўнення. Напрыклад, нявольнікам мог стаць

злачынец, якому пакаранне смерцю са згоды пацярпелага замьянялася выдачай яго ў няволю гэтаму пацярпеламу.²⁶

У разглядаемы перыяд, асабліва ў XIII – XIV стст., шырокае распаўсюджанне на Беларусі мела і закупніцтва. Сяляне-закупы ўпамінаюцца ў многіх крыніцах. Гэта тычыцца і радовічаў (аб іх таксама ёсць звесткі ў крыніцах), але іх залежнасць на сіла часовы характар.

Калі «челядь невольная» паступова знікала, а закупы і радовічы мелі магчымасць стаць незалежнымі, дык «люди непохожие» ці «отчичи», «отчизные люди» у колькасных адносінах пастаянна павялічваліся. Гэта былі ўжо запрыгоненыя сяляне, якія страцілі права пераходу ад аднаго феадала да другога.

Але на Беларусі тады былі сяляне, якія такое права мелі, іх называлі «людьми похожими». Праўда, іх колькасць змяншалася, да канца XVI ст. і нават раней магчымасць для пераходу была, як мы ўбачым, ліквідавана.

Акрамя вышэй названых асноўных катэгорый феадальна-залежных сялян, як на прыватнаўласніцкіх, так і дзяржаўных землях працавалі і т.зв. сяляне-слугі. Гэта была прывілеяваная частка сельскага насельніцтва, якая выконвала спецыяльныя работы ў маёнтках землеўладальнікаў. Да іх адносіліся конюхі, лоўчыя рыбы, рамеснікі, млынары, а таксама ваенна-дваровыя слугі. Апошнія па сваім становішчы прымыкалі да шляхты, а часам і пераходзілі ў гэта саслоўе, аднак ў XVI ст. такія пераходы былі ўжо немагчымыя.

Да феадальна залежных трэба аднесці і збяднелых сялян, якія не мелі ворнай зямлі, а іншы раз агародаў і нават хат. У крыніцах яны называюцца кутнікамі, халупнікамі, каморнікамі, людзьмі лёзнымі, гультаямі.

Як бачым, сяляне Беларусі ў разглядаемы перыяд не з'яўляліся аднароднай масай: па сацыяльна-эканамічных і прававых прыкметах яны падзяляліся на некалькі груп, катэгорый, якія адлюстроўвалі розную ступень феадальнай залежнасці. Разам з тым ужо тады, асабліва ў першай палове XVI ст., развіваўся працэс збліжэння гэтых груп у напрамку да фармавання адносна адзінага класа-саслоўя феадальнага грамадства – прыгоннага сялянства.

Гэтаму садзейнічала і заканадаўства ВКЛ, якое юрыдычна аформіла прыгоннае права, істотна абмежавала праваздольнасць сялян ва ўсіх сферах жыцця. Першым заканадаўчым актам ВКЛ, які паклаў пачатак юрыдычнаму афармленню прыгоннага права на Беларусі, на думку гісторыкаў, з'явіўся Прывілей

1447 г. караля польскага і вялікага князя літоўскага Казіміра. Ужо тады пачала складвацца сістэма заканадаўчых мер не толькі па абмежаванні і ліквідацыі права сялян пакідаць сваіх уладальнікаў і пераходзіць да іншых, але і па забеспячэнні вяртання ўцекачоў.

Асаблівую ролю ў гэтым адыгралі Статуты ВКЛ і, у прыватнасці, Статут 1529 г., які прадугледжваў працэдуру пошукаў, выдачы і вяртання сялян, што збеглі ад землеўладальнікаў, а таксама меры пакарання за розныя парушэнні імі дзеючага заканадаўства. Далейшае развіццё юрыдычных нормаў прыгоннага права на Беларусі звязана было са Статутамі 1566 і 1588 гг., пэўны ўплыў у гэты працэс унесла і заканадаўства, распрацаванае ў сувязі з правядзеннем аграрнай рэформы 1557 г.²⁷

Такім чынам, разглядаемы перыяд быў часам інтэнсіўнага развіцця феадальных адносін на Беларусі. Галоўным вынікам гэтага развіцця стала ўмацаванне феадальнай зямельнай уласнасці і фармаванне прывілеяваных саслоўяў свецкіх і духоўных феодалаў, пераход ад натуральна-аброчнай сістэмы эксплуатацыі сялян да фальваркава-паншчыннай і чыншавай, юрыдычнае афармленне прыгоннага права.

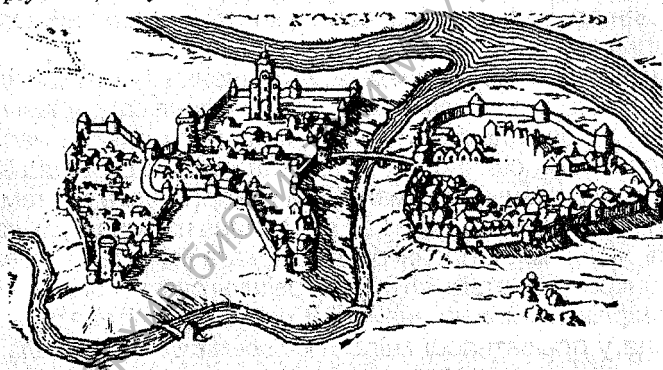
Усё гэта прывяло да рэзкага пагаршэння як матэрыяльнага, так і прававога становішча сялян, абвастрэння сацыяльных супярэчнасцей у грамадстве. Невыпадкова тады пачала нарастаць незадаволенасць сялянства, актывізавалася яго барацьба. Яна праяўлялася ў розных формах. Гэта і скаргі сялян на землеўладальнікаў, на іх дзеянні, адказ ад выканання павіннасцей, калі яны ўзрасталі; уцёкі, выступленні разбойніцкага характару і нават паўстанні. Канкрэтны матэрыял аб становішчы сялян, сацыяльна-класавых канфліктах можна знайсці ў навуковай літаратуры, рэкамендуецца, у прыватнасці, кніга *«Гісторыя сялянства Беларусі. Ад старажытных часоў да 1861 г. Том першы»*. (Мн., 1997).

§ 2. Узростанне ролі гарадоў. Развіццё рамёстваў і гандлю

Ажыўленне эканамічнага развіцця беларускіх земляў, якое адбывалася па меры фарміравання ВКЛ, знайшло адлюстраванне і ў жыцці гарадоў. На працягу XIII – першай паловы XVI стст. ўзрасла агульная колькасць гарадоў, павялічыліся іх памеры. Ёсць падставы лічыць, што ў сярэдзіне XVI ст. на тэрыторыі Беларусі было каля 40 гарадоў²⁸ і ўсе яны выконвалі самыя

розныя функцыі, выступаючы ўжо ў якасці самастойнага сацыяльна-эканамічнага фактару феадальнага грамадства. Асабліва значнай была роля такіх старажытных гарадоў Беларусі, як Полацк, Віцебск, Брэст, Новагародак, Мінск, Слуцк. Менавіта яны былі названыя ў грамаце вялікага князя літоўскага Казіміра 1441 г. у ліку «лепшых гарадоў» ВКЛ. Да сярэдзіны XVI ст. ўзрасло таксама значэнне Магілёва, Оршы, Быхава, Ашмян, Ліды, Бабруйска, некаторых іншых.

Гарадское насельніцтва расло галоўным чынам за кошт сялян, але дакладных дадзеных аб яго агульнай колькасці няма. Крыніцы дазваляюць зрабіць прыблізны падлік гарадскога насельніцтва толькі па асобных гарадах. Так, у Брэсце ў канцы XIV ст. жыло каля 2 тыс. чалавек. Насельніцтва Мінска, Гродна, Новагародка магло складаць 3-4 тыс. чалавек. Найбольш буйным быў Полацк, колькасць яго насельніцтва ў сярэдзіне XVI ст. даходзіла да 50 тыс. чалавек.²⁹

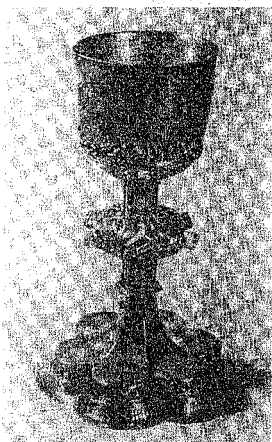

Полацк. З гравюры 1579 г.

Тады ж на Беларусі ўзніклі і мястэчкі – невялікія пасяленні гарадскога тыпу, але яны ў асноўным належалі магнатам. Асобныя магнаты валодалі і гарадамі, такіх прыватнаўласніцкіх гарадоў становілася ўсё больш на Беларусі.

Узрастанне ролі гарадоў вызначалася рознымі фактарамі, але асноўным было развіццё рамяства і гандлю. Практычна ўсе гарады Беларусі выступалі тады як рамесна-гандлёвыя цэнтры і дасягнулі ў эканамічнай сферы значных поспехаў.

Што ж новага з'явілася ў гарадскім рамястве ў разглядаемы перыяд? Пры вывучэнні гэтага пытання перш за ўсё неабходна звярнуць увагу на тую глыбокую спецыялізацыю, якая склалася ў рамястве. Па падліках гісторыкаў, у гарадах Беларусі ў сярэдзіне XVI ст. налічвалася больш за 100 рамесных прафесій.³⁰ Так, вельмі разнастайным быў асартымент вырабаў рамеснікаў, якія займаліся апрацоўкай металаў і, у прыватнасці, кавальскай і ювелірнай справай. Глыбока спецыялізаванай была таксама дрэваапрацоўка, ганчарнае, гарбарнае, рымарнае і шавецкае рамёствы.

Сярэбраная чаша
работы навагрудскіх
майстроў. XVI ст.

Паступова ўдасканальвалася і тэхніка, арганізацыя рамёстваў. Гісторыкі адзначаюць, што хоць у большасці гарадскіх рамёстваў выкарыстоўваліся ранейшыя, старажытныя дасягненні і традыцыі, усё большае распаўсюджанне атрымлівалі новыя, прагрэсіўныя тэхналогіі, якія дазвалялі беларускім майстрам вырабляць якасную прадукцыю, што карысталася попытам не толькі ў мясцовага насельніцтва, але і за межамі Беларусі. Важную ролю ў гэтым адыгрывалі рамесныя цэхі, асабліва ў XVI ст., калі яны з'явіліся ў многіх гарадах Беларусі. Падрабязны матэрыял аб значэнні цэхаў як прафесійна-карпаратыўных аб'яднанняў гарадскіх рамеснікаў можна знайсці ў навуковай літаратуры. Рэкамендуецца, у прыватнасці, азнаёміцца з работамі гісторыкаў З.Капыскага і А.Грыцкевіча, прысвечаных гарадам Беларусі.³¹

Другой важнай рысай гарадскога рамяства было тое, што яно ўжо ў значнай ступені развівалася як таварная вытворчасць. Прычым гарадское рамяство абслугоўвала не толькі патрэбы гараджан і жыхароў навакольных вёсак. Пастаянна пашыраліся і міжгарадскія гандлёвыя сувязі, у тым ліку і сувязі з гарадамі іншых краін. Гэтаму садзейнічала будаўніцтва дарог-гасцінцаў, якія звязвалі буйныя гарады. Так, у канцы XV – першай палове XVI стст. такая дарога праходзіла паміж Полацкам, Віцебскам і Смаленскам. Праз усю Беларусь з усходу на захад праходзіў гасцінец з Оршы на Мінск, Слонім, Брэст.

З XV ст. ўпамінаецца шлях, які злучаў Гродна з Вільняй. Ажыўленымі былі дарогі, звязаўшыя Пінск з Мазыром, Кобрынам, Клецкам, Слуцкам, Брэстам. Яшчэ ў пачатку XV ст. крыніцы ўпамінаюць і «вялікі шлях Лагойскі»³². Гэтыя і іншыя дарогі, безумоўна спрыялі гандлёвым сувязям гарадоў.

У гандлёвых мэтах шырока выкарыстоўваліся таксама і рэкі, яны звязвалі не толькі беларускія гарады, але давалі магчымасць весці гандаль з іншымі краінамі, давалі выхад беларускім купцам на знешні рынак. Так, праз Полацк, буйнейшы гандлёвы цэнтр ВКЛ, ішоў гандаль з Рыгай, расійскімі гарадамі Ноўгарадам, Псковам, Масквою. Брэст гандляваў з Варшаваю, Торунем, Гданьскам, Познанню, Люблінам, Кракавам, Львовам. Гродзенскія купцы падтрымлівалі пастаянныя сувязі з Польшчай, Чэхіяй, Валахіяй, Венгрыяй. Некаторыя беларускія купцы дабіраліся да Візантыі, гарадоў Усходу.

Безумоўна, у якасці тавараў выступалі не толькі рамесныя вырабы, але і шмат якія сельскагаспадарчыя прадукты, сыравіна (збожжа, мёд, воск, паташ, лён, льняное семя і г.д.), аднак у любым выпадку гарады былі асноўнымі пунктамі гандлёвых сувязей, што павышала іх агульную ролю ў жыцці дзяржавы.

Трэба зазначыць, што гандлёвую дзейнасць гараджан падтрымлівала і вярхоўная ўлада, таму што пошлінныя зборы былі важнай крыніцай папаўнення дзяржаўнай казны. У пачатку XVI ст. адзін Полацк даваў дзяржаве толькі пошліннага збору ад гандлю воскам і соллю штогод 3936 коп грошаў, ці 20% збору па гэтай крыніцы даходу з усіх гарадоў ВКЛ.³³

Гандлёвыя сувязі гарадоў мелі важнае значэнне не толькі для развіцця рамёстваў, промыслаў, але садзейнічалі і фарміраванню ўнутранага рынку. Праўда, гэты рынак тады не склаўся, але менавіта ў працэсе гандлёвай дзейнасці гарадоў развіваліся яго элементы, новыя арганізацыйныя формы гандлёвых адносін. Напрыклад, ужо ў той перыяд на базе некаторых буйных беларускіх гарадоў праводзіліся ярмаркі ці кірмашы, на якія прыбывалі не толькі мясцовыя купцы, але і купцы з больш аддаленых раёнаў, замежных краін.

Усё больш дасканалай становілася і сістэма грашовага абарачэння, якая паступова выцясняла натуральны абмен. Разам з тым і тады ў якасці эквіваленту тавару, плацёжнага сродку выкарыстоўваліся не толькі грашовыя адзінкі, але і зліткі-грыўны пэўнай вагі (100, 160, 200 г.). Найбольш развітай у той перыяд, на думку гісторыкаў, была полацка-віцебская грашова-

вагавая сістэма, на аснове якой у XV ст. ўсталявалася адзіная агульнадзяржаўная грашовая-вагавая сістэма. Некалькі пазней замест гэтай сістэмы была ўведзена новая, лічбавая грашовая сістэма (гэта адбылося прыкладна з пачатку XVI ст.). Аднак у той перыяд у грашовы ўжытак і гандлёвую дзейнасць насельніцтва Беларусі, як і на ўсёй тэрыторыі ВКЛ, шырока ўваходзілі манетныя адзінкі розных еўрапейскіх краін – прыбалтыйская, лівонская манета, пражскі грош. Апошні доўгі час увогуле складаў фундамент грашовай гаспадаркі дзяржавы. Але пачынаючы з XVI ст., як адзначае В. Рабцэвіч, асноўнай манетай Вялікага княства Літоўскага становіцца грашовы знак унутранай вытворчасці – літоўскі паўгрош. Ён чаканіўся на манетным двары ў Вільні, які пачаў працаваць з 1492 г.³⁴

Актывізацыя гандлёвай дзейнасці гарадоў спрыяла і таму, што ў ВКЛ узнікла і крэдытная сістэма. Яна давала магчымасць купцам атрымліваць пазыку ў больш багатых кампаньёнаў ці феодалаў для правядзення той або іншай гандлёвай аперацыі. Крэдытарамі становіліся і ліхвяры, якія ў гэты час таксама з'явіліся на Беларусі.

Такім чынам, гарады становіліся цэнтрамі фарміравання новых сацыяльна-эканамічных адносін, якія хоць і не выходзілі за межы феадальнага ладу, усё ж не ўкладваліся ў яго традыцыі.

Усё гэта стварала аб'ектыўныя ўмовы для таго, каб перад гараджанамі ўзнікла пытанне аб пашырэнні іх правоў, пазбаўленні самавольства феодалаў і адміністрацыйных асоб, прадстаўлення з боку дзяржавы саслоўных гарантый. І такое пытанне, як сведчаць гістарычныя крыніцы, сапраўды ставілася ў

Грошы Вялікага княства
Літоўскага XVI ст.:

- 1 – паўгрош, 1595 г.; 2 – дваяк,
1596 г.; 3 – траяк, 1592 г.;
4 – чацвертак, 1569 г.;
5 – дваіны дэнарый

тых скаргах, якія паступалі ад жыхароў гарадоў на імя вялікага князя. Вялікія князі і ўвогуле вярхоўная ўлада не маглі не ўлічваць інтарэсы гараджан, таму што яны былі зацікаўленыя ў развіцці гарадоў, бо гарады давалі немалыя прыбыткі ў дзяржаўную казну. Сведчаннем таму служыць з'яўленне прававых актаў, якія спрыялі развіццю рамеснай і гандлёвай дзейнасці гарадскога насельніцтва. Такія акты былі выдадзены ўжо ў другой палове XV ст. Заканадаўчае прызнанне саслоўнай самастойнасці гарадскога насельніцтва знайшло адлюстраванне і ў Статутах ВКЛ. Напрыклад, Статут 1529 г. разглядаў гарадское насельніцтва як саслоўнае ў дзяржаве, што відаць з першага артыкула раздзела I. Артыкул дзевяты III раздзела Статута ў вядомай ступені нават ураўноўваў мяшчанскае саслоўе з іншымі саслоўямі феадальнага грамадства, прызнаючы за ім «яко княжата і панове хоругвныя, шляхта», права спадчыннасці маёмасці бацькоў.³⁵

Гісторыкі адзначаюць, што ўжо ў сярэдневяковы перыяд у шэрагу еўрапейскіх краін склаўся своеасаблівы саюз паміж вярхоўнай уладай (ў асобе манарха, караля, князя і г.д.) і гарадамі, у выніку чаго апошнія, г.зн. гарады, атрымалі права на самакіраванне, вядомае яе Магдэбургскае права (па найменні горада Магдэбурга, у якім яно было выпрацавана). Першы прывілей на самакіраванне паводле Магдэбургскага права ў 1387 г. атрымала Вільня, а ўжо ў 1390 і 1392 гг. ён быў выдадзены Брэсту і Гродна. У XV ст. магдэбургскае права было дадзена яшчэ тром беларускім гарадам – Слуцку (1441), Полацку (1498) і Мінску (1499). Да сярэдзіны XVI ст. магдэбургскае права мелі амаль што ўсе больш ці менш значныя гарады Беларусі. Нават магнаты-уладальнікі гарадоў і мястэчак таксама давалі гэта права іх жыхарам.

У адпаведнасці з магдэбургскім правам вырашаліся многія пытанні жыцця гарадоў. Так, гарады, якія атрымалі такое права, замест шматлікіх натуральных павіннасцяў плацілі на карысць дзяржавы адзіны грашовы падатак. Яны таксама вызваліліся ад суда і ўлады вялікакняжацкіх намеснікаў і ваявод. Гарадскую ўладу цяпер фарміравалі самі гараджане, якія выбіралі органы самакіравання – раду і лаву, якія часам зліваліся ў адну ўстанову. Рада складалася з бурмістраў і радцаў, загадвала гаспадаркай горада, яго добраўпарадкаваннем і разглядала цывільныя справы гараджан (колькасць яе членаў у розных гарадах была розная і вагалася ад 6 да 24). Лава – судовая

калегія, складалася з войта і прысяжных лаўнікаў, якім належаў суд па крымінальных справах.

Але роля войта не зводзілася толькі да старшынства на пасяджэннях лавы. Войт узначальваў гарадское самакіраванне, па сутнасці, ён быў гарадскім галавою. Праўда, войт не выбіраўся гараджанамі (гэтага яны дабіліся пазней), а прызначаўся вялікім князем з ліку шляхты, прадстаўнікоў феадальнага класа, прычым гэта пасада давалася ў пажыццёвае ці нават у спадчыннае валоданне.³⁶

І тым не менш ўстанаўленне самакіравання – гэта важная з’ява ў жыцці беларускіх гарадоў, яно, безумоўна, адыгрывала, нягледзячы на абмежаванні, станоўчую ролю ў развіцці гарадской гаспадаркі, аслабляла залежнасць гараджан ад феадалаў.

Аднак і ў гэтых умовах феадальны імкнуліся пранікнуць у гарады, выкарыстаць магчымасці гарадскога жыцця ў асабістых мэтах. Так, яны набывалі ў гарадах участкі і дамы і перасялялі туды сваіх сялян, якія і займаліся рамеснай або гандлёвай дзейнасцю. У выніку ў гарадах Беларусі з’явіліся прыватныя ўладанні, т.зв. юрыдыкі ці юрысдыкі, жыхары якіх не былі падудальнымі органам гарадскога самакіравання і не плацілі падаткі, іншыя зборы ў бюджэт горада.

Першыя звесткі аб юрыдыках у гарадах Беларусі ўтрымліваюць граматы Брэста, якія адносяцца да XV ст.³⁷ У далейшым сведчанні аб іх маюцца ў многіх крыніцах: магістрацкіх кнігах, уставах рамесных цэхаў, судовых і падатковых распараджэннях вялікакняжацкай адміністрацыі і іншых. Ва ўсіх гэтых крыніцах юрыдыкі разумеюцца як штосьці звычайнае, паўсядзённае. Трэба сказаць, што юрыдыкі ўзніклі з ведама вярхоўнай улады, у 1563 г. яны афіцыйна былі зацверджаны вялікім князем.

Пэўную ролю ў сацыяльна-палітычным жыцці гарадоў Беларусі адыгрывалі таксама цэхавыя арганізацыі рамеснікаў, купецкія гільдыі, праваслаўныя рэлігійныя брацтвы. Яны з’яўляліся формамі і сродкамі праяўлення саслоўнай салідарнасці гараджан. Рамесныя цэхі і купецкія гільдыі вырашалі гэтую задачу ў сферы эканомікі і сацыяльным жыцці, брацтвы – у ідэйнай вобласці, якая знаходзілася ў феадальную эпоху цалкам пад уплывам рэлігіі і царквы.

У цэлым, аднак, працэс саслоўнай кансалідацыі гараджан працякаў у складаных умовах і застаўся незавершаным. Самі ж гарады ў сваёй асноўнай масе заставаліся ў становішчы паўаграрным, паўгандлёвым з невялікай колькасцю рамеснікаў.

Такі ўзровень гарадскога жыцця быў характэрны для большасці еўрапейскіх краін.

У заключэнне неабходна адзначыць, што сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх земляў другой паловы XIII – першай паловы XVI стст. адлюстроўвала асаблівасці, уласцівыя феадальнай сістэме. Менавіта тады канчаткова склаліся галоўныя рысы гэтай сістэмы, і яна забяспечвала рост вытворчых сіл. Такі рост, хоць і павольна, адбываўся, як мы бачылі, і ў сельскай гаспадарцы, і ў прамысловай дзейнасці, якой займаліся сяляне і жыхары гарадоў і мястэчкаў.

Раздзел III

УНУТРЫПАЛІТЫЧНАЕ СТАНОВІШЧА Ё ВКЛ (СЯРЭДЗІНА XIII – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVI стст.)

§ 1. Абвастрэнне ўнутрыпалітычных супярэчнасцяў у ВКЛ у 40 – 80-я гады XVI ст. Крэўская унія і яе ўплыў на становішча ў Княстве

Даследуючы гісторыю ВКЛ, вучоныя ўжо даўно звярнулі ўвагу на той факт, што хоць гэтая дзяржава і была адной з буйнейшых у Еўропе, яна не адрознівалася, асабліва на першых этапах развіцця, ні цэнтралізацыяй у кіраванні, ні трываласцю свайго палітычнага ладу. Наадварот, у ёй ужо у працэсе станаўлення стала складвацца напружанасць, ва ўмовах якой узніклі розныя канфлікты, разгортвалася вострая барацьба, што набывала падчас рысы грамадзянскай вайны.

І гэта тлумачыцца не толькі асабістымі амбіцыямі тых ці іншых дзеячаў, якія вялі барацьбу за ўладу. Меліся і больш глыбокія прычыны і, у прыватнасці, адбіваліся агульныя асаблівасці ВКЛ як дзяржавы, якая склалася на шырокай этнічнай аснове, уключала не толькі балцкія, але і многія ўсходнеславянскія землі, вядомыя як рускія. Гэтыя землі, як мы ўжо адзначалі, займалі большую частку тэрыторыі ВКЛ, высокаразвітымі былі яны як у эканамічных, так і ў культурных адносінах. Аднак палітычныя амбіцыі знаці гэтых земляў па меры ўмацавання ўлады вялікіх князёў літоўскіх не заўсёды ўлічваліся, а падчас проста ігнараваліся. Вялікія князі літоўскія пры вырашэнні дзяржаўных спраў імкнуліся абпірацца перш за ўсё на літоўскую арыстакратыю, выходцаў з балцкіх земляў, а гэта, безумоўна, выклікала незадаволенасць усходнеславянскіх князёў, у прыватнасці, выходцаў з дынастыі Рурывічаў. Такім чынам, можна гаварыць аб наяўнасці пэўных супярэчнасцяў, унутры самога пануючага класа ВКЛ, якія ўскладнялі палітычнае становішча ў дзяржаве.

Гэтыя супярэчнасці яшчэ больш абвастрала рэлігійнае пытанне, якое ўзнікла ў сувязі з распаўсюджаннем у Княстве ўжо з канца XIV ст. каталіцызму. Новую рэлігію прынялі перш за ўсё літоўскія феадалы, якія раней былі язычнікамі, прычым яны атрымалі пэўныя прывілеі. Феадалы ж беларускіх і іншых усходнеславянскіх земляў заставаліся праваслаўнымі і былі пазбаўлены многіх правоў. Усё гэта прывяло да таго, што ў ВКЛ паступова склаліся як бы дзве палітычныя групы: літоўска-каталіцкая і славянска-праваслаўная, паміж якімі, як мы ўбачым, пачнецца вострая барацьба.

Вялікі ўплыў на ўнутрыпалітычнае становішча ў ВКЛ і, у прыватнасці, на тую барацьбу, якая праходзіла паміж названымі вышэй групамі, аказвалі знешнепалітычныя фактары. У гэтым плане трэба асобна вылучыць адносіны ВКЛ з Маскоўскім княствам і Польшчай. Абедзве гэтыя дзяржавы ўважліва сачылі за падзеямі, якія адбываліся ў Княстве, і імкнуліся выкарыстаць іх у сваіх палітычных мэтах. Так, Маскоўскае княства (яно стала ўзмацняцца ў другой палове XIV ст.) спадзявалася аб'яднаць пад сваёю ўладаю ўсе былыя старажытнарускія землі, у тым ліку і тыя, што знаходзіліся ў складзе ВКЛ, і таму ўмешвалася ў яго справы. Пры гэтым яно аказвала ўсебаковую падтрымку праваслаўным жыхарам ВКЛ, якія па меры ўзрастання ролі каталіцкай царквы гатовы былі перайсці пад уладу Масквы. Асабліва гэта адносіцца да праваслаўных князёў і баяр.

Што ж тычыцца Польшчы, дык яна падтрымлівала католікаў і рабіла ўсё, каб ВКЛ не пераўтварылася ў магутную праваслаўную дзяржаву ва Усходняй Еўропе і не зблізілася з Масквою. Моцны ціск вытрымлівала ВКЛ і з боку крыжаносцаў, Залатой Арды, што таксама трэба ўлічваць.

Аналіз падзей, якія праходзілі ў Княстве, сведчаць, што першы ўнутрыпалітычны крызіс яно перажыло ўжо ў самым пачатку свайго станаўлення ў сувязі з забойствам князя Міндоўга. Змест гэтага крызісу вызначыла барацьба за ўладу, за вялікакняжацкі прастол. Такая барацьба мела месца і ў далейшым. Так, востры характар яна набыла ў пачатку 40-х гг. XIV ст., калі памёр князь Гедымін. Тады ўлада апынулася ў руках князя Яўнута (малодшага сына Гедыміна), якога не прызналі браты і іншыя сваякі. Да таго ж ВКЛ пачаў пагражаць Ордэн, які захапіў Жамойць. Аднак да адкрытай грамадзянскай вайны ў той час не дайшло, уладу здолелі ўзяць у свае рукі князі Альгерд і Кейстут, якія, па сутнасці, ажыццявілі дзяржаўны пераварот.

Прычым у краіне ўсталявалася як бы двоеўладдзе: дзяржаваю сталі кіраваць два князі-браты – Альгерд і Кейстут. Альгерд атрымаў у валоданне ўсходнюю палову Княства з Вільняй, Кейстут жа кіраваў яго заходнімі землямі – Жамойць, Трокі, Гродна, Падляшша з Бельскам і Берасцейская зямля.

Новыя разлады і міжусобіцы ў ВКЛ пачаліся пасля смерці Альгерда ў канцы 70-х – пачатку 80-х гадоў XIV ст. Гэты князь, як ужо зазначалася, зрабіў вельмі многа для ўмацавання краіны, пашырэння яе тэрыторыі. Пры гэтым ён праводзіў «прарускую» палітыку, абапіраючыся перш за ўсё на праваслаўных феодалаў (і сам, на думку гісторыкаў, быў праваслаўным). Пры ім асаблівых унутрыпалітычных канфліктаў у ВКЛ не назіралася.

Становішча ў Княстве рэзка змянілася, як толькі памёр Альгерд. Адбылося гэта ў 1377 г., калі Альгерду было 83 гады. Трэба заўважыць, што Альгерд пакінуў надзвычай вялікае пачомства – 12 сыноў (5 ад першага шлюбу з віцебскай князеўнай Мэрыяй і сем ад другой жонкі – цвярскай князеўны Уллыны) і не менш шасці дачок. Такая колькасць сыноў, безумоўна, таіла пагрозу смуты, узнікнення барацьбы за ўладу, што і адбылося, як толькі вялікакняжацкі прастол заняў Ягайла – старэйшы сын Альгерда ад другога шлюбу.

Супраць Ягайлы выступіў старэйшы сын Альгерда ад першай жонкі – полацкі князь Андрэй. Даследчыкі адзначаюць, што гэта быў выдатны дзяржаўны дзеяч, таленавіты палкаводзец, які меў усе правы на вялікакняжацкую пасаду. Але Андрэй Полацкі барацьбу за ўладу прайграў. Зімою таго ж года ён з дружнаю і сынамі ўцёк у Пскоў, дзе быў прыняты на княжанне, а потым апынуўся ў Маскве (ён пакінуў Полацк, калі Ягайла ўжо зняў аблогу горада).¹ Аднак палачане не прынялі і стаўленіка Ягайлы – князя Скіргайлу – фармальна за тое, што ён не быў праваслаўным, заставаўся язычнікам. Крыніцы сведчаць, што палачане пасадзілі Скіргайлу на каня задам наперад і з ганьбаю выправадзілі з горада. У 1381 г., у Полацку адбыўся сапраўдны бунт, які падтрымалі смаленскія і маскоўскія князі, на бок Полацка стаў схіляцца і Ноўгарад. Аднак выступленне палачан Ягайлу ўдалося падавіць.² Тады ж пакінуў Княства і перайшоў на бок Масквы і Дзмітры Альгердавіч, які валодаў Бранскам і Трубчэўскам. Фактычна не прызналі Ягайлу князі Валыні і Падолля. Усё гэта пагражала распадам дзяржавы.

Абвастрыліся супярэчнасці таксама паміж Ягайлам і Кейстутам, якому належала заходняя частка Княства і за якім

стаялі ўплывовыя палітычныя сілы. Гісторыкі адзначаюць, што пасля смерці Альгерда ў ВКЛ фактычна працягвала існаваць двоеўладдзе ці дыумвірат. Аднак Кейстут, хоць і падтрымаў рашэнне Альгерда аб перадачы вялікакняжацкай пасады Ягайлу, быў незадаволены дзеяннямі апошняга, у прыватнасці, сувязямі Ягайлы з крыжакамі (іх Ягайла паспрабаваў выкарыстаць у барацьбе з палачанамі ў 1381 г). Ён быў не супраць ўвогуле заняць вядучае месца ў дзяржаве. Сутыкненне гэтых двух князёў было непазбежным, і яно неўзабаве адбылося, у выніку чаго Ягайла быў зведзены з вялікага княжання. За ім, па просьбе Вітаўта (а ён быў на баку Кейстута) захаваўся толькі замак Крэва і Віцебск.

Галавою дзяржавы стаў Кейстут. Але кіраваў ён не доўга, прыкладна каля года. Супраць Кейстута выступілі многія князі на чале з Ягайлам і яго братамі Скіргайлам і Карыбутам. У Княстве тады пачалася страшэнная ўсобица, яно стаяла на парозе грамадзянскай вайны. Вынікам усобицы з'явілася перамеркаванне палітычных сіл на карысць віленскай групы, на якую абавіраўся Ягайла. Кейстут і шмат хто з яго прыхільнікаў загінулі ці вымушаны былі з'ехаць у іншыя краіны. Ягайла зноў стаў вялікім князем. Аднак і пасля гэтай усобицы ў дзяржаўна-палітычным ладзе Княства істотных змен не адбылося; яно па-ранейшаму заставалася, па сутнасці, расшчэпленым на ўдзелы.

Як ўжо адзначалася, на ўнутрыпалітычнае становішча ў ВКЛ пэўны ўплыў аказвалі знешнія фактары. Вялікім князям Літоўскім прыходзілася не толькі ўлічваць знешнепалітычныя ўмовы, але і шукаць падтрымкі ў суседніх дзяржавах, ісці з імі на пагадненні. Так, у час усобиц, якія адбыліся ў Княстве ў канцы 70 – пачатку 80-х гг. XIV ст., і Ягайла, і Кейстут спрабавалі выкарыстаць дапамогу Тэўтонскага ордэна. Прыкладна ў той жа час Ягайла ўстанавіў сувязі з Залатой Ардой і, у прыватнасці, дамовіўся з ханам Мамаем удзельнічаць у сумесным з татарамі паходзе на Маскву, намечаным на восень 1380 г.

Але ад Кулікоўскай бітвы, у якой сустрэліся войскі маскоўскага князя Дзмітрыя і хана Мамая, Ягайла ўхіліўся. Чаму? На гэта пытанне няма адназначнага адказу. Разам з тым дакладна вядома, што пасля Кулікоўскай бітвы намецілася збліжэнне ВКЛ з Маскоўскім княствам праз шлюб Ягайлы з дачкою Дзмітрыя Данскога Соф'яй. Былі нават праведзены спецыяльныя перамовы, аднак шлюб, а значыць, і магчымае збліжэнне

дзвюх дзяржаў, не атрымаліся, таму што, як было афіцыйна заяўлена, маскоўскі князь патрабаваў ад Ягайлы прызнаць васьмальную залежнасць.

Такое патрабаванне сапраўды магло сыграць адмоўную ролю. Але справа не толькі ў гэтым. Саюз з Масквою тады не адбыўся па іншых, больш глыбокіх прычынах. Як адзначаюць многія гісторыкі, збліжэння з Масквою не хацелі і нават баяліся многія літоўскія феадалы пражыхадняй арыентацыі. Іх больш задавальняў саюз з другой суседняй дзяржавай – Польшчай, з якой у жніўні 1385 г. і было падпісана пагадненне, вядомае ў гістарычнай літаратуры пад назвай «Крэўская унія». Пагадненне падпісалі Ягайла і яго браты князі Скіргайла, Карыбут, Вітаўт, Лугвен.

Трэба адразу зазначыць, што Крэўская унія з'явілася значнай падзеяй у гістарычным развіцці ВКЛ. Яна аказала вялікі ўплыў як на яго ўнутрыпалітычнае жыццё, так і на міжнароднае становішча, звязала Княства з Польскім каралеўствам. На якіх жа ўмовах была падпісана гэта унія? Перш за ўсё неабходна адзначыць, што ў аснове Крэўскай уніі ляжала шлюбная здзелка: Ягайла пагадзіўся жаніцца з польскай каралеўнай Ядзвігай і стаць каралём Польшчы. Але Крэўскае пагадненне нельга звесці толькі да шлюбу Ягайлы і Ядзвігі, таму што гэты шлюб быў абгавораны ўмовамі з далёка ідучымі мэтамі. Так, Ягайла павінен быў перайсці ў каталіцтва і садзейнічаць распаўсюджанню гэтай рэлігіі ва ўсім Княстве. Ён абяцаў таксама перадаць на патрэбы Польшчы дзяржаўную казну ВКЛ, заплаціць 200 тыс. фларынаў Вільгельму Аўстрыйскаму (з дома Габсбургаў) за адмову ад шлюбу з Ядзвігай (такі шлюб павінен быў адбыцца). Акрамя гэтага, Ягайла абяцаў і гарантаваў «уласным коштам і стараннем вярнуць каралеўству польскаму ўсе краі, кім бы яны ад яго не адарваны і забраны» і вызваліць з палону (мелася на ўвазе з турэцкага палону – П.Дз.) хрысціян, якія там знаходзіліся. Нарэшце, той жа вялікі князь Ягайла абяцаў землі літоўскія і рускія на «вечныя часы да кароны каралеўства польскага далучыць».³

Вось якімі ўмовамі быў абстаўлены шлюб Ягайлы з Ядзвігай. Гэтыя ўмовы, як слухна заўважыў Я.Юхо, нагадвалі акт безагаворачнай капітуляцыі. «Асабліва, – піша ён, – здзіўляе абяцанне перадаць казну на патрэбы Польшчы, заплаціць 200 тыс. фларынаў Вільгельму Аўстрыйскаму, г.зн. суму, на якую ў той час можна было купіць цэлую дзяржаву, і ліквідаваць

Вялікае княства Літоўскае, далучаючы яго да Польшчы толькі за гонар зрабіцца прымаком Ядвігі.»⁴

Чаму ж Ягайла пагадзіўся на такія цяжкія ўмовы? Гісторыкі ўжо даўно спрабуюць даць адказ на гэтае пытанне, і многія з іх прыйшлі да высновы, што такіх умоў увогуле не магло быць, што акт Крэўскай уніі быў падроблены, сфальсіфікаваны ў Польшчы пазней складальнікамі хронік або зменены польскімі феодаламі. На такую думку наводзяць наступныя абставіны: 1) няма арыгіналу тэкста, а той дакумент, што падаецца як Акт Крэўскага пагаднення (у польскай гістарыяграфіі ён названы «Актамі Ягайлы і братоў яго аб саюзе Літвы з Польшчай»), ні па форме, ні па зместу нельга лічыць дагаворам. Гэта, як справядліва адзначае гісторык С. Цярохін, – «тыповае камюніке, афіцыйнае паведамленне аб міждзяржаўных перамовах.»⁵ Прычым тэкст Крэўскага пагаднення стаў вядомым толькі пасля смерці Ягайлы, ён быў апублікаваны ў хроніцы Яна Длугаша; 2) дакумент не мае неабходных і абавязковых рэквізітаў, г.зн. подпісаў і пячатак, без якіх міжнародныя пагадненні не маюць юрыдычнай моцы; 3) звяртае на сябе ўвагу і той факт, што тэкст Крэўскага пагаднення захоўваўся не ў дзяржаўным сховішчы, дзе ўтрымаліся ўсе дзяржаўна-прававыя акты, а ў архіве Кракаўскай капітулы.

Сумненні аб праўдзівасці дакумента, які падаваўся як «Акт Крэўскай уніі», не раз выказвалі ў XVI ст. і самі прадстаўнікі ВКЛ. Аспрэчваўся ён і на Люблінскім Сойме ў 1569 г., калі вырашалася пытанне аб аб'яднанні Польшчы і ВКЛ. Тады прадстаўнікі ВКЛ прамая заявілі, што запісы, на якія спасылаўся польскі бок, наогул ніколі не існавалі. Магчыма, як адзначае Я.Юхо, падроблены быў не ўвесь акт уніі, а толькі асобныя месцы, выгадныя для Польшчы.

Такім чынам, ёсць падставы сцвярджаць, што дакумент, які юрыдычна замацоўваў Крэўскую унію паміж Польшчай і ВКЛ, не мог быць сапраўдным прававым актам. Тым не менш такая унія была абвешчана. Паўстае пытанне: чаму яна стала магчымай?

На гэтае пытанне гісторыкі давалі розныя адказы, а некаторыя з іх лічылі Крэўскую унію выпадковай з'явай. Так, польскі гісторык І.Філевіч пісаў, што барацьба паміж Польшчай і Вялікім княствам завяршылася «нікім не прадбачнай выпадковасцю – шлюбам Ягайлы і Ядвігі. Нічым не падрыхтаванае, а таму недаступнае розуму, бяспрыкладнае ў гісторыі шчасце заззяла

цяпер на сцмелым польскім даляглядзе». ⁶ Аднак большасць навукоўцаў адмаўляюць выпадковасць Крэўскай уніі і адзначаюць, што ў ёй былі зацікаўлены не толькі пэўныя палітычныя сілы кожнай з дзяржаў, але і самі гэтыя дзяржавы. Прычым ініцыятыва Крэўскай уніі зыходзіла з польскага боку. ⁷ Справа ў тым, што Польскае каралеўства ў 80-я гады XIV ст. перажывала цяжкі перыяд і вытрымлівала моцны ціск з боку суседніх краін, у тым ліку і з боку ВКЛ, якое неаднаразова рабіла паходы на яго землі. Напрыклад, у 1376 г. войскі Вялікага княства спустошылі значную частку Польшчы і захапілі 23 тысячы палонных. Спусташальным быў і паход Ягайлы на Цэнтральную Польшчу ў 1383 і 1384 гг. Безумоўна, усё гэта павінна было прымусіць урадавыя колы Польшчы шукаць прымірэння з ВКЛ.

Яшчэ большая пагроза Польшчы зыходзіла з боку крыжаносцаў. Апошнім удалося не толькі захапіць многія польскія тэрыторыі (Сілезію, Гданьскае Памор'е, Дабжынскую і Хелмінскую землі), але і пашырыць свой уплыў унутры краіны праз выхадцаў з Нямеччыны, якія ўзялі пад кантроль многія галіны эканомікі, гарадское самакіраванне, гандаль. Больш таго, сам польскі прастол апынуўся ў руках асобы, якая негатыўна была настроена да ўсяго польскага – у 1380 г. венгерскі і польскі кароль Людвік паставіў на чале Польшчы немца (мужа сваёй старэйшай дачкі) Сігізмунда Люксембургскага. Па сведчаннях польскіх гісторыкаў, той нават не хаваў сваю nepřыхільнасць да палякаў і сімпатыю да крыжаносцаў. Такое становішча не магло не непакінуць патрыятычна настроеныя колы польскіх феодалаў, і яны пачалі шукаць выйсце, у прыватнасці, сталі дамагацца скасавання шлюбнага пагаднення з Габсбургамі і, як сцвярджае летапіс, «вымыслілі вялікага князя Ягайлу гаспадаром на каралеўства ўзяць, калі ён ахрысціцца ў хрысціянскую веру рымскага закона і каралеву Ядзвігу ў жонкі возьме». ⁸ Аб тым, што Ядзвіга зведала тады моцны ціск з боку пэўнай часткі прадбачлівых польскіх феодалаў і біскупаў, гаворыцца ў хроніцы Яна Длугаша. Пры гэтым ўлічваліся і рэлігійныя інтарэсы, звязаныя з распаўсюджаннем каталіцтва на землях ВКЛ. Ян Длугаш заўважае: «Каралева польская Ядзвіга на ўзмоцненыя просьбы і ўгаворы прэлатаў і польскіх паноў, якія даказвалі ёй, што заключаныя з эрцгерцагам Аўстрыі Вільгельмам у час яе дзяцінства пагадненні аб шлюбе ніколі яе не звязваюць, змякчылася і, адкінуўшы ранейшыя дамовы, як не маючыя сілы, згадзілася на шлюб з князем літоўскім Ягайлам ужо не па прычыне

яе асабістых жаданняў, а для пашырэння і ўмацавання хрысціянскай веры».⁹ Нельга таксама не ўлічваць той факт, што ў Польшчы было шмат і такіх паноў, якія імкнуліся выкарыстаць унію з ВКЛ у захопніцкіх мэтах, спадзеючыся пашырыць тэрыторыі каралеўства за кошт зямель ВКЛ.

Але Крэўская унія стала магчымай не толькі таму, што яна была выгадная Польшчы. У ёй было зацікаўлена і Вялікае княства Літоўскае, у тым ліку і сам Ягайла. Гісторыкі адзначаюць, што значным аргументам на карысць уніі было даволі хісткае становішча Ягайлы, які ўжо быў звергнуты з вялікакняжацкага прастола Кейстутам. На гэты прастол мелі тады прэтэнзіі многія сваякі Ягайлы (Ягайла меў, апрача сяцёр, адзінаццаць родных і каля сарака стрыечных братоў). Усё ж галоўнай прычынай таго, што Ягайла даў згоду на унію з Польшчай, з'явіўся міжнародны, знешнепалітычны фактар, у прыватнасці, пагроза з боку крыжакоў. Яны ўяўлялі значную небяспеку як ВКЛ, так і Польшчы. Аб'яднанымі сіламі было б лягчэй супрацьстаяць гэтай пагрозе.

Ягайла,
вялікі князь літоўскі
(1377 – 1392 гг.)
і кароль польскі (1386 – 1434 гг.)

Такім чынам, аб выпадковасці Крэўскай уніі гаварыць не даводзіцца: і адзін, і другі бок былі зацікаўленыя ў ёй, хоць і праследвалі яны розныя мэты.

Трэба падкрэсліць, што рэалізацыя уніі пачалася адразу, як толькі яна была падпісана. Ужо ў лютым 1386 г. Ягайла прыбыў у Кракаў і літаральна праз два дні прыняў каталіцтва, а разам з гэтым імя змяніў Якаў на Уладзіслаў. 18 лютага ён абвянчаўся з Ядвігай, а 4 сакавіка адбылася яго каранаванне – Ягайла стаў польскім каралём, адначасова ўзначальваючы і Вялікае княства Літоўскае (яго намеснікам да 1392 г.

быў Скіргайла – родны брат Ягайлы). Аднак рэалізаваць іншыя ўмовы Крэўскай уніі аказалася не так проста, і яна хоць і захавалася, але, як убачым, далёка не ў тым выглядзе, як таго хацелася яе ініцыятарам.

Справа ў тым, што супраць Ягайлы і яго унітарнай палітыкі пачалася барацьба. Спачатку яе ўзначалілі полацкі князь Андрэй Альгердавіч і смаленскі князь Святаслаў Іванавіч, за якімі стаялі тыя праваслаўныя сілы, што не бачылі ніякіх пераваг у збліжэнні з Польшчай і арыентаваліся на самастойнае развіццё ВКЛ, а магчыма, і на саюз з Масквою. Выступленне Андрэя Полацкага і Святаслава Смаленскага адбылося ў 1386 г. Яно было падтрымана Лівонскім ордэнам, з якім быў заключаны саюз. Асноўныя падзеі, звязаныя з гэтым выступленнем, разгарнуліся ў раёне Полацка, Віцебска, Оршы, Мсціслаўля, але Ягайлу ўсё ж удалося падавіць бунт і ўмацаваць свае пазіцыі ў дзяржаве.¹⁰ На працягу 1386 – 1387 гг. большасць удзельных князёў ВКЛ прысягнула каралю Уладзіславу-Ягайлу без асаблівых канфліктаў.

Тады ж Ягайла, выконваючы ўзятая на сябе абавязацельствы, пачаў хрышчэнне Літвы ў каталіцтва. У сувязі з гэтым трэба звярнуць увагу на прывілеі, якія ён выдаў у 1387 г., у прыватнасці, на прывілей ад 20 лютага 1387 г. (ён змешчаны ў Хрэстаматыі па гісторыі Беларусі для студэнтаў ВУН. – Мн., 1977. – С.24-25). У адпаведнасці з гэтым прывілеем князі і баяры, якія пераходзілі ў каталіцтва, атрымлівалі тыя ж правы ў адносінах да зямельных уладанняў і маёмасці, якімі карысталася і гальская шляхта. На феадалаў жа праваслаўных гэтыя правы не распаўсюджваліся. Менавіта прывілеі 1387 г. адкрылі шырокі прастор для экспансіі каталіцкай царквы на Беларусі. Яны ж рэзка абвастрылі ўнутрыпалітычнае становішча ў ВКЛ, убілі клін ва ўнутрыпалітычнае адзінства гэтай дзяржавы. Гісторыкі адзначаюць, што з выданнем гэтых дакументаў адбылася пераарыентацыя ва ўнутранай палітыцы вялікіх князёў літоўскіх ад «праускай» накіраванасці з апорай на праваслаўных феадалаў да пракаталіцка-літоўскай.¹¹ Такі паварот не мог не выклікаць незадаволенасці тых феадалаў, якія заставаліся праваслаўнымі і адстойвалі незалежнае развіццё ВКЛ, і ў ім зноў распачалася барацьба супраць Ягайлы. На гэты раз яе ўзначаліў Вітаўт.

Неабходна заўважыць, што Вітаўт спачатку быў на баку Ягайлы і разам з ім падпісаў дакументы Крэўскай уніі, актыўна ўдзельнічаў ён і ў хрышчэнні Літвы. Тым не менш менавіта гэтыя вядомыя тады князь узначаліў барацьбу супраць Ягайлы. Прычым Вітаўт (гэту думку падзяляюць практычна ўсе гісторыкі) праследваў не асабістыя, а дзяржаўныя інтарэсы, імкнуўся захаваць самастойнасць ВКЛ, не дапусціць яго зліцця з Польшчай.

«Пасля уніі літоўска-беларускай дзяржавы з Польшчай 1386 г., калі прад Вітаўтам ва ўсёй гразе стала ідэя Ягайлы, ідэя інкарпарацыі – пісаў А.Станкевіч, – ён у ва ўсёй красе і славе прачістаў ёй сваю ідэю, ідэю самабытнасці нашага краю.»¹²

Барацьба Вітаўта з Ягайлам працягвалася з 1389 па 1392 гг. На баку Вітаўта стаялі шырокія слаі насельніцтва, перш за ўсё ўсходнеславянскіх земляў Княства. Яго падтрымала і Маскоўскае княства, умацаванню сувязей з якім садзейнічаў шлюб маскоўскага князя Васіля Дзмітрыевіча з дачкой Вітаўта Соф'яй, а таксама і крыжакі. Праўда, апошнім Вітаўт вымушаны быў уступіць Жамойць. Абапіраючыся на шырокую падтрымку як унутры Княства, так і па-за яго межамі, Вітаўт у 1392 г. нанёс Ягайлу і яго прыхільнікам некалькі паражэнняў, і той, не жадаючы дапусціць канчатковага аддзялення ВКЛ ад Польшчы, прызнаў яго перамогу. Яе вынікам стала пагадненне, падпісанае ў 1392 г. ў м.Востраве (каля горада Ліда).

Гэта пагадненне насіла кампрамісны характар і рэзка разыходзілася з Крэўскімі дакументамі. У ім, у прыватнасці, ужо нічога не гаварылася аб т.зв. інкарпарацыі ВКЛ, яго зліцці з Польшчай. Ягайла фактычна прызнаў Вітаўта кіраўніком ВКЛ (праўда, пакуль што без тытула «вялікі князь», а з тытулам князя Літвы), а той, у сваю чаргу, абавязваўся захоўваць вернасць Ягайлу як польскаму каралю (па сутнасці, ён прызнаў сябе васалам Ягайлы)¹³. Такім чынам, хоць унія паміж ВКЛ і Польшчай засталася, захавалася, у яе былі ўнесены істотныя змены, яна стала персанальнай (асабістай). Галоўны вынік усіх гэтых падзей – забеспячэнне самастойнага развіцця ВКЛ, але цяпер гэта развіццё так ці інакш было звязана з гісторыяй Польшчы. Крэўская унія, як адзначае В.Насевіч, «на доўгі час звязала польскую гісторыю з гісторыяй Вялікага княства ў адзінае рэчышча», і гэтыя дзве дзяржавы «сталі як бы палітычнымі пабрацімамі».¹⁴

§ 2. Княжанне Вітаўта.

Барацьба феадальных групак за ўладу ў 30-я гады XV ст.

Зыходзім да ўлады Вітаўта адкрываецца новая старонка ў развіцці ВКЛ. Перш за ўсё тады ўдалося пераадолець сур'ёзны ўнутрыпалітычны крызіс, у якім апынулася Княства пасля падпісання Крэўскага пагаднення. Разам з тым з'явілася магчымасць далейшага ўмацавання ВКЛ, забеспячэння яго

самастойнага развіцця. Менавіта ў гэтым напрамку і дзейнічаў Вітаўт на працягу свайго амаль 38-гадовага кіравання (ён быў на вялікакняжацкай пасадзе з 1392 па 1430 гг.).

І сучаснікі, і гісторыкі адзначалі, што гэта быў буйны і таленавіты дзяржаўны дзеяч, які зрабіў вельмі многа для ўмацавання ВКЛ.¹⁵ Невыпадкова летапісцы называлі яго Вітаўтам Вялікім, і такім ён увайшоў у гісторыю беларуска-літоўскай дзяржавы. Пры ім Вялікае княства дасягнула сваёй найбольшай магутнасці, а яго тэрыторыя пашырылася да максімальных памераў, калі не лічыць часовай страты Жамойці і Падляшша. Вітаўт, як мы ўжо адзначалі, нават хацеў пераўтварыць ВКЛ у каралеўства і зрабіцца гегемонам усёй Усходняй Еўропы.

Але ўнутрыпалітычнае становішча ў Княстве заставалася складаным, таму што працягвалі дзейнічаць тыя супярэчнасці, якія ўзніклі ў ім яшчэ да Крэўскай уніі. Пасля Крэўскай уніі абвастралася рэлігійнае пытанне, з'явілася шмат праблем на глебе ўзаемаадносін з Польшчай, не спыняліся канфлікты дынастычныя, групавыя. Усё гэта не магло не адбіцца на палітыцы Вітаўта, і тым не менш яна адрознівалася мэтанакіраванасцю і актыўнасцю.

Сярод мерапрыемстваў, якія былі ажыццёўлены Вітаўтам ужо ў пачатковы перыяд княжання, трэба вылучыць яго рэформу па ўмацаванні цэнтральнай улады, аслабленні ўплыву мясцовых князёў. Гэтая рэформа была звязана з ліквідацыяй шэрагу ўдзелаў і пераўтварэннем іх у намесніцтвы, якія ўзначальваліся прадстаўнікамі вялікага князя. Такія прадстаўнікі былі накіраваныя ў Віцебск, Друцк, Оршу, а потым і ў Кіеўскія, Галіцка-Валынскія, Ноўгарад-Северскія і Смаленскія землі. Праўда, не абышлося без канфліктаў, але ўзнятыя мецяжы былі даволі хутка ліквідаваныя. Толькі асобныя землі, у прыватнасці, Полацкая і Віцебская, працягвалі карыстацца ўнутранай самастойнасцю, захоўваць мясцовыя законы і звычаі, аднак і ў гэтых землях агульнадзяржаўныя інтарэсы прадстаўлялі намеснікі вялікага князя.

На ўмацаванне ВКЛ былі накіраваныя і знешнепалітычныя крокі Вітаўта. Так, яму ўдалося ўзмацніць свае пазіцыі ў адносінах з Маскоўскім княствам, значна пашырыць уплыў у Ноўгарадзе і Пскове, актывізаваць палітыку ў паўднёвым напрамку. У Вітаўта нават узнік план выкарыстаць у сваіх палітычных мэтах Залатую Арду, якая перажывала цяжкасці з-за ўнутраных канфліктаў. Вядома, што ён не толькі даў прытулак хану Тахтамышу

з яго двума сынамі і шматлікай раднёй, якія збеглі ў ВКЛ, але і прыняў удзел сумесна з ім у паходзе супраць правіцеля Залатой Арды хана Цімур-Кутлука. Вітаўт меў намер атрымаць ад Тахтамышы ярлык на кіраванне ўсімі рускімі землямі, як тымі, што ўжо былі далучаны да ВКЛ, так і тымі, што знаходзіліся ў складзе Вялікага княства Уладзімірскага. Паход гэты (а ў ім удзельнічала амаль уся феадальная знаць ВКЛ, многія польскія арыстакраты, падтрымаў паход і рымскі папа, абвясціўшы яго чарговым крыжовым паходам) павінен быў увогуле прадэманстраваць незалежны характар палітыкі Вітаўта, узмацніць яго міжнародныя пазіцыі.

Аднак планы Вітаўта не збыліся, войска, якое ён узначальваў з Тахтамышам, пацярпела цяжкае паражэнне ў бітве на р.Ворскле ў 1399 г. Гэтае паражэнне, па аднадушной думцы гісторыкаў, не толькі падарвала аўтарытэт Вітаўта як кіраўніка дзяржавы, але ўнесла пэўныя змены і ў яго адносіны з Польшчай. З Польшчай Вітаўт вымушаны быў падпісаць новыя пагадненні, якія пацвердзілі саюз абедзвюх дзяржаў і разам з тым яшчэ больш ускладнілі ўнутрыпалітычнае жыццё ў ВКЛ. Умовы першага такога пагаднення былі выпрацаваныя ў Вільні на з'ездзе найбольш уплывовых феадалаў-католікаў ВКЛ і з'ездзе прадстаўнікоў польскіх феадалаў у горадзе Радоме, якія адбыліся адпаведна ў студзені і сакавіку 1401 г. У гістарычнай літаратуры гэтае пагадненне вядома як Віленска-Радамская унія. Праўда, прынцыпова новага ў адносіны двюх дзяржаў яна не ўнесла, пагадненне 1401 г. толькі пацвердзіла заключаную раней, 16 гадоў таму, Крэўскую унію з улікам тых змен, якія былі зафіксаваны ў Востраўскім пагадненні 1392 г. Тым не менш сувязі ВКЛ з Польшчай працягвалі ўмацоўвацца, што становіцца адбілася на іх барацьбе з крыжакамі (у 1410 г. Польшча і ВКЛ атрымалі важную перамогу над крыжакамі пад Грунвальдам).

У 1413 г., ужо пасля Грунвальдскай бітвы, у замку Горадзі над Бугам, адбыўся яшчэ адзін з'езд прадстаўнікоў Польшчы і ВКЛ, на гэты раз сумесны (ад Княства на ім прысутнічала 47 феадалаў-католікаў). На гэтым з'ездзе былі прынятыя дакументы, якія не толькі развівалі сувязі паміж двума дзяржавамі, але і яшчэ больш прывязвалі ВКЛ да Польскага каралеўства. Прычым у прывілеі, выдадзеным ад імя Ягайлы і Вітаўта, з'явіліся словы пра ўключэнне Вялікага княства ў склад Польшчы. Так, у артыкуле першым сцвярджалася, што з таго часу, як была прынята польская карона «з мэтай пашырэння

хрысціянскай веры», дзяржавы і землі, злучаныя ў Вялікім княстве, былі «прысвоены, уключаны, злучаны, перададзены» Польскаму каралеўству са згоды князёў, паноў, шляхты, службовых асоб і баяр Вялікага Княства (мелася на ўвазе Крэўскае пагадненне 1385 г.). Далей гаварылася ад імя Ягайлы і Вітаўта, што землі, якія заўсёды да гэтага часу яны мелі і маюць у поўным уладанні на падставе права наследавання як законных гаспадары, са згоды і волі паноў, шляхты, баяр другі раз інкарпаруюць, далучаюць, уз'ядноўваюць у Каралеўства Польскае, прысвойваюць яму, злучаюць і аб'ядноўваюць з ім, звязваюць і назаўсёды замацоўваюць». ¹⁶

З гэтага запісу відаць, што і на гэты раз пэўныя палітычныя сілы Польшчы ставілі пытанне аб ліквідацыі самастойнасці ВКЛ, зліцці дзвюх дзяржаў. Але такога зліцця і на гэты раз не адбылося – саюз ВКЛ і Польшчы заставаўся існаваць у форме персанальнай уніі. Аб гэтым сведчыць артыкул 11 Гарадзельскага прывілея 1413 г. У ім гаварылася, што «паны і шляхцічы пасля смерці Аляксандра Вітаўта, цяперашняга князя, нікога не будуць мець або выбіраць вялікім князем і гаспадаром Літвы, як толькі каго кароль польскі і яго наступнікі, парайшыся з прэлатамі і панамі Польшчы і зямель Літвы, палічаць за неабходнае выбраць і паставіць. Гэтаксама і прэлаты, паны і шляхта каралеўства Польскага, калі памрэ польскі кароль, не пакінуўшы нашчадкаў і законных наследнікаў, не павінны выбіраць сабе караля і гасудара без ведама і парады нашай, г.зн. вялікага князя Аляксандра, паноў і шляхты названых вышэй зямель Літвы». ¹⁷ З гэтага артыкула відаць, што пытанне аб выбранні кіраўнікоў дзяржаў павінна было вырашацца феадаламі Польшчы і ВКЛ на раўнапраўнай аснове. Таму, нягледзячы на ўсе словы аб далучэнні, зліцці і г.д., ВКЛ захоўвала сваю самастойнасць.

Разам з тым дакументы Гарадзельскага з'езда яшчэ больш узмацнілі ў ВКЛ пазіцыі феадалаў-католікаў, абмежавалі правы прываслаўнай знаці, паставіўшы яе ў вельмі нязручнае, па сутнасці, дыскрымінацыйнае становішча. Так, у адпаведнасці з артыкулам 9 Гарадзельскай пастановы толькі католікі маглі займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады ў ВКЛ; артыкул 12 пазбаўляў прываслаўных феадалаў права выбарання вялікага князя, гэтым правам карысталіся толькі «паны і шляхцічы зямлі Літоўскай... прыхільнікі хрысціянскай рэлігіі, Рымскай царкве падушадныя, не схізматыкі ці іншыя няверуючыя». ¹⁸ Пацвяр-

джаліся забарона на шлюбы паміж католікамі і праваслаўнымі, а таксама эканамічныя прывілеі і падараванні, якія атрымалі феадалы-католікі раней ад вялікага князя літоўскага і караля польскага. Пры гэтым феадалы-католікі ВКЛ маглі карыстацца гербамі польскіх феадалаў і за гэта абяцалася ад імя шляхты, баяр, паноў і ўсіх грамадзян Княства (хоць іх ніхто не ўпаўнаважваў на гэта, а праваслаўныя князі і баяры ВКЛ, якія прадстаўлялі інтарэсы насельніцтва Русі, у гарадзельскім з'ездзе ўвогуле не ўдзельнічалі) ніколі не пакідаць польскіх паноў, прэлатаў і шляхты ва ўсіх іхніх справах, памагаць ім супраць усялякіх непрыяцеляў, захоўваць вернасць Ягайлу, Вітаўту і іх нашчадкам.¹⁹

Безумоўна, усё гэта падрывала адзінства феадальнага класа ВКЛ і не магло не ўскладніць унутрыпалітычнае жыццё ў дзяржаве. Гарадзельская пастанова, як слушна заўважыў гісторык П. Лойка, «...была ўжо далёка не клінам, укалочаным паміж дзвюма часткамі Вялікага Княства, а пагрозлівым дынамітам, закладзеным пад федэратыўнае адзінства гэтага дзяржаўнага ўтварэння».²⁰ І дынаміт гэты ў хуткім часе даў выбух, які адбыўся ў 30-я гады XV ст. пасля смерці Вітаўта, калі ў ВКЛ распачалася сапраўдная грамадзянская вайна.

Смерць Вітаўта (а адбылося гэта ў 1430 г.) адразу ж паставіла пытанне аб выбранні новага вялікага князя. Прапаноў было некалькі. Так, польскія саноўнікі хацелі пакінуць вялікакняжацкі пасад за каралём Ягайлам і тым самым здзейсніць свае планы па далучэнні ВКЛ да Польшчы, аб'яднанні дзвюх краін. Іх задаволіла б і кандыдатура Вітаўтавага брата – Жыгімонта Кейстутавіча.

Аднак гэтыя прапановы не атрымалі падтрымкі з боку асноўнай часткі беларускіх і іншых, т.зв. «рускіх» праваслаўных феадалаў, якія адстойвалі незалежны шлях развіцця ВКЛ, былі праціўнікамі ўключэння яго ў склад Польшчы. Яны выбралі (ды самастойна, без узгаднення з каралём Ягайлам) вялікім князем свайго стаўленніка – 70-гадовага брата Ягайлы, былога віцебскага князя Свідрыгайлу Альгердавіча. Менавіта ён стаў у 1430 г. пераемнікам Вітаўта.

Прыход да ўлады Свідрыгайлы не мог не адбіцца на ўнутрыпалітычным курсе Княства. Так, Свідрыгайла пачаў абавірацца на праваслаўных князёў і баяр, прыцягваць іх да вырашэння дзяржаўных спраў. Цяпер праваслаўныя князі і баяры апынуліся ў акружэнні вялікага князя, увайшлі ў склад гаспадарскай

Рады, займалі іншыя пасады. Гісторык М.Любаўскі ў сваіх нарысах па гісторыі ВКЛ прыводзіць вытрымку з ліста кракаўскага біскупа Збігнева Алясніцкага кардыналу Юліяну Цэзарыні, які датаваны студзенем 1432 г., аб тым, што Свідрыгайла ва ўсім слухаецца рускіх схізматыкаў і параздаваў ім усе галоўныя замкі і пасады, чаго не было пры нябожчыку Вітаўце.²¹

Змяніліся адносіны і да Польшчы. Так, адразу ж пасля каранацыі Свідрыгайла заявіў Ягайлу, што разрывае унію з Польшчай і не збіраецца прысягаць яму на вернасць, прызнаваць васальную залежнасць ад яго, таму што ён – «князь Літоўскі воляю Божаю і па спадчыне ад продкаў».²²

Такі паварот у палітыцы вялікага князя літоўскага вызваў незадаволенасць Польшчы, і вясной 1431 г. яна фактычна пачала ваенныя дзеянні супраць ВКЛ: захапіла шэраг гарадоў на Падоллі і запатрабавала ўступкі Валыні. Супраць Свідрыгайлы выступілі феадалы-католікі, якіх было нямала ў Княстве, іншыя князі, незадаволеныя яго палітыкай. Менавіта абাপіраючыся на іх, Ягайла вырашыў скінуць Свідрыгайлу з вялікакняжацкай пасады. Знойдзена была і замена: вялікім князем прапанавалі стаць брату Вітаўта – Жыгімонту Кейстутавічу, які і згадзіўся ўзначаліць ВКЛ. З гэтага часу, па сутнасці, і пачалася грамадзянская ці феадальная вайна ў Княстве, таму што Жыгімонт Кейстутавіч са сваімі ўзброенымі прыхільнікамі распачаў адкрытую барацьбу супраць Свідрыгайлы. У жніўні 1431 г. з польскім атрадам ён таемна ўступіў на землі ВКЛ і неўзабаве заняў Вільню. Пры гэтым Жыгімонт пайшоў на падман: абвясціў, што Свідрыгайла памёр. Праз некаторы час новага вялікага князя прызналі Трокі, Коўна, Жамойць, Гродна.

Неабходна заўважыць, што Свідрыгайла апынуўся ў вельмі цяжкім становішчы, ад яго адмовіліся многія князі, нават тыя, хто падтрымліваў раней. Больш таго, супраць яго была падрыхтаваная змова з мэтай забойства. Замах на яго жыццё адбыўся ў ноч на 1 верасня 1432 г. у Ашмянах, але беспаспяхова. Свідрыгайла ўцёк і схваўся ў Полацку, дзе знайшоў падтрымку

Свідрыгайла вялікі князь
літоўскі (1430 – 1432 гг.)

з боку мясцовых праваслаўных феадалаў, якія па-ранейшаму лічылі яго вялікім князем.

Тут жа Свідрыгайла абвясціў аб стварэнні незалежнага Вялікага княства Рускага. Яго сталіцай стаў Полацк. Аб існаванні такога княства адзначана ў летапісе: «Литва же посадиша великаго князя Жигимонта Кесьютевичь на великое княжение на Вилни и на Троцех месяца сентября 1 день. И приде Швитригайло на Полотескь и на Смоленскь, и князи руськыи и бояре посадиша князя Швитрыгайла на великае княжение на Руское».²³ Уладу Свідрыгайлы прызналі: Віцебская, Смаленская, Чарнігава-Северская, Кіеўская землі, частка Валыні і Падоллі.

Такім чынам, ВКЛ у пачатку 30-х гадоў XV ст. распалася на два самастойныя дзяржаўныя ўтварэнні – Вялікае княства Літоўскае і Вялікае княства Рускае. Гэта яшчэ больш распаліла грамадзянскую вайну, і яна доўжылася амаль да канца 30-х гадоў XV ст.

Аднак абставіны склаліся так, што Свідрыгайла не змог атрымаць перамогу. Гэтаму ў значнай ступені садзейнічалі выдзеныя Ягайлам і Жыгімонтам у 1432 і 1434 гг. прывілеі, якія пашырылі правы праваслаўных феадалаў, у некаторых адносінах ураўнялі іх з феадаламі-католікамі, таму яны сталі адыходзіць ад Свідрыгайлы.

Бітва, якая вырашыла ход вайны, адбылася ў 1435 г. пад Вількамірам. Войска Свідрыгайлы пацярпела тут паражэнне, а сам ён збег ў Віцебск, а потым накіраваўся на Украіну. Пасля гэтай бітвы яго яшчэ падтрымлівалі некаторыя землі, але зыход барацьбы, ды і лёс самога Свідрыгайлы ўжо былі вызначаныя. У 1437 г. Жыгімонт заняў Полацк і Віцебск і, як адзначаецца ў «Хроніцы Быхаўца», «...пачаў... княжыць у Вялікім княстве Літоўскім і Рускім». Праўда, польскі кароль Уладзіслаў (ён заняў каралеўскі пасад летам 1434 г. пасля смерці Ягайлы) паспрабаваў памірыць Свідрыгайлу з Жыгімонтам. У 1437 і 1438 гг. ўлада Свідрыгайлы распаўсюджвалася на Кіеўшчыну, некаторыя раёны Падолля і Валыні. Аднак працягвалася гэта нядоўга, у канцы 30-х г. XV ст. уцёк у Малдову.

Так закончылася грамадзянская вайна 1431 – 1437 гг. у Вялікім княстве Літоўскім. На думку гісторыкаў, паражэнне Свідрыгайлы не было выпадковым. Яно адлюстравала слабасць тых палітычных колаў, якія былі прыхільнікамі незалежнага развіцця ВКЛ. У асноўным гэта былі прадстаўнікі праваслаўных феадалаў беларускіх, украінскіх і іншых т.зв. «рускіх земляў» Княства, незадаволеных сваім прыніжаным становішчам.

Прывілеі 1432 і 1434 гг. некалькі палепшылі гэтае становішча, але поўнага ўравнавання правоў феадалаў-праваслаўных і феадалаў-католікаў усё ж не адбылося. У ВКЛ не быў адменены артыкул 9 Гарадзельскага прывілея 1413 г., а г.зн., што праваслаўныя феадальныя па-ранейшаму не маглі ўдзельнічаць у рабоце вышэйшых органаў ўлады.

Вось чаму ўнутрыпалітычнае становішча ў ВКЛ заставалася напружаным, няўстойлівым, што праявілася і пасля грамадзянскай вайны 30-х гадоў XV ст., у час кіравання Жыгімонта Кейстутавіча. Хоць гэты князь і імкнуўся ўлічваць інтарэсы ўсіх феадальных груп ВКЛ як літоўскага, так і ўсходне-славянскага паходжання, яго палітыка не карысталася шырокай падтрымкай. Асабліва незадаволеныя былі арыстакратычныя кругі, якія ён нярэдка ігнараваў. Гісторык М.Доўнар-Запольскі, абавіраючыся на старажытных летапісцаў, адзначаў, што «Жыгімонт вылучаўся крайняй жорсткасцю ў адносінах да ўсяго шляхецтва, князёў і баярства ўсіх зямель як рускіх, так і літоўскіх, што Жыгімонт нават задумаў знішчыць усіх высакародных, праліць іх кроў і на іх месца падняць «род хлопскі», г.зн. сялянскі».²⁴ Магчыма летапісец, на якога спасылаўся М.Доўнар-Запольскі, перабольшваў прасялянскую накіраванасць палітыкі Жыгімонта, але менавіта ў арыстакратычным асяроддзі ўзнікла змова супраць яго. У 1440 г. у ВКЛ адбыўся дзяржаўны пераварот, падрыхтаваны з удзелам прадстаўнікоў праваслаўнай знаці на чале з валынскімі князямі Іванам і Апяксандрам Чартарыйскімі. Жыгімонт быў забіты, а вялікім князем пры падтрымцы літоўскіх феадалаў стаў сын Ягайлы – 13-гадовы Казімір, пазней польскі сейм выбраў яго каралём. Трэба заўважыць, што са смерцю Жыгімонта на вялікакняскім пасадзе абрывалася лінія Кейстутавага роду. Заставаліся Альгердавічы, але з іх толькі нашчадкі Ягайлы сцвердзілі сваю дынастыю – дынастыю Ягайлавічаў.

§ 3. Унутрыпалітычнае становішча ў ВКЛ у другой палове XV – першай палове XVI стст. Паўстанне М. Глінскага

Аналізуючы княжанне Казіміра Ягайлавіча, гісторыкі ўжо даўно звярнулі ўвагу на тое, што яно было найбольш працяглым у ВКЛ – гэты князь знаходзіўся на прастоле больш за 50 гадоў, з 1440 па 1492 гг., прычым з 1447 г. ён адначасова ўзначальваў і Польскае каралеўства. Аднак не толькі гэтым стаў

вядомы Казімір. Гісторыкі даволі высока ацэньваюць яго кіраванне ў цэлым, і ў прыватнасці, унутраную палітыку. Хоць Казімір і прыйшоў да ўлады дзякуючы падтрымцы літоўскіх феадалаў, ён дзейнічаў, асабліва на першых парах, вельмі асцярожна, не адмаўляўся ад кампрамісаў, імкнуўся ўлічваць інтарэсы розных групавак і перш за ўсё мясцовых князёў. Так, ён пацвердзіў абласцям устаўныя земскія граматы, дадзеныя яшчэ Вітаўтам, некаторым з князёў былі нават вернуты ўдзелы, адабраныя Жыгімонтам (напрыклад, князю Алельку Уладзіміравічу быў аддадзены яго Кіеўскі ўдзел).

*Вялікі князь літоўскі Казімір
(1440 – 1492 гг.)*

Але агульным напрамкам унутранай палітыкі Казіміра стала падтрымка цэнтралізатарскіх тэндэнцый у Княстве, абмежаванне правоў феадальнай арыстакратыі, узвышэнне шляхецтва, людзей «простага стану». Аб гэтым сведчаць тыя прававыя акты, якія былі выдадзены пры Казіміры, і ў прыватнасці, прывілей 1447 г.²⁵ Ён тычыўся жыцця ўсіх земляў Княства і забяспечваў правы як асобы, так і маёмасці князёў, баяр, служылай шляхты, а таксама мяшчан. На думку гісторыкаў, прывілей 1447 г. садзейнічаў умацаванню не толькі эканамічных, але і палітычных пазіцый феадалаў ВКЛ. Пры гэтым значна пашырыліся прававыя магчымасці феадалаў

у адносінах да сялян. Менавіта гэты прывілей паклаў пачатак юрыдычнаму афармленню феадальнай залежнасці сялян.

Звяртаюць на сябе ўвагу тыя артыкулы прывілея 1447 г., якія аберагалі ВКЛ ад пасяганняў з боку польскіх феадалаў на яго суверэнныя правы і адасобленасць, нягледзячы на тое, што Казімір у чэрвені 1447 г. стаў каралём Польшчы. Так, прывілей забараняў ураду раздаваць дзяржаўную маёмасць і пасады іншаземцам. Гэтая норма якраз і была накіравана супраць пранікнення польскіх феадалаў у Вялікае княства Літоўскае.²⁶

Яшчэ больш шырокае значэнне меў Судзебнік Казіміра, выдадзены ім у 1468 г. Гэты Судзебнік паклаў пачатак новаму этапу ў развіцці як прававой тэорыі, так і практыкі заканадаўчай

дзеинасці ВКЛ. Ён з'явіўся першай спробай правесці кадрыфікацыю права ў княстве, усталяваць на ўсёй яго тэрыторыі адзіныя прававыя нормы, абмежаваць самавольства суддзяў і забяспечыць абарону правоў не толькі феодалаў, але і іншых слаёў насельніцтва.

З прыходам да ўлады Казіміра ўзрасло і значэнне найвышэйшага ўрадавага органа ВКЛ – гаспадарскай Рады ці паноў-рады. Паны-рада практычна кіравала дзяржавай у малалетства Казіміра (яму, як вядома, было 13 гадоў, калі ён стаў вялікім князем). Як вышэйшы ўрадавы орган, яна выступала і ў час працяглых ад'ездаў Казіміра з Вялікага княства пасля таго, як ён у 1447 г. быў абраны польскім каралём.

Але і ў гэты перыяд палітычныя правы праваслаўных феодалаў заставаліся абмежаванымі. Яны па-ранейшаму не мелі шырокага доступу на вышэйшыя дзяржаўныя пасады, у тым ліку і ў гаспадарскую Радз. Для штурвала дзяржаўнай улады Вялікага княства стаялі прадстаўнікі літоўскай арыстакратыі, феодалы-католікі, якія не вельмі спяшаліся падзяліць яе з прадстаўнікамі ўсходнеславянскіх зямляў, што уваходзілі ў склад ВКЛ. Не зніклі і іншыя ўнутрыпалітычныя супярэчнасці. Усё гэта стварала ўмовы для незадаволенасці, хваляванняў, адкрытых бунтаў і змоў, накіраваных супраць вялікага князя. Так, у 1440 г. адбылося паўстанне ў Смаленску. Смаляне не прызналі вялікакняжацкага намесніка Андрэя Саковіча і запрасілі ў горад мсціслаўскага князя Юрыя Лугвенавіча, які быў праваслаўны. Новы смаленскі князь, на думку некаторых гісторыкаў, быў настроены сепаратысцкі, пасадзіў у вязніцу пралітоўскае баярства і стаў зносіцца з Полацкам ды Віцебскам (маскоўскія і ноўгарадскія летапісы адзначылі, што ён нават княжыў у гэтых гарадах). Мсціслаўскі князь, магчыма, хацеў ажыццявіць даўні план Андрэя Альгердавіча – адарваць ад Літвы паўночна-усходнія землі Княства і стварыць самастойную дзяржаву. Тры разы хадзілі вялікакняжацкія войскі на Смаленск і толькі ў 1442 г. падпарадкавалі горад і зноў пасадзілі намеснікам вялікага князя Андрэя Саковіча, смаленцы ж атрымалі ўстаўную грамату з пэўнымі прывілеямі і аўтаноміяй.²⁷ У 1481 г. (у некаторых публікацыях называюць 1480 г.) некалькі праваслаўных князёў (Міхаіл Алелькавіч, яго стрыечны брат Фёдар Бельскі, Іван Гальшанскі і інш.) арганізавалі змову супраць Казіміра ў Кіеве. Яны хацелі скінуць Казіміра і захапіць уладу ў Княстве, а ў выпадку няўдачы – перайсці на службу да Маскоўскага князя. Сафійскі

летапіс так паведамляе аб гэтай змове: «восхотеша вотчичи – Ольшанский да Олелькович, да князь Федор Бельский по Березыну реку отсести на великого князя (Московского)». ²⁸ Змова аднак не ўдалася, некаторыя яе ўдзельнікі былі пакараныя смерцю, а князь Ф.Бельскі ўцёк у Маскву. Неабходна заўважыць, што апазіцыйныя, прамаскоўскія настроі сярод праваслаўных феадалаў асабліва шырока былі распаўсюджаны ва ўсходніх раёнах ВКЛ, якія непасрэдна прымыкалі да межаў Маскоўскага княства. Менавіта з гэтых раёнаў пачасціліся тады пераходы мясцовых князёў да маскоўскага князя. Напрыклад, з 1487 па 1493 гг. на бок Масквы перайшлі князі Варатынскія, Бялеўскія, Мярэцкія, Вяземскія. ²⁹

Вялікі князь літоўскі Аляксандр
(1492 – 1506 гг.)

Істотна не палепшылася ўнутрыпалітычнае становішча ў ВКЛ і ў канцы XV – пачатку XVI стст., калі вялікім князем быў абраны Аляксандр – сын Казіміра. Адбылося гэта ў 1492 г. (дарэчы Аляксандр быў абвешчаны вялікім князем літоўскім, як і яго бацька, без усялякіх узгадненняў з палякамі). Новы вялікі князь працягваў лінію на ўмацаванне дзяржавы, пашырэнне правоў феадалаў. Так, у 1492 г. Аляксандр Казіміравіч выдаў прывілей канстытуцыйнага характару. Такую ацэнку гэтаму прывілею давалі многія гісторыкі. Напрыклад, М.Доўнар-Запольскі назваў яго першай агульнадзяржаўнай канстытуцыйнай хартыяй шляхецкіх вольнасцяў у ВКЛ.

На думку сучаснага беларускага гісторыка Я.Юхо, прывілей 1492 г. стаў «своеасаблівай феадальнай канстытуцыяй, якая замацавала асновы грамадзянскага і дзяржаўнага ладу Вялікага княства Літоўскага, пануючага становішча класа феадалаў і яго вярхоў – паноў». ³⁰ Выключнае дзяржаўна-прававое значэнне гэтаму акту надавалі сучаснікі, называючы яго «генеральным прывілеем». Прывілей 1492 г. не толькі пацвердзіў усе правы і вольнасці, якія феодальны ВКЛ атрымалі раней, але і дараваў новыя. Разам з тым, у ім больш выразна былі выкладзеныя асноўныя прынцыпы грамадзянскага, сямейнага, крымінальнага

і адміністрацыйнага права. Прычым абмяжоўвалася ўлада самага вялікага князя на карысць гаспадарскай Рады, роля якой пры Аляксандры Казіміравічы ўзрасла.

Канстытуцыйны характар меў і агульназемскі прывілей 1506 г. З выданнем гэтага прывілея закончыўся першы этап развіцця дзяржаўнага права ў ВКЛ. Далейшая яго каліфікацыя і сістэматызацыя была звязана з распрацоўкай Статутаў, з'яўленнем соймавых пастаноў (ухвал і канстытуцый). Што ж тычыцца прывілеяў, дык яны або пацвярджалі законнасць раней выдадзеных, або насілі больш абмежаваны характар. Працягвала развівацца і мясцовае права. Аб гэтым сведчыць выданне шэрагу абласных, валасных і гарадскіх прывілеяў. Так, у пачатку XVI ст. былі выдадзены прывілей Віцебскай (1503 г., 1509 г.), Полацкай (1511 г.), Смаленскай (1505 г.), Кіеўскай (1507 г.), Валынскай (1507 г., 1509 г.), Драгічынскай землямі, Бельскаму павету (1501 г.).

Адначасова прымаліся меры і па ўмацаванні сістэмы мясцовых органаў. Ужо ў пачатку XVI ст. у Княстве пачалося правядзенне рэформы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага кіравання на аснове стварэння ваяводстваў. Усё гэта, безумоўна, умацоўвала палітычна-прававыя і сацыяльныя асновы ВКЛ, але становішча тут заставалася напружаным, нестабільным, таму што па-ранейшаму заставалася нявырашаным т.зв. «рускае пытанне», звязанае з абмежаваннем палітычных правоў беларускіх, украінскіх і іншых праваслаўных феодалаў.

Працягвалі аказваць уплыў на ўнутрыпалітычнае жыццё Княства і знешнепалітычныя фактары, у прыватнасці, абвастранне адносін з Масквою. З канца XV ст. гэтыя дзве дзяржавы ўступілі ў паласу войн, якія адбываліся амаль на працягу ўсяго наступнага XVI ст. Прычым ваенныя канфлікты паміж імі нярэдка правакаваліся праваслаўнымі феодаламі прыгранічных земляў ВКЛ, якія пераходзілі на бок Масквы. Так, у канцы 90-х гадоў XV ст. перайшлі пад упаду Маскоўскага князя Сямён Бельскі. Сямён і Іван Мажайскія, Васіль Шамяціч, у выніку чаго ад Вялікага княства адышло шмат зямель з гарадамі Ноўгарад-Северскі, Чарнігаў, Старадуб, Гомель і інш. Такое развіццё падзей не магло не прывесці да вайны, і яна неўзабаве адбылася паміж ВКЛ і Маскоўскім княствам.

Сведчаннем напружанасці і нестабільнасці ўнутрыпалітычнага жыцця ў ВКЛ у гэты час з'явілася і такая падзея, як паўстанне М.Глінскага. Яно адбылося ў 1508 г. і ахапіла значную

тэрыторыю Княства, галоўным чынам беларускія і ўкраінскія землі. Ёсць падставы сцвярджаць, што паўстанне М.Глінскага – самае буйнае ваенна-палітычнае выступленне ў ВКЛ пасля феадальнай вайны 30-х гадоў XV ст.

Хто ж такі М.Глінскі, які ўзначаліў паўстанне? Чаму яно адбылося? Міхail Глінскі быў тады вядомы дзяржаўны дзеяч і, як адзначае М.Доўнар-Запольскі, адзін з самых адукаваных людзей свайго часу.³¹ Гэтую адукацыю ён атрымаў, пабыўшы за мяжою, у еўрапейскіх краінах (там ён знаходзіўся 12 гадоў). У Княстве М.Глінскі не толькі займаў высокія дзяржаўныя пасады, але і карыстаўся асабістай дружбаю вялікага князя Аляксандра Казіміравіча, да якога быў прыбліжаны. Тады ён практычна быў кіраўніком дзяржавы, першай асобай у Княстве. Жыгімонт Герберштэйн нават лічыў, што манарх «усе складаныя справы вырашаў паводле яго меркавання».³²

Аднак пасля смерці Аляксандра М.Глінскі быў адхілены ад вялікакняжацкага двара і трапіў у няміласць да новага гаспадара, што, як лічаць некаторыя гісторыкі, і стала прычынай яго незадаволенасці, а значыць, і паўстання, якое ён узначаліў.

Безумоўна, асабістыя крыўды адыгралі сваю ролю (акрамя гэтага трэба мець на ўвазе і канфлікт М. Глінскага з Янам Забярэзінскім – трокскім ваяводам). Але прычыны паўстання нельга звесці толькі да гэтага, яны знаходзіліся глыбей і звязаны былі з тымі супярэчнасцямі, якія ўжо даўно існавалі ўнутры пануючага класа ВКЛ, перш за ўсё супярэчнасцямі паміж феадаламі-праваслаўнымі і феадаламі-католікамі. М.Глінскі добра ведаў настроі праваслаўных феадалаў т.зв. «рускіх земляў» Княства і разлічваў, што яго выступленне будзе падтрымана імі, ды і не толькі імі, але і больш шырокімі сляямі насельніцтва гэтых земляў (ёсць звесткі, што Глінскі распаўсюджаў у ВКЛ чуткі, што ўсіх праваслаўных збіраюцца перахрысціць у каталіцтва). Разлічваў ён і на дапамогу Масквы, з прадстаўнікамі якой уступіў у перамовы.

Ужо сучаснікі адзначалі, што М.Глінскі задумаў стварыць самастойнае княства на былых старажытнарускіх землях, якія ўваходзілі тады ў склад ВКЛ, і ўзначаліць яго. Польскі хроніст XVI ст. Мацей Стрыйкоўскі пісаў, што М.Глінскі спадзяваўся «узнавіць Вялікае княства ад Літвы да Русі і адрадыць Кіеўскую манархію».³³ Па сутнасці, ставілася мэта, якой дабіваліся і прыхільнікі князя Свідрыгайлы ў 30-я гады XV ст. у час грамадзянскай ці феадальнай вайны, аб якой гаварылася раней.

Паўстанне пачалося на поўдні Беларусі, дзе ў Глінскага былі буйныя маёнткі. Цэнтрам яго стаў горад Тураў. Адсюль Глінскі са сваім атрадам пайшоў да Мазыра і, як паведамляе «Хроніка Літоўская і Жамойцкая», «Мозыр взял своими людьми осадил». У хуткім часе на бок М.Глінскага перайшлі многія князі паўднёва-усходніх і ўсходніх раёнаў Беларусі. Летапісец адзначаў, што «пристали те ж до него княжата Друцкие и князь Михаил Мстиславский з замков своим, той з Друцким, а сей Мстиславский, также и оршанцы, Кричев, Гомель поддались яму».³⁴ Потым М.Глінскі, сумесна з маскоўскім войскам, узяў у аблогу Мінск, распачаліся ваенныя дзеянні пад Слуцкам, Новагародкам і іншымі гарадамі.

Аднак гэтыя поспехі насілі часовы характар, М.Глінскаму так і не ўдалося здзейсніць пастаўленыя мэты. Ён пацярпеў няўдачу, вымушаны быў пакінуць ВКЛ і перайсці на службу да маскоўскага князя.

Трэба заўважыць, што ў гістарычнай літаратуры выступленне М.Глінскага ацэньваецца вельмі неадназначна, а ў савецкай гістарыяграфіі яно ўвогуле ідэалізавалася, падавалася як найбольш яскравы прыклад барацьбы беларускага народа супраць літоўскага прыгнёту, за ўз'яднанне з Расіяй.

У сучасных гістарычных працах пры аналізе паўстання М.Глінскага вылучаюцца два моманты. Па-першае, у паўстанні Глінскага адлюстравалася ўнутрыпалітычная барацьба, якая была характэрна для ВКЛ. Па-другое, у ім сапраўды прасочваюцца і нацыянальна-вызваленчыя рысы, знайшла адлюстраванне незадаволенасць не толькі феодалаў, але і больш шырокіх мас насельніцтва беларускіх і іншых усходне-славянскіх земляў этнічнай няроўнасцю, каталіцкай экспансіяй. «Паўстанне Глінскага, – пісаў беларускі гісторык М.Доўнар-Запольскі, – было паднята ў інтарэсах рускай дзяржаўнасці, народнасці і культуры. Гэта быў апошні акорд нацыянальнай барацьбы ў дзяржаве, запознены водгук пытанняў, якія хвалявалі грамадства на стагоддзе раней».³⁵

Неабходна падкрэсліць, што паўстанне М.Глінскага, як і ўсе іншыя папярэднія канфлікты, не было безвыніковай з'явай. Вярхоўная ўлада ўсё больш усведамляла неабходнасць вырашэння пытанняў, якія ўзнімаліся праваслаўнай значцю усходне-славянскіх земляў Княства. Вось чаму яна не абмежавалася толькі пакараннем удзельнікаў паўстання М.Глінскага, але і прыняла меры па дзяржаўна-палітычнай кансалідацыі грамадства,

ліквідацыі каранёў сепаратызму ў Княстве. Гэта асабліва стала актуальным, выдавочным у сувязі з абвастрэннем суперніцтва з Маскоўскаю дзяржаваю.

Аналіз палітыкі вялікакняжацкага ўрада з канца XV – пачатку XVI ст., зроблены гісторыкамі, паказвае, што менавіта з таго часу ён актыўна садзейнічаў умацаванню як эканамічных, так і палітычных пазіцый феадалаў рускай часткі дзяржавы. Так, з канца XV ст. значна пашыраюцца зямельныя ўладанні гэтых феадалаў, асабліва значі, галоўным чынам за кошт вялікакняжацкіх падараванняў. Яе прадстаўнікі пачалі шырэй прыцягвацца і да кіравання дзяржавай, у прыватнасці, да ўдзелу ў рабоце вышэйшага органа дзяржэўнай улады – гаспадарскай Рады. У першай палове XV ст. іх колькасць, па падліках А.Грыцкевіча, фактычна зраўнялася з колькасцю літоўскіх феадалаў, а ў сярэдзіне XVI ст. дасягнула дзвюх трэцей ад агульнага складу паноў-рады.³⁶ Прадстаўнікі ўсходніх земляў Княства меліся нават у складзе найвышэйшай ці прыроднай Рады, этнічную і каталіцкую чысціню якой асабліва ахоўвала літоўская арыстакратыя. У канцы XV – першай палове XVI стст. сярод палітычнай эліты Княства мы знаходзім прадстаўнікоў такіх вядомых і буйных феадальных родаў беларускага краю, як Глебавічы, Іллінічы, Сапегі, Зяноўевічы, Храптовічы, Друцкія, Солтаны, Багавіцінавічы, Адзінцэвічы і іншыя.

Выхадцы з беларускіх і іншых усходне-славянскіх зямель сталі займаць важныя адміністрацыйныя пасады ў Княстве. Напрыклад, вядомы тады праваслаўны князь К.Астрожскі з 1522 па 1529 гг. займаў пасаду трокскага ваяводы, што дазволіла яму сесці на першае месца раднай «лавіцы». У гістарычнай літаратуры прыводзіцца і такі факт, што з 20 назначэння на вышэйшыя дзяржаўныя пасады праваслаўных феадалаў, якія адбыліся за перыяд з канца XIV ст. па 1569 г., 14 прыходзілася на час пасля 1500 г.³⁷

Так што вялікакняжацкі ўрад зрабіў неабходныя вывады з паўстання М.Глінскага, а гэта значыць, што працяглая барацьба, якую вялі праваслаўныя феадалы «рускіх» земляў ВКЛ за палітычнае раўнапраўе з літоўска-каталіцкай арыстакратыяй, закончылася іх перамогай. Гэта перамога была замацавана і юрыдычна вялікакняжацкім прывілеем 1563 г., які адмяніў артыкул 9 Гарадзельскай пастановы. Хоць дадзены артыкул і раней ужо фактычна не дзейнічаў, з выданнем прывілея 1563 г. былі ліквідаваныя фармальна-прававыя абмежаванні палітычных

правоу феадалау па этнічна-рэлігійных прыкметах. У прывілеі адзначалася, што з гэтага часу «достоинства и предложеньства всякие, и до рады нашею на уряды дворные и земския, не только подданные костелу римскому... обираны и прекладаны быти маюуть, але одинаково и заровно вси рыцарского стану з народу шляхетского люди и годности своею, от нас, гоподаря, на месца зацные и предложеньства з ласки нашею браны быти маюуть...».³⁸

Такім чынам, унутрыпалітычнае становішча ў Княстве на працягу ўсяго разглядаемага перыяду было складаным. Яно вызначалася асаблівасцямі ВКЛ як дзяржавы, рэлігійна-этнічнымі і іншымі супярэчнасцямі, існаваўшымі паміж рознымі групамі пануючага класа. Аднак супярэчнасці гэтыя не з'яўляліся антаганістычнымі і паступова былі пераадолены, а само грамадства, на аснове прынятых прававых актаў, у значнай ступені кансалідавалася.

Раздзел IV

ЛЮБЛІНСКАЯ УНІЯ.

ВКЛ У ПАЛІТЫЧНАЙ СІСТЭМЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ

§ 1. Перадумовы Люблінскай уніі

Люблінская унія, як вядома, была падпісана паміж ВКЛ і Польшчай у 1569 г. і стала пераломным момантам ў гістарычным развіцці Беларусі. Гэта унія змяніла самі дзяржаўна-прававыя ўмовы, у якіх знаходзіліся беларускія землі. Калі да Люблінскай уніі Беларусь была ў складзе ВКЛ, дык цяпер разам з Княствам яна апынулася ў новай дзяржаве – Рэчы Паспалітай.

Натуральна паўстае пытанне: чаму стала магчымай гэтая унія? Хто быў зацікаўлены ў ёй? Як ацаніць гэтую унію? Прааналізаваўшы адпаведныя крыніцы, гісторыкі прыйшлі да высновы, што Люблінская ўнія, па сутнасці, была непазбежнай і супраць яе не выступалі ні ВКЛ, ні Польскае Каралеўства, хоць яны хацелі падпісаць яе на розных умовах.

Галоўнай перадумовай Люблінскай уніі сталі тыя блізкія адносіны, якія пачалі складвацца паміж дзвюма дзяржавамі з канца XIV ст. пасля падпісання Крэўскай уніі. Менавіта гэтая унія палітычна звязала ВКЛ і Польшчу, і ў далейшым яна неаднаразова ўдакладнялася, дапаўнялася. Праўда, унія насіла тады ў асноўным асабісты, персанальны характар і існавала, як адзначыў У.Пічэта, “больш намінальна, чым рэальна”. Вось чаму ВКЛ і Польшча, нягледзячы на ўнітарныя адносіны, заставаліся самастойнымі дзяржавамі, кожная з якіх мела свае органы ўлады, адміністрацыю, фінансы, законы, войска і г.д. і праводзіла незалежную палітыку, хоць падчас і ўзначальваліся адной і той жа асобай – вялікім князем літоўскім і каралём польскім.

Разам з тым сувязі паміж ВКЛ і Польшчай пастаянна ўмацоўваліся, пашыраліся і да часу падпісання уніі ў палітычным і сацыяльным ладзе гэтых дзяржаў было шмат агульнага. Асабліва зблізілі ВКЛ і Польшчу рэформы сярэдзіны 60-х гг. XVI ст.

Цяпер па польскім ўзоры была перабудавана ўся сістэма як цэнтральнага, так і мясцовага кіравання ВКЛ, яго ваенная арганізацыя. Мала адрозніваліся таксама грамадскія структуры і становішча асноўных сацыяльных груп і са слоўняў. Так, вельмі важнымі былі для падпісання новай уніі змены, якія адбыліся ўнутры самога феадальнага класа ВКЛ, у прыватнасці, узрасце ролі шляхты. Праўда, беларуска-літоўская шляхта не мела таго дамінуючага значэння пры вырашэнні дзяржаўных спраў, якое было ў Польшчы. Наадварот, у ВКЛ дамінавалі магнаты, арыстакратычныя колы. Зразумела, што гэта не задавальняла беларуска-літоўскую шляхту, яна імкнулася да такога становішча, у якім знаходзілася шляхта Польшчы і падтрымлівала збліжэнне дзвюх краін. “Сярод літоўска-беларускіх шляхецкіх колаў – адзначаў У. Ігнатоўскі, – вынікла зусім правільная думка, што атрымаць верх над сваімі магнатамі яны здужаюць куды лягчэй, калі іх гаспадарства ўтвораць рэальную унію з Польшчай. Пры дапамозе уніі беларуская шляхта думала зраўняцца ў правах і прывілеях з польскаю шляхтай”.¹ У. Ігнатоўскі і іншыя гісторыкі лічаць, што пазіцыя беларуска-літоўскай шляхты адыграла вырашальную ролю ў падпісанні Люблінскай уніі, а тыя супярэчнасці, якія меліся ў стане пануючага феадальнага класа ВКЛ, умела былі выкарыстаны польскім бокам.²

Аднак навукоўцы па-рознаму ацэньваюць адносіны да уніі літоўскіх магнатаў. Так, у гістарычнай літаратуры пануе думка, што магнаты і ўвогуле буйныя феадальныя выступалі супраць новай уніі з Польшчай таму, што не хацелі губляць уладу, кіруючую ролю ў дзяржаве. Але ў апошнія гады сталі з’яўляцца працы, аўтары якіх некалькі па-іншаму тлумачаць гэта пытанне. Яны падкрэсліваюць той факт, што пры аналізе пазіцыі шляхты і магнатаў ВКЛ у вырашэнні ўнітарнага пытання трэба мець на ўвазе два моманты: па-першае, іх адносіны да саюза дзвюх дзяржаў на аснове уніі і, па-другое, іх адносіны да ўмоў такога саюза, у прыватнасці, да ўмоў, якія былі вылучаны польскім бокам пры падрыхтоўцы Люблінскай уніі. Дык, вось, лічаць гэтыя гісторыкі (тут трэба перш за ўсё назваць беларускага гісторыка Я. Юхо), ідэю саюза з Польшчай на ўмовах раўнапраўя падтрымлівала большасць феадалаў ВКЛ (і магнаты, і шляхта) таму, што ён быў выгадным для ВКЛ перш за ўсё па знешнепалітычных меркаваннях. Калі б літоўскія магнаты, адзначае Я. Юхо, былі супраць уніі з Польшчай, яны наогул не паехалі б у Люблін на агульны сойм, нягледзячы на ўсе ўгаворы і

абяцанні польскіх прадстаўнікоў і караля. Разыходжанні паміж шляхтай і магнатамі ў пытанні аб уніі з Польшчай, на думку Я.Юхо, тычыліся толькі ўмоў уніі, а самую яе ідэю падтрымлівала большасць феадалаў ВКЛ – яны бачылі ў ёй магчымасць умацаваць сваё становішча ўнутры краіны і атрымаць ваенную дапамогу ў барацьбе з Расіяй.³

Трэба, аднак, заўважыць, што шляхта ВКЛ была больш актыўнай у вырашэнні пытанняў, звязаных з умацаваннем сувязей з Польшчай і, як мы ўбачым, у 60-я гады XVI ст. настойліва дабівалася падпісання новай уніі з Польшчай.

Яшчэ большую зацікаўленасць у новай уніі паміж дзвюма дзяржавамі праявілі правячыя колы Польшчы, якія фактычна сталі яе ініцыятарамі. Гісторыкі адзначаюць, што пытанне аб уніі з ВКЛ займала вельмі важнае месца ва ўсёй знешне-палітычнай дзейнасці польскага ўрада, і ён не прапускаў ніводнага выпадку, каб не ўзняць яго. Падлічана, што з канца XIV ст., г.зн. з часу Крэўскага пагаднення, пытанне аб уніі з ВКЛ ставілася польскім бокам больш за 10 разоў.

Пры гэтым Польшча імкнулася змяніць характар ужо існаваўшай з ВКЛ уніі, пераўтварыць яе з персанальнай, асабістай, у такую, якая змагла б прывесці да зліцця абедзвюх дзяржаў, а значыць, да ліквідацыі ВКЛ, далучэння яго да Польскага каралеўства. У гэтым была сутнасць палітыкі інкарпарацыі, праводзімай польскімі кіруючымі коламі ў адносінах да Вялікага княства Літоўскага.

У аснове такой палітыкі ляжалі як эканамічныя, так і палітыка-ідэалагічныя інтарэсы польскай шляхты, ды і самога Польскага каралеўства. Перш за ўсё польская шляхта разлічвала на пашырэнне сваіх зямельных уладанняў, на новыя багацці, пасады і г.д., таму што ёй, як трапна заўважыў М.Доўнар-Запольскі, было ўжо цесна ў самой Польшчы. “Велізарныя малазаселеныя землі Літвы і Русі, і асабліва землі паўднёвай Украіны – піша ён, – раздражнялі шляхецкія апетыты”.⁴ Гэтыя апетыты, да таго ж, мелі ідэалагічную афарбоўку. Размова ідзе аб імкненні пэўных сіл, у тым ліку і шляхецкіх, не толькі замацаваць на зямлі ВКЛ каталіцкую рэлігію, але і распаўсюдзіць яе далей на Усход, на што Польшчу падштурхоўваў Ватыкан, які разглядаў гэтую дзяржаву ў якасці бастыёна хрысціянства і еўрапейскай цывілізацыі на Усходзе. Безумоўна, аб’яднанне Польшчы і ВКЛ спрыяла б вырашэнню гэтай задачы.

Пры вывучэнні прычын і перадумоў Люблінскай уніі трэба звярнуць увагу таксама і на знешнія, міжнародныя абставіны,

якія складваліся з пачатку XVI ст. ВКЛ тады апынулася ў вельмі цяжкім становішчы, ускладніліся яго адносіны з Маскоўскай дзяржавай, павялічвалася пагроза з боку Крымскага ханства, узмацніла ціск на Княства і сама Польшча. Справа дайшла да таго, што пытанне аб ахове заходніх граніц і абароне насельніцтва ад разбойных нападаў польскіх феодалаў неаднойчы узнімалася на сойме Вялікага княства. Вялікакняжацкі ўрад не мог не ўлічваць гэтыя абставіны і імкнуўся знайсці саюзніка, які здолеў бы дапамагчы яму ў вырашэнні знешнепалітычных праблем, забяспячэнні тэрытарыяльнай цэласнасці і незалежнасці дзяржавы. Такім саюзнікам магла б стаць і Маскоўская дзяржава, якая таксама была не супраць уніі з ВКЛ, і па гэтым пытанні нават вяліся тайныя перамовы, але яны аказаліся безвыніковымі. Саюз з Масквою не задавальняў беларуска-літоўскую шляхту па многіх прычынах, у тым ліку і па палітычных – яна баялася страціць свае вольнасці і прывілеі, якімі ўжо карысталася. Вольнасці шляхецкай рэспублікі, адзначае беларускі гісторык П. Лойка, павярнулі пануючы клас беларускіх земляў у бок Польшчы, прымусіўшы стаць спіной да Масквы.⁵

Міжнароднае становішча ВКЛ асабліва ўскладнілася з канца 50-х г. XVI ст., калі пачалася Лівонская вайна. Ёсць усе падставы сцвяржаць, што Лівонская вайна (а ў яе ў хуткім часе было ўцягнута і ВКЛ, таму што стала на бок Лівоніі) паскорыла падпісанне Люблінскай уніі. Аб гэтым гаварылі самі прадстаўнікі Вялікага Княства, калі прыбылі ў Люблін на перамовы з Польшчай. Вось словы віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла, удзельніка гэтых перамоў: “На нашым храбце быў вораг, калі мы ехалі сюды, жадаючы пастанавіць з вамі унію, якая б аб’яднала нас узаемаю любоўю і, калі казаць праўду, мы пачалі імкнуцца да яе амаль бегам, тады як продкі нашыя ішлі да яе вельмі паціху.”⁶ Важную ролю міжнародных прычын, і ў прыватнасці, аслабленне ВКЛ у сувязі з войнамі з Маскоўскай дзяржавай, прызнаюць і польскія, да і іншыя гісторыкі. Так, Е. Ахманьскі ў адной з сваіх прац, прысвечаных гісторыі ВКЛ, адзначаў, што “войны «Литвы» с Москвой с конца XV в. заставили ВКЛ искать сближения с Польшей”.⁷

Такім чынам, перадумовы Люблінскай уніі складваліся паступова, гістарычна. Гэта унія не была выпадковасцю ва ўзаемаадносінах ВКЛ і Польскага каралеўства. Яна была падпісана імі пад уплывам шэрагу ўнутраных і знешніх абставін і

разам з тым стала вынікам збліжэння, якое пачалося паміж гэтымі дзяржавамі з моманту падпісання Крэўскага пагаднення.

§ 2 Падрыхтоўка уніі. Люблінскі сойм 1569 года

Даследаванні гісторыкаў паказваюць, што падрыхтоўка новай уніі паміж Польшчай і ВКЛ праводзілася з пачатку 60-х г. XVI ст. Ужо тады польскі бок прадпрыняў пэўныя захады ў гэтым напрамку. Пры гэтым былі ўлічаны не толькі цяжкае становішча Княства ў сувязі з Лівонскай вайною, але і прапольскі настрой шляхты ВКЛ, якая стала адкрыта патрабаваць падпісання уніі з Польшчай. Такі настрой праявіўся, у прыватнасці, на Віленскім сойме 1561 г., на якім вырашаўся лёс Лівоніі. Яшчэ больш востра пытанне пра унію было пастаўлена беларуска-літоўскай шляхтай у 1562 г. у час працы т. зв. Лагернага сойма, які праходзіў каля Віцебска. Менавіта тут шляхта ВКЛ паставіла паскорыць заключэнне уніі з Польшчай, прызначыўшы для гэтага агульны польска-літоўскі сойм. Тут жа былі выказаны і прапановы аб умовах уніі. Яны зводзіліся да таго, каб шляхта ВКЛ і Польшчы мела аднолькавыя правы, сумесна выбірала галаву дзяржавы, разам соймавалі, г. зн., каб у аб'яднанай дзяржаве быў адзіны сойм, разам абаранялі яе. Патрабаванне аб неабходнасці заключэння уніі з Польшчай было выказана шляхтай ВКЛ і ў 1563 г.

Трэба зазначыць, што жаданне беларуска-літоўскай шляхты з'яднаць абедзве дзяржавы ў адну на аснове новай уніі адразу ж было падтрымана польскім каралём Жыгімонтам-Аўгустам, які адначасова з "яўляўся і вялікім князем Літоўскім. Прычым ён абяцаў максімальна ўлічваць інтарэсы як каталіцкай, так і праваслаўнай шляхты і ў 1563 г. выдаў прывілей аб ураўненні іх правоў.

У хуткім часе пачаліся непасрэдня перамовы аб уніі. Пры вывучэнні гэтага пытання перш за ўсё трэба звярнуць увагу на работу Варшаўскага сойма 1564 г., дзе абмяркоўваліся ўмовы уніі. Прапановы ВКЛ аб умовах уніі тут абвясціў віленскі ваявода і канцлер ВКЛ Мікалай Радзівіл Чорны, які ўзначальваў дзяржаўную дэлегацыю. Аналіз гэтых прапаноў праведзены ў многіх гістарычных працах і, у прыватнасці, у артыкуле беларускага гісторыка В.Чаропкі (змешчаны ў першым нумары часопіса "Беларуская мінуўшчына" за 1995 г.)⁸ На думку В.Чаропкі, яны зводзіліся да наступнага:

1. Польшча і ВКЛ маюць аднаго ўладара, але яго сумесна абіраюць літвіны і палякі;
2. Каранацыя ўладара адбываецца спачатку ў Кракаве ў прысутнасці дэлегатаў ад ВКЛ, а пасля ў Вільні абранага гаспадара ўзводзяць на вялікае княжанне;
3. Перад каранацыяй галава з'яднаных дзяржаў пацвярджае правы і прывілеі іх шляхты і ўвогуле ўсяго насельніцтва;
4. Карона і Княства павінны заўсёды дапамагаць адзін аднаму ў цяжкія часы і ўзгадняць знешнюю палітыку;
5. Дзейнічае агульны Сойм, але на ім вырашаюцца толькі справы, якія тычацца абедзвюх дзяржаў, усе ўнутраныя пытанні разглядаюцца на сваіх соймах;
6. І ў Польшчы, і ў ВКЛ застаюцца ранейшыя структуры ўлады – свае соймы, канцелярыя, сенаты, адасобленыя ўзброеныя сілы, казна, заканадаўства.

На такіх вось умовах дэлегацыя ВКЛ згодна была весці перамовы аб падпісанні новай уніі з Польшчай. Неабходна заўважыць, што яны былі вызначаны ў пастанове Віленскага сойма 1563 г., які зацвердзіў спецыяльную інструкцыю ці наказ для дэлегацыі ВКЛ, і шмат у чым пераклікалася з пастановай, прынятай шляхтай пад Віцебскам. Аб накіраванні дэлегацыі ў Варшаву таксама настаяла шляхта. Разам з тым прадстаўнікі ВКЛ не жадалі поўнага зліцця сваёй дзяржавы з Польшчай, яны прапаноўвалі унію, хоць і заснаваную на ўладзе агульнага для Польшчы і ВКЛ уладара, але з захаваннем самастойнасці і адасобленасці ВКЛ.

А якія ж былі прапановы польскай дэлегацыі? Не спыняючыся падрабязна на гэтым пытанні, трэба сказаць, што польскі бок унёс прапановы, якія істотна адрозніваліся ад прапаноў прадстаўнікоў ВКЛ, ажыццяўленне якіх павінна было прывесці да ліквідацыі незалежнасці ВКЛ, далучэння яго да Польшчы. Пры гэтым польскія дэлегаты спасылаліся на раней падпісаныя з ВКЛ уніі, у прыватнасці, на Крэўскую унію 1385 г. і Мельніцкую унію 1501 г., а таксама на некаторыя іншыя прававыя акты, у якіх, на іх погляд, прадугледжвалася зліццё абедзвюх дзяржаў.

Аднак кіраўнік дэлегацыі ВКЛ Мікалай Радзівіл Чорны раскрыў беспадстаўнасць такіх падыходаў да вызначэння ўмоў новай уніі з Польшчай і абверг юрыдычную законнасць для Княства актаў, названых у выступленні прадстаўнікоў Польшчы. Не дапусціў М. Радзівіл і таго, каб шляхцічы ВКЛ, на ўступлівасць якіх спадзяваліся палякі, вялі самастойныя ад другіх паслоў

перамовы з імі. Ён заявіў, што дэлегацыя Княства прыехала ў Варшаву дзеля агульнай справы і выступае ад імя ўсіх яе земляў.

Гісторыкі адзначаюць, што польскім прадстаўнікам на Варшаўскім сойме так і не ўдалося навязаць дэлегацыі ВКЛ свае ўмовы уніі, якая цвёрда адстойвала дзяржаўнасць Княства. Праўда, некаторыя ўступкі палякам былі зроблены і канчатковы літвінскі праект уніі некалькі адрозніваўся ад раней прапанаванага. Так, дэлегацыя ВКЛ згадзілася з неабходнасцю мець агульны сойм, які і выбірае галаву дзяржавы і нават не пярэчыла супраць таго, каб абранага гаспадара асобна не ўзводзілі на вялікае княжанне. Аднак у такім прынцыповым пытанні, як тытул агульнага ўладара Польшчы і Літвы (польскі бок прапаноўваў яго змяніць) прадстаўнікі Княства заставаліся цвёрдымі. “Скасаванне тытулу вялікага князя Літоўскага і Рускага, як прапанавалі палякі, – піша В.Чаропка, – азначала б і юрыдычную смерць Вялікага княства Літоўскага і Рускага.”⁹ Не пагаджаліся прадстаўнікі ВКЛ і на скасаванне асобнай структуры ўлады ў Літве, уласнай канцылярыі, пячаткі, гетманскай булавы, скарба. Па словах М.Радзівіла, гэта пацягнула б за сабой страту велічы дзяржавы.

Адстойваючы самастойнасць ВКЛ, яго дзяржаўнасць на Варшаўскім сойме, дэлегацыя княства пэўныя спадзяванні ўсклала на Жыгімонта-Аўгуста – караля польскага і вялікага князя літоўскага, але ён застаўся на баку палякаў, – бо ён бачыў унію як з’яднанне Польшчы і ВКЛ у адну дзяржаву пад уладаю аднаго гаспадара. Жыгімонт-Аўгуст нават заявіў, што адмаўляецца ад сваіх спадчынных правоў на землі Вялікага Княства, добраахвотна адракаецца ад іх на карысць польскага Каралеўства. Акрамя гэтага, ад імя Жыгімонта-Аўгуста быў выданы фальшывы дакумент – “Рэцэс” Варшаўскага сейма, – у якім абвешчалася, што прадстаўнікі абедзвюх дзяржаў, нягледзячы на некаторыя рознагалоссі, дамовіліся аб зліцці “двух народаў, польскага і літоўскага, у адзін народ, адно цела, а таму цэлу ўстанаўліваецца адна галава і адзін гаспадар кароль, таксама адна агульная рада”.¹⁰

Такім чынам, пытанне аб уніі з ВКЛ, як паказаў Варшаўскі сойм, Польшча вырашала аднабока, з пазіцыі інкарпарацыі, праследуючы свае інтарэсы. Прадстаўнікі Польшчы не толькі не ўлічвалі прапанов ВКЛ пры распрацоўцы ўмоў новай уніі, але і аказалі моцны ціск на яго дэлегацыю, дабіваючыся ліквідацыі Княства, яго самастойнасці.

Гэты ціск працягваўся і ў наступныя гады. Аднак ВКЛ цвёрда адстойвала сваю незалежнасць. Так, палякам не ўдалося, нягледзячы нават на падтрымку Жыгімонта-Аўгуста, схіліць літвінаў падпісаць Варшаўскі рэцэс (пытанне аб гэтым стаяла на соймах у Брэсце ў 1565 г. і ў Любліне ў 1566 г.). На захаванне незалежнасці і цэласнасці Княства былі накіраваны і многія артыкулы новага Статута ВКЛ, зацверджанага 1 ліпеня 1564 г. і ўведзенага ў дзеянне ў 1566 г.

Прадстаўнікі ВКЛ пастаянна падкрэслівалі, што яны згодны на унію з Польшчай толькі пры ўмове захавання сваёй дзяржавы, “роўнага злучэння”. Такія ўмовы ставіліся і ў час сустрэч з Жыгімонтам-Аўгустам, які абяцаў ахоўваць правы і інтарэсы Княства. У грамаце, выдадзенай Жыгімонтам-Аўгустам у кастрычніку 1568 г., было заяўлена, што саюз абедзвюх дзяржаў будзе заснаваны на “милосци, згоды братэрскае, который бы был однако и заровно во всем пожиточный обеюм тым панствам”.¹¹ Аб гэтым жа гаварылася і ў грамаце Жыгімонта-Аўгуста, выдадзенай ў снежні 1568 г., незадоўга да Люблінскага сойма, на якім павінны былі працягвацца перамовы аб уніі. У ёй кароль, у прыватнасці, абяцаў не прымушаць ВКЛ на унію, вырашыць усё на аснове згоды, а ў выпадку, калі не будзе дасягнута ўзаемная згоды, гарантаваў, што кожны з яго прадстаўнікоў “мае і меті будзе вольнае, учтiвое, ні от кого нічим не затрудненное і спокойное отъеханіе с того сейму”.¹² Запэўніваў Жыгімонт-Аўгуст ВКЛ і ва ўзмацненні яму ваеннай дапамогі, а гэта было вельмі важна.

У рэшце рэшт бакі дамовіліся аб скліканні яшчэ аднаго агульнага сойма для канчатковага вырашэння пытання аб уніі. Ён быў прызначаны на 23 снежня 1568 г. Аднак прадстаўнікі ВКЛ, нягледзячы на ўсе абяцанні і ўгаворы караля, не спяшаліся прыбыць на сойм, як піша У.Ігнатоўскі, “збіраліся памалу і як бы нехаця”.¹³ Толькі да 10 студзеня 1569 г. сабралася неабходная колькасць дэпутатаў і тады ж адбылося яго афіцыйнае адкрыццё (дэлегацыю ВКЛ ўзначалілі Мікалай Радзівіл Руды і Я.Г. Хадкевіч).

Трэба заўважыць, што захавалася шэраг пісьмовых крыніц аб рабоце гэтага сойма, у тым ліку і “Дзённік Люблінскага сейма” невядомага аўтара. Усе яны ўжо даўно ўведзены ў навуковае абарачэнне, усебакова прааналізаваны вучонымі. Шэраг прац прысвечана таму, як праходзілі пасяджэнні сойма, абмяркоўваліся ўмовы уніі. Гісторыкі адзначаюць, што і на гэтым

сойме разгарнуліся вострыя спрэчкі, а дэлегацыя Княства цвёрда адстойвала незалежнасць сваёй дзяржавы. Яна прапанавала такі праект уніі, які грунтаваўся на роўных правах кожнага з бакоў. Але, як і трэба было чакаць, польскія сенатары і паслы не прынялі літоўскі праект. Прадстаўнікі Польшчы прытрымліваліся ранейшых умоў: Польскае каралеўства і Вялікае Княства злучаюцца ў адну дзяржаву з адным галавою, якім павінен стаць польскі кароль. Такія ўмовы змяшчаліся ў спецыяльным дакуменце, які і прапанавалі дэлегатам ВКЛ падпісаць без ніякага абмеркавання, спасылаючыся на тое, што ў ім ёсць запісы, якія былі ў многіх ранейшых актах. Змест дакумента быў удакладнены і з Жыгімонтам-Аўгустам у час тайных сустрэч з ім.

Мікалай Радзівіл Руды (1512 – 1584 гг.) і Ян Хадкевіч (1537 – 1584 гг.)
на Люблінскім сойме.

З накідаў Яна Матэйкі да карціны «Люблінская унія»

Жыгімонт-Аўгуст, на думку гісторыкаў, не толькі парушыў свае клятвы і абяцанні, якія ён выказаў літвінам раней, у тым ліку і ў час работы Люблінскага сойма, але пайшоў, па сутнасці, на адкрытую здраду інтарэсам Княства. Больш таго, ён прыбег да сілавых метадаў і, як толькі літвінская дэлегацыя пакінула Люблін (адбылося гэта 1 сакавіка 1569 г.), выдаў універсал аб далучэнні да Польшчы земляў, што ўваходзілі ў склад ВКЛ. У выніку ад Вялікага княства Літоўскага на працягу сакавіка-чэрвеня 1569 г. гвалтоўна былі адарваны і далучаны да польскіх уладанняў значныя тэрыторыі – Падляшскія землі з гарадамі Драгічын, Мельнік, Бельск і некаторымі іншымі, а таксама Валынь, Падолле і Кіеўшчына (толькі шляхецкі соймак Мазырскага

павета, які ўваходзіў у Кіеўскае ваяводства, не прыняў уключэння ў карону і, як усе астатнія землі Беларусі, застаўся ў складзе ВКЛ). Безумоўна, усе гэтыя дзеянні былі незаконныя: фактычна адбывалася анексія земляў ВКЛ. Аднак пачынаць вайну з Польшчай (а пытанне аб гэтым абмяркоўвалася на пасяджэнні паны-рады) яно тады не адважалася. І не толькі таму, што Княства ўжо было аслаблена, знясіленае Лівонскай вайною. Заўпарцілася шляхта, якая патрабавала працягваць перамовы з палякамі. Гэта вельмі важны момант, і яго трэба мець на увазе, каб зразумець, чаму ВКЛ тады фактычна павінна было капітуляваць і падпісаць акт уніі на ўмовах, падрыхтаваных польскім бокам. Характарызуючы пазіцыю шляхты на той час, Я.Юхо адзначае, што значная частка яе “была запалохана пагрозай канфіскацыі маёнткаў і дзеля асабістых інтарэсаў паступалася інтарэсамі дзяржавы”.¹⁴ Патрыятычныя сілы ВКЛ, якія супраціўляліся націску польскіх феодалаў, на яго думку, былі аслабленыя наяўнасцю ў Княстве моцнай каталіцкай агентуры, якая дзейнічала па ўказцы з Ватыкана. Невыпадкова ў Люблін прыбылі спецыяльныя паслы рымскай курыі – каталіцкі фанатык і цемрашаль кардынал Гозій і папскі легат В.Порцікус, а таксама паслы ад германскага імператара Максіміліяна. “Іх дзейнасць не адлюстравана ў афіцыйных дакументах сейма, – піша Я.Юхо, – аднак можна не сумнявацца, што прыехалі яны ў Люблін не ў турысцкае падарожжа і не абараняць інтарэсы насельніцтва Вялікага княства Літоўскага або Польшчы.”¹⁵

Улічваючы усё гэта, паны-рада ВКЛ вырашыла працягваць перамовы з Польшчай і літвінская дэлегацыя на чале з Янам Хадкевічам вярнулася ў Люблін – сойм працягваў сваю дзейнасць. Прадстаўнікі Княства ўсё яшчэ спадзяваліся хоць неяк змякчыць умовы уніі на карысць ВКЛ, дамовіцца з палякамі аб “братэрскай любові”. Прычым і на гэты раз яны спрабавалі ўздзейнічаць на Жыгімонта-Аўгуста. Ян Хадкевіч сустраўся з ім 1 чэрвеня і прасіў ад імя паноў-рады прыслухацца да прапаноў Княства, улічыць яго інтарэсы, вярнуць забраныя палякамі землі. Такое запатрабаванне дэлегацыя ВКЛ выказала і ў час сустрэчы з Жыгімонтам-Аўгустам 6 чэрвеня.

Неаднаразова кіраўнік літвінскай дэлегацыі выступаў і на пасяджэннях сойма. Вострыя спрэчкі праходзілі таксама і паміж самімі дэлегацыямі. А 27 чэрвеня 1569 г., у дзень, калі павінна было адбыцца заключэнне уніі, Ян Хадкевіч са слязамі ўпаў на калені перад Жыгімонтам-Аўгустам і, спрабуючы вымаліць у яго

“ласку” для ВКЛ, прасіў змякчыць умовы яе на карысць літвінаў. “Просім пана Богу, – гаварыў ён, – успомніце нашу службу, нашу вернасць табе і нашу кроў, якую пралівалі дзеля твае справы. Учыні так, каб усім нам быў гонар, а не здзек і прыніжэнне. Дзеля Бога просім памятаць сваю прысягу нам.”¹⁶

Але ні просьбамі, ні довадамі прадстаўнікі ВКЛ не змаглі ўгаварыць палякаў змяніць прапанаваныя ім умовы уніі. Абмеркаванне яе праекта вырашана было працягваць наступным днём. І, нарэшце, дэлегацыя ВКЛ пад ціскам Жыгімонта-Аўгуста “на ўсё згадзілася” і падпісала акт Люблінскай уніі. Ён быў аформлены ў выглядзе прывілею-дагавора, зацверджанага пастановай Люблінскага сойма 1 ліпеня 1569 г. Тэкст акта быў падрыхтаваны ў двух экзэмплярах – адзін змацаваны польскай пячаткай, другі – пячаткай ВКЛ. Гэты парадак, на думку гісторыкаў, павінен быў прыкрыць гвалтоўны і нераўнапраўны характар уніі, надаць ёй бачнасць добраахвотнай згоды бакоў. Канчаткова акт Люблінскай уніі быў зацверджаны Жыгімонтам-Аўгустам 11 жніўня 1569 г.

§ 3. Умовы Люблінскай уніі. Ацэнка яе гісторыкамі

Аналізуючы умовы Люблінскай уніі, трэба перш за ўсё звярнуць увагу на арт.2 (усяго тут 26 артыкулаў), у якім зафіксаваны факт утварэння новай дзяржавы пад назвай Рэч Паспалітая. Гэта галоўны вынік Люблінскай уніі. У акце, зацверджаным Люблінскім соймам, запісана, што “Каралеўства Польскае і Вялікае княства Літоўскае ўяўляюць сабою ўжо адно непадзельнае і неаддзельнае цэлае, а таксама не асобную, а адну агульную рэспубліку, якая злучылася і злівалася ў адзіны народ з дзвюх дзяржаў і народаў.”¹⁷ Як бачым, ВКЛ і Польшча не проста аб’ядноўваліся, а злучаліся ў адну дзяржаву, прычым павінны былі злучыцца, зліцца і народы падпісаўшых унію дзяржаў. Менавіта такога характару уніі і дабіваўся польскі бок. Фактычна ставілася задача стварыць унітарную дзяржаву, ліквідаваць ВКЛ, супраць чаго выступалі яго прадстаўнікі на Люблінскім сойме.

У гэтым жа артыкуле гаварылася аб утварэнні новых органаў улады. Так, узначальваць Рэч Паспалітую павінен быў адзіны кіраўнік ці ўладар, які насіў тытул караля Польскага, вялікага князя Літоўскага, Рускага, Прускага, Мазавецкага, Жмудскага, Кіеўскага,

Валынскага, Падляшскага і Інфляндскага. Як бачым, тытул вялікага князя літоўскага захаваўся ў якасці састаўной часткі тытула агульнага кіраўніка дзяржавы, разам з тым было ліквідавана спадчынае права літоўскіх князёў на Літву, усе гэтыя правы перадаваліся Кароне. Паводле акта Люблінскай уніі, кароль Рэчы Паспалітай выбіраўся на агульным сойме ў Варшаве, а яго каранацыя адбывалася ў Кракаве. Асобнае выбранне яго ў Княстве і ўзвядзенне на вялікакняжацкі пасада, як гэтага спачатку дамагалася дэлегацыя ВКЛ, не прадугледжвалася. Пасля абрання кароль пацвярджаў усе правы і вольнасці абодвух народаў.

Аб'яднанне ВКЛ і Польшчы ў адну дзяржаву павінна было прывесці і да спынення дзейнасці асобных соймаў, ствараўся агульны сойм («спольны» – «абодвух народаў»). Ён меў дзве палаты: сенат, у які ўваходзілі магнаты, прадстаўнікі цэнтральнай і мясцовай адміністрацыі, вярхі каталіцкай царквы, і пасольскую ізбу, у якую выбіраліся па 2 дэпутаты (паслы) ад кожнага павета. Сойм становіўся вышэйшым органам улады ў Рэчы Паспалітай, яе парламентам. Павінна была дзейнічаць і адна Рада. І кароль, і сойм, і рада прымалі рашэнні, якія былі абавязковымі для выканання на ўсёй тэрыторыі дзяржавы.

Актам Люблінскай уніі прадугледжвалася таксама скасаванне дзяржаўнай мяжы паміж ВКЛ і Польшчай. Дазваляўся свабодны гандаль на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Усталёўвалася адзіная манетная сістэма. Праўда, манета чаканілася асобна ў Княстве і Польшчы, але яе вага і найменне былі аднолькавыя. Падданыя караля Рэчы Паспалітай маглі набываць маёнткі і валодаць імі ва ўсіх яе частках: палякі ў ВКЛ, жыхары ВКЛ у Польшчы. Усе ранейшыя законы і дагаворы, што былі накіраваны супраць адной з частак новай дзяржавы ці прырэчылі агульнаму злучэнню, «узаемнай братэрскай любові і Уніі», ніякай сілы ўжо не павінны былі мець. Адзінай становілася і знешняя палітыка. Дагаворы і саюзы з іншымі краінамі заключаліся толькі з агульнага ведама і згоды абодвух народаў.

Як бачым, Люблінская унія па сваіх умовах істотна адрознівалася ад тых, якія былі падпісаныя раней, і (гэта была рэальная ўнія) рэалізацыя яе ўмоў магла б сапраўды прывесці да ліквідацыі ВКЛ, зліцця яго з Польшчай. Такую ацэнку Люблінскай уніі давалі многія навукоўцы. «Вялікае княства, – адзначае Я.Юхо, – павінна было перастаць існаваць адразу пасля падпісання уніі...»¹⁸ Аднак гэтага не адбылося, ВКЛ усё ж захавала пэўную аўтаномію, абмежаваны суверэнітэт, а Рэч

Паспалітая пераўтварылася, па сутнасці, у федэратыўную дзяржаву. Прычым за захаванне гэтай аўтаноміі, дзяржаўнасці ВКЛ выступалі не толькі магнаты, але і шляхта, якая дабівалася аб'яднання з Польшчай. Аб тым, як успрынялі Люблінскую унію ў ВКЛ, якая была рэакцыя на яе ўмовы досыць грунтоўна раскрыта ў працах беларускага гісторыка П. Лойкі. Ён піша, што «уражанні для пануючай эліты ВКЛ ад перадлюблінскай палітыкі Польшчы і зместу унійнага акту былі шокавымі. Прычым як для магнатства, так і для шляхты, якая ў свой час дамагалася злучэння з Каронай».¹⁹ П. Лойка і іншыя беларускія навукоўцы адзначаюць, што найвышэйшай уплывовай значі ВКЛ (і яна гэта зразумела) Люблінская унія пагражала стратай былога палітычнага вяршэнства, бо ў агульны сенат Рэчы Паспалітай (а яго склад быў вызначаны пастановай Люблінскага сойма «Парадак Рады Кароннай і Літоўскай») шмат былых паноў радных проста не траплялі. Тое ж самае адбывалася і на Вальным сойме, дзе са 180 выбраных на соймах па ўсёй Рэчы Паспалітай паслоў толькі 46 прыходзілася на ВКЛ (з іх 34 з беларускіх павеатаў).²⁰ Палітычная дыскрымінацыя эліты ВКЛ дапоўнілася і эканамічнымі стратамі ў сувязі з далучэннем да Польшчы найбагацейшых зямель Вальні, Падляшша, Падолля і Кіеўшчыны. Ды і іншыя ўмовы Люблінскай уніі былі не ў інтарэсах ВКЛ, вось чаму ўрад Княства пры падтрымцы мясцовых улад імкнуўся па магчымасці самастойна вырашаць узнікаючыя праблемы, захоўваць ранейшую структуру выканаўчых і судовых органаў. І трэба адзначыць, яму гэта ў значнай ступені ўдавалася. Так, і пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай у ВКЛ працягвалі дзейнічаць уласная сістэма дзяржаўных пасадаў, ранейшае заканадаўства, судовыя ўстанавы, узброеныя сілы. Рэгулярна збіраліся таксама і агульнадзяржаўныя соймы, а ў пачатку 80-х г. XVI ст. быў створаны і стаў дзейнічаць Галоўны трыбунал Вялікага княства – вышэйшы судовы орган дзяржавы. На захаванне самастойнасці ВКЛ былі накіраваны і шмат якія прававыя акты, прынятыя ў Княстве ўжо пасля Люблінскай уніі. Сярод іх у першую чаргу трэба вылучыць Статут 1588 г. Работу па яго падрыхтоўцы ажыццяўляла спецыяльная камісія, створаная яшчэ да Люблінскага сойма. Пасля сойма яе склад змяніўся (дарэчы, прадстаўнікі Польшчы туды не трапілі, узначаліў камісію Леў Сапега), і яна павінна была прывесці заканадаўчыя нормы ВКЛ, дакладней, нормы Статута 1566 г., у адпаведнасць з польскім правам і з улікам Люблінскай уніі, што магло б скасаваць законы

Княства. Аднак гэтага не адбылося. Падрыхтаваны камісіяй Статут, не толькі не зліў права ВКЛ з польскім, але і разыходзіўся з умовамі уніі. Ён фактычна адмяняў многія пастановы Люблінскага сойма і юрыдычна замацоўваў адасобленасць і суверэннасць ВКЛ. У Статуце нават не ўпамінаўся акт Люблінскай уніі, рашэнне сойма 1569 г. аб утварэнні Рэчы Паспалітай. Акрамя таго, у артыкуле 4 раздзела трэцяга выкладзе-на была праграма вяртання раней адарваных тэрыторый і аднаўлення старых межаў Княства (гэта пытанне неаднаразова ставілася і на мясцовых соймах).²¹

Статут 1588 г. адмяняў і такія важныя і прынцыповыя для самастойнасці ВКЛ пункт Люблінскага сойма 1569 г., як набыццё іншаземцамі, у тым ліку ўраджэнцамі Польшчы, зямельнай уласнасці, на тэрыторыі ВКЛ, права займаць дзяржаўныя пасады, чыны і званні. У артыкуле 12 раздзела трэцяга Статута запісана было:

“Так же мы, гасподар, обещуем и шлюбуем под присягою нашою, которую учинили есмо Великому князеству Литовскому и всим станам, обывателям его ... достойностей духовных и светских городов, дворов, грунтов, староств, держав, врядов земских и дворных посесый або в держанье и поживанье и вечностей жадных чужоземцам и заграничником, ани суседом того

паньства не маем, але то все мы и потомки наши великие князи литовские давати будем повинны только литве, руси, жмойти, родичом старожитным и уроженцом Великому Князству...”²²

Многія гісторыкі падкрэслівалі, што ў ВКЛ па-ранейшаму Статут разглядалі як асноўны закон дзяржавы, які павінен быў служыць яе інтарэсам. Гэту думку вельмі дакладна сфармуляваў дарэвалюцыйны расійскі гісторык І. Лапо. Ён пісаў: “Выпрацоўваючы трэці Літоўскі статут, шляхецкі народ Вялікага княства Літоўскага стварыў свой звод законаў ў такім выглядзе, каб яго дзяржава магла ім кіравацца, захоўваючы яго ў значэнні

Леў Сапэга (1557 – 1633)
віленскі ваявода і вялікі гетман

дзеючага права, так і пражываючы без уступлення ў якую б там ні было федэрацыю”.²³

Трэба адзначыць, што прыняцце Статута ВКЛ у рэдакцыі, якая істотна разыходзілася з умовамі Люблінскай уніі, стала магчымым у значнай ступені дзякуючы намаганням Льва Сапегі, які ўзначальваў камісію. “Статут Літоўскі – справа Льва Сапегі”, – пісаў польскі гісторык XIX ст. Казімір Туркоўскі.²⁴ Нашчадак полацкіх баяр, князь Леў Іванавіч Сапега, падканцлер, а потым і канцлер ВКЛ не толькі добра арганізаваў работу камісіі, але і дапрацоўваў Статут і выдаў яго ўласным коштам у 1588 г. ў Вільні. “Выдаючы новы статут, – адзначаў М.Шкялёнак, – Леў Сапега зламаў пастановы Люблінскага Сойму ў двух найгалоўнейшых кірунках: фармальным і матэрыяльным.”²⁵

Такім чынам, ёсць падставы сцвярджаць, што і на гэты раз польскім кіруючым колам не ўдалося ліквідаваць Вялікае княства Літоўскае, ажыццявіць інкарпарацыю яго зямель. Праўда, польскі бок не адмовіўся ад такой мэты і рабіў усё, каб скасаваць аўтаномнае становішча Княства, зрабіць Рэч Паспалітую унітарнай дзяржавай. Аднак адбылося гэта толькі ў канцы XVIII ст., калі была прынята Канстытуцыя 3 мая 1791 г., але тады Рэч Паспалітая дажывала свае апошнія дні.

Нельга не ўлічваць і той факт, што ў ВКЛ, як ужо адзначалася вышэй, было шмат прыхільнікаў самастойнага развіцця дзяржавы, тых, хто выступаў супраць узмацнення польскага ўплыву. Больш за тое, неаднойчы рабіліся спробы змяніць умовы Люблінскай уніі і нават разарваць яе. Першая такая спроба была зроблена ў 1572 г., калі памёр Жыгімонт-Аўгуст – апошні прадстаўнік роду Ягайлавічаў (з яго смерцю закончылася дынастыя Ягайлавічаў па мужчынскай лініі). Тады, у час т.зв. першага безгаспадарства, многія магнаты і шляхта ВКЛ не толькі адварнуліся ад Польшчы, але пачалі схіляцца да саюза з Маскоўскай дзяржавай. Яны прапанавалі выбраць каралём Польшчы і Вялікага княства спачатку сына маскоўскага цара Івана IV – Фёдара, а потым і самога Івана IV. Ціск на Польшчу ажыццяўляўся і ў далейшым.²⁶

Невыпадкова кіруючыя колы Рэчы Паспалітай імкнуліся пашырыць правы беларуска-літоўскай шляхты, зрабіць яе галоўнай апорай вярхоўнай улады. І гэта ім у пэўнай ступені ўдалося. У ВКЛ, як і ва ўсёй Рэчы Паспалітай, пачалі развівацца шляхецкія вольнасці, актыўна праводзілася палітыка акаталічвання мясцовага насельніцтва, што павінна было прыцягваць яго да Польшчы.

Як жа ацэньвалі Люблінскую унію 1569 г., стварэнне Рэчы Паспалітай гісторыкі? На гэтым пытанні таксама трэба спыніцца. Перш за ўсё неабходна адзначыць, што унітарнае пытанне, г. зн. пытанне аб адносінах ВКЛ і Польшчы на аснове існаваўшых паміж імі пагадненняў, увогуле займала важнае месца як у польскай, так і ў расійскай гістарыяграфіі. Гэтым пытаннем, у тым ліку і Люблінскай уніяй, займаліся такія вядомыя гісторыкі, як С.Кутшэба, О.Галецкі, А.Прахаска, М.Карамзін, М.Устралаў, І.Беляеў, С.Салаўёў, М.Каяловіч, І.Ілавайскі, І.Лапо, М.Любаўскі, М.Доўнар-Запольскі, М.Грушэўскі, У.Пічэта, У.Ігнатоўскі, Ф.Уманец, В.Мякоцін і інш. Безумоўна, падыходы да Люблінскай уніі не былі аднолькавыя і ацэньвалася яна з розных пазіцый. Так, фактычна ўсе гісторыкі ўказвалі на важнае агульнаеўрапейскае значэнне Люблінскай уніі. Ніхто не можа адмаўляць таго факта, што на карце Еўропы пасля Люблінскай уніі з'явілася новая даволі буйная дзяржава (гл. карту), з якой павінны былі лічыцца ўсе іншыя краіны. Гэта, як гаворыцца, бясспрэчны факт.

Аднак гэтая дзяржава (такой думкі прытрымліваліся многія гісторыкі) не адрознівалася адзінствам, трываласцю свайго дзяржаўна-палітычнага ладу, раздзіралася глыбокімі сацыяльнымі і нацыянальна-рэлігійнымі супярэчнасцямі, што адмоўна адбівалася і на развіцці Беларусі. Як адзначаў У.Ігнатоўскі, Беларусь у 1569 г. “увайшла ў дзяржаўны арганізм такога гаспадарства, каторае ўжо пачало хварэць і палітычна, і сацыяльна. Разумеецца, гэта хвароба перадалася і Беларусі”.²⁷

Большасць навукоўцаў пры ацэнцы Рэчы Паспалітай зыходзілі з таго, што гэтая дзяржава стала федэратыўнай, што і пасля Люблінскай уніі ВКЛ захавала свой дзяржаўна-палітычны арганізм, што яно не з'яўлялася, як гэта сцвярджалі некаторыя польскія і расійскія дваранскія гісторыкі, звычайнай правінцыяй Польшчы. “Рэч Паспалітая не была дзяржавай унітарнага тыпу, — пісаў У.Пічэта. — Пры адзінстве ўлады каралеўскай і заканадаўчай Вялікае княства Літоўскае і Польскае каралеўства захоўвалі поўную ўнутраную самастойнасць і працягвалі жыць сваім унутраным палітычным жыццём, адносячыся з вядомым недаверам адзін да аднаго”.²⁸ Такого ж пункту гледжання прытрымліваліся гісторыкі І.Лапо, М.Любаўскі, М.Доўнар-Запольскі і некаторыя іншыя. Аднак ў расійскай гістарыяграфіі як кансерватыўнага, так і ліберальнага напрамкаў шырока была распаўсюджана думка аб гвалтоўным далучэнні ВКЛ да Польшчы. Прычым большасць расійскіх гісторыкаў лічыла, што

Люблінская унія адбылася па польскім плане і не ўмацавала ВКЛ, а толькі прывязала яго да Польшчы, якая імкнулася выкарыстоўваць Княства са сваімі мэтамі. “Унія – пісаў М.Доўнар-Запольскі, – зменшыла межы Вялікага Княства і не дала яму тых даброт, на якія яно магло б разлічваць, і ўблытала яго ў складаную сетку ўласнапольскай палітыкі”.²⁹ Толькі некаторыя з гэтых гісторыкаў адзначалі ўзаемавыгаднасць Люблінскай уніі, створанай на яе аснове федэратыўнай дзяржавы (Ф.Уманец, В.Мякоцін, М.Любаўскі)³⁰.

Неадназначна падыходзяць да ацэнкі Люблінскай уніі і стварэння Рэчы Паспалітай і сучасныя беларускія гісторыкі. Большасць беларускіх навукоўцаў указваюць на кампрамісны характар уніі, разглядаюць Рэч Паспалітую як дзяржаву федэратыўную і нават канфедэратыўную, у якой ВКЛ не толькі здолела захаваць сваю самастойнасць, але і дабівалася ўліку яе інтарэсаў пры вырашэнні як унутраных, так і знешніх спраў. Падкрэсліваецца высокая палітычная і прававая культура Рэчы Паспалітай, назапашаны вопыт парламентарызму, панаванне тут шляхецкай дэмакратыі, умацаванне сувязей беларускіх зямель з Польшчай, заходнееўрапейскімі краінамі.

Разам з тым, многія навукоўцы адзначаюць, што кіруючыя колы Рэчы Паспалітай праводзілі вялікадзяржаўную палітыку ў адносінах да ВКЛ, імкнуліся пашырыць польскі ўплыў ва ўсіх сферах і на ўсе саслоўі грамадства. Асабліва глыбокае ўздзеянне палітыкі паланізацыі адчула беларуская шляхта, па меры поспехаў гэтай палітыкі яна ўсё часцей атаясамлівала сябе з ўсёй шляхтай Рэчы Паспалітай, парывала з мясцовымі культурна-моўнымі і канфесійнымі традыцыямі. Пры гэтым у Рэчы Паспалітай складвалася асобная разнавіднасць шляхецкай «сармацкай» культуры, для якой была характэрна ідэалізацыя палітычнага ладу ВКЛ, Рэчы Паспалітай, усхваленне стану жыцця і «залатых вольнасцей», «істинной» каталіцкай веры і зусім недастаткова звярталася ўвага на неабходныя рэформы, правядзення якіх патрабаваў час.³¹

Аднак не ўсе беларускія гісторыкі ўлічваюць гэтыя негатыўныя моманты, імкнуцца прыхарошыць сацыяльна-палітычныя парадкі, што існавалі ў Рэчы Паспалітай, становішча ў ёй беларускага народа і, у прыватнасці, сялянства. А менавіта сяляне складалі асноўную частку насельніцтва Беларусі (на шляхту ВКЛ прыходзілася 8-10%), і для іх утварэнне Рэчы Паспалітай мала што змяніла ў лепшы бок. “Цяпер мужыку, – пісаў У.Ігнатоўскі, –

стала яшчэ горш. На Беларусь прыйшла рэспубліка паноў, якіх ніхто не мог ўстрымаць. Уся ўлада была ў іх руках. Яны мелі ў сваіх руках Сойм, соймікі, караля, цэнтральную і мясцовую адміністрацыю і ўзброеную сілу. Іх “злата вольнасць” была цяжкай няволяй для гаротнага простага народу, каторы павінны быў карміць гэтую кіруючую клясу дармаедаў белай косці, нягледзячы на тое нават, што сам быў у цяжкім эканамічным палажэнні”.³² Усё гэта таксама трэба ўлічваць, ацэньваючы Люблінскую унію і Рэч Паспалітую, у якой апынуліся беларускія землі пасля 1569 г. Што ж тычыцца шляхецкай дэмакратыі, дык і яе нельга ідэалізаваць, бо яна паступова вырадзілася ў анархію. А апошня, як вядома, і загубіла Рэч Паспалітую.

Раздзел V

АГРАРНАЯ РЭФОРМА 1557 ГОДА. СТАНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ФАЛЬВАРКАВА- ПАНШЧЫННАЙ ГАСПАДАРКІ НА БЕЛАРУСІ (другая палова XVI – першая палова XVII стст.)

§ 1. Прычыны рэформы, яе вытокі

Аграрная рэформа 1557 г. займае важнае месца ў гісторыі сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі. Яна ўвайшла ў навуковую літаратуру пад рознымі назвамі і вядома як аграрная рэформа Жыгімонта-Аўгуста, “валочная памера” ці проста “аграрная рэформа 1557 года”.

Вывучэннем гэтай рэформы займаліся многія вучоныя, як дарэвалюцыйныя, так і савецкія. У той ці іншай ступені яе закраналі ў сваіх працах М.Доўнар-Запольскі, М.Любаўскі, А.Грушэўскі, М.Улашчык, Д.Пахлёвіч, Б.Капыскі, М.Спірыдонаў, П.Лойка, Б.Голубеў і іншыя гісторыкі. Але найбольш грунтоўна і глыбока прааналізаваў усе асноўныя пытанні рэформы вядомы савецкі гісторык У.Пічэта. Яшчэ ў 1917 г. выйшла яго манаграфія “Аграрная рэформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Ч. 1”, якая з’явілася найбольш буйной працай, прысвечанай дадзенай праблеме. У далейшым пытанні, узнятыя ў ёй, развіваліся і ўдакладняліся і ў іншых яго працах.¹

Практычна ўсе навукоўцы, якія вывучалі рэформу, адзначаюць, што яна адлюстравала важныя змены ў развіцці сельскай гаспадаркі Беларусі і ў сваю чаргу аказала істотны ўплыў на яе далейшую эвалюцыю. Галоўным вынікам рэформы стала ўсталяванне на Беларусі фальваркава-паншчыннай сістэмы феадальнай гаспадаркі, замацаванне новых прынцыпаў землекарыстання і эксплуатацыі сялян, што дазволіла землеўладальнікам павысіць свае прыбыткі, лепей прыстасавацца да новых сацыяльна-эканамічных умоў.

Разглядаючы становішча ў сельскай гаспадарцы ў папярэднія часы, мы ўжо адзначалі, што вядучай тэндэнцыяй яе

развіцця быў рост таварнасці, пашырэнне сувязяў з рынкам. Гэту з'яву не маглі не ўлічваць феадалы, асабліва тых уладанняў, якія размяшчаліся вакол буйных гарадоў і гандлёвых шляхоў і рэк. Менавіта пад уздзеяннем рыначных адносін ужо ў XV ст. на Беларусі пачалі з'яўляцца двары і маёнткі з феадальнай ворыўнай зямлёю, за якімі замацавалася назва фальваркі.

Упершыню такія фальваркі былі створаны ў Панямонні і Падзвінні – раёнах, якія мелі выхад на знешні рынак. Так, у 1450 г. фальваркам называлася панская гаспадарка ў маёнтку Менедыкаўскім на Новагародскай зямлі. Фальваркі ўпамінаюцца таксама ў запісах Браслаўскага земскага суда за 1481 г. у маёнтку Відзы, а ў 1490 г. – “подле реки Дисны”, у 1499 г. – у маёнтках “Нясвиж, Холхла Менскага павета”. Яшчэ больш звестак аб фальварках утрымліваюць пісьмовыя крыніцы першай паловы XVI ст.² Як бачым, колькасць фальваркавых гаспадарак на Беларусі ўзрастала, павялічвалася, а гэта – сведчанне ўстойлівасці працэсаў, якія развіваліся ў аграрным сектары эканомікі беларускіх зямель.

Чым жа адрозніваліся фальваркі ад ранейшых панскіх ці гаспадарскіх двароў? Галоўнае адрозненне ў тым, што фальваркавая гаспадарка арыентавалася на рынак, яе асноўная мэта – не ў задавальненні асабістых патрэб землеўладальніка, а ў павелічэнні даходнасці шляхам продажу сельскагаспадарчай прадукцыі. У сувязі з гэтым у фальварках пачалі змяняцца і павіннасці сялян: на першы план тут выходзіць паншчына, адрабочная рэнта. Аб росце сувязей феадальных гаспадарак з рынкам, укараненні ў іх новых формаў рэнты ў той час адзначаецца ў многіх даследаваннях. Аўтары гэтых даследаванняў падкрэсліваюць, што “пад уздзеяннем спрыяльнай рыначнай кан'юнктуры на прадукцыю сельскай гаспадаркі і промыслаў ужо ў другой палове XV ст. і асабліва ў XVI ст. значнае развіццё атрымала адрабочная рэнта ў выглядзе разнастайных сельскагаспадарчых работ сялян у панскай гаспадарцы: узорвання, баранавання, сяўбы, жніва, касьбы, малацьбы і інш.”³

Далейшае развіццё фальваркава-паншчыннага сістэма на Беларусі атрымала з сярэдзіны XVI ст. Прычым асабліва хутка яна замацавалася на гаспадарскіх, вялікакняжацкіх землях, і гэта не выпадкова. Упраўленне гаспадаркай вялікага князя літоўскага (т.зв. “скарб”) не магло не ўлічваць новыя тэндэнцыі ў развіцці сельскагаспадарчай вытворчасці і пачало прымаць меры па паляпшэнні кіравання вялікакняжацкімі маёнткамі,

больш рацыянальнай арганізацыі іх дзейнасці. Гэтага патрабавалі і тыя фінансавыя цяжкасці, якія меў кіраўнік дзяржавы ў сувязі са шматлікімі войнамі, іншымі расходамі.

Такім чынам, прычыны рэфармавання феадальнай гаспадаркі тлумачацца эканамічнымі працэсамі і, у прыватнасці, ростам яе таварнасці, пашырэннем сувязей з рынкам, перш за ўсё знешнім. “Рост знешняга рынку, вялікі попыт на прадукты сельскай гаспадаркі, – пісаў У.Пічэта, – падштурхоўвалі зямельных уласнікаў – вялікага князя, паноў і шляхту да ўздыму як вытворчасці, так і даходнасці свайго феадальнага маёнтка”.⁴ Пры гэтым землеўладальнікі імкнуліся змяніць у першую чаргу самую сістэму землекарыстання і абкладання сялянства павіннасцямі, якая стала адной з асноўных перашкод далейшага павелічэння маёнткаў. Гэтая сістэма абавязвала на разнастайныя адзінкі абкладання (дымы, службы, дворышчы, жэрабі) і недастаткова поўна і дакладна ўлічвала рэсурсы сялянскай гаспадаркі, перш за ўсё памеры зямельных надзелаў. “Таму рэарганізацыя архаічнай сістэмы землекарыстання і абкладання з мэтай павышэння даходаў землеўласнікаў, – падкрэсліваў М.С. Спірыдонаў, – стала важнай задачай эканамічнай палітыкі пануючага класа”.⁵ Гэтая задача і была вырашана ў ходзе рэформы, шляхам правядзення комплексу разнастайных мерапрыемстваў.

Як адзначалася, усталяванне фальваркавай гаспадаркі на Беларусі пачалося ўжо ў XV ст. Аднак напачатку яно мела спарадычны характар. Устойлівае значэнне двары з панскай ворнай зямлёй, г.зн. фальваркавыя гаспадаркі, пачалі набываць у першай палове XVI ст. Прычым найбольшая актыўнасць у стварэнні такіх фальваркаў была праяўлена ў гаспадарскіх уладаннях. Так, першыя крокі па рэарганізацыі сваіх гаспадарак вялікі князь літоўскі зрабіў у 1514 і 1529 г.г. З канца 40-х г. XVI ст. пачынаецца рэарганізацыя гаспадаркі ва ўладаннях каралевы Боны (маці вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта-Аўгуста) – Ковенскім, Кобрынскім, Гродзенскім староствах, а ў 1552 – 1555 г.г. у Пінскім і Клецкім княствах.⁶

Прыкладна ў гэты час на аснове асобнай інструкцыі (“Уставы”) пачаў праводзіць такую рэарганізацыю і яе сын – Жыгімонт-Аўгуст. Да сярэдзіны XVI ст. працэс рэарганізацыі ў асноўным быў завершаны ў многіх уладаннях заходняй часткі ВКЛ. Гісторыкі адзначаюць, што мерапрыемствы таго часу сталі не толькі штуршком для аграрных пераўтварэнняў ва ўсіх

вялікакняжацкіх гаспадарках, але і выклікалі неабходнасць вырашэння новых пытанняў, удакладнення саміх прынцыпаў аграрнай рэформы. З улікам гэтага ў 1557 г. быў распрацаваны яшчэ адзін дакумент – «Устава на валокі», на аснове якога пачаўся новы этап аграрных пераўтварэнняў у ВКЛ.

§2. «Устава на валокі» 1557 г. Асноўныя палажэнні аграрнай рэформы

Трэба адзначыць, што «Уставу на валокі» 1557 г. аналізавалі многія гісторыкі, але найбольш усебакова і падрабязна гэта зрабіў у сваіх працах У.Пічэта.⁷ Перш за ўсё ён звярнуў увагу на тое, што артыкулы Уставы (а іх 49) былі выкладзены бессістэмна і слаба звязаны адзін з другім па змесце. Акрамя гэтага, у ёй адсутнічаюць уводзіны, не ўказаны мэты, дзеля якіх яна ўводзілася, «...быццам бы, – піша У.Пічэта, – намеры ўрада былі ўсім вядомы і не патрабавалі ніякіх дадатковых тлумачэнняў, і толькі з іншых дакументаў мы даведваемся, што рэформа была задумана Жыгімонтам-Аўгустам для «примножения господарских пожитков».⁸ Такія дакументы выйшлі 20 кастрычніка 1558 г.

І тым не менш у адрозненне ад іншых, раней выдадзеных гаспадарчых інструкцый і палажэнняў, «Устава на валокі» 1557 г. мела агульнадзяржаўнае значэнне. Менавіта ў ёй змяшчаліся прынцыпы, на аснове якіх павінна была перабудоўвацца вялікакняжацкая гаспадарка на ўсёй тэрыторыі ВКЛ, хоць спачатку яна тычылася толькі заходняй часткі Княства. Галоўнай мэтай рэформы было стварэнне фальваркаў. Аб гэтым гаворыцца ў артыкуле 20 «Уставы на валокі». У ім, у прыватнасці, запісана: «Фольварки хотим мети, абы везде становены, яко найбільшы быти могуть, при каждых замках и дворах наших...».⁹

Аналіз «Уставы на валокі», дапаўненняў да яе, сведчыць, што для стварэння фальваркавых гаспадарак прадугледжваўся цэлы комплекс тэхнічных і сацыяльна-эканамічных мер, у ліку якіх у першую чаргу трэба вылучыць землеўпарадкавальныя работы на аснове ўвядзення новай адзінкі вымярэння зямлі і аб'екта абкладання сялян павіннасцямі, т.зв. валокі – зямельнага ўчастка памерам 21, 36 га. Гэта было асноўным, цэнтральным мерапрыемствам аграрнай рэформы (правілы вымярэння зямлі на валокі выкладзены ў арт. 29). Невыпадкова яе называюць «валочнай памерай».¹⁰

На валокі разбівалася ўся зямля маёнтка, і тая, якая адыходзіла непасрэдна пад фальваркі, і тая, якой карысталіся сяляне. Пры гэтым прадугледжваліся суадносіны зямельных валок 1:7, г.зн. на адну валоку фальваркавай зямлі павінна было прыпадаць сем валок сялянскай зямлі (гэтыя валокі знаходзіліся, як правіла, паблізу ад гаспадарскага двара і яго ворыўных зямель). На думку ініцыятараў рэформы, менавіта такія суадносіны дазвалялі ўладальнікам фальваркаў рацыянальна сваяе гаспадаркі (парадак арганізацыі фальваркаў вызначалі арт. 20 – 25).

У адпаведнасці з “Уставай на валокі”, кожная сялянская сям’я мела права атрымаць адну валоку зямлі ці яе частку, і гэтая зямля лічылася спадчынным утрыманнем, аднак пакінуць валокі селянін мог толькі са згоды гаспадара фальварка. Калі ж ён пакідаў яе самавольна, яго лічылі ўцекачом і маглі вярнуць.

Пры размеркаванні зямель улічвалася і іх якасць. У гэтых адносінах землі падзяляліся на “добрыя”, “сярэдня”, “дрэнныя” і “вельмі дрэнныя”, што ўплывала на павіннасці сялян, дакладней, на нормы павіннасцяў. Але добрыя землі, як правіла, адводзіліся пад фальваркі (калі такіх зямель не было, дык фальварк не заводзіўся, гл. арт. 20), сялянам заставаліся валокі з дрэннай зямлёй. Прычым яны павінны былі абавязкова размяшчацца ў трох палях, што забяспечвала прымусовы трохпольны севазварот, ліквідацыю цераспалосіцы, стракатасці ў размеркаванні сялянскіх зямельных надзелаў, як гэта было раней. Прадугледжвалася таксама і акругленне гаспадарскіх зямель за кошт прыватнаўласніцкіх, за якія аддаваліся ўчасткі ў іншых месцах, калі ўладальнікі мелі законнае права на гэтыя ўчасткі.

На аснове новага землеўладкавання вызначаліся і павіннасці сялян. Па характары гэтых павіннасцей усе валокі размяркоўваліся на “цяглыя”, “асадныя” і “вольныя”. Галоўнай павіннасцю сялян з цяглай валокі (такіх сялян пачалі называць цяглымі) была паншчына па 2 дні на тыдзень на працягу 49 тыдняў, г.зн. на працягу амаль усяго года. Акрамя гэтага, цяглыя сяляне абавязваліся выконваць і т.зв. талокі ці гвалты па 4 дні ў час летніх работ (сенакос, уборка ўраджаю і г.д.), а таксама плаціць чынш ад 6 да 21 гроша з валокі ў залежнасці ад якасці глебы, аддаваць уладальніку фальварка некаторыя натуральныя прадукты ці выплочваць за іх грошы.

З асідных валок прадугледжваўся грашовы чынш, ён быў галоўнай павіннасцю для сялян такіх валок, іх называлі сялянамі асіднымі ці чыншавымі. Сума чыншу была ўстаноўлена ў памеры 30 грошаў з валокі. Разам з тым і асідныя сяляне павінны былі выконваць дадатковыя павіннасці – адбываць талокі ці гвалты (гвалт – тэрміновыя работы ў час стыхійных бедстваў: пажары, паводкі і г.д.) або плаціць за іх грошы – па 12 грошаў за талокі і 10 – за гвалты. Агульная сума ўсіх грашовых павіннасцяў для асідных сялян складала, як бачым, 52 грошы. Гэта даволі значная сума па тым часе, за яе можна было купіць, лічаць гісторыкі, 1 вала, 6 бараноў, і свінню, 20 курэй і 4 гусей (павіннасці сялян вызначаны ў арт. 15-19).

Праца на фальварку. Дрэварыт XVI ст.

Але і гэта не ўсе павіннасці сялян. Акрамя асноўных, сяляне як цяглыя, так і асідныя, абавязаны былі выконваць і шэраг дадатковых павіннасцей: перавозіць (сваімі транспартнымі сродкамі) грузы для фальваркаў, будаваць ці рамантаваць панскія двары, вартаваць іх і г.д. Не вызваляліся яны і ад уплаты дзяржаўнага падатку – “серабшчыны” незалежна ад якасці глебы (гл. арт. 18). Больш нагляднае ўяўленне аб павіннасцях сялян можа даць табліца, якая змешчана ў манаграфіі М.Спірыдонава “Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). Прыводзім яе цалкам (гл. табл.5).

Таблиця 5

**Види і норми асноўных павіннасцяў сялян
з цяглых і асадных валок
па Уставе на валокі 1557 г.**

Віды павіннас- цяў	Адзінкі вымярэн- ня	Нормы павіннасцяў							
		цяглыя сяляне				асадыныя сяляне			
		якасць зямлі							
		добрая	сярэдняя	дрэнная	вельмі дрэнная	добрая	сярэдняя	дрэнная	вельмі дрэнная
1. Панш- чына	дзён (на тыд- зень)	2	2	2	2	-	-	-	-
2. Талокі ці грошы	дзен (на год) гро- шаў	4	4	4	4	12	12	12	12
3. Асада	-/-	-	-	-	-	30	30	30	30
4. За гвалты:									
жыта	бочкі	-	-	-	-	1	1	1	1
ці грошы	грошаў	-	-	-	-	10	10	10	10
5. Чынш	-/-	21	12	8	6	21	12	8	6
6. Дзякла:									
авёс	бочкі	2	2	1	-	2	2	1	-
ці грошы	грошаў	10	10	5	-	10	10	5	-
за дас- таўку	-/-	10	10	5	-	10	10	5	-
сена	вазы	1	1	1	-	1	1	1	-
ці грошаў	грошаў	3	3	3	-	3	3	3	-
за дас- таўку	-/-	2	2	2	-	2	2	2	-
гусі	штукі	1	1	1	1	1	1	1	1
ці грошы	грошаў	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
куры	штукі	2	2	2	2	2	2	2	2
ці грошы	грошаў	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
яйкі	штукі	20	20	20	20	20	20	20	20
ці грошы	грошаў	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
7. На невады	-/-	2	2	2	2	2	2	2	2
8. Стацыі ці:	-/-	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5
ялавіцы	галоў	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03
бараны	галоў	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07
куры	штук	1	1	1	1	1	1	1	1
яйкі	штук	10	10	10	10	10	10	10	10

Віды павіннасцяў	Адзінкі вымярэння	Нормы павіннасцяў							
		цяглыя сяляне				асадыныя сяляне			
		якасць зямлі							
		добрая	сярэдня	дрэнная	вельмі дрэнная	добрая	сярэдня	дрэнная	вельмі дрэнная
Кошт чыншу, дзякла, невадоўшчыны і стацыі	Грошаў	54	45	31	14	54	45	31	14
Кошт усіх павіннасцяў	-/-	(106)	(97)	(83)	(66)	106	97	83	66

Заўвагі: 1. Цяглыя сяляне за чатыры дні талок вызваліліся ад шасці дзён паншчыны на працягу трох тыдняў зімовых і вяснавак рэлігійных святаў. 2. Дзяклавы авёс сяляне павінны былі адвозіць на адлегласць да 20 міляў (каля 160 км), а сена – да 15 міляў (каля 120 км). 3. Акрамя павіннасцяў, указаных у табліцы, сяляне павінны былі таксама касіць фальваркавыя загоны, перавозіць розныя грузы, будаваць і рамантаваць масты, вартаваць двары. 4. Спагнанне плаццою натурай ці грашыма вызначалася гаспадаром.

Неабходна адзначыць, што аграрная рэформа закранула і такую катэгорыю сялян, як “чэлядзь нявольная”. Яны надзяляліся невялікімі ўчасткамі зямлі на 3 моргі і павінны былі выконваць паншчыну на 1 дзень мужчынскай і 6 дзён жаночай працы ў тыдзень. Калі ж яны атрымлівалі зямлі больш за 3 моргі, дык адпаведна павялічваліся і іх павіннасці. Гэтых сялян пачалі называць “агароднікамі” (гл. арт. 16).

Што ж тычыцца сялян-слуг, дык і пасля рэформы яны захавалі сваё асобнае, прывіліяванае становішча, выконваючы спецыяльныя работы, за што атрымлівалі па 1-2 валокі зямлі. Ад іншых павіннасцей, у тым ліку і ад паншчыны, яны вызваліліся.

Такім чынам, у ходзе рэформы вырашаліся два асноўныя пытанні, якія непасрэдна закранулі адносіны сялян і ўладальнікаў фальваркаў – зямельнае пытанне і пытанне павіннасцей сялян.

Зямельнае пытанне, можна сказаць, вырашалася без асаблівых праблем, і сяляне мелі рэальную магчымасць атрымаць неабходную колькасць зямлі – поўную валоку на сям'ю. Праўда, такую магчымасць выкарыстоўвалі далёка не ўсе сяляне і валоку зямлі нярэдка апрацоўвалі па 1-2 і нават больш сем'яў. Больш за тое, у ВКЛ тады было шмат і пуставаўшых валок. Яны ўтваралі рэзерв зямельнага фонду. У цэлым землеўпарадкаванне, якое праводзілася ў час рэформы 1557 г., можна ацаніць станоўча. “Аграрная рэформа, – пісаў У.Пічэта, – цяжка ўдарыла па селяніну, пазбавіла яго старадаўніх формаў землекарыстання і землеўладання, але яна не прывяла яго да абезземельвання. Валочны надзел быў дастатковым для адной працоўнай гаспадаркі”.¹¹

Другое пытанне было звязана з павіннасцямі сялян. Як становічае ў гэтым пытанні трэба адзначыць, па-першае, дакладную вызначанасць відаў і нормаў павіннасцяў, па-другое, упершыню ўлічваліся асаблівасці сялянскай гаспадаркі, а таксама колькасць і якасць зямлі, якую яна атрымлівала. Але павіннасці сялян не сталі лягчэйшымі, да таго ж, як мы ўбачым, яны да сярэдзіны XVII ст. узраслі ва ўсіх уладаннях.

Мерапрыемствы, звязаныя з ажыццяўленнем аграрнай рэформы, кантраляваліся прадстаўнікамі вялікакняжацкай адміністрацыі – “ураднікамі” і іншымі службовымі асобамі (скарбавымі рэвізорамі, мернікамі). Разам з тым уносіліся пэўныя змены і ў агульнае кіраванне гаспадарскімі валасцямі. Гэтыя валасці падзяляліся на войтаўствы, цэнтрамі якіх з'яўляліся самыя вялікія вёскі, дзе знаходзіліся гаспадарскія двары ці фальваркі. На чале войтаўстваў стаялі войты, якія выбіраліся рэвізорамі, меліся тут і лаўнікі. За сваю службу войт атрымліваў вольную ад усялякіх плацяжоў і павіннасцей адну валоку зямлі. У яго абавязкі ўваходзіла збіраць сялян на паншчыну, назіраць за выкананнем работ сялянамі свайго войтаўства, адвозіць у “двор” сабраныя з сялян подаці, сачыць за захаваннем зямельнага фонду і непарушнасцю межавых знакаў, не дапускаць самавольнага захопу сялянскіх і дзяржаўных зямель, прысутнічаць на судзе і аказваць садзеянне ў вынясенні правільнага рашэння (арт. 7).

Новым было і тое, што ў ходзе рэформы фактычна ліквідавалася сельская і валасная абшчыны, таму што ўводзілася падворнае землекарыстанне. Праўда, і пасля рэформы ўсе яшчэ даволі шырока былі распаўсюджаны

зямельныя ўладанні аб'яднаных сваяцкіх сем'яў, а ў многіх выпадках і сем'яў, не звязаных сваяцтвам. У.Пічэта, напрыклад, лічыў, што ў індывідуальным карыстанні знаходзілася не больш за 1/3 валок.¹²

Закранула рэформа таксама і гарады, якія не мелі магдэбургскага права. Пры памеры тут ўлічвалася плошча як саміх гарадоў, так і тых зямель, якімі карысталіся гарадскія жыхары. А такіх зямель было шмат і ўсе яны перамерваліся на валокі. З кожнай валокі жыхары гарадоў павінны былі ўносіць "платы": за валоку добрай зямлі – 50 грошаў, сярэдняй – 40, дрэннай – 30 і яшчэ 12 грошаў за валоку, незалежна ад якасці глебы.¹³

Аналізуючы аграрную рэформу 1557 г., трэба сказаць, што мерапрыемствы па яе рэалізацыі найбольш поўна былі ажыццёўлены на землях, якія належалі вялікаму князю ў цэнтры і на захадзе Беларусі. На поўначы ж і ўсходзе Беларусі рэформа мела палавінчаты характар і зацягнулася амаль да сярэдзіны XVII ст. У.Пічэта і іншыя гісторыкі адзначалі, што да правядзення аграрнай рэформы ў тым выглядзе, у якім яна была ажыццёўлена ў цэнтры і на захадзе, на ўсходзе Беларусі не было адпаведных умоў. Вось чаму, ўлічваючы асаблівасці гэтага рэгіёна, урад ВКЛ пры правядзенні тут аграрна-эканамічных мерапрыемстваў, пайшоў іншым шляхам. Першыя з гэтых мерапрыемстваў тут былі праведзены ў пачатку 60-х г. XVI ст. і не закранулі самой вялікакняжацкай гаспадаркі. Урад толькі абмежаваўся "поровненіем грунтоў и установлением платов". Непасрэднае ж правядзенне аграрнай рэформы на ўсходзе Беларусі пачалося ў канцы XVI ст., калі была прынята "Устава повинностей, вольностей и волочной померы волости Могилёвской" (1594 г.). У Бабруйскім старостве рэформа пачалася з 1611 г. Аднак ва ўсіх гэтых рэгіёнах фальваркаў было мала, прычым яны мелі не земляробчы, а промысловы характар. Асноўным вытворцам сельскагаспадарчай прадукцыі ва Усходняй Беларусі з'яўлялася сялянская гаспадарка, якая пераводзілася з даніны на чынш. Была і яшчэ адна асаблівасць: у адрозненне ад заходніх раёнаў, тут гаспадарскія воласці не былі падзелены на войтаўствы, захавалі сваё ранейшае кіраванне. На чале воласці стаялі старцы і заказнікі, якія выбіраліся насельніцтвам. Працягвала існаваць і сялянская абшчына.¹⁴

§3. Уплыў аграрнай рэформы на далейшае развіццё феадальнай гаспадаркі на Беларусі, яе значэнне

Аграрная рэформа, як ужо адзначалася, стала пэўнай мяжой у развіцці феадальнай гаспадаркі Беларусі. Прычым яе нельга звесці толькі да мерапрыемстваў, якія праводзіліся на вялікакняжакіх землях. Гісторыкамі даказана, што асноўныя прычыны рэформы, вопыт яе ажыццяўлення былі выкарыстаны і іншымі землеўладальнікамі. Аб гэтым сведчаць крыніцы і, у прыватнасці, інвентарныя апісанні, а таксама спецыяльныя інструкцыі, выдадзеныя ўладальнікамі маёнткаў, якія рэгламентавалі правядзенне рэформ.¹⁵ Менавіта з гэтых часоў фальварак становіцца галоўнай формай арганізацыі феадальнай гаспадаркі на ўсіх землях Беларусі: дзяржаўных, магнацка-шляхецкіх, царкоўных.

Істотна не адрозніваліся фальваркі (у крыніцах яны падчас выступаюць пад назвай “двароў”, але гэтыя паняцці адназначныя) і па сваім укладзе жыцця, фармаваліся з адных і тых жа звенняў. Вось як апісваюцца фальваркі ў этнаграфічнай літаратуры: “Фальваркі ў той час уяўлялі комплекс жылых і гаспадарчых пабудов, вакол якіх размяшчаліся агароды, ворныя землі, сенажаці, лясы. У фальварках будаваліся дробныя прамысловыя прадпрыемствы (цагельні, кузні, лесопілкі, млыны), трымаць якія меў права толькі феадал. Звычайна пры фальварках былі пасекі, сажалкі (для развядзення рыбы), карчма. З усталяваннем фальваркава-паншчыннай сістэмы на Беларусі слова “фальварак” значна пашырыла сваё значэнне і стала назвай пэўнага тыпу паселішчаў, што ўзніклі побач з маёнткамі феадала ці на яго землях. Жыхары такога фальварка – сяляне – абслугоўвалі феадальную гаспадарку.”¹⁶

Трэба зазначыць, што гаспадарча-эканамічныя магчымасці фальваркаў, узровень іх развіцця ў значнай ступені вызначаліся колькасцю і якасцю зямель, якія належалі іх уладальнікам і якія апрацоўваліся сялянамі. Вось чаму феадальны імкнуліся адвесці пад фальваркі найбольш урадлівыя, добрыя землі, аднак агульная колькасць такіх зямель залежала ад характару землеўладання, памераў фальваркаў. Так, у вялікакняжакіх уладаннях пад фальваркі было адведзена 12-13% усёй ворнай зямлі, у прыватна-ўласніцкіх яе было больш – да 25%, але да сярэдзіны XVII ст. гэтыя паказчыкі змяніліся ў бок павелічэння ва ўсіх уладаннях, адпаведна да 30-35%, а ў некаторых месцах да 50%.¹⁷

Са з'яўленнем фальваркаў, як ужо адзначалася, змяніліся і павіннасці сялян, прычым значную ролю пачала адыгрываць паншчына. Яе памеры таксама да сярэдзіны XVII ст. узраслі. Так, калі па Уставе на валокі 1557 г. паншчына ўстанаўлівалася для цяглых сялян на 2 дні з валокі, дык у сярэдзіне XVII ст. яна дасягала 4 і больш дзён. На думку гісторыка П. Лойкі, рост паншчыны пачаўся ўжо ў другой палове XVI ст. Прааналізаваныя ім крыніцы сведчаць, што ў канцы XVI ст. для прыватнаўласніцкіх сялян выключэннем з правіла стала двухдзённая паншчына. Правілам жа была 3-4-дзённая, а то і болей.¹⁸ У першай палове XVII ст. адзначаецца далейшае павелічэнне нормаў паншчыны. Прычым больш высокая паншчына зафіксавана ў дакументах па маёнтках дробнай і сярэдняй шляхты, якая тады складала большасць феадальнага класа.¹⁹ Гісторыкі ўказваюць і на той факт, што асабліва хутка павялічвалася паншчына ў Заходняй і Цэнтральнай Беларусі, тут яна вырасла да сярэдзіны XVII ст. у параўнанні з сярэдзінай XVI ст. прыкладна ў 2-3 разы.²⁰ Адбыліся пэўныя змены і ў вызначэнні паншчыны. Калі ў другой палове XVI ст. яна ў асноўным вызначалася колькасцю рабочых дзён з валокі ці яе часткі, дык у першай палове XVII ст. пачало выкарыстоўвацца і падымнае яе вылічэнне.²¹

Паншчыну, як вядома, выконвалі цяглыя сяляне, аднак колькасць сялян цяглых і асадных не заставалася нязменнай. Яна залежала ад волі землеўладальніка. Калі ён лічыў неабходным пашырыць ворыўныя землі, ён пераводзіў асадных сялян на цягло, г.зн., на паншчыну, і такія пераводы мелі месца ў многіх гаспадарках, таму колькасць сялян, якія выконвалі паншчыну, да сярэдзіны XVII ст. узрасла на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Праўда, суадносіны надзелаў з адработнай рэнтай і грашовым чыншам не былі аднолькавымі як па відах уладанняў, так і па геаграфічных раёнах. Напрыклад, у дзяржаўных уладаннях пераважаў грашовы чынш. На захадзе і ў цэнтры Беларусі, паводле падлікў В. Голубева, больш за 65% сялян дзяржаўных фальваркаў былі на чыншавых надзелах. Фальваркавая гаспадарка з адработнай рэнтай зацвердзілася толькі ў дзяржаўных уладаннях, якія размяшчаліся ў раёнах з урадлівай глебай, каля гарадоў, транспартных шляхоў для вывазу збожжа за мяжу. Асабліва шырока чыншавыя надзелы былі распаўсюджаны ў дзяржаўных фальварках на ўсходзе Беларусі, іх было там да 70,7%.²² У магнацкіх і шляхецкіх уладаннях пераважалі валочныя надзелы з адработнай рэнтай. Яны складалі да 65%, нават

на ўсходзе Беларусі іх было да 50%. Яшчэ больш шырока была распаўсюджана адработная рэнта ў царкоўных уладаннях.²³

Неабходна адзначыць, што памер грашовага чыншу, як і колькасць паншчынных дзён для цяглых і асадных сялян, землеўласнік вызначаў асабіста з улікам якасці глебы (чаго, дарэчы, не было пры вызначэнні адработных павіннасцей). Але ён не заставаўся нязменным, таксама павялічваўся. Дынаміка такога павелічэння паказана ў шэрагу прац беларускіх даследчыкаў, у прыватнасці, у работах П. Лойкі. Пры вывучэнні гэтага пытання ён улічваў як рэальнае, так і намінальнае выяўленне і прыйшоў да высновы, што ў прыватнаўласніцкіх сялян усходу Беларусі памер грашовага чыншу з сярэдзіны XVI ст. да сярэдзіны XVII ст. узрастаў як рэальна (з улікам паніжэння вартасці гроша), так і ў намінальным вылічэнні. У заходніх жа і ў цэнтральных раёнах карціна была некалькі іншай – у чыншавых сялян гэтых раёнаў у адных маёнтках ён практычна не мяняўся, а ў іншых нязначна павялічыўся. Істотна не змяніўся за гэты час у прыватнаўласніцкіх сялян і натуральны аброк, разам з тым шырокае распаўсюджанне тады атрымалі гвалты, талокі, згоны, іншыя дадатковыя павіннасці, якія ўскладнялі становішча сялян.

Калі даваць агульную ацэнку тых змен, што адбыліся ў павіннасцях сялян да сярэдзіны XVII ст., дык трэба зазначыць, што яны сталі больш цяжкімі ва ўсіх уладаннях і гэта было звязана ў першую чаргу з ростам адработнай рэнты.

Аналіз пісьмовых крыніц дазваляе гісторыкам выявіць і змены, якія адбыліся да сярэдзіны XVII ст. ў сялянскім землекарыстанні. Фактычна ўсе навукоўцы ўказваюць на агульную тэндэнцыю да змяншэння зямельных надзелаў сялян Беларусі. Да такой высновы прыйшлі, у прыватнасці, Д.Пахілевіч, Я.Мараш, З.Капыскі, Б.Капыскі, В.Голубеў. Так, на думку В.Голубева, на большай частцы тэрыторыі Беларусі пераважалі ў той час надзелы менш за валокі зямлі на сялянскі двор (“дым”). Напрыклад, сярэдні надзел дзяржаўных сялян у другой палове XVI ст. складаў 0,7 валокі на захадзе і ў цэнтры, 1,3 валокі на ўсходзе Беларусі, а да сярэдзіны XVII ст. ён зменшыўся адпаведна да 0,5 і 0,6 валокі. Лепей былі забяспечаныя зямлёй у той перыяд прыватнаўласніцкія сяляне. Сярэдні зямельны надзел іх, паводле падлікаў В.Голубева, склаў у другой палове XVI – першай палове XVII ст. 0,62 валокі на захадзе і 0,99 валокі на ўсходзе.²⁴ Змяншэнне зямельных надзелаў адбывалася і ў

царкоўных сялян. Так, калі ў другой палове XVI ст. сярэдні надзел царкоўных сялян складаў 0,88 валокі на захадзе, 0,78 валокі ў цэнтры і каля валокі на ўсходзе, дык у першай палове XVII ст. ён быў толькі 0,54 валокі ва ўсіх рэгіёнах Беларусі.²⁵

Такім чынам, асаблівасцю феадальнай гаспадаркі Беларусі стала тое, што так ці інакш яна аказалася пад уздзеяннем аграрнай рэформы 1557 г. і стала развівацца як гаспадарка фальваркавая ва ўсіх уладаннях. Прычым у выніку рэарганізацыі ранейшай сістэмы эксплуатацыі сялян на Беларусі зацвердзілася, па сутнасці, два тыпы феадальнай гаспадаркі: фальваркава-паншчынная, якая пераважала ў цэнтры і на захадзе, і чыншавая – характэрная для ўсходніх раёнаў. Праўда, па асобных відах зямельных уладанняў такіх рэзкіх адрозненняў не было – можна гаварыць аб змешанай рэнце пры вядучай ролі паншчыны ў большасці гаспадарак.²⁶

Усё гэта ў цэлым станоўча адбілася на эканамічных паказчыках, спрыяла павелічэнню прыбытку землеўладальнікаў. Аднак было б няправільна перабольшваць значэнне аграрных пераўтварэнняў, звязаных з рэформай 1557 г. як для развіцця вытворчых сіл, так і для змен сацыяльнага характару. Гаспадарчая дзейнасць у феадальнай гаспадарцы тады сапраўды ажывілася, але адбылося гэта ў асноўным за кошт узмацнення феадальнай эксплуатацыі сялян. Пашырыліся і сувязі феадальнай гаспадаркі з рынкам, больш выразнай станавілася таксама сацыяльная і маёмасная дыферэнцыяцыя сялян,²⁷ аднак няма падстаў сцвярджаць, што аграрная рэформа мела буржуазныя рысы. Менавіта з такіх пазіцый падышлі да ацэнкі аграрнай рэформы 1557 г. аўтары аднаго з артыкулаў, змешчанага ў вучэбным дапаможніку “Крыжовы шлях” (Мн., 1993). Яны прама пішуць, што “гэта была першая буржуазная рэформа ва Усходняй Еўропе” (с.15). На думку аўтараў артыкула, “Устава на валокі” разбурала сельскую абшчыну і перадавала зямлю ў прыватную ўласнасць сялян”, і ў гэтым сэнсе яны параўноўваюць яе з рэформай, праведзенай Сталыпіным у Расіі ў 1906 г. А ці ж так гэта? Ці была ўведзена на Беларусі ў выніку рэформы 1557 г. прыватная ўласнасць сялян на зямлю? На нашу думку, ніякай зямельнай ўласнасці сяляне Беларусі, як і ўсяго ВКЛ, тады не атрымалі. Яны мелі права толькі карыстацца зямельнымі валокімі, якімі іх надзялялі ўладальнікі фальваркаў, перадаваць іх у спадчыну, прычым пакінуць землі без дазволу свайго гаспадара было нельга. У артыкуле 29 “Уставы на валокі”

становішча селяніна характарызуеца наступнымі словамі: “Кгдыж кмет и вся его маетность наша есть...”. Большасць гісторыкаў хоць і падкрэслівае важнае значэнне рэформы 1557 г. у эвалюцыі аграрнага ладу Беларусі, тым не менш адзначае, што яна не выходзіла за рамкі феадальна-прыгонніцкіх адносін. Такой ацэнкі рэформы, напрыклад, прытрымліваўся У.Пічэта, які шмат зрабіў для яе вывучэння. Ён адзначаў, што рэформа 1557 г. “умацоўвала паншчынна-прыгонніцкую гаспадарку і разам з тым садзейнічала масаваму запрыгоньванню сельскага насельніцтва вялікакняжацкіх маёнткаў”.²⁸ Думку У.Пічэты падзяляюць і іншыя гісторыкі, у тым ліку і сучасныя.

Рэарганізацыя феадальнай гаспадаркі, рост эксплуатацыі сялян сталі пэўным штуршком і для завяршэння працэсу юрыдычнага афармлення прыгоннага права на Беларусі, што знайшло адлюстраванне ў Статуце ВКЛ, яго другой і трэцяй рэдакцыях. Так, у Статуце ВКЛ 1566 г. былі прадугледжаны меры па ўзмацненні барацьбы з беглымі ці выкрадзенымі сялянамі: ён уводзіў 10-гадовы тэрмін адшуквання такіх сялян і адміністрацыйныя пакаранні тых, хто іх хаваў. Забаранялася хаваць сялян і ў гарадах. Трэці Статут ВКЛ (1588 г.) падоўжыў тэрмін адшуквання беглых сялян да 20 гадоў. Ён канчаткова пазбавіў сялян права пераходу і залічыў у стан “непахожых людзей” тых, хто пражыў на землях феадала 10 гадоў. Праўда, чыста тэарэтычна селянін мог адкупіцца, заплаціўшы пану 10 коп грошаў, а таксама ўсе пазыкі і дапамогі, якія ён атрымаў ад феадала, аднак выплаціць такія грошы было вельмі цяжка (у 80-я г. XVI ст. 10 коп грошаў каштавала палова апрацаванай валокі зямлі). Але абмяжоўваліся не толькі асабістыя правы сялян, ім забаранялася арандаваць землі, распараджацца сваёй маёмасцю, яны фактычна былі пазбаўлены юрыдычнага статусу і з’яўляліся аб’ектамі, а не суб’ектамі феадальнага права.²⁹

Так што аб буржуазных рысах аграрнай рэформы 1557 г. гаварыць не даводзіцца. На Беларусі, як і ў іншых частках ВКЛ, працягвала панаваць і развівацца феадальна-прыгонніцкая сістэма гаспадарання, а становішча сялян і пасля рэформы не палепшылася, наадварот, пачала пагаршацца. Вось чаму актывізавалася іх барацьба, асабліва ў форме ўцёкаў, павялічылася таксама колькасць скаргаў, т.зв. суплік. У некаторых месцах нават адбыліся адкрытыя бунты, паўстанні з прымяненнем зброі. Такі характар, напрыклад, мела выступленне сялян былой гаспадарскай вёскі Багушэвічы Свіслацкай воласці,

якое адбылося ў 1561 – 1569 г.г.³⁰ Жыхары Беларусі падтрымлівалі і паўстанні запарожскіх казакаў, дзеянні іх атрадаў, якія прыходзілі з Украіны. У складзе гэтых атрадаў было шмат выхадцаў з Беларусі, некаторыя гісторыкі ўвогуле лічаць, што менавіта ўцекачы з беларускіх зямель палажылі пачатак Запарожскай Сечы.

Такім чынам, аграрная рэформа 1557 г. стала значнай з'явай ў гісторыі Беларусі. Яна пакінула глыбокі след у жыцці вёскі, развіцці сельскай гаспадаркі. Не ўлічваючы гэту рэформу, мы не можам даць адказы на многія пытанні, якія тычацца сацыяльна-эканамічных праблем не толькі другой паловы XVI – сярэдзіны XVII ст., але і далейшага развіцця Беларусі.

Раздзел VI

ГАРАДЫ БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII стст.

§ 1. Колькасць і віды гарадскіх паселішчаў. Крыніцы росту гарадскога насельніцтва

У сацыяльна-эканамічных працэсах, якія развіваліся на Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII стст., важную ролю адыгрывалі гарады. Хоць феадальна-прыгонніцкая сістэма і не спрыяла іх росту, ёсць падставы сцвярджаць аб ажыўленні гарадскога жыцця ва ўсіх частках ВКЛ, асабліва на беларускіх землях, дзе знаходзілася асноўная колькасць гарадскіх паселішчаў. Праўда, такога пункту гледжання ў адносінах да гарадоў таго часу прытрымліваліся не ўсе навукоўцы. У дарэвалюцыйны перыяд, напрыклад, шэраг гісторыкаў (В.Антановіч, М.Уладзімірскі-Буданаў, В.Стукаліч) сцвярджалі, што ў XVI – XVII стст. гарады Беларусі, ці, як яны называлі іх, гарады Заходняй Русі, не толькі не развіваліся, але і перажывалі заняпад. Прычыны гэтага заняпаду адны з іх тлумачылі заменай ранейшых вечавых вольнасцей магдэбургскім правам, другія – развіццём саслоўнага ладу, трэція зводзілі іх да гэтых абедзвюх з’яў. Але ў працах тых гісторыкаў не прыводзілася колькінебудзь пераканаўчых фактаў, пацвярджаючых заняпад гарадскога жыцця і, у прыватнасці, заняпад рамеснай і гандлёвай дзейнасці гараджан, скарачэнне гарадскога насельніцтва.¹

Вось чаму такі пункт гледжання пратрымаўся нядоўга: ужо ў другой палове XIX ст. з’яўляюцца працы, у якіх гаварылася не пра заняпад гарадскога жыцця на Беларусі ў XVI – першай палове XVII стст., а пра яго ажыўленне, далейшае развіццё. Асабліва шмат было зроблена для абгрунтавання канцэпцыі аб паступальна-прагрэсіўным развіцці гарадоў гісторыкамі савецкага часу. Так, ужо ў 20 – 30-я гады мінулага стагоддзя ў нашай рэспубліцы выйшла шэраг прац, прысвечаных гарадам.

Гэта былі працы гісторыкаў У.Пічэты, М.Доўнар-Запольскага, А.Бурдэйкі, В.Дружыца, Л.Даўгялы, Ф.Забелы, К.Кернажыцкага, У.Ігнатоўскага і іншых. У адрозненне ад расійскіх гісторыкаў дарэвалюцыйнага перыяду, беларускія гісторыкі 20 – 30-х гадоў значную ўвагу ўдзялілі сацыяльна-эканамічным праблемам развіцця гарадоў.

Новы крок у распрацоўцы гісторыі беларускіх гарадоў быў зроблены ў пасляваенны перыяд, у прыватнасці, у 50 – 70-я гады XX ст. У той ці іншай ступені жыццё беларускіх гарадоў эпохі феадалізму знайшло адлюстраванне ў працах Л.Абэцэдарскага, Ф.Адашчыка, А.Ігнаценкі, А.Карпачова, С.Шчарбакова, В.Мялешкі. Тады ж з'явіліся даследаванні абагульняльнага характару, у якіх быў дадзены ўсебаковы і глыбокі аналіз эканамічнага і сацыяльна-палітычнага аблічча ўсіх тыпаў гарадоў і гарадскіх паселішчаў Беларусі XVI – XVIII стст. У ліку гэтых даследаванняў у першую чаргу трэба вылучыць манаграфіі З.Ю.Капыскага і А.П.Грыцкевіча.²

Такім чынам, у нас існуе дастаткова навуковых прац, абапіраючыся на якія можна раскрыць усе асноўныя пытанні станаўлення і развіцця гарадоў Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII стст.

Разгледзім перш за ўсё пытанне аб колькасці гарадоў, тых зменах, якія адбыліся тут да сярэдзіны XVII ст. Трэба зазначыць, што гэта пытанне не такое простае, як здаецца. Справа ў тым, што ў гістарычнай літаратуры аб колькасці гарадоў на Беларусі таго часу падаюцца розныя лічбы і меркаванні. Так, паводле падлікаў З.Капыскага, у сярэдзіне XVII ст. на тэрыторыі Беларусі было 39 гарадоў.³ Гісторык А.Грыцкевіч называе іншую лічбу – 42, да ліку гарадоў ён аднёс яшчэ тры паселішчы – Талачын, Горы, Горкі.⁴ У першым томе акадэмічнага выдання "Гісторыя Беларускай ССР", які выйшаў у 1972 г, прыводзіцца яшчэ адна лічба – 37⁵, а ў "Нарысах гісторыі Беларусі", якія выйшлі ў 1994 г., гэта пытанне ўвогуле абышлі, тут прыводзяцца лічбы аб агульнай колькасці гарадскіх паселішчаў без падзелу іх на віды і тыпы.

Неабходна зазначыць, што самі гістарычныя крыніцы не дазваляюць даць дакладную лічбу аб колькасці гарадоў на тэрыторыі Беларусі, ды і разуменне горада ў тыя часы было іншым. І тым не менш, можна сцвярджаць, што істотных змен у колькасці гарадоў на тэрыторыі Беларусі да сярэдзіны XVII ст. у параўнанні з першай паловай XVI ст. не адбылося – на

беларускіх землях было каля 40 гарадоў. Безумоўна, усе гэтыя гарады не былі аднолькавыя і па значэнні, і па колькасці насельніцтва. Таму гісторыкі падзяляюць іх на тры асноўныя групы:

1. Буйныя гарады – з насельніцтвам 10 тыс. чалавек і больш (Брэст, Полацк, Пінск, Віцебск, Магілёў, Слуцк);

2. Сярэднія гарады, у якіх пражывала ад 3 да 10 тыс. чалавек. (Мінск, Орша, Гродна, Быхаў, Мсціслаў).

3. Малыя гарады. Да іх гісторыкі адносяць паселішчы з колькасцю ад 1,5 да 3 тыс. чалавек. Такія колькасці насельніцтва пражывала ў Бабруйску, Барысаве, Шклове, Слоніме, Кобрыне і некаторых іншых гарадах.⁶

Гародня. Фрагмент гравюры XVI ст.

Але прыведзеныя вышэй лічбы аб колькасці гарадоў і іх велічыні не поўнасцю адлюстроўваюць працэс урбанізацыі, які адбываўся тады на Беларусі. Вось чаму ў асобную групу гісторыкі вылучылі паселішчы, якія называюцца мястэчкамі. Што ж гэта такое? Большасць навукоўцаў мястэчкі адносяць да паселішчаў гарадскога тыпу, хоць у цэлым яны з'яўляліся прамежкавымі паміж сельскімі населенымі пунктамі і ўласна гарадамі. Мясцэчкі адрозніваліся ад гарадоў перш за ўсё колькасцю свайго насельніцтва – менш за 1,5 тыс. чалавек ці менш за 300 “дымоў”, як лічыў З.Ю.Капыскі. Сапраўды, мястэчкі – невялікія паселішчы. Другое адрозненне тычыцца ролі рамяства і гандлю ў іх жыцці. Калі ў гарадах рамесна-гандлёвая

дзеінасць з'яўлялася вызначальнай, галоўнай, дык жыхары мястэчак у асноўным займаліся сельскай гаспадаркай, але пэўную ролю і тут адыгрывалі рамяство, гандаль, і ў гэтых адносінах мястэчкі адрозніваліся ад вёсак. Вось як характарызуе асаблівасці эканамічнага ўкладу мястэчак гісторык З.Капыскі: "У эканамічным абліччы мястэчак рамяство і асабліва гандаль... былі асновай жыцця і дзеінасці невялікай часткі жыхароў. Галоўную ролю ў мястэчках адыгрывалі сельскагаспадарчыя заняткі... Тым не менш, мястэчкі з моманту свайго ўзнікнення з'явіліся відам гарадскога, а не сельскага пасялення ўжо таму, што рамяство і гандаль складалі неад'емную частку яго эканамічнага жыцця, чаго не ведала прыгонная вёска".⁷

Мястэчкі, на думку гісторыкаў, з'явіліся на Беларусі ў асноўным у XV – XVI стст. у працэсе развіцця феадальнай гаспадаркі і ўзрастання ролі таварна-грашовых адносін. Яны, як правіла, былі цэнтрамі магнацка-шляхецкіх уладанняў, узніклі на аснове гаспадарскіх двароў і фальваркаў.

Такім чынам, пры вывучэнні гарадоў мы павінны мець на ўвазе ўсе паселішчы гарадскога тыпу – уласна гарады і мястэчкі. Колькі ж іх было ў сярэдзіне XVII ст.? Па гэтым пытанні ў гістарычнай літаратуры таксама прыводзяцца розныя лічбы. Так, адны аўтары лічаць, што тады на Беларусі было 414 гарадскіх паселішчаў, у тым ліку 37 гарадоў і 377 мястэчкаў,⁸ другія – 462, у тым ліку 37 гарадоў і 425 мястэчак,⁹ трэція – 530 гарадскіх паселішчаў.¹⁰ Як бачым, на Беларусі ў той час пераважалі мястэчкі і агульная колькасць гарадскіх паселішчаў павялічвалася за іх кошт. Усяго ў гарадах і мястэчках пражывала тады прыкладна 350-370 тыс. чалавек ці 12% насельніцтва.¹¹

Трэба адзначыць, што хоць колькасць гарадскіх паселішчаў і ўзрастала, у цэлым яны развіваліся ў складаных умовах. Ва ўсякім разе феадалізм не вельмі спрыяў урбанізацыі грамадства, росту гарадоў. Не выпадкова тады пераважалі дробныя гарадскія пасяленні, і гэта было характэрна не толькі для ВКЛ, а і для іншых феадальных дзяржаў.

Уздзеянне панаваўшых у той час феадальна-прыгонніцкіх адносін на працэс урбанізацыі знайшло адлюстраванне і ў тым, што на Беларусі, як і ва ўсім Княстве, значная колькасць гарадоў належала феадалам, магнатам. Гэта былі прыватна-ўласніцкія гарады, яны складалі, паводле падлікаў гісторыкаў, да 40% усіх гарадоў Беларусі.¹² Сярод іх трэба назваць такія даволі буйныя гарады, як Слуцк, Нясвіж, Мір, Клецк, Друя, Шклоў,

Стары Быхаў. Што ж тычыцца мястэчак, дык практычна ўсе яны знаходзіліся ва ўладаннях феадалаў, многія мястэчкі былі цэнтрамі такіх уладанняў. Падрабязныя матэрыялы аб прыватнаўласніцкіх гарадах Беларусі выкладзены ў манаграфіі А.П.Грыцкевіча, і яе неабходна выкарыстаць для больш паглыбленага аналізу гэтага пытання.

Але і тыя гарады, якія з'яўляліся вялікакняжацкімі, ці каралеўскімі, таксама апынуліся ў сферы ўплыву феадалаў. У гэтых гарадах ім належалі дамы і нават цэлыя вуліцы, жыхары якіх не былі падначаленыя органам гарадскога самакіравання, выпадалі з-пад юрыдычнага кантролю горада, яго прававога статусу. Яны атрымалі назву юрыдык ці юрысдык. "Юрыдыкі, — адзначаў З.Капыскі, — становяцца, так бы мовіць, пастаянна дзеючым фактарам эканамічнага і палітычнага жыцця феадальнага горада галоўным чынам таму, што пануючы клас уключае мясцовыя рынкі, дробнатаварную вытворчасць у тыя сферы, выкарыстанне якіх садзейнічае росту яго прыбыткаў. У гэтым перш за ўсё сутнасць такой з'явы, як юрыдыкі".¹³ З.Капыскі і іншыя гісторыкі адзначаюць, што сістэма гарадскіх юрыдык не лакалізавалася толькі ў межах Усходняй Еўропы і, у прыватнасці, Вялікага княства Літоўскага. Яна была добра вядомая і заходнееўрапейскім краінам, хоць там мела свае асаблівасці.

Першыя звесткі аб юрыдыках у гарадах Беларусі змяшчаюць граматы Брэсту і адносяцца да XV ст. У далейшым яны з'явіліся і ў іншых гарадах, сталі даволі распаўсюджанай з'явай. У 1563 г. яны былі афіцыйна зацверджаны вялікім князем. З.Ю.Капыскі, які вывучаў матэрыялы аб юрыдыках, указвае, што хоць крыніцы не даюць неабходных дадзеных аб часе з'яўлення юрыдык, ёсць дастаткова падстаў лічыць XVI — першую палову XVII стст. перыядам няўхільнага росту іх у беларускіх гарадах. Прычым большасць гісторыкаў ацэньваюць юрыдыкі са станоўчага боку, бо, на іх думку, яны садзейнічалі працэсу урбанізацыі.

Аднак распаўсюджанне юрыдык мела і адмоўныя вынікі, таму што яны не толькі аслаблялі саслоўныя пазіцыі гараджан, але і супярэчылі фіскальным інтарэсам вярхоўнай улады. І калі на працягу XVI ст. яна падтрымлівала юрыдыкі, то з канца гэтага стагоддзя ўзнікла імкненне ўвесці іх у пэўныя юрыдычныя межы, якія б выключалі поўную аўтанамізацыю іх насельніцтва ў фіскальных, а потым і юрыдычных адносінах. У гістарычнай літаратуры, прысвечанай гарадам ВКЛ, у тым ліку і беларускім

гарадам, адзначаецца, што з канца XVI – пачатку XVII стст. у граматах вялікіх князёў літоўскіх усё часцей падкрэслівалася прадпісанне, якое абавязвала жыхароў юрыдык выплачваць падаткі, што спаганяліся з гарадоў, несці гарадскія павіннасці. Гэта палажэнне зацвердзіла ў якасці агульнадзяржаўнай нормы соймавая пастанова 1611 г. Яно было пацверджана і ў 1651 г., а ў 1659 г. рашэннем Сойма Рэчы Паспалітай было ўказана, каб “усе юрыдыкі былі знішчаны і перададзены пад гарадскую юрысдыкцыю”.¹⁴ Трэба зазначыць, што у ліквідацыі юрыдык былі зацікаўленыя і самі гараджане.

Феадальна-прыгонніцкая сістэма, як ужо адзначалася, ускладняла развіццё гарадскога жыцця на Беларусі, аднак працэс урбанізацыі меў аб’ектыўны характар і, нягледзячы на ўсе цяжкасці і перашкоды, роля гарадоў працягвала ўзрастаць, а іх насельніцтва павялічвалася. І гэтак павелічэнне адбывалася ў першую чаргу за кошт сялянства, якое рознымі шляхамі трапляла ў гарады. Есць падставы сцвярджаць, што вярхоўная ўлада не толькі не перашкаджала перасяленню сялян у гарады, але і заахвочвала, падтрымлівала іх, даючы пэўныя льготы адносна падаткаў і ў іншых сферах.

Не спыніўся прыток сялян у гарады і пасля ўсталявання на Беларусі фальваркава-паншчыннай гаспадаркі, юрыдычнага афармлення прыгоннага права. Тады даволі шырокае распаўсюджанне атрымала такая з’ява, як уцёкі сялян. Беглыя сяляне знаходзілі прытулак у гарадах і нават дапамогу з іх боку. Наколькі масавымі былі ўцёкі ў гарады, сведчаць шматлікія дакументы: у прыватнасці, рашэнне Сойма Рэчы Паспалітай, прынятае ў 1641 г. У ім адзначалася, што ў Вялікім княстве Літоўскім “шляхецкае саслоўе мае вялікі ўрон з-за таго, што гарады магдэбургскага права не выдаюць сялян-уцекачоў”.¹⁵

Быў і яшчэ адзін шлях, якім сяляне траплялі ў гарады – гэта перасяленні феодаламі сваіх прыгонных з мэтай павелічэння ўласных прыбыткаў. Менавіта на гэтай аснове ўзніклі юрыдыкі, аб якіх ужо гаварылася.

Насельніцтва беларусіх гарадоў папаўнялася і за кошт жыхароў іншых, галоўным чынам суседніх, дзяржаў: Польшчы, Літвы, Расіі, Украіны. Значную групу сярод гараджан складалі таксама яўрэі (у XVI ст. ад 2 да 10% гарадскога насельніцтва).¹⁶ З канца XIV ст. у беларускіх гарадах з’явіліся татары. Некаторыя гісторыкі лічаць, што ў XVI ст. на тэрыторыі ВКЛ пражывала ад 100 да 200 тыс. татар, галоўным чынам выходцаў з Залатой

Арды.¹⁷ Крыніцы ўпамінаюць і прадстаўнікоў іншых народаў, аднак у складзе гарадскога насельніцтва пераважалі беларусы (да 80 %).

Такім чынам, у папайненні гарадскога насельніцтва тады галоўную ролю адыгрывалі знешнія крыніцы. Не выключайся, безумоўна, і натуральны прырост, за лік саміх гараджан, але ён быў нязначны.

Па меры развіцця гарадоў, узмацнення іх значэння ў жыцці дзяржавы, расла і самасвядомасць гараджан, разуменне таго, што яны з'яўляюцца асобным саслоўем са сваімі інтарэсамі і правамі. Гэта знайшло адлюстраванне і ў тым найменні, якое замацавалася за жыхарамі гарадоў. Іх усё часцей пачалі называць "мяшчанамі". Такі тэрмін выкарыстоўваўся ўжо ў другой палове XVI ст. як у штодзённым жыцці, так і ў заканадаўчых актах, у тым ліку і ў Статутах ВКЛ.

Аднак гарадское саслоўе не было аднародным. У сацыяльнай структуры гарадскога насельніцтва ўжо тады вылучаліся тры групы: 1) багатыя вярхі, куды ўваходзілі буйныя купцы і цэхавыя майстры, (яны складалі не менш як 8-10%); 2) сярэдні слой (гэта асноўная колькасць рамеснікаў і гандляроў); і 3) гарадская бедната (у тым ліку і тыя, хто непасрэдна не ўваходзіў у самую гарадскую абшчыну, г.зн. плебейская частка гараджан). Паміж гэтымі групамі ці слямі існавалі глыбокія супярэчнасці, якія стваралі аб'ектыўную аснову для розных канфліктаў, сутыкненняў і нават барацьбы. Такая барацьба праходзіла перш за ўсё ўнутры самой гарадской абшчыны паміж нізамі і гарадской вярхушкай і нярэдка перарастала ў адкрытыя бунты, паўстанні. Напрыклад, буйны канфлікт на глебе сацыяльных супярэчнасцей адбыўся ў 1606 г. у Магілёве. Ён працягваўся да 1610 г. Шмат хто з гісторыкаў называе яго паўстаннем.¹⁸

Актыўнай была і агульнасаслоўная барацьба гараджан. Яна была накіравана ў першую чаргу супраць феадалаў, іх умяшання ў гарадскія справы. Менавіта ў выніку гэтай барацьбы большасць беларускіх гарадоў дабілася права на самакіраванне.

Разам з тым гараджане працягвалі змагацца і супраць "юрыдык", імкнуліся да таго, каб усе жыхары выплочвалі падаткі ў гарадскую казну, выконвалі іншыя павіннасці. Канфлікты такога характару мелі месца ў 1590 г. ў Мінску, у 1616 г. у Полацку, іншых гарадах.

З канца XVI ст. шырокі размах атрымаў сацыяльна-палітычны рух гараджан на глебе рэлігійных супярэчнасцей.

Так, пэўнае распаўсюджанне ў беларускіх гарадах атрымала рэфармацыя. Абшчыны кальвіністаў, напрыклад, існавалі ў Нясвіжы, Клецку, Полацку, Віцебску, Мінску, іншых гарадах. У 70-я гады XVI ст. іх агульная колькасць перавышала 160. Актыўна супраціўляліся гараджане і мерапрыемствам рэлігійных улад у сувязі з распаўсюджаннем на Беларусі каталіцызму і уніяцтва. Напрыклад, у Пінску антыуніяцкі рух распачаўся на наступны год пасля Брэсцкай уніі і працягваўся доўгі час. Сапраўднае паўстанне супраць уніяцтва адбылося ў 1623 г. у Віцебску. Пад час гэтага паўстання быў забіты уніяцкі архіепіскап Ісаафат Кунцэвіч, які здзекаваўся з праваслаўных. У многіх гарадах Беларусі былі створаны і т.зв. брацтвы, якія адстойвалі інтарэсы праваслаўных жыхароў.¹⁹

Як бачым, гарады Беларусі развіваліся ва ўмовах глыбокіх сацыяльных і іншых супярэчнасцей, уласцівых феадальнаму грамадству.

§2. Эканамічнае развіццё гарадоў

Узрастанню ролі гарадоў у жыцці дзяржавы і грамадства ў значнай ступені садзейнічалі поспехі ў эканамічнай сферы і, у прыватнасці, у развіцці рамяства. Гарады Беларусі па-ранейшаму выступалі ў якасці асноўных цэнтраў рамеснай вытворчасці, пры гэтым рамяство стала яшчэ больш спецыялізаваным. У сярэдзіне XVII ст., паводле падлікаў З.Ю.Капыскага, у гарадах Беларусі налічвалася каля 200 рамесных прафесій, што амаль у два разы больш, чым гэта было ў сярэдзіне XVI ст.²⁰ Гэта даволі вузкая спецыялізацыя, якая адлюстравала важныя поспехі ў развіцці гарадской рамеснай вытворчасці. Такая спецыялізацыя была характэрна для многіх відаў рамяства. Напрыклад, з прафесіі каваля да сярэдзіны XVII ст. утварылася 25 спецыяльнасцей. Асабліва шырокую дыферэнцыяцыю ў гарадах Беларусі мела гарбарнае рамяство. Тут спецыялізацыя ішла як па відах вырабаў, так і па этапах вытворчасці. У сярэдзіне XVII ст. вузкаспецыялізаваныя прафесіі складалі да 25% усіх вядомых тады рамёстваў.

У разглядаемы перыяд, як і раней, найбольш важнымі былі рамёствы, звязаныя з апрацоўкай металаў. У гэтай сферы была вядома вялікая колькасць прафесій (не менш як 25), у тым ліку кавалі, слесары, кацельшчыкі, меднікі, лудзільшчыкі, іншыя. Яны выраблялі самыя розныя патрэбныя людзям прылады працы, гаспадарчыя прадметы, зброю.

Рамеснікі збраяры. Гравюра XVI ст.

Шырокае распаўсюджанне ў гарадах і мястэчках Беларусі атрымала ў той час апрацоўка дрэва. Без вырабаў з дрэва чалавек проста не мог існаваць, весці гаспадарку. Невыпадкова гэтыя рамесныя прафесіі былі самымі шматлікімі і разнастайнымі, усяго іх налічвалася да 27.

Высокага ўзроўню развіцця дасягнулі іншыя рамёствы: ганчарная справа, ткацтва, рамёствы, звязаныя з апрацоўкай скур, вытворчасцю прадуктаў харчавання, розных напояў і г.д. Больш нагляднае ўяўленне аб рамесных спецыяльнасцях і іх відах можна атрымаць з табліцы 6, якая складзена на аснове дадзеных, змешчаных у манаграфіі З.Ю.Капыскага.

Табліца 6

**Структура
рамеснай вытворчасці ў гарадах Беларусі
ў другой палове XVI – першай палове XVII стст.**

№ п/п	Від рамеснай вытворчасці	Колькасць прафесій
1	Металаздабываючая і металаапрацоўчая вытворчасць	25
2	Выраб і рамонт зброі	16
3	Дрэваапрацоўчая вытворчасць	27
4	Гарбарная і футравая вытворчасць	25
5	Апрацоўка валакністай сыравіны і шавецкая вытворчасць	26
6	Вытворчасць прадуктаў харчавання і напояў	21
7	Апрацоўка мінеральнай сыравіны	12
8	Іншыя віды вытворчасці	7
9	Заняткі ў сферы абслугоўвання	30

Прыкладна такой была структура рамеснай вытворчасці і ў прыватнаўласніцкіх гарадах. Яна прааналізавана ў манаграфіі А.П.Грыцкевіча. Паводле яго падлікаў, у гэтых гарадах у сярэдзіне XVII ст. налічвалася 123 рамесныя прафесіі, якія даследчык разбіў на 7 груп.²¹

З.Ю.Капыскі і А.П.Грыцкевіч адзначаюць, што структура рамеснай вытворчасці залежала ў першую чаргу ад попыту на тыя ці іншыя вырабы, але пэўны ўплыў на яе фарміраванне аказвалі і іншыя фактары: наяўнасць сыравіны, зручныя гандлёвыя шляхі, традыцыі. Пры гэтым у прыватнаўласніцкіх гарадах даволі многа было рамеснікаў, якія абслугоўвалі феодалаў-уладальнікаў гарадоў, працавалі над іх заказамі.

Ганчар за працай. Гравюра XVI ст.

Неаднолькавай была і ступень канцэнтрацыі рамяства ў гарадах. Найбольш буйнымі рамеснымі цэнтрамі да сярэдзіны XVII ст. сталі Брэст, Гродна, Слуцк, Мінск, Магілёў, Пінск. Рамяство тут было прадстаўлена некалькімі дзесяткамі прафесій. У сярэдніх і дробных гарадах іх было менш.

Важную ролю ў развіцці рамеснай вытворчасці, абароне інтарэсаў рамеснікаў адыгрывалі цэхі. Першы ўпамін аб іх ёсць ў каралеўскай грамаце Мінску ад 1552 г. Дзейнічалі рамесныя цэхі і ў іншых гарадах. Усяго ёсць звесткі аб 116 цэхах у 18 гарадах Беларусі.²² Рамесныя цэхі можна падзяліць на тры віды: 1) спецыялізаваныя (у іх уваходзілі рамеснікі адной прафесіі); 2) аб'яднаныя (у іх былі рамеснікі дзвюх і больш блізкіх прафесій); 3) зборныя (уваходзілі рамеснікі розных прафесій).

Некаторыя гісторыкі (М.Уладзімірскі-Буданаў) лічылі, што цэхавая арганізацыя ў гарадах ВКЛ была з'яваю штучнаю, звязанай з нямецкім правам, занесеным сюды з Польшчы. Але такі пункт гледжання не знайшоў падтрымкі з боку большасці навукоўцаў, і яны яго адхілілі. Матэрыялы, якія вывучалі гісторыкі, дазваляюць сцвярджаць, што цэхавая арганізацыя беларускіх гарадоў мела свае карані і традыцыі. Карпарацыі рамеснікаў тут існавалі ўжо ў першай палове XVI ст. пад рознымі мясцовымі

назвамі: сотні ў Гродне, брацтвы ў Полацку, Мінску, староствы ў Магілёве, якія потым да канца XVI ст. былі заменены назвай “цэх”.

Рамесныя цэхі беларускіх гарадоў арганізоўвалі сваю дзейнасць на прынцыпах, характэрных і для гарадскіх цэхаў краін Заходняй Еўропы. Аб гэтым сведчаць іх статуты. Такія статуты мелі ўсе рамесныя цэхі. Некаторыя з іх захаваліся і да нашага часу (гісторыкам вядомыя статуты 31 цэха, па часу яны адносяцца да канца XV – першай паловы XVII стст.). Тэкст аднаго з статутаў (“Из устава цеха золотых дел мастеров, кузнецов, котельщиков, латунщиков, слесарей, часовщиков, оружейников и ножевщиков”) апублікаваны ў Хрэстаматыі па гісторыі Беларусі (Мн., 1977. – С.48), і з ім можна азнаёміцца ў працэсе самастойнай работы.

Са статутаў відаць, што ў цэхі ўваходзіла розная колькасць рамеснікаў, у некаторых з іх яна дасягала 130-150 чалавек. На чале цэхаў стаялі майстры, якія адыгрывалі вядучую ролю, былі гаспадарамі майстэрняў і дасканала валодалі прафесіяй. У якасці падручных працавалі рамеснікі, якія не прайшлі курс навучання і не мелі сваіх прылад працы (іх называлі чаляднікамі). У кожным цэху былі таксама вучні (“хлопцы”). Тэрмін іх навучання доўжыўся 3-4 гады, пасля чаго трэба было здаць спецыяльны экзамен, на які прадстаўляўся адпаведны выраб (“штука”).

У гістарычнай літаратуры адзначаецца, што хоць рамесныя цэхі ў беларускіх гарадах і аформіліся некалькі пазней, чым у заходнееўрапейскіх, у цэлым яны адыгралі станоўчую ролю ў развіцці рамеснай вытворчасці. Прычым у іх дзейнасці склаліся і пэўныя асаблівасці. Напрыклад, рамесныя цэхі беларускіх гарадоў не ведалі той строгай рэгламентацыі, якая была ў сярэдневяковых цэхах гарадоў Еўропы. Беларускія рамеснікі былі больш свабоднымі ў сваёй дзейнасці. І гэта не выпадкова, бо цэхі ў беларускіх гарадах узніклі тады, калі рамяство развівалася ўжо як таварная вытворчасць.²³

Таварна-грашовыя адносіны аказвалі прыкметны ўплыў на рамяство, і яно не толькі было цесна звязана з рынкам, але ўсё больш станавілася сферай дзейнасці скупшчыка-пасрэдніка. Гэтую ролю выконваў тады галоўным чынам купец-заказчык, нярэдка ў такой якасці выступаў і рамесны майстар. Тады ж у гарадах Беларусі ўзнікала і ўсталёўвалася даволі разгалінаваная сістэма крэдыту і ліхварства, што ўвогуле характэрна для ранніх стадыяў развіцця таварна-грашовых адносін. Ліхварскія аперацыі

ў гарадах Беларусі ў той перыяд былі даволі распаўсюджанай з'явай, што, безумоўна, аказвала ўплыў на эканамічнае становішча рамеснікаў, садзейнічала, у прыватнасці, маёмаснай дыферэнцыяцыі ў іх асяроддзі. Усё гэта выходзіла за рамкі адносін, якія складваліся ў цэхавых аб'яднаннях. Аднак магчымасці рамесных цэхаў яшчэ не былі вычарпаныя.

Узрастанне эканамічнай ролі гарадоў знайшло адлюстраванне і ў сферы гандлю. Да сярэдзіны XVII ст. выразна вызначыліся асноўныя напрамкі гандлёвых сувязей беларускіх гарадоў. Іх можна звесці да наступнага: па-першае, гандлёвая сувязь горада з вёскай; па-другое, міжгародні гандаль; па-трэцяе, удзел гарадоў у гандлі з іншымі краінамі. Безумоўна, адбываліся гандлёвыя аперацыі і ўнутры саміх гарадоў, жыхары якіх ажыццяўлялі пастаянны абмен сваімі вырабамі.

Трэба зазначыць, што калі гандлёвыя сувязі гарадоў з вёскай мелі мясцовы, лакальны характар, дык міжгародні гандаль меў больш шырокае значэнне і спрыяў фарміраванню ўнутранага рынку, але да сярэдзіны XVII ст., на думку большасці гісторыкаў, такі рынак на тэрыторыі Беларусі, як і ўсяго Княства, яшчэ не склаўся, мы можам гаварыць толькі аб яго элементах.

Важную ролю адыгрывалі і знешнія гандлёвыя сувязі беларускіх гарадоў, якія не толькі садзейнічалі пашырэнню рынку збыту тавараў, што вырабляліся мясцовымі рамеснікамі, але і забяспечвалі жыхароў Беларусі неабходнымі матэрыяламі, прадметамі хатняга ўжытку, прыладамі працы. Па меры развіцця гандлю ўдасканальваліся і формы таварнага абарачэння. Гэта асабліва тычыцца кірмашоў. Калі раней кірмашы былі вядомыя толькі буйным гарадам, дык у разглядаемы перыяд права на іх правядзенне атрымалі ўсе гарады і шмат якія з мястэчак. Практычна ва ўсіх гарадах і мястэчках дзейнічалі таргі (1-3 разы на тыдзень), а ў некаторых гарадах ажыццяўляўся штодзённы крамны гандаль. Крамы мелі як рамесныя цэхі, так і асобныя рамеснікі. Агульнай тэндэнцыяй развіцця гандлю стала ўзрастанне тых формаў яго дзейнасці, якія мелі пастаянны характар.²⁴

Трэба звярнуць увагу на тое, што ў працэсе развіцця гандлю ў гарадах Беларусі сфарміраваўся даволі шматлікі слой купецтва. Так, паводле дадзеных мытных кніг Брэста, Гродна, Віцебска за 1605 г. толькі замежнымі гандлёвымі аперацыямі тут займаліся каля 800 купцоў з 30 гарадоў Беларусі.²⁵ Шмат было і тых, хто гандляваў у межах ВКЛ. Увогуле роль купецтва да сярэдзіны

XVII ст. прыкметна ўзрасла ва ўсіх гарадах, гэта была ўжо даволі ўплывовая сіла. Прычым купцы, як і рамеснікі, мелі свае прафесійныя аб'яднанні тыпу рамесных цэхаў, якія называліся брацтвамі, ці гільдыямі. Характэрнай асаблівасцю дзейнасці купцоў стала спецыялізацыя, якая склалася ў шмат якіх гарадах. У Брэсце, Пінску, напрыклад, адны купцы прадавалі скураныя, другія – кушнерскія, трэція – футравыя, чацвёртыя – шавецкія вырабы. Былі купцы, што гандлявалі жывёлай, збожжам і г.д.²⁶

Нельга не адзначыць і той факт, што асаблівай актыўнасцю ў гандлёвай дзейнасці на Беларусі таго часу выдзяляліся яўрэі, якія пражывалі ў многіх гарадах і мястэчках. Яны прымалі актыўны ўдзел як ва ўнутраным, так і ў знешнім гандлі. Напрыклад, буйных памераў дасягнулі на рыжскім рынку таваразварот і прыбыткі магілёўскага купца Афраша Рахмаеловіча – аднаго з найбольш вядомых яўрэйскіх гандляроў ВКЛ канца XVI ст. Актыўнай гандлёва-камерцыйнай дзейнасцю займаліся яўрэі Полацка, Віцебска, Мінска, Шклова, Оршы, Копысі, Пінска. Вядомы расійскі гісторык М.Любаўскі адзначаў: “Яўрэі вялі свае гандлёвыя аперацыі кампаніямі, складалі буйныя сумы з маленькіх узносаў. Вось чаму каля мытняў жыла цэлая яўрэйская калонія. Найбольш багатыя яўрэі заключалі кантракты з казнай... Яўрэі тым былі і моцныя, што прынеслі з сабою на Літву ўменне выконваць тыя самыя функцыі, якія выконваюць цяпер банкі і акцыянерныя таварыствы”.²⁷

Было б, аднак, няправільна звесці заняткі гараджан гэтага часу толькі да рамесна-гандлёвай дзейнасці. Значнай тады была і роля сельскагаспадарчай працы. Фактычна ўсе жыхары беларускіх гарадоў і мястэчак мелі агароды, зямельныя надзелы. Падлік, які правёў З.Ю.Капыскі на аснове аналізу дадзеных аб зямельных надзелах 37 гарадоў і мястэчак, паказаў, што з 12264 уладальнікаў дамоў і сядзіб, г.зн. галоў сем'яў, пералічаных у інвентарах, ворыўнымі ўчасткамі валодалі 3129 ці 25,5% усіх галоў сем'яў. У іх карыстанні знаходзілася 2169 валок ворыўнай зямлі.²⁸

Разам з тым мы не можам сцвярджаць, як гэта рабілі некаторыя гісторыкі, аб аграрным характары гарадоў Беларусі таго часу. Сельскагаспадарчыя заняткі гараджан адыгрывалі дапаможную ролю і далёка не забяспечвалі гараджан неабходнымі для іх прадуктамі, у прыватнасці, збожжам. На думку З.Ю.Капыскага, гэта забяспечанасць складала толькі 30-35% гадавога спажывання. Трэба ўлічваць і той факт, што ў гарадах

пражывалі не толькі рамеснікі і гандляры, але і баяры, шляхта, царкоўнаслужыцелі, прадстаўнікі вялікакняжацкай адміністрацыі, асобы іншага статусу, г.зн., што сацыяльная структура гарадоў была даволі складанай, а гэта адлюстроўвалася і ў гаспадарчым жыцці іх жыхароў.

§ 3. Сістэма гарадскога самакіравання

Па меры ўзрастання эканамічнай ролі гарадоў працягвала развівацца і сістэма іх самакіравання, якая пачала складацца ў папярэднія часы. Яна, як ужо адзначалася, фарміравалася на нормах і прынцыпах магдэбургскага права, узнікшага ў XIII ст. у Заходняй Еўропе. Але на Беларусі пры арганізацыі гарадскога самакіравання ўлічваліся і мясцовыя асаблівасці, ранейшыя традыцыі. На думку многіх гісторыкаў, яшчэ да ўвядзення магдэбургскага права ў гарадах Беларусі існавала свая сістэма самакіравання, звязаная з вечавым ладам.²⁹ Чаму ж гэта сістэма была заменена? Адказваючы на пастаўленае пытанне, гісторыкі выдзялялі перш за ўсё той факт, што традыцыйная сістэма самакіравання ўжо не адпавядала дасягнутаму ўзроўню развіцця беларускіх гарадоў. Гэта разумелі і самі гараджане, якія імкнуліся пашырыць свае правы, актыўна змагаліся супраць умяшання ў іх справы феодалаў, прадстаўнікоў вялікакняжацкай ці каралеўскай адміністрацыі. “Прадастаўленне гарадам самакіравання, – адзначае З.Ю.Капыскі, – было, несумненна, прызнаннем за імі пэўнай грамадскай сілы, важнай ролі ў лёсе дзяржавы. Яно склала цэлы этап яе сацыяльна-палітычнай гісторыі.”³⁰ У развіцці гарадскога самакіравання была зацікаўлена і вярхоўная ўлада, якая зыходзіла з агульнадзяржаўных інтарэсаў, улічвала значэнне гарадоў у вырашэнні фінансава-фіскальных праблем. Агульнадзяржаўныя інтарэсы вельмі выразна сфармуляваны ў граматах Магілёву, Мазыру за 1557 г. і Віцебску за 1597 г. Першыя дзве граматы, па сутнасці, змяшчаюць ідэнтычны тэкст, у якім гаворыцца, што прадастаўленне гораду прывілеяў дапаможа “павялічыць даход казны Вялікага княства Літоўскага... Не падлягае сумненню, што дзе мяшчане бяднеюць, там змяншаюцца даходы і прыбыткі, а дзе мяшчанам забяспечаны вялікія правы і больш справядліва парадак, у такі горад зцякаюць людзі, у ім лепш жывецца, такі горад абаронены і даходы растуць”.³¹ Клопатам аб росце дабрабыту дзяржавы матывавалася прадастаўленне магдэбургскага

права Віцебску, Дзісне, Нясвіжу, іншым гарадам. У некаторых граматах выдача прывілеяў гарадам тлумачыцца жаданнем абараніць іх жыхароў ад самавольства шляхты і вялікакняжацкай адміністрацыі, на што гараджане часта скардзіліся, ці проста просьбай саміх гараджан.

Прыватнаўласніцкія гарады і мястэчкі атрымлівалі магдэбургскае права не толькі ад кіраўніцтва дзяржавы, але і ад магнатаў. Яны імкнуліся выкарыстаць гэта права ў сваіх эканамічных, так і палітычных мэтах.

Варта зазначыць, што прадастаўленне магдэбургскага права гарадам ВКЛ не з'яўлялася аднаразовым актам ці эпізодам, гэта была цэлая сістэма мерапрыемстваў, ажыццяўленне якіх пачалося ўжо ў канцы XIV ст. Прычым нормы магдэбургскага права падвяргаліся зменам з улікам мясцовых умоў, часу, агульнай палітычнай сітуацыі ў краіне, іншых фактараў.³² Асабліва актыўна праходзіла развіццё гарадскога самакіравання на аснове магдэбургскага права ў XV – першай палове XVII ст., калі гарады Беларусі, як і ўсяго ВКЛ, дасягнулі найбольшых поспехаў у сацыяльна-эканамічным развіцці. Да сярэдзіны XVII ст. вялікакняжацкія граматы на магдэбургскае права атрымалі практычна ўсе беларускія гарады і шмат якія з мястэчак. Так, у другой палове XVI – першай палове XVII ст. ужо карысталіся правам на самакіраванне Магілёў, Віцебск, Мазыр, Нясвіж, Орша, Чавусы, Мсціслаў, Чэрыкаў, Пінск, шэраг іншых гарадоў і мястэчак (гл. табліцу 7).

Табліца 7

**Гарады і мястэчкі Беларусі,
якія мелі магдэбургскае права
ў другой палове XVI – першай палове XVII ст.**

Гарады і мястэчкі	Год выдання граматы на магдэбургскае права	Гарады і мястэчкі	Год выдання граматы на магдэбургскае права
Брэст	1390	Мазыр	1577
Гродна	1391- няпоўнае 1496- поўнае	Пінск	1581
		Нясвіж	1586
Слуцк	1441	Кобрын	1589
Полацк	1498	Віцебск	1597
Мінск	1499	Друя	1618
Браслаў	1500- няпоўнае	Орша	1620
Ваўкавыск	1503	Чавусы	1634

Гарады і мястэчкі	Год выдання граматы на магдэбургскае права	Гарады і мястэчкі	Год выдання граматы на магдэбургскае права
Навагрудак	1511	Бешанковічы	1634
Слонім	1531	Мсціслаў	1636
Рэчыца	1561- няпоўнае	Ружаны	1637
Магілёў	1577	Чэрыкаў	1641

Крыніцы, якія ёсць ў распараджэнні гісторыкаў, не заўсёды даюць магчымасць дакладна ўстанавіць дату прадастаўлення гораду ці мястэчку магдэбургскага права, але ёсць ускосныя звесткі аб тым, што такое права дзейнічала не толькі ў тых з іх, якія прыведзены ў табліцы 7, але і ў іншых гарадах і мястэчках Беларусі: Бабруйску, Быхаве, Давыд-Гарадку, Копысі, Крычаве, Лідзе, Тураве.³³

Прадастаўленне гарадам права на самакіраванне значна пашырала правы гараджан як у сферы фінансавай, так і ў адміністрацыйна-судовай дзейнасці. Так, гарады, якія атрымалі магдэбургскае права, замест шматлікіх натуральных павіннасцей пачалі плаціць адзіны грашовы падатак (дарэчы, ён быў даволі значны). Напрыклад, у 1551 г. больш за 100 коп грошаў уносілі ў дзяржаўную казну такія гарады, як Брэст, Полацк, Мінск, Магілёў, Віцебск, Пінск, ад 60 да 30 коп плацілі Бабруйск, Клецк, Кобрын, Мазыр, Слонім, Слуцк, некаторыя іншыя. Самую меншую стаўку – да 30 коп. – уносілі астатнія гарады і мястэчкі.³⁴

Гарады, якія атрымалі магдэбургскае права, вызваліліся таксама ад улады і суду вялікакняжацкіх ці каралеўскіх чыноўнікаў і феодалаў. Яны стваралі свае органы – органы самакіравання – гарадскія рады або магістраты (назва “магістрат”, на думку А.Грыцкевіча, ужо ў XVII ст. выцесніла першапачатковую назву органа гарадскога самакіравання – Раду, замацавалася на ўсёй тэрыторыі Беларусі і праіснавала да канца XVIII ст.).³⁵

Гісторыкі адзначаюць, што колькасны склад гарадскіх рад у агульна-дзяржаўным маштабе не рэгуляваўся. Ён быў розным: большы ў гарадах вялікакняжацкіх, ці каралеўскіх, меншы ў прыватнаўласніцкіх (на думку А.Грыцкевіча, у апошніх колькасць сяброў рады даходзіла да 12).

Практычна ва ўсіх граматах на магдэбургскае права ў ліку тых, хто ўваходзіў у органы гарадскога самакіравання, названы

войт, лентвойт, бурмістры, радцы, лаўнікі. Але асобнае месца ў гэтай сістэме займаў войт, якому была дадзена найвышэйшая адміністрацыйная і судовая ўлада, нярэдка большая, чым гэта прадугледжвалася магдэбургскім правам. Невыпадкова некаторыя гісторыкі ўвогуле выводзяць войта за межы гарадскога самакіравання. На іх думку, ён стаяў над гарадскім самакіраваннем. Напрыклад, беларускі гісторык В. Дружыц лічыў, што войт не ўваходзіў у магістрат, а прадстаўляў сабой асобны орган улады. Сучасныя беларускія гісторыкі не падзяляюць такі пункт погляду. Разам з тым яны ўказваюць на вельмі шырокія паўнамоцтвы войта і не выключаюць таго, што ў некаторых гарадах (Віцебск, Магілёў, Брэст, іншыя) войты існавалі яшчэ да атрымання магдэбургскага права. Аднак у працэсе развіцця гарадскога самакіравання войт стаў яго неад'емнай часткай.

Аналіз грамат на магдэбургскае права сведчыць, што войт часцей за ўсё прызначаўся вялікім князем з ліку буйных феодалаў, але былі і выключэнні з гэтага правіла. У некаторых гарадах самі жыхары ці выбіралі войта са свайго асяроддзя, ці прапаноўвалі яго кандыдатуру вялікаму князю. Але ў любым выпадку войт зацвярджаўся кіраўніком дзяржавы і павінен быў прадстаўляць і абараняць інтарэсы гараджан. “Ад таго, што войтам, як правіла, быў феодал, – піша З. Капыскі, – мяняўся характар тых або іншых яго дзеянняў, але не сутнасці самой установай як пэўнага звяна гарадскога самакіравання. Войт, заступаючы на пасаду, прыносіў прысягу, прадугледжаную магдэбургскім правам. Яна абавязвала ва ўсім садзейнічаць дабрабыту горада. Зусім відавочна, што войт заставаўся часткай гарадской адміністрацыйна-палітычнай арганізацыі, а не чужой ёй уладаю.”³⁶

Што ж тычыцца лентвойта, які таксама ўпамінаецца ў крыніцах, дык гэта быў намеснік войта. Ён прызначаўся самім войтам і прыносіў яму прысягу, але гэтыя прынцыпы (прызначэнне і прысяга) на працягу другой паловы XVI – першай паловы XVII стст. не раз парушаліся і былі ў рэшце рэшт змененыя – лентвойта пачалі выбіраць гараджане.

Важную ролю ў сістэме гарадскога самакіравання адыгрывалі лаўнікі, бурмістры, радцы; у адных выпадках яны выбіраліся ці прызначаліся войтам, іншыя выбіраліся самімі гараджанамі. Асабліва значнай была іх роля пры вырашэнні судовых спраў. Тады ў гарадах фактычна дзейнічалі дзве судовыя

ўстановы: войтаўска-лаўнічная і бурмістарска-радцаўская. Аднак падзел судовай дзейнасці не азначаў поўнай аўтаноміі вышэйназваных устаноў, у прыватнасці, аўтаномнасці войтаўска-лаўнічнага суда. Паасобнае функцыянаванне двух судовоў больш прыкметнае ў буйных гарадах і менш – у малых гарадах і мястэчках. Датычылася яно ў асноўным рэалізацыі судовых прэрагатыў і кампетэнцыі. Апошнія былі больш высокімі ў войтаўска-лаўнічнага суда. У цэлым жа гэта былі часткі адной адміністрацыйна-судовай установы – гарадской рады.

Аналіз пісьмовых крыніц, праведзены гісторыкамі, дазваляе зрабіць вывад, што хоць самакіраванне знаходзілася ў руках гарадскіх вярхоў, органы і асобы, якія яго ажыццяўлялі, павінны былі ўлічваць інтарэсы ўсіх слаёў гарадскога насельніцтва. Высокую актыўнасць праяўлялі і самі гараджане, калі праходзілі выбары ў гарадскія органы. Яны не толькі імкнуліся вылучыць у гарадскую раду тых, каму давяралі, але і патрабавалі ад іх улічваць і адстойваць агульныя інтарэсы горада. Аб актыўных адносінах гараджан да выбараў сваіх прадстаўнікоў у органы гарадскога самакіравання сведчаць матэрыялы па многіх гарадах. Вядомы і факты, калі гараджане патрабавалі перавыбрання рады, замены яе складу. Так было, напрыклад, падчас паўстання 1606 года ў Магілёве.

Неабходна адзначыць, што ў развіцці гарадскога самакіравання ўжо ў XVI ст. намеціліся дзве тэндэнцыі. Першая праяўлялася ва ўзмацненні пазіцый войта, які імкнуўся адыгрываць вызначальную ролю ў гарадскім самакіраванні. Такая лінія знаходзіла падтрымку і з боку вярхоўнай улады, вялікіх князёў літоўскіх і каралёў польскіх. Яны імкнуліся замацаваць прыныцп прызначэння войта з ліку феодалаў, сумясціць з ім пасаду намесніка, старосты, ваяводы ці іншага прадстаўніка вялікакняжацкай адміністрацыі.

Другая тычылася дзейнасці гарадскіх рад, якія прымалі меры, накіраваныя на тое, каб не толькі захаваць правы і прывілеі гарадоў, але і пашырыць іх. Рады пастаянна звярталіся да вялікага князя з рознымі просьбамі, хадайнічалі аб прадастаўленні льгот па падатках, скардзіліся на незаконныя дзеянні ваявод, старост, замкавай адміністрацыі, войтаў. Улічваючы ўсё гэта, вялікія князі літоўскія і каралі польскія павінны былі неаднаразова ці пацвярджаць ранейшыя граматы, ці выдаваць гарадам новыя граматы. Паводле падлікаў З.Калыскага, Гродна за перыяд з 1496 па 1633 г.г. атрымала 40

грамат, Брэсту з 1390 па 1603 г.г. было выдадзена 14 грамат.³⁷ Прадметам пастаянных клопатаў гарадскіх рад было распаўсюджанне іх юрысдыкцый на ўсіх гараджан, ліквідацыя т.зв. юрыдык. Гарадскія рады займаліся таксама гандлёвымі справамі: устанаўлівалі цэны на хлеб, адзіныя меры продажу збожжа на рынку, ажыццяўлялі збор падаткаў, розных пабораў, загадвалі гарадскімі даходамі і зямельнымі ўчасткамі, устанаўлівалі нормы і правілы ўнутрыгарадскога жыцця, займаліся іншымі пытаннямі. Як відаць, гарадскія рады былі дзеючымі не толькі судовымі, але і адміністрацыйнымі, распарадчымі органамі.³⁸

Усе гэтыя факты трэба ўлічваць, ацэньваючы гарадское самакіраванне, яго развіццё ў другой палове XVI – першай палове XVII стст. На думку большасці навукоўцаў, самакіраванне, якое атрымалі беларускія гарады і мястэчкі, у той перыяд з'яўлялася актыўнай і важнай сілай, што супрацьстаяла феадальнаму самавольству і садзейнічала ўмацаванню саслоўных пазіцый гараджан. Прычым некаторыя гісторыкі бачылі ў гарадскім самакіраванні таго часу праяўленне дэмакратыі, народаўладдзя.

Але ёсць і іншыя ацэнкі сістэмы гарадскога самакіравання, якая склалася тады на Беларусі. Напрыклад, беларускі гісторык-правазнавец Я.Юхо ў гэтай сістэме не бачыць сапраўднага самакіравання. Яно, на яго думку, было вельмі абмежаваным. “Пад самакіраваннем” – піша ён, – мы разумеем такі парадак, пры якім мясцовае кіраўніцтва ажыццяўляецца органамі, выбіраемымі самім насельніцтвам і залежным ад яго. У вывучаемы перыяд пераважная большасць насельніцтва гарадоў Беларусі не прымала ўдзелу ў стварэнні органаў кіравання ў гарадах і не аказвала прамога ўздзеяння на іх дзейнасць”. І далей ён адзначае: “Устанаўленне войтаўска-бурмістарскай улады ў горадзе не вяло да сапраўднага самакіравання, а толькі змяняла яго формы, Замест улады і суда стараст або намесніка ўлада пераходзіла ў рукі войта, бурмістраў і радцаў. Прычым перастаюць склікацца ранейшыя агульныя сходкі жыхароў горада (веча, соймы і копы), дзе раней вырашаліся ўсе найбольш важныя справы. Таму няма падстаў судовую і адміністрацыйную ўладу войта і бурмістраў называць самакіраваннем.”³⁹

Ці можна пагадзіцца з думкаю Я.Юхо? Шмат у чым ён мае рацыю, але нельга выпускаць з-пад увагі самае галоўнае: дзякуючы магдэбургскаму праву мяшчане былі выведзены з-пад

непасрэднай улады і суда вялікакняжацкай адміністрацыі і прадстаўнікоў магнатаў, атрымалі рэальную магчымасць, няхай і не зусім дэмакратычную, ствараць свае гарадскія органы самакіравання, якія вырашалі іх справы.

Калі зрабіць агульны вывад па пытаннях, якія былі разгледжаны, то трэба адзначыць, што другая палова XVI – першая палова XVII стст. стала перыядам далейшага ўзмацнення гарадоў, узростання іх агульнай ролі ў жыцці ВКЛ. Яны выконвалі тады розныя функцыі, выступалі цэнтрамі рамяства і гандлю. Прычым гарадское рамяство набыло рысы развітай дробнатаварнай вытворчасці. Пашырыліся і гандлёвыя сувязі гарадоў, што садзейнічала разбурэнню натуральнасці, характэрнай для феадальнай гаспадаркі, развіццю рыначных адносін. Аб узросшай ролі гарадоў сведчыць і прадастаўленне ім магдэбургскага права. І тым не менш гарадское саслоўе яшчэ не стала самастойнай грамадскай сілай і не аказвала сур'ёзнага ўплыву на палітыку вярхоўнай улады. У далейшым развіццё беларускіх гарадоў ускладнілася з-за войнаў, якія пачаліся ў сярэдзіне XVII ст. і доўжыліся на працягу многіх гадоў.

Раздзел VII

РЭЛІГІЙНА-КАНФЕСІЙНАЕ СТАНОВІШЧА НА БЕЛАРУСІ.

БРЭСЦКАЯ ЦАРКОЎНАЯ УНІЯ

§ 1. Становішча праваслаўнай царквы. Распаўсюджанне каталіцтва на Беларус

Рэлігія і звязаныя з ёю канфесіі заўсёды адыгрывалі важную ролю ў жыцці людзей, развіцці грамадства і дзяржавы. Пры гэтым доўгі час рэлігія фактычна была асноўнай формай грамадскай свядомасці і панавала ва ўсіх сферах духоўнага жыцця. Вось чаму, вывучаючы гісторыю ВКЛ, мы павінны спыніцца і на пытаннях, якія тычацца рэлігійна-канфесійнага становішча на Беларусі і, у прыватнасці, высветліць ролю праваслаўнай царквы.

Праваслаўная царква, як вядома, з'яўлялася адной з асноўных хрысціянскіх канфесій. Яна пачала сваю дзейнасць на ўсходнеславянскіх землях, у тым ліку і на землях Беларусі, з часу Старажытнай Русі і ўжо тады сфармавалася яе арганізацыйная структура. На чале гэтай царквы стаяў мітрапаліт, рэзідэнцыя якога знаходзілася ў Кіеве, а ў іерархічных адносінах яна падпарадкоўвалася Канстанцінопальскаму (візантыйскаму) патрыярху. Кіеўская праваслаўная мітраполія была тады адной з найбуйнейшых у хрысціянскім свеце і ў сваю чаргу падзялялася на епархіі ці епіскапіі (у пачатку XIII ст. іх было не менш за 15). Тэрыторыя Беларусі ўваходзіла ў той час у Полацкую, Тураўскую і часткова ў Смаленскую і некаторыя іншыя епархіі.¹

Пануючае становішча за праваслаўнай царквой на беларускіх землях захавалася і ў другой палове XIII – XIV стст., калі яны ўвайшлі ў склад Вялікага княства Літоўскага. Праўда, яе арганізацыйна-іерархічная падначаленасць змянілася, таму што месцазнаходжаннем кіеўскага мітрапаліта з другой паловы XIV ст. стаў Уладзімір-на-Клязьме, а потым Масква, дзе стварыўся царкоўны цэнтр усяе Русі.

У крыніцах таго часу няма дакладных звестак аб агульнай колькасці праваслаўных цэркваў на Беларусі, але яны дзейнічалі паўсюдна, ва ўсіх гарадах і шмат якіх сельскіх населеных пунктах, абапіраючыся на даволі разгалінаваную прыходскую сістэму. Праваслаўнымі былі тады і сяляне, і гараджане, і мясцовыя князі, і баяры, і вялікія князі літоўскія. Вядома, напрыклад, што ў 1246 г. праваслаўе прыняў заснавальнік ВКЛ князь Міндоўг. Гэтай жа веры прытрымліваліся і яго пераемнікі князь Войшалк, магчыма, праваслаўнымі былі князі Трайдзень і Віцень. Ёсць падставы лічыць, што праваслаўную веру спавядалі таксама князі Гедымін і Альгерд, іх жонкі, сыны і дочкі, нейкі час спавядалі яе князі Ягайла і Вітаўт. Праваслаўная царква ў той час адыгрывала важную ролю ва ўсім жыцці ВКЛ, была часткай яго грамадска-палітычнай сістэмы. Прычым яна не толькі падтрымлівала палітыку вялікіх князёў літоўскіх, але і асвятляла сацыяльныя адносіны, якія складваліся ў дзяржаве па меры развіцця феадалізму. Трывалымі былі і эканамічныя пазіцыі праваслаўнай царквы – яна валодала значнымі землямі, залежнымі сялянамі, іншымі багаццямі.

Усё гэта пашырала магчымасці для будаўніцтва праваслаўных цэркваў у тых раёнах, дзе іх было нямнога ці яны зусім адсутнічалі, спрыяла росту царкоўных прыходаў. Так, у XIV ст. праваслаўныя цэрквы з'явіліся ў Лагойску, Слуцку, Браславе, Троках, Мазыры, Віцебску, Клецку, іншых гарадах. Буйнымі цэнтрамі духоўнасці былі таксама манастыры, створаныя праваслаўнай царквою. Да сярэдзіны XVI ст. на тэрыторыі Беларусі было заснавана каля 40 манастыроў, некаторыя з іх знаходзіліся пад асобнай апекай мітрапалітаў і ўплывовых князёў і баяраў.

Важную ролю ў духоўным і грамадскім жыцці ВКЛ адыгрывалі метрапаліты. Пры гэтым вялікія князі літоўскія дабіваліся стварэння сваёй, незалежнай ад Масквы, мітраполіі і пасля вырашэння гэтага пытання, пачынаючы з другой паловы XV ст., мітрапалітамі ў ВКЛ пачалі выбірацца, як правіла, выхадцы з беларускіх земель.

Неабходна зазначыць, што даволі шырокай была і юрысдыкцыя праваслаўнай царквы ў ВКЛ, замацаваная ў шэрагу прававых актаў, у прыватнасці, у зводзе вядомым як “Свиток Ярослава” (ён быў складзены ў пачатку XV ст.). Гэты звод, акрамя ўсяго іншага, вызначаў і адносіны праваслаўнай царквы са свецкаю ўладаю, якая абапіралася на праваслаўных іерархаў пры вырашэнні дзяржаўных спраў. Вядома, што прадстаўнікі

праваслаўнай царквы з ліку вышэйшага духавенства ўваходзілі ў княжацкія рады, удзельнічалі ў з'ездах мясцовай феадальнай знаці, падпісвалі адпаведныя дакументы. У юрысдыкцыю праваслаўнай царквы ўваходзілі і некаторыя судовыя-прававыя справы, звязаныя з парушэннем царкоўных канонаў, нормаў сямейна-шлюбных адносін і маралі. Іншымі словамі, пазіцыі праваслаўнай царквы ў ВКЛ з моманту яго ўтварэння былі трывалымі, і яна тады выступала ў якасці адзінай цэнтралізаванай арганізацыі, прызнанай і падтрымліваемай дзяржаўнай уладаю. І так працягвалася да таго часу, пакуль тут не з'явілася каталіцкая царква.²

Каталіцкая царква, як вядома, арганізацыйна аформілася пасля расколу хрысціянства ў XI ст., і яе галава – Рымскі Папа, рэзідэнцыя якога знаходзілася ў Ватыкане, рабіў усё, каб яе пашырыць уплыў ва ўсіх краінах, у тым ліку і ў тых, дзе ўжо дзейнічала праваслаўная царква. Так, у распаўсюджэнні гісторыкаў маюцца факты, якія сведчаць, што першыя спробы распаўсюдзіць каталіцкую веру на беларускіх землях былі распачатыя ўжо ў XI ст. яшчэ да афіцыйнага расколу хрысціянства. Гэтым займаўся ў Тураве Калабжэгскі епіскап Рэйнбернг, які прыехаў разам з дачкою польскага караля Баляслава, з якой жаніўся князь Святаполк. Гісторыкі не выключаюць, што ў гэты час у Тураве ўзнікла каталіцкая царкоўная кафедра, пазней яна прыгавдаецца ў Кіева-Пячэрскім пацерыку пад 1105 г. С.Тарасаў адзначае, што ўжо тады рымская царква разгарнула актыўную дзейнасць па пашырэнні свайго ўплыву на славянскія землі. Толькі за перыяд з 960 па 1000 гг. Кіеў наведала шэсць місій, арганізаваных гэтай царквой.³

Яшчэ больш актывізавалася дзейнасць па распаўсюджанні каталіцтва ва Усходняй Еўропе з пачатку XIII ст. Тады насадзіць каталіцызм на беларускіх землях імкнуліся самыя разнастайныя сілы – Лівонскі ордэн, Ржскае архіепіскапства, Польскае каралеўства і, безумоўна, сам Ватыкан. І, трэба сказаць, што іх дзейнасць не была безвыніковай. Каталіцкія місіянеры з'явіліся не толькі на тэрыторыі Літвы, але і на Беларусі і, у прыватнасці, у Новагародскім княстве. У сярэдзіне XIII ст. (у 1252 ці 1253 г.) па палітычных матывах каталіцкую веру прыняў князь Міндоўг, і тады ж у Новагародку быў адчынены каталіцкі касцёл. У пачатку XIV ст. групы католікаў з'явіліся ў Полацку, а пры Гедыміне ў ВКЛ разгарнулі дзейнасць запрошаныя ім каталіцкія манахі з дамініканскага і францысканскага ордэнаў. Ёсць

пэўныя звесткі аб тым, што князь Гедымін нават абяцаў Ватыкану хрысціць усё насельніцтва княства па каталіцкім абрадзе. Аб гэтым сведчыць яго пасланне рымскаму папу Іаану XXII ад 1 чэрвеня 1324 г. Як лічыць М.Ермаловіч, тады гаворка ішла не толькі аб хрышчэнні язычнікаў, якіх было шмат у Літве, але і аб перахрышчэнні праваслаўных у католікаў.⁴ У адказ на пасланне Гедыміна рымскі папа накіраваў у ВКЛ сваіх прадстаўнікоў, аднак хрышчэнне насельніцтва так і не адбылося. Яно сарвалася не толькі таму, што супраць яго выступілі жамойты, але і ў выніку пазіцыі праваслаўных, якая, на думку М.Ермаловіча, была галоўнай прычынай, бо праваслаўныя складалі ў краіне большасць, і Гедымін не мог з гэтым не лічыцца.⁵

У гістарычнай літаратуры апошніх гадоў з'явіліся звесткі аб тым, што Гедымін спрабаваў хрысціць насельніцтва Літвы па каталіцкім абрадзе і ў пачатку 40-х гадоў XIV ст. На гэты раз ён нібыта звязаўся з Чэхіяй, якая і накіравала ў ВКЛ ксяндзоў. Але і на гэты раз хрышчэння не адбылося. Дзейнасць каталіцкіх святароў была сарвана з-за смерці Гедыміна (ён быў атручаны). Як адзначаецца ў адной з чэшскіх хронік, "свае парадзіўшыся, самога князя атрутаю атруцілі".⁶

Як бачым, ужо на першых этапах фарміравання ВКЛ з розных бакоў на яго ажыццяўляўся моцны ўціск з тым, каб насадзіць тут каталіцызм. З гэтымі мэтамі выкарыстоўваліся розныя сродкі, у тым ліку і дзеянні крыжаносцаў, каталіцкіх місіянераў, спецыяльных папскіх пасланнікаў, абяцання дапамогі і нават падкуп правіцеляў. Тым не менш новая рэлігія тады не была прынята ні феадальным класам, ні простымі жыхарамі ВКЛ, і Княства ў другой палове XIII – XIV стст. заставалася ў асноўным праваслаўнай хрысціянскай дзяржавай, праўда, значная частка насельніцтва этнічна літоўскіх зямель па-ранейшаму прытрымлівалася язычніцкіх вераванняў. Прычым у ВКЛ панавала ў той час атмасфера верацярпімасці, што знаходзіла адлюстраванне і ў дзейнасці яго князеў як у адносінах да хрысціян, так і да язычнікаў. Вельмі яскрава гэту верацярпімасць выразіў Гедымін: Ён казаў: "Няхай хрысціяне шануюць бога свайго па-свойму, рускія па-свойму, палякі па-свойму, а мы шануем бога па-нашаму звычай".⁷

Рэлігійнае становішча ў ВКЛ, у тым ліку і на беларускіх землях, пачала ўскладняцца пасля Крэўскай уніі. Гэтая ўнія з'явілася своеасаблівай мяжой у гісторыі распаўсюджвання каталіцызму на тэрыторыі ВКЛ, усіх яго частак. Не будзе перабольш-

шаннем сказаць, што Польшча, за спінай якой стаяў Ватыкан, аддала Ягайлу каралеўскую карону менавіта ў абмен на акаталічванне зямель ВКЛ, умацаванне свайго ўплыву ў гэтым рэгіёне. Пасля Крэўскай уніі падтрымліваць каталіцкую царкву пачала сама вяроўная ўлада, і яна заняла прывілеяванае становішча, пачала набываць характар дзяржаўнай рэлігіі.

Аб тым, як адбывалася акаталічванне насельніцтва ВКЛ пасля Крэўскай уніі, сведчаць шматлікія крыніцы. Іх аналіз паказвае, што найбольш шырокі размах гэтая акцыя набыла на ўласна літоўскіх землях, дзе панавала язычніцтва. Хрышчэнне па каталіцкім абрадзе тут пачалося ўжо ў 1387 г., прычым яно мела гвалтоўны характар. У тым жа 1387 г. Ягайла абавязаў усіх жыхароў ВКЛ перайсці ў каталіцтва і забараніў ім шлюбы з праваслаўнымі. Некалькі пазней быў выдадзены прывілей, які абавязваў перахрысціць у каталіцтва ўсіх праваслаўных, што парадніліся з католікамі. У адпаведнасці з граматай Ягайлы ад 20 лютага 1387 г. феадальная значаць каталіцкага веравызнання, якая была ў большасці літоўскага паходжання, атрымлівала неабмежаваныя правы валодання і распараджэння сваімі вотчынамі, а таксама вызвалялася ад выканання шэрагу дзяржаўных павіннасцей. На праваслаўных феадалаў, што вялі сваю радаслоўную з усходнеславянскіх зямель, гэтыя правы не распаўсюджваліся.⁸ Новыя прывілеі феадалы-католікі атрымалі і ў 1413 г., калі былі выдадзены дакументы Гарадзельскага з'езда.

Пры падтрымцы вяроўнай улады пачала стварацца і арганізацыйная структура каталіцкай царквы ў ВКЛ. Так, прывілеем Ягайлы ад 17 лютага 1387 г. была заснавана Віленская каталіцкая епархія (біскупства), якая ахапіла амаль усю тэрыторыю Беларусі. Частка беларускіх зямель увайшла ў Луцкае біскупства, у межах ВКЛ дзейнічалі таксама Жмудская і Кіеўская каталіцкія епархіі, усе яны непасрэдна падначальваліся прымасу польскай каталіцкай царквы. Трэба зазначыць, што найвышэйшая іерархія каталіцкай царквы ВКЛ фарміравалася ў асноўным з прадстаўнікоў літоўскай значаці магнацкага паходжання і адыгрывала значную ролю ва ўсіх дзяржаўных справах. Напрыклад, Віленскі каталіцкі епіскап уваходзіў у паны-раду, якая дзейнічала пры вялікім князі.

Шырокі размах набыло будаўніцтва каталіцкіх касцёлаў. Так, ужо ў канцы XIV ст. у ВКЛ існавала 12 касцёлаў, у тым ліку 6 на Беларусі, да 1430 г. іх колькасць узрасла да 27 (на Беларусі – да 12), а ў сярэдзіне XVI ст. на тэрыторыі княства дзейнічала

ўжо 259 касцёлаў, з іх 170 знаходзілася на беларускіх землях.⁹ Большасць каталіцкіх касцёлаў размяшчалася на захадзе і паўночным захадзе Беларусі, тэрыторыях памежных з Літвой і Польшчай (амаль 90% ад агульнай колькасці). Ва ўсходніх раёнах Беларусі іх амаль не было. Напрыклад, у Аршанскім, Магілёўскім і Мсціслаўскім павятах да пачатку XVII ст. не было ніводнага касцёла і толькі па адным мелася ў Віцебску, Полацку, Абольцах, Слуцку. Большая частка касцёлаў размяшчалася на захад ад лініі Браслаў-Паставы-Вілейка-Мінск-Нясвіж-Пінск. Гісторыкі адзначаюць, “што сфармаваная ў сярэдзіне XVII ст. парафіяльная сетка на паўночна-заходнім абшары Беларусі ў асноўным адпавядала патрэбам рыма-каталіцкага касцёлу. Праўда, і пазней яна ўдасканальвалася шляхам стварэння адных і ліквідацыі іншых парафій, але іх агульная колькасць заставалася на дзіва стабільнай: у 1781 г. тут функцыянавала агулам 167 парафій, г.зн., толькі на 2 больш, чым у 1669 г.”¹⁰ Што ж тычыцца паўднёва-усходніх зямель Беларусі, тут сетка каталіцкіх парафій да пачатку 80-х гадоў XVIII ст. істотна пашырылася.

З канца XIV ст. на Беларусі і ў Літве пачалі ўзнікаць і каталіцкія манахскія ордэны, непасрэдна падначаленыя Рымскай курыі і незалежныя ад мясцовых епіскапаў. Гэта былі ў асноўным т.зв. “жабрацкія” ордэны францысканцаў, аўгустыян, бернардынаў. Яны былі заснаваныя ў Лідзе (1397 г.), Старых Ашмянах (у 90-я гады XIV ст.), Пінску (першая чвэрць XV ст., дарэчы гэта быў адзін з найбуйнейшых манастыроў), Быстрыцы (1390 г.), Брэсце (у пачатку XV ст.), Полацку (1498 г.). Хутка расла і зямельная ўласнасць каталіцкай царквы, галоўным чынам за кошт вялікакняжацкіх падараванняў. Так, самым буйным зямельным уласнікам у ВКЛ стала Віленскае епіскапства; ужо ў 1387 г. Ягайла перадаў яму некалькі ўладанняў з 50 – 60 вёскамі, дзе налічвалася 600 “дымоў” (акрамя гэтага, 50 “дымоў” знаходзілася ў Вільні). Усе гэтыя ўладанні займалі тэрыторыю на 90 кв км. На Беларусі епіскапству належала 11-15 вёсак са 160 сялянскімі дварамі, што складала каля 25% вёсак і 27% двароў ад іх агульнай колькасці. Зямельныя ўладанні Віленскага епіскапства працягвалі павялічвацца і ў наступныя гады ў выніку новых падараванняў Ягайлы, а таксама яго пераемніка Вітаўта. Толькі ў 1399 г. епіскапства атрымала ад Вітаўта Стрэшынскую воласць (цяпер Жлобінскі р-н) з 10 вёскамі і 100 “дымамі”, у 1430 г. Вітаўт падараваў яму Ігуменскую воласць з 15-20 вёскамі і 350 дымамі. Усяго ж за гады свайго княжання Вітаўт падараваў Вілен-

скаму епіскапству 50 вёсак, у якіх налічвалася каля 600 сялянскіх двароў.¹¹ Неабходна зазначыць, што Віленскае епіскапства па прывілею Ягайлы ад 22 лютага 1387 г. атрымала поўны фіскальны і юрыдычны імунітэт у сваіх уладаннях, у 1430 г. гэты імунітэт распаўсюджваўся і на тыя ўладанні, якія могуць з'явіцца ў будучым. Але Віленскае епіскапства атрымлівала землі не толькі ад вялікіх князёў літоўскіх, іх даравалі яму і буйныя феадальныя (Гаштольды, Неміровічы і інш.), займалася яно і купляй новых зямель. Паводле падлікаў гісторыка Е.Ахманьскага, у сярэдзіне XVI ст. ва ўладаннях Віленскага епіскапства знаходзілася 300 вёсак і 16 мястэчак з 6 тыс. сялянскіх дамоў, у якіх пражывала каля 40 тыс. чалавек ці 1,5% насельніцтва дзяржавы.¹²

Такім чынам, за доволі кароткі тэрмін пасля Крэўскай уніі каталіцкая царква, дзякуючы падтрымцы вярхоўнай улады, істотна ўмацавала свае пазіцыі ў ВКЛ, асабліва на этнічна літоўскіх і прымыкаючых да іх усходнеславянскіх землях. Яна стала ўплывовай канфесіяй, дзейнасць якой ускладніла ўсё грамадска-палітычнае жыццё Княства і непасрэдна закранула інтарэсы праваслаўных.

Якія ж былі адносіны да праваслаўнай царквы ў Княстве пасля Крэўскай уніі, актывізацыі дзейнасці каталікоў? Гэта пытанне ў гістарычнай літаратуры асвятляецца па-рознаму, але многія сучасныя навукоўцы адзначаюць, што рэзкіх змен у становішчы праваслаўнай царквы ў ВКЛ і, у прыватнасці, на Беларусі не адбылося амаль на працягу ўсяго XV і першай палове XVI стст. Асноўная частка насельніцтва Беларусі па-ранейшаму прытрымлівалася праваслаўнага веравызнання. Каталіцкае насельніцтва складала ў той час значна меншы працэнт і пражывала ў асноўным у заходніх раёнах Беларусі – у шырокай зоне беларуска-літоўскага памежжа.¹³

Захаваўся ў асноўным і арганізацыйна-тэрытарыяльны падзел праваслаўнай царквы. У Вялікім княстве Літоўскім дзейнічалі тыя ж епархіі, якія з'явіліся яшчэ ў час Старажытнай Русі. Прычым праваслаўная царква і ў ВКЛ, і ў Маскоўскай Русі выступала як адзіная арганізацыя, якая дзейнічала ў рамках Кіеўскай мітраполіі. Але такое становішча не задавальняла кіруючыя колы ВКЛ і яны сталі дабівацца ўтварэння на тэрыторыі Княства самастойнай мітраполіі, незалежнай ад Масквы. Пытанне аб гэтым неаднаразова ставілася вялікімі князямі літоўскімі яшчэ з часу Віценья, і ёсць пэўныя падставы сцвярджаць, што літоўская праваслаўная мітраполія была заснавана

ў 1316 ці 1317 гг. (такой думкі прытрымліваўся вядомы царкоўны гісторык Е.Галубінскі), праўда, імя першага мітрапаліта ВКЛ не захавалася, магчыма гэта быў Феафан. У далейшым барацьбу за захаванне такой, незалежнай ад Масквы, праваслаўнай мітраполіі, актыўна падтрымлівалі вялікія князі Альгерд, Ягайла і Вітаўт. Канчаткова раскол рускай праваслаўнай царквы на дзве мітраполіі – Маскоўскую і Літоўскую (Літоўска-Новагародскую) адбыўся ў сярэдзіне XV ст., і быў ён паскораны і замацаваны Маскоўскім царкоўным саборам, на якім у 1459 г. было прынята рашэнне аб стварэнні сваёй аўтакефальнай царквы.¹⁴ Неабходна зазначыць, што вялікакняжацкая ўлада звяла да мінімуму і залежнасць мясцовай праваслаўнай царквы ад Канстанцінопальскага патрыярха, актыўна ўмешвалася ў выбары мітрапаліта і ўвогуле ў справы праваслаўнай царквы. У XV – XVI стст. у праваслаўнай царквы ВКЛ існавала наступная іерархічна-тэрытарыяльная арганізацыя: 1) Кіеўская мітраполія (кіраваў сам мітрапаліт), куды ўваходзілі землі Віленскага, Троцкага, Новагародскага і Кіеўскага ваяводстваў, г.зн. большая частка Беларусі, Украіны і Літвы; 2) Полацкая епархія на чале з архіепіскапам, у якую ўваходзілі тэрыторыі Полацкага, Віцебскага і Мсціслаўскага ваяводстваў, праваслаўнае насельніцтва Рыгі; 3) Тураўская і Пінская епархіі; 4) Уладзімірска-Брэсцкая епархія (частка Валынскага ваяводства, Брэсцкае ваяводства, Падляшша). Існавалі таксама Смаленская, Чарнігаўская, Луцка-Астрожская епархіі і тры епархіі, якія належалі Галіцыі (Галіцкая, Холмская, Перамышльская).¹⁵ Гісторыкі адзначаюць, што калі ў XIV – XV стст. сярод іерархаў праваслаўнай царквы значную ўдзельную вагу складалі грэкі ці балгары, дык у XVI ст. мітрапалітамі і епіскапамі становяцца мясцовыя ўрадженцы, якія паводле паходжання былі феадаламі беларускіх і ўкраінскіх зямель. Рэзідэнцыямі мітрапаліта праваслаўнай царквы ВКЛ былі розныя гарады – Новагародак, Мінск, радзей Вільня ці Кіеў.¹⁶

Істотна не змянілася пасля Крэўскай уніі і колькасць праваслаўных цэркваў і манастыроў на тэрыторыі Беларусі, як і ўсяго ВКЛ. Праўда, у 1481 г. была прынята пастанова, паводле якой забаранялася будаўніцтва новых праваслаўных храмаў на тэрыторыі Вялікага княства. Адмаўлялася і перадача зямель праваслаўным цэрквам і манастырам у якасці падараванняў ці завяшчанняў. Аднак (і гэта таксама варта зазначыць) дадзеная пастанова не выконвалася, дакладней, яе абыходзілі. Аб гэтым сведчаць факты. Напрыклад, пры Жыгімонце Старым ў

Княстве з'явілася каля 90 праваслаўных храмаў, яны дзейнічалі ва ўсіх гарадах, многіх мястэчках, буйных вёсках, іх было больш, чым каталіцкіх цэркваў.¹⁷ Як піша А.П.Грыцкевіч, яшчэ нямецкі дыпламат В.Герберштэйн у 1517 г. у час наведвання ВКЛ адзначаў перавагу праваслаўных цэркваў над касцёламі ў Вільні. У Новагародку на 1 касцёл прыходзілася 10 цэркваў, у Полацкім і Віцебскім паветах было толькі па адным касцёле, а ўсходнія раёны Беларусі (Магілёўшчына, Мсціслаўшчына, Аршаншчына) не мелі каталіцкіх культавых збудаванняў да пачатку XVII ст.¹⁸ Не перапынілася і будаўніцтва праваслаўных манастыроў. У канцы XIII – сярэдзіне XVI стст. на тэрыторыі Беларусі было заснавана, як мы ўжо адзначалі, каля 40 новых праваслаўных манастыроў.¹⁹ На думку гісторыкаў, абмежаванні па будаўніцтве праваслаўных цэркваў і манастыроў дзейнічалі ў асноўным на тэрыторыі этнічнай Літвы і прыгранічных з ёю беларускіх землях, асабліва ў першай трэці XV ст. у перыяд умацавання пазіцый каталіцкай царквы.

Працягваліся і зямельныя падараванні праваслаўным установам. Паводле падлікаў А.П.Грыцкевіча, на працягу XIV – XVI стст. (да 1569 г.) у актавых дакументах ВКЛ зафіксавана 76 даравальных грамат.²⁰ Аднак памеры і колькасць зямельных падараванняў праваслаўнай царкве былі нязначнымі, яны істотна ўступалі тым падараванням, якія атрымлівала ад вярхоўнай улады і феадалаў каталіцкая царква.

Нельга не адзначыць і той факт, што праваслаўную царкву працягвала падтрымліваць большасць феадалаў усходнеславянскіх зямель. У 1518 г., напрыклад, на Беларусі праваслаўныя феадалы складалі 78,5%, на ўсходзе і поўдні Беларусі – больш за 90%.²¹ Праваслаўныя пераважалі і сярод простага люду – гараджан, сялян. Дзяржаўная ўлада не магла гэтага не ўлічваць і, каб паслабіць антыкаталіцкія настроі, на працягу XV – XVI стст. імкнулася ўраўняць у правах праваслаўных і католікаў, ліквідаваць тыя абмежаванні, якія былі прынятыя ў канцы XIV – пачатку XV стст., адразу пасля падпісання Крэўскай уніі. Так, граматамі 1432 і 1434 гг., выдадзенымі Уладзіславам у час грамадзянскай вайны ў ВКЛ, былі пашыраны правы праваслаўных землеўладальнікаў. У 1457 г. Казімір падпісаў дакумент аб роўнасці з палякамі многіх праваслаўных саслоўяў, ім усім дараваліся “права тые, зволенства, твердости, яко ж имеют прелаты, княжаты, рытеры, шляхичы, бояре, месцичы Коруны Польское”.²² У 1499 г. Аляксандр Казіміравіч пацвердзіў

“Свитак Яраслава”, што змяшчаў вольнасці і юрыдычныя прэрагацывы ўсходняй царквы. Правы і прывілеі “царкоўныя як лацінскага, так і грэцкага абрадаў” замацаваны былі Статутам 1529 г. Раўнапраўны падыход да абедзвюх канфесій адлюстроўваўся і ў другім Статуце ВКЛ, выдадзеным у 1566 г. Канчаткова праваслаўныя князі і баяры ўраўняліся ў правах з католікамі ў 1563 г. граматай Жыгімонта-Аўгуста.

Як бачым, і пасля Крэўскай уніі, асабліва ў другой палове XV – першай палове XVI стст., вялікія князі літоўскія ў рэлігійных пытаннях павінны былі дзейнічаць асцярожна і ўлічваць не толькі інтарэсы католікаў, але і праваслаўных. Тады рэлігійная палітыка ў ВКЛ была талерантнай, цяргімай і яе прытрымліваліся многія вялікія князі, зыходзячы з формулы, якую выказаў яшчэ Вітаўт: “Каторы б русін... хацеў бы па сваёй волі хрысціцца, няхай хрысціцца, а каторы б не схацеў, хай будзе ў сваёй веры.”²³

Такім чынам, хоць праваслаўная царква ўсё яшчэ працягвала адыгрываць важную ролю ў духоўным жыцці ВКЛ і нават атрымала самастойнасць у арганізацыйна-іерархічных адносінах, яе агульны ўплыў пачаў аслабляцца па меры распаўсюджання каталіцызму. У гэтым распаўсюджанні былі зацікаўленыя, як мы ўжо адзначалі, пэўныя палітычныя і рэлігійныя сілы як у самім ВКЛ, так і за яго межамі. Практычна ўсе гісторыкі ўказваюць, што асабліваю актыўнасць у гэтай справе праявіў Ватыкан. Ён, як вядома, быў асноўным ідэалагічным і арганізацыйным цэнтрам каталіцкага свету і выкарыстоўваў любыя сродкі для пашырэння свайго ўплыву не толькі ў Заходняй, Цэнтральнай, але і Усходняй Еўропе, і ў гэтых адносінах вялікая ўвага адводзілася ВКЛ – новай дзяржаве, што з’явілася ў рэгіёне.

Не без удзелу Ватыкана была падрыхтавана Крэўская унія, якая стала, як ужо адзначалася, своеасаблівай мяжой у распаўсюджанні каталіцтва на тэрыторыі ВКЛ. Значную актыўнасць праявіў Ватыкан пры заключэнні Люблінскай уніі. Пасля Люблінскай уніі і ўтварэння Рэчы Паспалітай, па сутнасці, пачаўся новы этап у гісторыі распаўсюджання каталіцызму на Беларусі. Прычым змянілася сама палітыка, звязаная з гэтым распаўсюджаннем. Калі раней галоўным клопам Ватыкана і яго прыхільнікаў было ўсталяванне каталіцкай царквы на тэрыторыі ВКЛ, у тым ліку і на яго ўсходнеславянскіх землях, дык цяпер, калі склаліся новыя дзяржаўна-палітычныя ўмовы, пачалася

сапраўдная каталіцкая экспансія, мэтай якой стаў канчатковы падрыў пазіцый праваслаўнай царквы на Беларусі і Украіне. Больш за тое, ужо тады выношваліся планы акаталічвання Рускай дзяржавы, з тым, каб уцягнуць і яе ў сферу палітычнага і ідэалагічнага ўплыву Ватыкана, а плацдармам павінна была стаць тэрыторыя ВКЛ.²⁴

З утварэннем Рэчы Паспалітай, на землях Беларусі, як і іншых частках ВКЛ, актывізавалі сваю дзейнасць не толькі каталіцкія святары, але і шматлікія манаскія ордэны, непасрэдна падначаленыя Рымскай курыі. Найбольш важную ролю ў ажыццяўленні сваіх планаў Ватыкан адводзіў ордэну езуітаў. Хоць езуіты заявіліся на тэрыторыі ВКЛ пазней іншых ордэнаў (першая, невялікая група езуітаў у колькасці 13 чалавек – “чортава семя”, як назваў іх С.Будны, з’явілася ў Вільні ў другой палове 60-х г. XVI стст.), ім удалося дабіцца найбольшых поспехаў. Пры гэтым кіраўніцтва ордэна асабліваю ўвагу надавала Беларусі. На падліках Я.Мараша, на працягу XVII – XVIII стст. езуіты стварылі 153 апорныя пункты ў ВКЛ, з іх больш паловы (79) знаходзілася на тэрыторыі Беларусі. У разглядаемы перыяд тут дзейнічала пяць езуіцкіх калегій: Полацкая (1582), Нясвіжская (1584), Аршанская (1612), Брэсцкая (1623), Пінская (1638), некалькі пазней былі створаны Мінская калегія (1657), Гродзенская (1664), Віцебская (1682) і інш. Услед за езуітамі актывізавалі сваю дзейнасць і іншыя каталіцкія манаскія ордэны, усяго на працягу XVI – XVIII стст. на тэрыторыі Беларусі было заснавана 18 мужчынскіх і 7 жаночых манашскіх ордэнаў. Працягваўся таксама рост каталіцкіх плябаній, каталіцкіх касцёлаў. У сярэдзіне XVIII ст. на Беларусі дзейнічалі 164 каталіцкія плябаніі.²⁵ Быў праведзены і яшчэ шэраг мерапрыемстваў арганізацыйнага, эканамічнага і ідэалагічнага характару, накіраваных на далейшае ўмацаванне пазіцый каталіцкай царквы, акаталічванне насельніцтва ВКЛ.²⁶

Усё гэта прывяло да рэзкага абвастрэння рэлігійных супярэчнасцяў у Княстве. У ВКЛ, асабліва на яго “рускіх” землях, разгарнулася адкрытая барацьба паміж дзвюма асноўнымі канфесіямі – праваслаўнай і каталіцкай, у якую былі ўцягнуты не толькі царкоўнікі, рэлігійныя дзеячы, але і прадстаўнікі феадальнага класа, іншых слаёў насельніцтва. Фактарам, які яшчэ больш ускладніў рэлігійную сітуацыю ў краіне стаў рэфармацыйны рух, які прывёў да з’яўлення ў ВКЛ, у тым ліку і на Беларусі, яшчэ адной канфесіі – пратэстанцкай.

§ 2. Рэфармацыйны рух на Беларусі, яго ўплыў на рэлігійна-канфесійнае становішча

Рэфармацыйны рух пакінуў глыбокі след ў гістарычным развіцці ўсіх еўрапейскіх краін. Гэта быў самы масавы сацыяльна-палітычны рух XVI ст., накіраваны супраць рымска-каталіцкай царквы, якую ўзначальваў Ватыкан. Прычым яго ўдзельнікі патрабавалі не толькі секулярызацыі яе зямельных уладанняў, ліквідацыі засілля ў духоўным жыцці сваіх краін, але і стварэння новай, больш простага, блізкай народу царквы. Такая царква і ўзнікла ў многіх краінах Еўропы на аснове пратэстантызму, які быў прадстаўлены дзвюма асноўнымі плынямі – лютэранствам і кальвінізмам.

Узнікшы ў краінах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы ў першай палове XVI ст., Рэфармацыя перакінулася потым і на тэрыторыю Вялікага княства Літоўскага, у тым ліку і на беларускія землі. Тут таксама склаліся пэўныя сацыяльна-эканамічныя і ідэалагічныя перадумовы для ўзнікнення рэфармацыйнага руху. Глебу для гэтага руху стварылі тыя змены, якія адбыліся ў эканоміцы, сацыяльных адносінах, грамадска-палітычным і культурным жыцці ВКЛ, а яго вытокі – у крызісе каталіцкай, а таксама і праваслаўнай царквы, распаўсюджанні ў краіне рэнесансава-гуманістычных, рацыяналістычных ідэй, вальнадумства, якія выходзілі за межы сярэднявёковай схаластыкі і ўвогуле хрысціянскай ідэалогіі, падрывалі іх.

Узнікненню рэфармацыйнага руху спрыяла і пашырэнне міжнародных сувязей ВКЛ. Такія сувязі яно мела з многімі еўрапейскімі краінамі, у тым ліку і з тымі, дзе нарадзілася Рэфармацыя. Гісторыкі адзначаюць, што распаўсюджанню рэфармацыйных ідэй у Княстве ў значнай ступені садзейнічала моладзь, якая пабывала за мяжой, вучылася ў еўрапейскіх універсітэтах ці знаходзілася пры еўрапейскіх каралеўскіх дварах. Пэўны ўплыў на ўзнікненне рэфармацыйнага руху на Беларусі аказалі таксама і перадавыя ідэі, якія зарадзіліся ў Расіі. У гэтых адносінах перш за ўсё трэба вылучыць дзейнасць выдатнага рускага вальнадумца, рацыяналіста Феадосія Касога (ён уцёк на Беларусь ў 1555 г.). Ф.Касы выказаў цэлы шэраг палажэнняў, якія падтрымлівалі, развівалі і беларускія рэфарматыры левай плыні. Так, ён выступаў супраць іконашанавання, неабходнасці цэркваў, лічыў непатрэбным малітвы і малебны, называў папоў ілжывымі настаўнікамі, заклікаў непадпарадкоўвацца

свецкім і царкоўным уладам, асуджаў войны, адмаўляў стварэнне свету і ўсяго жывога, абвяшчаючы “самабыццйнасць”, г.зн. яго вечнае існаванне. Казанні Феадосія Касога, на думку гісторыкаў, мелі вялікі поспех на Беларусі. Аб чым сведчылі і сучаснікі. Адзін з апанентаў левых у пратэстантызме нейкі мамах Зінові Отэнскі пісаў: “И ужо восток весь разврати Бехметом, Запад же Мартином немчином, Литву же Косым.”²⁷

Такім чынам, узнікненне Рэфармацыі на Беларусі мы павінны разглядаць у рэчышчы агульнаеўрапейскіх з’яў і працэсаў.

Разам з тым Рэфармацыя на Беларусі мела асаблівасці, якія тыпалагічна адасаблялі яе ад іншых рэгіёнаў Еўропы. Яна ўзнікла на базе пануючых феадальных адносін пры слабым развіцці капіталістычных элементаў. Менавіта таму найбольшую актыўнасць ў ёй праявілі не буржуазныя слаі з т.зв. трэцяга саслоўя, а выхадцы феадальнай знаці і шляхты. Гісторыкі адзначаюць, што з дапамогай пратэстантызму яны хацелі не толькі ўмацаваць свае палітычныя і эканамічныя пазіцыі, але і захаваць адасобленасць ВКЛ ад каталіцкай Польшчы, прадухіліць умяшанне ў справы Княства Маскоўскай дзяржавы, якая заступалася за праваслаўных. Новая царква, на іх думку, павінна была

стаць як бы дзяржаўнай. Невыпадкова ў ВКЛ было мала лютэранскіх абшчын: яны ўзніклі ў асноўным сярод гараджан іншаземнага паходжання, галоўным чынам у Літве.²⁸ Найбольш шырокае распаўсюджанне на Беларусі атрымаў кальвінізм, які прызналі многія буйныя феадалы і шляхта.

Сярод іх у першую чаргу трэба вылучыць віленскага ваяводу, канцлера ВКЛ Міхаіла Радзівіла Чорнага, якога называюць галоўным пратэктарам Рэфармацыі ў ВКЛ. Падтрымкай М.Радзівіла Чорнага карысталіся тады многія вядомыя прадстаўнікі Рэфармацыі на Беларусі і Літве. У рэфармацыйным руху ён адыгрываў ролю не толькі ме-

Мікалай Радзівіл Чорны
(1515 – 1565), вялікі канцлер
і віленскі ваявода

цэната, але і з’яўляўся адным з яго ідэолагаў і арганізатараў. Менавіта пры яго непасрэдным удзеле ў 1553 г. у Вільні была

заснавана першая кальвінісцкая абшчына (збор). Потым яны з'явіліся ў Брэсце, Нясвіжы, Клецку, Слуцку, Мінску, Віцебску, Полацку, Заслаўі і іншых гарадах і мястэчках. У XVI – першай палове XVII стст. на Беларусі існавала каля 85 кальвінісцкіх цэркваў,²⁹ а ўсяго ў Вялікім княстве Літоўскім толькі да канца XVI ст. было створана каля 190 кальвінісцкіх абшчын.³⁰ Усе яны дзейнічалі ў межах т.зв. літоўскай правінцыі – адной з трох правінцый, на якія была падзелена Рэч Паспалітая. На думку С.Падокшына, гэтая правінцыя складалася з шасці дыстрыктаў (раёнаў): Навагродскага, Рускага, Брэсцкага, Віленскага, Жмудскага і Завілейскага. Першыя чатыры ахоплівалі тэрыторыю сучаснай Беларусі і часткова Літвы. Навагродскі дыстрыкт быў размешчаны, напрыклад, на землях аднайменнага ваяводства; Рускі ахопліваў землі Міншчыны, Полаччыны і частку Падняпроўя; Брэсцкі – тэрыторыі Брэста, Слоніма, Пінска; Віленскі ўключаў землі з гарадамі Вільня, Трокі, Ашмяны, Ліда і Браслаў.³¹ Як бачна з геаграфіі і назваў, кальвінісцкія дыстрыкты ствараліся на аснове не толькі адміністрацыйна-тэрытарыяльнай арганізацыі насельніцтва, але і паводле этнічнага прынцыпу. Кіраванне кальвінісцкімі дыстрыктамі ажыццяўлялася праз суперінтэндантаў і сінод (першы ўстаноўчы сінод пад старшынствам М.Радзівіла Чорнага адбыўся ў 1557 г. ў Вільні).

Такім чынам, кальвінісцкая царква за даволі кароткі тэрмін змагла стварыць у ВКЛ шырока разгалінаваную арганізацыйную структуру, якая ахапіла і тэрыторыю Беларусі. У выніку ўзнікла значная і ўплывовая ідэалагічная і сацыяльна-палітычная сіла, апазіцыйная перш за ўсё каталіцызму. Пратэстанты-кальвіністы (а гэта былі ў асноўным прадстаўнікі феадальнай знаці, магнаты) не толькі пачалі ажыццяўляць секулярызацыю зямель каталіцкіх манастыроў і цэркваў, але і закрываць самі гэтыя цэрквы. Так, па загаду М.Радзівіла Чорнага ў яго ўладаннях было закрыта 187 каталіцкіх цэркваў.³² Значны ўрон нанесла прапаганда кальвінізма і праваслаўнай царкве. Адзін толькі С.Будны пры падтрымцы мясцовай шляхты, прыняўшай кальвінізм, у мітрапалічнай Навагродскай епархіі разбурўў 650 праваслаўных цэркваў.³³ Як адзначаў расійскі гісторык царквы М.Карташоў, праваслаўныя ўвогуле не супраціўляліся кальвіністам, яны пераходзілі ў пратэстанцкую веру з-за пагрозы акаталічвання (“опротестантимся, чтобы не облатиниться и не ополячиться”).

Паўны націск кальвіністы зрабілі і на вярхоўную ўладу Вялікага княства, якая вымушана была ўраўняць іх у правах з като-

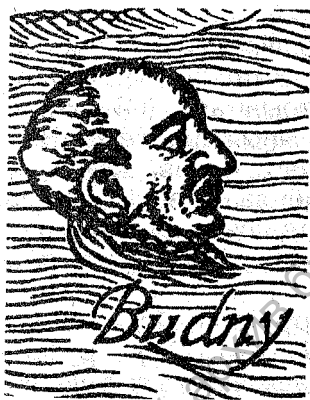
лікамі, унесці карэктывы ў рэлігійную палітыку і, у прыватнасці, аб'явіць свабоду веравызнання, што было замацавана актам Варшаўскай Канфедэрацыі, абвешчаным у студзені 1573 г. Вельмі хутка гэты акт быў прыняты і ў ВКЛ. Ужо ў маі 1573 г. пад ім былі пастаўлены 206 пятака арыстакратаў, сярод якіх былі і пратэстанты. Акт канфедэрацыі, пацверджаны Вальным соймам у Вільні, скліканым пасля смерці караля Стэфана Баторыя ў 1587 г., быў потым даслоўна ўведзены ў III Статут ВКЛ 1588 г.³⁴ Прадстаўнікі кальвіністаў пачалі прымаць удзел таксама і ў дзейнасці дзяржаўных органаў, уваходзілі ў склад гаспадарскай рады, іншыя органы. У 1551 – 1569 гг., напрыклад, сярод членаў рады было 23 кальвіністы, што складала каля 17% ад іх агульнай колькасці, меліся яны і ў Найвышэйшай радзе (10 чалавек).³⁵ Пасля Люблінскай уніі, і ў сувязі з актывізацыяй дзейнасці езуітаў кальвіністы ажыццявілі меры, накіраваныя на збліжэнне з праваслаўнай царквою. У 1599 г. у Вільні ім удалося стварыць канфедэрацыю, якая брала пад абарону шляхту, духавенства і гараджан абодвух веравызнанняў.³⁶

Неабходна адзначыць і той факт, што дзейнасць кальвіністаў не абмяжоўвалася толькі чыста рэлігійнымі пытаннямі. Пры кальвінісцкіх зборах адкрываліся школы, шпіталі (“прытулкі”), друкарні. Адна з першых такіх школ з'явілася на новагародчыне ва ўладаннях жмудскага старасты Яна Кішкі. Рэктарам гэтай школы быў вядомы гуманіст Ян Ліцыній Намыслоўскі, аўтар арыгінальных падручнікаў для пратэстанцкіх школ. У канцы XVI ст. былі зроблены спробы нават стварыць рэфармацыйную Акадэмію на базе пратэстанцкай школы ў Вільні, аднак процідзеянне каталіцкіх колаў перашкодзіла рэалізацыі гэтай задумы.

Значны след пакінулі беларускія рэфарматары і ў гісторыі кнігадрукавання, развіцці педагагічнай і грамадска-палітычнай думкі. У 1553 г. пад апекай М. Радзівіла Чорнага ў Брэсце была створана першая на тэрыторыі Беларусі друкарня. Кальвінісцкія друкарні дзейнічалі таксама ў Нясвіжы, Лоеве, Любчы. У іх выдавалася самая разнастайная літаратура не толькі рэлігійнага, але і свецкага характару. Паводле падлікаў гісторыкаў рэфармацыйных выданняў у ВКЛ складалі каля 27% агульнай колькасці. 3 рэфармацыйных друкарняў Беларусі выйшла звыш 170 выданняў, або 12% усёй выдадзенай літаратуры.³⁷

Як бачым, рэфармацыйны рух, кальвінізм, які стаў яго асновай, унеслі шмат новага, нават нечаканага ў жыццё ВКЛ. Гэта быў шырокі рух. Галоўнай сацыяльнай апорай кальвіністаў на

Беларусі, як ужо адзначалася, стала феадальная значь, магнаты. Падтрымлівала рэфармацыйны рух і частка сярэдняй і дробнай шляхты, у пэўнай ступені ў яго былі ўцягнуты гараджане і сяляне. У цэлым аднак склад удзельнікаў рэфармацыйнага руху на Беларусі вызначаўся складанасцю, сацыяльнай неаднароднасцю, што не магло не адбіцца на поглядах кальвіністаў, іх патрабаваннях. Хоць кальвінісцкія абшчыны і праявілі вялікую актыўнасць, у іх асяроддзі разгарнуліся вострыя спрэчкі, дыскусіі як па царкоўна-рэлігійных, так і сацыяльна-палітычных пытаннях. Гэтыя спрэчкі прывялі да таго, што ўжо ў 60-я гады XVI ст. у кальвінісцкім руху Беларусі, як і ва ўсім ВКЛ, адбыўся раскол – у ім вылучылася асобная, даволі радыкальная плынь пад назвай антытрынітарыяў ці арыян (па прозвішчы святара Арыя, які жыў у IV ст. н.э. у Александрыі). У Беларусі і Літве яны зваліся братамі літоўскімі, а ў Польшчы – польскімі.³⁸

Сымон Будны (1530 – 1593)

Антытрынітарыі (сярод іх лідэраў найбольш вядомымі былі С.Будны, В.Цяпінскі і некаторыя іншыя) не толькі выступалі за рэфармаванне рымска-каталіцкай царквы, але і крытыкавалі асноўныя догмы хрысціянскай рэлігіі, у тым ліку і вучэнне аб адзінасутнай тройцы (адсюль іх назва). Так, Богам яны прызнавалі толькі “Бога-айца”, а Ісуса Хрыста лічылі простым чалавекам, таленавітым прапаведнікам новай рэлігіі. Ставіліся пад сумненне таксама артадаксальныя ўяўленні пра неўміручасць душы, замагільны свет, іншыя хрысціянскія ўяўленні. Асабліва актыўным быў ў распаўсюджанні поглядаў антытрынітарыяў С.Будны – выдатны рэлігійны дзеяч, мысліцель, асветнік, таленавіты прапаведнік рэфармацыйных ідэй. Пра С.Буднага ведалі ў той час не толькі на Беларусі і Літве, але і ў Польшчы, Чэхіі, Галандыі, Англіі, Германіі, Швейцарыі, Расіі. Ён быў аўтарам цэлага шэрагу твораў (каля 30), некаторыя з якіх (“Катэхізіс”, “Апраўданне грэшнага чалавека перад богам”) былі выдадзены на беларускай мове. Вялікай заслугай С.Буднага з’яўляецца і тое, што ён, можна сказаць, упершыню даў навуковы і крытычны аналіз “Бібліі”, дакладней,

Новага Запавету, іншых рэлігійных твораў. Пры гэтым ён абвінаваціў каталіцкіх і праваслаўных царкоўнікаў, а таксама пратэстанцкіх багасловаў у свядомай, наўмыснай фальсіфікацыі біблейскіх тэкстаў. С.Будны, лічаць сучасныя даследчыкі, не ставіў задачу дыскрэдытацыі зместу Бібліі, а імкнуўся аднавіць яго сапраўднае гучанне, але крытычны падыход да біблейскіх тэкстаў падрываў аўтарытэт “Священного писания”, а значыць і саму веру ў бога. Гэта добра разумелі сучаснікі. Як адзначаў Ян Горскі (каталіцкі прафесар Кракаўскай акадэміі), С.Будны “да такой ступені пісанне змяніў, што разам з ім скасаваў і веру”.³⁹

У мэтах прапаганды арыянскай ідэалогіі, абароны сваіх поглядаў С.Будны браў актыўны ўдзел у спрэчках, вёў перапіску з многімі вядомымі тады ў Еўропе рэлігійнымі дзеячамі і вучонамі. Вельмі актыўнай была яго дзейнасць і па распаўсюджанні рэфармацыйных ідэй на тэрыторыі ВКЛ, асабліва на беларускіх землях.⁴⁰

Антытрынітарыі аднак не абмяжоўваліся толькі абмеркаваннем рэлігійна-філасофскіх пытанняў. З канца 60-х г. XVI ст. у дзейнасці беларускіх і літоўскіх антытрынітарыяў на першы план пачалі выходзіць сацыяльна-палітычныя праблемы. Найбольш актыўна іх ставілі прадстаўнікі левага, плебейска-сялянскага крыла антытрынітарыяў Пётр з Ганёндза, Марцін Чаховіч, Павел з Візны, Якуб з Калінаўкі. Менавіта яны выступілі з рэзкай крытыкай асноўных апораў феадалізму і нават патрабавалі ліквідацыі прыгонніцтва ў ВКЛ.⁴¹

Але сацыяльны радыкалізм у беларуска-літоўскім антытрынітарызме не атрымаў развіцця, бо ў 80-я г. XVI ст. рэфармацыйны рух ВКЛ уступіў у новую фазу, звязаную з выступленнем Фауста Соцына, які зрабіў спробу прымірыць погляды левага і правага крыла, выпрацаваць кампрамісныя падыходы. Гісторыкі адзначаюць, што да пачатку XVII ст. сацыянізм ужо стаў афіцыйным вучэннем як у польскім, так і беларуска-літоўскім антытрынітарызме.⁴²

Такім чынам, рэфармацыйны рух на Беларусі, як і ва ўсім ВКЛ, прайшоў некалькі этапаў у сваім развіцці і паступова пачаў затухаць. Гэта тлумачыцца рознымі прычынамі, у прыватнасці, тым радыкалізмам, што ўзнік у народным асяроддзі. Ён напалохаў магнатаў і шляхту, і тыя пачалі адмаўляцца ад пратэстантызму, пераходзіць у лона каталіцкай царквы. Ужо ў 70-я г. XVI ст. сацыяльная база рэфармацыйнага руху на Беларусі

пачала звужацца. Яшчэ больш негатыўныя тэндэнцыі ў ім праявіліся ў канцы XVI – першай палове XVII стст. Да сярэдзіны гэтага стагоддзя пратэстантызм на Беларусі фактычна страціў сваё значэнне; прычым у найбольш цяжкім становішчы апынуліся прадстаўнікі радыкальнага крыла кальвіністаў – антытрынітарыі ці арыяне, якіх пачалі праследаваць. Асабліва актывізаваліся гэтыя ганенні ў 30 – 40-я г. XVII ст. Так, у 1647 г. прыгаворам соймавага суда ў Рэчы Паспалітай закрываліся ўсе арыянскія друкарні і школы. У 1648 г. каталіцкая рэакцыя аб’явіла аб выключэнні арыян з ліку дысідэнтаў, г.зн., з-пад апекі варшаўскай канфедэрацыі 1573 г. Заключным актам арыянскай трагедыі сталі падзеі 1658 г. Сойм, які адбыўся ў гэтым годзе, прыняў рашэнне аб выгнанні арыян з Рэчы Паспалітай. Ім было дадзена тры гады на ўладкаванне маёмасных спраў (наступны сойм скараціў гэты тэрмін да 2-х гадоў). Пасля гэтага тэрміна, кожны, хто асмеліўся спавядаць ці распаўсюджаць антытрынітарызм, падлягаў смяротнаму пакаранню.⁴³

Па меры аслаблення рэфармацыйнага руху актывізавалася дзейнасць каталіцкай царквы. Яна не толькі здолела выстаць у барацьбе з пратэстантамі, але перайшла ў наступленне, вядомае як Контррэфармацыя. Калі раней, на працягу амаль усёй другой паловы XVI ст., Рэч Паспалітая лічылася найбольш верацярпімай дзяржавай, дык з канца гэтага стагоддзя становіцца арэнай жорсткіх ганенняў і пагромаў вальнадумцаў. І тады ж Ватыканам была пастаўлена задача канчаткова ўцягнуць у сферу свайго ўплыву і праваслаўную царкву ВКЛ праз заключэнне з ёй уніі. Такая унія была, аформлена на Брэсцкім царкоўным саборы ў кастрычніку 1596 г. З таго часу на Беларусі пачала дзейнічаць яшчэ адна царква – уніяцкая, што яшчэ больш ускладніла рэлігійна-канфесійнае становішча.

§ 3. Брэсцкая царкоўная унія.

Абвастэрэнне рэлігійных супярэчнасцяў на Беларусі ў канцы XVI – пачатку XVII стст.

Гісторыкі, якія вывучалі Брэсцкую царкоўную унію, нягледзячы на розныя ацэнкі яе, ужо даўно зрабілі выснову, што яна не была выпадковай з’явай. У гэтай уніі быў зацікаўлены перш за ўсё Ватыкан, рымская каталіцкая царква. У планах Ватыкана унія разглядалася не толькі ў кантэксце палітыкі, накіраванай

на аднаўленне былога адзінства хрысціянскіх цэркваў, але і як спроба ўцягнуць у сферу сваёй дзейнасці праваслаўныя народы Усходу, у тым ліку і народы Усходняй Еўропы, паступова лацінізаваць іх, перавесці ў каталіцызм. Гэта была галоўная мэта, ажыццяўленне якой пачалося ўжо ў XIII ст., калі адбыўся другі Ліёнскі сабор. У гістарычнай літаратуры адзначаецца, што унія, абвешчаная на гэтым саборы ў 1274 г., стала прататыпам усіх наступных спроб рэлігійнай экспансіі Рыма.⁴⁴

Пасля няўдачы з Ліёнскай уніяй самай значнай з'яваю ва ўсходняй палітыцы Ватыкана была Фларэнцыйская унія 1438 – 1439 г.г. Але і яна не прынесла жаданых вынікаў, ужо непасрэдна на саборы супраць яе выступілі некаторыя прадстаўнікі праваслаўнай царквы. Не знайшла падтрымкі унія і на землях ВКЛ і Маскоўскай Русі.

І тым не менш Ватыкан не адмовіўся ад унітарных планаў у адносінах з праваслаўнай царквою. Пры гэтым ён улічваў не толькі тыя агульныя цяжкасці, з якімі сутыкнулася праваслаўная царква пасля заваявання Канстанцінопаля ў 1453 г. Асманскім султанатам, але і становішча ў краінах Усходу, у прыватнасці, у Вялікім княстве Літоўскім. У гэтай дзяржаве пасля падпісання ёю Крэўскага пагаднення з Польшчай пачалі складацца абставіны, якія спрыялі ажыццяўленню планаў Ватыкана па рэалізацыі царкоўна-рэлігійнай уніі і менавіта тады, яшчэ да Фларэнцыйскай уніі, былі зроблены захады па злучэнні цэркваў. Так, у 1396 г. Ягайла разам з мітрапалітам Кіпрыянам прапанаваў канстанцінопальскаму патрыярху склікаць уніяцкі сабор у “рускіх землях” ВКЛ і вырашыць усе пытанні, звязаныя з аб'яднаннем каталіцкай і праваслаўнай цэркваў. Прыхільнікам царкоўнай уніі быў і вялікі князь літоўскі Вітаўт, а таксама яго пераемнік князь Свідрыгайла. У час барацьбы з Жыгімонтам Кейстутавічам яму нават удалося схіліць мітрапаліта Герасіма прыняць царкоўную унію, падпарадкавацца рымскаму папу. У 1434 г. Герасім накіраваў пісьмо папу Яўгену IV і атрымаў станоўчы адказ. І тады ж папа падзякаваў Свідрыгайлу за яго руплівасць па ўмацаванні сувязей з Ватыканам. Аднак да заключэння уніі справа не дайшла. Свідрыгайла абвінаваціў Герасіма ў сувязях з ворагамі і загадаў спаліць яго. У летапісе, апублікаваным Даніловічам, аб гэтым запісана так: “На третье лето к.в. Свидригайло созже митрополита Герасима... и за то Бог не пособи князю Свидригайлу, что созже митрополита Герасима”.⁴⁵

Далейшая актывізацыя спроб рэалізацыі уніяцкай ідэі ў ВКЛ прыпадае на канец XV – пачатак XVI стст. Тады пытанне аб царкоўнай уніі было ўзнята асабіста вялікім князем літоўскім Аляксандрам і мітрапалітам Іосіфам Булгарыновічам. Апагеям іх дзейнасці ў справе уніі было пасольства, накіраванае з Вільні ў Рым у 1500 г. Яно дамаглося таго, што папа пацвердзіў адпаведныя рашэнні Фларэнційскага сабора і даў дазвол не перахрышчваць праваслаўных пры пераходзе пад вяшэнства Рымскага прастола, а таксама захоўваць сваю абраднасць.⁴⁶

Новы этап ў развіцці уніяцкай ідэі даследчыкі адносяць да 80 – 90-х гг. XVI ст., калі ўжо была створана Рэч Паспалітая і актывізавалася ўся дзейнасць каталіцкай царквы, абвастрыліся яе адносіны з праваслаўнай царквою. Менавіта тады ідэолагі каталіцызму прыйшлі да высновы, што гвалтам, прымусам насадзіць каталіцкую рэлігію ў ВКЛ немагчыма, што трэба мяняць тактыку, улічваць рэальныя абставіны, настрой шырокіх слаёў праваслаўнага насельніцтва Княства. Гэтага патрабавала і агульнае аслабленне каталіцкай царквы ў час Рэфармацыі: неабходна было кампенсавать страты, якія яна панесла тады.

Змянілася ў гэты перыяд у адносінах да царкоўнай уніі і пазіцыя праваслаўных іерархаў, у тым ліку і мітрапаліта. Яны не маглі не ўлічваць тое цяжкае становішча, у якім апынулася праваслаўная царква ВКЛ. Па ёй, як адзначаў У.Ігнатаўскі, былі нанесены тры ўдары. “Адзін удар па царкве, – пісаў ён, – зрабіла рэфармацыя. Другі ўдар – каталіцтва і трэці ўдар – палітыкасацыяльны польскі ўплыў.”⁴⁷ Да канца XVI ст. праваслаўная царква ў ВКЛ, як і ва ўсёй Рэчы Паспалітай, перажывала глыбокі заняпад, яна была адсунута на другі план і не мела неабходнай падтрымкі ні з боку дзяржавы, ні з боку магнатаў. Яе падтрымлівалі ў той час толькі асобныя ўплывовыя дзеячы (К. Астрожскі і некаторыя іншыя). Пад націскам Контррэфармацыі праваслаўную царкву пакінулі многія князі, у прыватнасці, Слуцкія, Заслаўскія, Сангушкі, Пронскія, Саламярэцкія, Галаўчынскія, Масальскія, Горскія, Сакалінскія, Лукамскія, Пузыні, а таксама магнацка-шляхецкія дамы Хадкевічаў, Глябовічаў, Сапегаў, Кішкаў, Валовічаў, Корсакаў і многіх іншых заможных праваслаўных родаў. Аслаблі сувязі праваслаўнай царквы ВКЛ і з Канстанцінопальскім (Царградскім) і Маскоўскім патрыярхатамі. Разам з тым, пэўная частка праваслаўнага духавенства ўсходнеславянскіх зямель Рэчы Паспалітай падпала пад ўплыў

заходнеўрапейскай культуры, у значнай ступені была інтэгравана ў яе, як тады гаварылі «лацінізавана», і таму падтрымлівала дыялог паміж Усходам і Захадам, у тым ліку і ідэю царкоўнай уніі ў яе рэгіянальным варыянце. На аснове такой уніі праваслаўныя іерархіі ВКЛ спадзяваліся не толькі стварыць канфесію, якая ўлічвала б этна-рэлігійныя асаблівасці Княства, але і ўмацаваць свае агульныя пазіцыі ў дзяржаве, атрымаць палітычныя выгады, у прыватнасці, статус каталіцкага духавенства, які дазваляў бы ім прымаць удзел у вырашэнні дзяржаўных спраў. Аднак праваслаўныя іерархі дзейнічалі за спіной асноўнай масы веруючых, тайна ад народа, па сутнасці, уступілі ў змову з прадстаўнікамі Ватыкана і каталіцкімі дзеячамі Польшчы.

Нельга не адзначыць і той факт, што да уніі тады схіляліся і кіруючыя колы ВКЛ, частка магнатаў і шляхты. Яны лічылі, што аб'яднанне царкваў будзе садзейнічаць спыненню рэлігійных спрэчак, умацаванню дзяржаўна-палітычных асноў Княства, паслабіць уплыў маскоўскай патрыярхіі, якая была створана ў 1589 г., і наогул становіцца адаб'еца на развіцці ВКЛ. У асяроддзі магнатаў ўжо даўно выношвалася ідэя аб неабходнасці мець сваю, незалежную ад Польшчы і ад Масквы, царкву. Некаторыя прарапаноўвалі зрабіць такой царквою кальвінізм, іншыя вырашылі падтрымаць уніяцкую царкву.

Такім чынам, у канцы XVI ст. склаліся неабходныя перадумовы да рэалізацыі царкоўнай уніі, і яе нельга звесці толькі да польска-езуіцкай інтрыгі, лічыць вынікам дзейнасці каталіцкіх колаў, як гэта даводзілі некаторыя савецкія гісторыкі. Не выключаючы ролі знешніх сіл, усё ж трэба мець на ўвазе і тое, што унія мела карані і ў самім грамадска-рэлігійным жыцці ВКЛ, гістарычнай рэчаіснасці: у ёй былі зацікаўлены пэўныя ўплывовыя свецкія і духоўныя сілы дзяржавы. Пры гэтым з'явіліся фактары, якія паскорылі унію. Гэта перш за ўсё рэфармацыйны рух, што ахапіў Княства, а таксама падзеі царкоўнага жыцця ў Маскоўскай дзяржаве. Ёсць падставы сцвярджаць, што створаная тут патрыярхія намагалася падпарадкаваць усе праваслаўныя мітраполіі, у тым ліку і тую, што знаходзілася на тэрыторыі ВКЛ, а гэтага епіскапы Беларусі і Украіны не жадалі.

Калі ж і як была аформлена царкоўная унія? Перш чым адказаць на гэта пытанне, трэба адзначыць, што ўніяцкай праблематыцы прысвечана шматлікая літаратура і на яе мы павінны абанірацца. Пры гэтым трэба мець на ўвазе найноўшыя публікацыі, а таксама дакументальныя матэрыялы, якія з'явіліся ў

нашай краіне ў 90-я гады мінулага стагоддзя. Беларускае ўніязнаўства тады папоўнілася працамі В. Грыцкевіча, Л. Лыча, М. Хаўстовіча, У. Сосны, В. Грыгор'евай, А. Філатавай, Ю. Драгуна, В. Цяпловай, Я. Трашчонка, С. Падокшына, іншых навукоўцаў. У тыя ж гады адбыўся шэраг навуковых канферэнцый, прысвечаных Брэсцкай уніі, апублікаваны іх матэрыялы, зборнікі артыкулаў.⁴⁸ Важнай падзеяй стала таксама выданне зборніка крыніц "Унія в документах" (Склад. В. Цяплова, З. Зуева. Мн., 1997). У гэтым унікальным выданні комплексна прадстаўлены пісьмовыя крыніцы, якія ахопліваюць усю гісторыю уніяцкай царквы ад яе ўзнікнення да канца 30-х гадоў XIX ст., калі яна была скасавана.

Аналіз крыніц, усіх апублікаваных матэрыялаў, паказвае, што падрыхтоўка уніі праходзіла з пачатку 90-х гадоў XVI ст. і яна "была прынята не паспешна і бяздумна, а пасля працяглых роздумаў і шматлікіх сустрэч" прадстаўнікоў каталіцкай і праваслаўнай царквы.⁴⁹

Асабліва актыўнымі і настойлівымі ў вырашэнні пытанняў, якія тычацца уніі былі каталіцкія дзеячы. Сярод гэтых дзеячаў у першую чаргу, трэба вылучыць Пятра Скаргу, вядомага тады багаслова, рэктара Віленскай езуіцкай акадэміі, і каталіцкага дыпламата, езуіта Антонія Пасевіна. Яны не толькі абгрунтавалі і распрацавалі план заключэння царкоўнай уніі, але і ўва-собілі яго ў жыццё.

Што ж тычыцца праваслаўнай царквы, дык яе іерархі ўпершыню зрабілі заяву аб уз'яднанні з каталіцкім касцёлам на сінодзе 1590 г., сесіі якога праходзілі ў Белзе і Брэсце. Пры гэтым найбольшую актыўнасць у вырашэнні пытанняў аб неабходнасці такога ўз'яднання праявіла невялікая група праваслаўных дзеячаў на чале з епіскапам Уладзімірскім і Брэсцкім Іпаціем Паццем і епіскапам Луцкім Кірылам Цярлецкім. Згаджаўся на царкоўную унію і мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяя Русі Міхаіл Рагоза, хоць на першых этапах яе падрыхтоўкі ён дзейнічаў асцярожна.

Аналіз дакументаў, праведзены ў сучаснымі даследчыкамі, сведчыць, што перамовы аб царкоўнай уніі доўжыліся амаль шэсць гадоў і за гэты час было падрыхтавана, як лічыць гісторык С.Марозава, восем варыянтаў артыкулаў, якія былі пакладзены ў аснову Брэсцкай уніі 1596 г. Першы – гэта праект князя Канстанціна Астрожскага 1593 г. з васьмі пунктаў; другі – дзесяць артыкулаў на старабеларускай мове, вырацаваных епіскапамі ў Новагародку; трэці – артыкулы-просьбы мітрапаліта Міхаіла Рагозы, складзеныя тады ж і там жа; чацвёрты –

галоўны і самы поўны варыянт з 33-х артыкулаў, падрыхтаваны ў 1595 г. на польскай і лацінскай мовах. Гэты праект, аднак, вырашана было падзяліць на дзве асобныя зборкі. У першай, прызначанай для перадачы ў Рым папу было сабрана 19 пунктаў, якія складаюць пяты варыянт. Другая ўтрымлівала 18 пунктаў, вырашэнне якіх знаходзілася ў кампетэнцыі караля і дзяржаўных улад. Артыкулы ў гэтых спісах паўтораны не даслоўна, а сфармуляваны ў больш дасканалай стылістычнай і юрыдычнай форме. Іх адносяць да шостага варыянта. Сёмы варыянт артыкулаў, таксама створаны на аснове галоўнага спіса, меў 12 пазіцый і быў прадметам перамоў з каталіцкім духавенствам. Адзін з ватыканскіх сакратароў, які ў 1595 г. знаёміўся з гэтымі артыкуламі, зрабіў з іх кароткія выняткі на італьянскай мове – яны і складаюць восьмы варыянт.

Трэба зазначыць, што практычна ўсе гэтыя матэрыялы ўведзены беларускімі даследчыкамі ў навуковы абарот, а тэксты спісаў 5 і 6 варыянтаў – да папы рымскага і да караля – перакладзеныя даследчыкам С.Марозавым на беларускую мову, змешчаны былі (у невялікім скарачэнні) на старонках часопіса “Беларуская мінуўшчына” (1996, № 4. С. 5-7), і з імі можна азнаёміцца.

Падрыхтаваныя артыкулы сталі, па сутнасці, праектам уніі і былі прадстаўлены І.Пацеем і К.Цярлецкім у Ватыкан, дзе былі прызнаныя слушнымі, справядлівымі і, акрамя 10-га пункта, які тычыўся прызначэння мітрапаліта і епіскапаў, зацверджаны папскай “Канстытуцыяй аб уз’яднанні Рускай нацыі з Рымскай царквой” ад 23 снежня 1596г. Што ж да 10-га пункта, то рымскі папа Клімент VIII выдаў 23 лютага 1596г. асобную булу, згодна з якой іерархічнае пытанне вырашалася з улікам інтарэсаў уніяцкай царквы.⁵⁰ Адобрыў і абяцаў выканаць залежныя ад яго артыкулы і польскі кароль. Трэба дадаць, што Ватыкан настолькі быў упэўнены ў рэалізацыі уніі, на ім адобраных ўмовах, што выпусціў спецыяльны медаль з надпісам: “На ўз’яднанне рускіх”.

Але пасля вяртання І.Пацея і К.Цярлецага з Рыма, калі сталі вядомыя ўмовы царкоўнай уніі, іх дзеянні выклікалі незадавальненне праваслаўнага насельніцтва. Народ абвінаваціў епіскапаў у тым, што тыя самачынна, без згоды духавенства, шляхецтва і простага людзю, падпарадкавалі праваслаўную царкву рымскаму папу, парушылі чысціню яе веравучэння. Узніклі сумненні, пачаліся ваганні і ў прыхільнікаў уніі. Таму да канчатковага зацвярджэння уніі было вырашана склікаць царкоўны сабор, які і адбыўся ў кастрычніку 1596 г. у Брэсце.

На сабор былі запрошаны найвышэйшае духавенства, прадстаўнікі магнатаў, шляхты, гарадоў, як праваслаўныя, так і католікі, і паміж імі адразу ж распачалася барацьба. Пры гэтым адбыўся раскол удзельнікаў сабора на прыхільнікаў уніі і яе праціўнікаў. Фактычна тады працавалі два саборы, якія прынялі розныя рашэнні. Так, тыя, хто выступаў супраць уніі, не толькі не прызналі яе, але вырашылі звольніць, зняць з пасады і пазбавіць епіскапскага і іншага духоўнага сану мітрапаліта Рагозу і яго прыхільнікаў.

На другім жа саборы (яго работа працягвалася да 10.10.1596 г.), дзе прысутнічалі прыхільнікі уніі, у тым ліку і сам мітрапаліт М.Рагоза, былі прыняты умовы, прывезеныя з Рыма, а праваслаўныя епіскапы, што не пагадзіліся з уніяй, былі таксама пазбаўлены духоўнага сану.⁵¹

І тыя, і другія накіравалі свае пастановы на зацвярджэнне каралю, але ён, як і трэба было чакаць, адобрыў пастанову толькі уніяцкага сабора. У кастрычніку 1596 г. кароль выдаў універсал, якім аб'явіў усім праваслаўным Рэчы Паспалітай, што цяпер адзінымі правамоцнымі іх царкоўнымі кіраўнікамі будуць мітрапаліт і епіскапы, прызнаўшыя унію. З гэтага часу уніяцкая царква на Беларусі і на усёй тэрыторыі ВКЛ атрымала дзяржаўныя правы і поўную падтрымку караля Рэчы Паспалітай і яго ўрада. Праваслаўная ж царква, па сутнасці, апынулася пазаканам, яе прыхільнікаў пачалі праследаваць, а маёмасць, у тым ліку і самі царкоўныя будынкі, перадаваць уніятam. Усё гэта рабілася з ведама і са згоды рымскага папы, які таксама падтрымаў рашэнні уніяцкага сабора.

Так вось у 1596 г. была арганізавана унія, што ўвайшла ў гісторыю, як Брэсцкая, ці Берасцейская царкоўная унія. Менавіта на яе аснове на Беларусі, а таксама і на Украіне ўзнікла і пачала дзейнічаць яшчэ адна канфесія – уніяцкая ці грэка-каталіцкая.

На якіх жа ўмовах была аформлена царкоўная унія? Пры вывучэнні гэтага пытання трэба выкарыстаць матэрыялы, апублікаваныя ў часопісе “Беларуская мінуўшчына”, аб якіх ужо гаварылася і ў зб. “Унія в документах”. Іх аналіз сведчыць, што адной з галоўных умоў, якія вызначылі ўзнікненне уніяцкай царквы, стала прызнанне ёю вяршэнства папы рымскага (сувязь з Канстанцінопальскім патрыярхам павінна была спыніцца) і асноўных дагматаў каталіцкага веравучэння, у прыватнасці, зыходжання Святога духа не толькі ад Бога-Айца, але і ад Бога-

Сына. У той жа час захоўваліся ранейшыя праваслаўныя абрады, богаслужэнне і казанні на царкоўнаславянскай мове, а не на лаціне, уніяцкія святары маглі ўступаць у шлюб, мець сям'ю. Як бачым, на першым плане тут стаяла пытанне аб падначаленасці Ватыкану і згодзе з каталіцкім тлумачэннем хрысціянства. Гэта было галоўным. Абрадавы бок арганізатараў царкоўнай уніі менш за ўсё цікавіў, гэта неабходна было для простых людзей, пры такіх умовах іх лягчэй можна было б схіліць да уніяцкай царквы.

Але праваслаўныя Беларусі, як і ўсяго ВКЛ, не хацелі прызнаваць царкоўную унію, і яе давялося навязваць гвалтам, прымусам. "Толькі невялікая колькасць асоб з духавенства і яшчэ менш з народа выказвае жаданне далучыцца да уніі..., – адзначалася у адной з ватыканскіх інструкцый. – Няма ніякага спадзявання, што гэтыя ганарлівыя і ўпартыя людзі калі-небудзь масава прайдуць да уніі".⁵² У распараджэнні гісторыкаў ёсць шматлікія факты, якія сведчаць аб тым, што народ Беларусі і Украіны не толькі адмоўна паставіўся да уніяцкай царквы, але і аказаў ёй моцнае супраціўленне. Яно выражалася ў самых розных формах: падача скаргаў і пратэстаў, непрызнанне уніяцкага духавенства, байкот набажэнства, якое яны праводзілі, нападзенне на уніяцкія царквы і манастыры, фізічная расправа з уніятамі і іх пасобнікамі. Так, гісторыкам С.Палуцкай па дакументальных крыніцах выяўлена 24 факты фізічнай расправы беларускіх сялян і гараджан з уніяцкім духавенствам у канцы XVI – першай палове XVII стст. Яна ж прыводзіць і такі факт, што да сярэдзіны XVII ст., паводле няпоўных падлікаў епіскапа Я.Сушы, на Беларусі і Украіне было забіта каля 100 уніяцкіх святароў.⁵³ Самі арганізатары уніі здзіўлены былі такімі адносінамі да новай царквы, не прадбачылі такога моцнага супрацьдзеяння, арганізаванага праваслаўнымі святарамі. Як пісаў Іпацці Пацей, «вместо подякования і вдячности за старане нашо, у великую ненависть и в неласку до своих же пришли. Также не только слов уипливых письма вшетечного насмотрелися есмо и наслуухались, але наконец и погрозок и небезпечность здоровья нашего увезде полно».⁵⁴

Адмоўныя адносіны праваслаўных да уніі ў значнай ступені былі выкліканы тымі метадамі, якімі яна праводзілася ў жыццё. Карыстаючыся падтрымкай улад, уніяты не толькі не ўлічвалі інтарэсы праваслаўных, але і здзекваліся з іх, зневажалі іх рэлігійныя пачуцці і нават забівалі. У гэтых адносінах асабліва вызна-

чаўся полацкі уніяцкі архіепіскап Іясафат Кунцэвіч, які ў рэшце рэшт сам быў забіты ў час паўстання ў Віцебску ў 1623 г.

Ініцыятары уніі ставілі на мэце кансалідаваць грамадства, зняць рэлігійныя канфлікты ў ім, а атрымалася наадварот: адбыўся раскол грамадства, узніклі разлады, сваркі, вострая барацьба, якая ахапіла літаральна ўсе слаі насельніцтва. Вось як ацэньваў негатыўны ўплыў царкоўнай уніі, жорсткія метады яе распаўсюджвання вядомы дзяржаўны дзеяч ВКЛ, удзельнік Брэсцкага царкоўнага сабора 1596 г. Леў Сапега ў сваім пісьме да І.Кунцэвіча ад 12 сакавіка 1622 г. "...Мы ніколі не бачылі ў нашай айчыне такіх неўладкаванняў, якія пасеяла сярод нас гэта добрапрыстойная унія... Замест радасці, праславутая ваша унія нарабіла нам столькі клопатаў, турбот і разладаў і так нам апрацівала, што мы жадалі б лепей застацца без яе: так шмат, па яе міласці, мы церпім турбот, смутку, дакук. Вось здабытак вашай славутай уніі! Кажучы праўду, яна набыла вядомасць толькі смуткам і разладамі, якія натварыла ў народзе і ў цэлым краі. Калі – пазбаў Божа – айчына наша ўзрушыцца (вы сваёю суровасцю пракладваеце да таго ўезджаны шлях), што тады будзе з вашай уніяй?..." І на заканчэнні свайго паслання Л.Сапега падкрэсліў: "Мы не хочам, каб гэта, такая згубная для нас унія да канца загубіла нас!"⁵⁵

Барацьба, якая разгарнулася тады на Беларусі супраць уніі, была накіравана не толькі на абарону правоў праваслаўных, яна мела нацыянальна-патрыятычны характар. Такой думкі прытрымліваюцца многія гісторыкі. Яны указваюць, што ліквідацыя праваслаўя ў ВКЛ (а гэта было асноўнай мэтай ініцыятараў царкоўнай уніі) аб'ектыўна "азначала духоўнае забойства беларусаў і ўкраінцаў."⁵⁶

Пасля падпісання Брэсцкай уніі праваслаўная царква ВКЛ, як і ўсёй Рэчы Паспалітай, апынулася ў вельмі цяжкім становішчы. Надышоў самы цяжкі перыяд у яе гісторыі. Аднак праваслаўе не знікла, барацьба, якая разгарнулася тады на Беларусі і ў Украіне, прывяла да таго, што ўрад Рэчы Паспалітай быў вымушаны прызнаць яе дзейнасць. Гэтаму спрыялі т. зв. артыкулы прымірэння, зацверджаныя Варшаўскім соймам 1633 г. (праваслаўная мітраполія ў Кіеве, падначаленая канстанцінопальскаму патрыярху, была адноўлена ў 1620 г.). Разам з тым рабілася ўсё, каб падтрымаць уніяцкую царкву, і яна даволі хутка стварыла сваю мітраполію, арганізавала шырокую сетку царкоўных прыходаў па ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Прычым

гэта было зроблена у выніку захопаў праваслаўных епархій. Да пачатку XVIII ст. у руках уніятаў апынуліся амаль усе праваслаўныя епархіі Беларусі, Валыні, Галіччыны і Холмшчыны. Уніяцкія мітрапаліты (першым з іх быў М.Рагоза) жылі ў асноўным у Навагародку і Вільні і займалі літоўска-навагародскую мітраполію. Яны насілі тытул мітрапалітаў “кіевских, галицких і всея Руси.” Спачатку было арганізавана 8 уніяцкіх епархій; мітрапалічая (тэрыторыя Віленскага, Троцкага, Навагародскага, Мінскага і Кіеўскага ваяводстваў і Жмудзі з цэнтрам у Вільні), Полацкая, Пінская, Луцкая. Уладзіміра-Брэсцкая, Холмская, Львоўская і Пярэмышльская, а ў 1625 г. і Смаленская. У канцы XVII – пачатку XVIII стст. на тэрыторыі гэтых епархій налічвалася да тысячы уніяцкіх цэркваў.⁵⁷

Неўзабаве (ужо у пачатку XVII ст.) быў створаны і уніяцкі манаскі ордэн – ордэн базыліян. Яго цэнтрам стаў Віленскі Троіцкі манастыр. Аднак уніяты пабудавалі вельмі мала сваіх манастыроў, асноўная іх колькасць была захоплена ў праваслаўных. У канцы XVIII ст., пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай і далучэння Беларусі да Расіі, базыліянам належалі 83 манастыры, непасрэдна на тэрыторыі Беларусі знаходзіліся 52 такія манастыры, астатнія былі на Украіне.⁵⁸

Паступова расла і колькасць паслядоўнікаў новай веры, спачатку яна была нязначнай, але з цягам часу пашыралася. Даследчыкі адзначаюць, што паварот да уніі адбыўся ўжо ў 30-я г. XVII ст., чаму спрыяла дзейнасць мітрапалітаў Язэпа Руцкога і Антонія Селявы (яны правялі шэраг рэформ па ўмацаванні уніяцкай царквы). У далейшым уніяцкая царква яшчэ больш умацавала свае пазіцыі і стала масавай. Так, у 1790 г., паводле дадзеных гісторыка Я.Мараша, у беларускіх паветах ВКЛ (без усходняй часткі) колькасць уніяцкіх прыходаў (плябаній) дасягнула 1199 (73,7%), астатнія прыпадалі на каталіцкіх вернікаў (283 ці 17,4%) і праваслаўных (143 ці 8,8%).⁵⁹ Ёсць дадзеныя і па Усходняй Беларусі, у прыватнасці, па Магілёўскай губерні. Тут у 1777г. удзельная вага уніяцкіх цэркваў і манастыроў складала 68,4%, каталіцкіх – 10%, астатнія прыходзіліся на праваслаўныя цэрквы – 21,6%.⁶⁰ Такім чынам, нягледзячы на ўсе цяжкасці, да канца XVIII ст. уніяцтва здолела кансалідаваць вакол сябе больш за 70% насельніцтва беларускіх зямель, у асноўным сялян, частку мяшчан, дробнай і сярэдняй шляхты. Тады на тэрыторыі Беларусі, а практычна і ўсяго ВКЛ, існавала толькі адна праваслаўная епархія – Магілёўская (ці Магілёўска-Мсціслаўская) з цэнтрам у Магілёве.

Безумоўна, гэтыя факты трэба ўлічваць пры агульнай ацэнцы уніяцкай царквы, яе месца ў гісторыі і жыцці беларускага народа. Хоць уніяцкая царква і сапраўды насаджалася гвалтам, яна ў рэшце рэшт заняла пануючае становішча на Беларусі і імкнулася адыгрываць самастойную ролю, унесла пэўны ўклад у развіццё культуры, духоўнасці, этнічнай свядомасці беларусаў. Некаторыя гісторыкі ўвогуле уніяцкую царкву лічаць нацыянальнай, беларускай, і станюча адносяцца да Брэсцкай уніі 1596 г. Такого погляду, напрыклад, прытрымліваецца шэраг сучасных беларускіх гісторыкаў нацыянальна-радыкальнага накірунку.

Аднак у навуковай літаратуры выказваюцца і іншыя ацэнкі царкоўнай уніі. Шмат якія з гісторыкаў, у тым ліку і беларускіх, не толькі не прызнавалі станючае значэнне гэтай уніі, але і разглядалі яе як рэакцыйны акт, што меў перш за ўсё палітычныя мэты, звязаныя з акаталічваннем і апаліячваннем беларускага і ўкраінскага народаў, якія знаходзіліся ў складзе Рэчы Паспалітай. Гэтую думку вельмі яскрава выказаў беларускі гісторык У.Ігнатаўскі. “Акт Берасцейскай уніі, – пісаў ён, – мае не так царкоўнае, як нацыянальна-палітычнае значэнне. Гэта унія ёсць проста працяг уніі Люблінскай”.⁶¹ З такіх пазіцый ацэньвала Брэсцкую царкоўную унію большасць савецкіх, у тым ліку і беларускіх гісторыкаў.

У цэлым жа ў гістарычнай навуцы ў адносінах да Брэсцкай уніі, вызначэнні ролі і значэння уніяцкай царквы ў гістарычным лёсе беларускага і ўкраінскага народаў склаліся два дыяметральнапроцілеглыя погляды: адмоўны і станючы. Яны прасочваюцца і ў сучасных публікацыях, колькасць якіх павялічылася ў апошнія гады ў сувязі з 400 – годдзем Брэсцкай уніі.⁶²

У той жа час у найноўшых даследаваннях робіцца спроба пераадолець крайнасці ў падыходзе да Брэсцкай царкоўнай праблематыкі, больш спакойна, разважліва і аб’ектыўна разабрацца ва ўсіх пытаннях, якія тычацца яе. Практычна ніхто з навукоўцаў не апраўдвае той гвалт, якім суправаджалася ўсталяванне уніяцтва на Беларусі і Украіне. Многія пагаджаюцца і з тым, што на дзейнасці уніяцкай царквы адмоўна адбілася ўмяшанне ў яе справы палітычных і рэлігійных колаў Рэчы Паспалітай, Рускай дзяржавы, Ватыкана, якія не ўлічвалі нацыянальныя інтарэсы беларусаў і ўкраінцаў. А менавіта гэтыя інтарэсы тады адстойвала шмат дзяржаўных дзеячаў ВКЛ, і яны глядзелі па царкоўную унію як на сродак умацавання незалежнасці Кня-

ства, звязвалі з захаваннем рэлігійных звычаяў яго насельніцтва. Гісторыкі, якія з такіх пазіцый падыходзілі да Брэсцкай уніі, зусім пераканаўча адзначаюць, што “гэта была спроба ўзгадаваць новую форму рэлігіі на спрадвечнай візантыйска-усходнеславянскай глебе з выкарыстаннем заходніх традыцый”.⁶³

Але такая спроба не ажыццявілася, і не толькі таму, што ў справы уніяцкай царквы ўмешваліся розныя палітычныя і рэлігійныя сілы, якія перашкаджалі яе нармальнай дзейнасці. Царкоўная унія, адзначаў архіепіскап А.Мартас, аўтар кнігі “Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни”, была справай штучнай, створанай для пераводу праваслаўных ў лацінскую, каталіцкую веру. “Яна ўяўлялася, – піша ён, – нявызначаным і няясным, як бы прамежковым веравызнаннем, няздольным задаволіць рэлігійныя патрэбы сваіх вольных і нявольных паслядоўнікаў”⁶⁴. Вось чаму мы не можам пагадзіцца з тымі гісторыкамі, якія разглядаюць уніяцкую царкву ў якасці унікальнай рэлігійнай і культурна-нацыянальнай з’явы беларускай гісторыі, якая адпавядала менталітэту беларускага народа, яго духоўнасці. Такой з’явай уніяцтва не было, бо менталітэт беларусаў, іх духоўнасць гістарычна фарміраваліся на праваслаўі, усходнеславянскай культуры. Невыпадкова просты народ Беларусі ніяк не жадаў пераходзіць у новую рэлігію, а тыя ж, хто прызнаў яе, абаранялі свой старажытны грэка-ўсходні абрад і гатовы былі пры кожным зручным выпадку пакінуць унію, навізаную ім гвалтам і перайсці ў роднае праваслаўе. Такіх было шмат нават у XVII ст., асабліва на ўсходзе Беларусі.

Уніяцкая царква не з’яўлялася унікальнай з’явай і таму, што па сваёй дагматычнай сутнасці яна не адрознівалася ад рымска-каталіцкай царквы, была як бы яе “філіялам, замаскіраваным рэшткам праваслаўнай абраднасці”.⁶⁵ Ды і самі каталіцкія дзеячы, уніяты з апалячанага шляхецкага асяроддзя і духавенства, імкнуліся відазмяніць усходнія царкоўныя абрады, увесці каталіцкую практыку ў набажэнства і ўвогуле зліцца з каталіцкай царквою. Такое імкненне знаходзіла падтрымку не толькі сярод найвышэйшых уніяцкіх колаў, але і ў самога Ватыкана, хоць ён і быў зацікаўлены ў самастойнасці уніяцкай царквы. Так, у 1720 г. пад старшынствам папскага нунцыя ў г. Замосце адбыўся уніяцкі сабор, прадметам абмеркавання на якім стала ліквідацыя слядоў «схизмы» у спавяданні веры, царкоўных уніяцкіх абрадах і рэлігійных кнігах. Тут было вырашана ўвесці

поўнасьцю каталіцкія дагматы, была ўзаконена адмена многіх праваслаўных абрадаў і выданне кніг для набажэнства, выпраўленых ў каталіцкім духу. Пастанова гэтага сабору ўводзілася ў практыку ўсіх уніяцкіх царкваў і манастыроў. Услед за латынізацыяй царкоўнай абрадаваасці быў зменены і знешні выгляд уніяцкіх святароў. У 1747 г. ім было загадана стрыгчы валасы, галіць бараду, насіць адзенне на ўзор польска-каталіцкіх ксяндзоў. Пасля гэтага уніяцкі святар амаль не адрозніваўся ад каталіцкага.⁶⁶

Такім чынам, уніяцкай царкве не ўдалося зберагчы свае асаблівасці, з самага пачатку яна была пастаўлена ў цяжкае становішча. На уніяцкую царкву ў Рэчы Паспалітай глядзелі як на другарадную, яна не атрымала належнай падтрымкі ні з боку ўрада, ні ад магнатаў і шляхты. Гісторыкі ўжо даўно звярнулі ўвагу на той факт, што беларуская шляхта не спяшалася прыняць уніяцтва, а тыя, хто стаў уніятам, пераходзілі ў каталіцызм. Улічваючы гэта, папа Урбан VIII у 1624 г. выдаў спецыяльную пастанову аб забароне такіх пераходаў. Былі абмежаваныя ў Рэчы Паспалітай правы мітрапаліта і епіскапаў уніяцкай царквы. Нягледзячы на абяцанні, дадзеныя папам рымскім Кліментам VIII у час перамоў 1595 г. з прадстаўнікамі праваслаўнай царквы ВКЛ, якія пагадзіліся на царкоўную унію, уніяцкі мітрапаліт і епіскапы так і не атрымалі месцаў у сенаце. Ужо пасля падпісання Брэсцкай уніі найвышэйшае уніяцкае духавенства неаднойчы ставіла гэтае пытанне на соймах, але заўсёды беспаспяхова. Толькі у 1792 г. за уніяцкім мітрапалітам было прызнана права ўдзелу ў рабоце сената Рэчы Паспалітай, але скарыстаць яго ён так і не змог.⁶⁷ Ды і сам Ватыкан, які быў ініцыятарам уніі, дзейнічаў непаслядоўна ў адносінах да уніяцкай царквы. “Стаўленне касцёла Рэчы Паспалітай да уніі, – піша С. Марозава, – звалючыянавала ад паблаглівасці і пагарды да пераследу. Для касцёла уніяцкі гібрыд сам па сабе не быў патрэбен, а цікавіў толькі як шлях да папаўнення паствы. Уніяцтва трактавалася ў рыма-каталіцкім лагера як вера недасканалая, нават зло, якое можна цягнуць толькі дзеля таго, каб пазбегчы большага зла – праваслаўнай схізмы”.⁶⁸ Вядома, што ў ватыканскіх колах і сярод вышэйшага польскага кліру выношваліся нават планы скасавання уніі. Пытанні аб гэтым ставіліся ў 1620, 1717 і 1786 г.г.

Ускладняла станаўленне і развіццё уніяцкай царквы і абвастрэнне унутрыпалітычных супярэчнасцей, характэрных для

Рэчы Паспалітай, аслабленне гэтай дзяржавы з-за войнаў, розных канфліктаў, таго крызісу, які ахапіў яе з XVIII ст. Падзе-
лы Рэчы Паспалітай і ўключэнне Беларусі ў склад Расіі пры-
вялі да таго, што дзейнасць уніяцкай царквы ўвогуле пачала
абмяжоўвацца, а яе ўплыў звужаўся, таму што уніяты добра-
ахвотна ці пад прымусам пераходзілі ў праваслаўе. Так, у 1781 –
1783 гг., скарыстаўшыся царскім дазволам, унію пакінулі ад
100 да 120 тыс. яе нястойкіх паслядоўнікаў ва ўсходняй Бела-
русі. У 1794 – 1795 гг. ад уніі адышлі і былі далучаны да пра-
васлаўя больш за 200 тыс. вернікаў. Яшчэ больш узмацніўся
ўціск царскіх улад на уніятаў у 30-я гады XIX ст. За перыяд з
1833 па 1839 гг. ў праваслаўе было пераведзена паўтара
мільёна уніятаў.⁶⁹ Канчаткова уніяцкая царква на Беларусі была
ліквідавана ў лютым 1839 г. на падставе рашэння Полацкага
сабора, якое падпісалі 1305 уніяцкіх святароў і магнатаў. 25
сакавіка 1839 г. Свяцейшы Сінод зацвердзіў гэтае рашэнне і
афіцыйна ўзаконіў уз'яднанне уніяцкай і праваслаўнай цэрк-
ваў. Некалькі пазней спыніла сваю дзейнасць уніяцкая царква
і на Украіне.

У завяршэнне трэба зазначыць, што ў апошнія гады і на
Беларусі, і на Украіне робяцца спробы ўзнавіць дзейнасць уні-
яцкай царквы. Асабліва актыўныя меры ў гэтым напрамку пры-
маюцца ў заходніх абласцях Украіны, дзе уніяцкая царква на-
была шырокі ўплыў, прычым аднаўленне уніяцтва тут супра-
ваджалася ганеннямі праваслаўных, г.зн., гвалтам, як гэта было
ў канцы XVI ст. На Украіне ад 4 да 5 млн. чалавек лічаць сябе
уніятамі.

На Беларусі уніяцкіх абшчын не вельмі многа, хоць і тут
ажыццяўляюцца меры па ўзнаўленні дзейнасці уніяцкай царк-
вы ў агульнарэспубліканскім маштабе. Асноўнымі канфесіямі
тут застаюцца праваслаўная і каталіцкая. Па стану на 1 сту-
дзеня 2002 г. у нашай краіне былі зарэгістраваны 2774 рэлі-
гійныя суполкі, у іх ліку – 1224 праваслаўныя, 432 каталіцкія і
толькі 14 – грэка-католікаў (уніятаў).⁷⁰

Такім было рэлігійна-канфесійнае становішча на Беларусі
ў другой палове XIII – першай палове XVII стст. Яго можна аха-
рактызаваць як даволі складанае. Але трэба мець на ўвазе і
тое, што на беларускіх землях, і ў цэлым у ВКЛ ды і ў Рэчы
Паспалітай, рэлігійная барацьба ніколі не прымала такіх жорсткіх
формаў, як у Заходняй Еўропе. Ва ўсялякім разе тут не было
такіх падзей, як, напрыклад, Варфаламееўская ноч у Парыжы,

калі католікі выразалі дваццаць тысяч пратэстантаў і развязалі рэлігійную вайну, якая працягвалася два дзесяцігоддзі, ці беспрэцэдэнтны ўчынак іспанскага караля Філіпа II, які аб'явіў ерэтыкамі ўсё насельніцтва Нідэрландаў. Нават ў суседняй Маскоўскай Русі рэлігійныя ганенні былі вельмі жорсткія. На Беларусі ж, як мы бачылі, суіснавалі тады некалькі канфесій, не толькі хрысціянскіх. Тут былі і іудзеі, і мусульмане. Але падчас Контр-рэфармацыі і пасля ўзнікнення уніяцкай царквы рэлігійныя супярэчнасці абвастрыліся.

Раздзел VIII

ЗНЕСНЯ ПАЛІТЫКА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА, ЯГО МІЖНАРОДНАЕ СТАНОВІШЧА

§ 1. Усходняя палітыка Княства

Знешняя палітыка ВКЛ, як і іншыя пытанні яго гісторыі, ужо даўно прыцягнула ўвагу вучоных, і ёй прысвечаны шматлікія навуковыя працы. Яны прадстаўлены даследаваннямі як айчынных, так і замежных гісторыкаў, а іх тэматыка закранае не толькі розныя аспекты знешнепалітычнай дзейнасці Княства, але і агульныя граблемы міжнародных адносін ва Усходняй Еўропе акрэсленага намі перыяду. Значна ўзрасла ў апошнія гады цікавасць да знешняй палітыкі ВКЛ і з боку беларускіх навукоўцаў. Аб гэтым сведчаць публікацыі А. Грыцкевіча, М. Ермаловіча, У. Канановіча, Г. Сагановіча, Б. Сідарэнкі, У. Снапкоўскага, В. Чаропкі, А. Яноўскага, В. Бобышова, Л. Мікалаевай і іншых.¹

Распрацоўваючы гэтую праблематыку, беларускія гісторыкі зыходзяць з таго, што “знешняя палітыка любой дзяржавы знаходзіцца пад уплывам шматлікіх фактараў і ў спалучэнні з асаблівасцямі ўнутрыпалітычнага развіцця з’яўляецца крыніцай фарміравання міжнароднага жыцця. У сваю чаргу, падзеі міжнароднага жыцця павінны разглядацца ў дынаміцы, узаемаўплыве і ўзаемаабумоўленасці.”² Гэтае важнае метадалагічнае палажэнне мы павінны мець на ўвазе, вывучаючы і знешнюю палітыку ВКЛ, яго міжнароднае становішча.

Вялікае княства Літоўскае як вядома, было адной з буйнейшых краін Усходняй Еўропы і перад ім паўставалі самыя розныя знешнепалітычныя праблемы, вырашэння якіх патрабавалі інтарэсы як дзяржавы, так і яе жыхароў. Характар гэтых праблем у значнай ступені вызначаўся самім геапалітычным становішчам Княства, адносінамі з суседнімі краінамі і землямі. Пры гэтым ВКЛ у першую чаргу імкнулася абараніць сваю тэрыторыю ад знешніх пагроз, забяспечыць мірнае жыццё насельніцтву.

Безумоўна, ставіліся і іншыя мэты, у тым ліку і захопніцкія, звязаныя з пашырэннем сфер уплыву, ды і саміх дзяржаўных уладанняў.

Аналіз знешнепалітычнай дзейнасці ВКЛ, праведзены гісторыкамі, сведчыць што яна ажыццяўлялася па некалькіх асноўных напрамках. Найважнейшым з гэтых напрамкаў быў усходні, які тычыўся адносін з княствамі Паўночна-Усходняй Русі, залежнымі ад Залатой Арды. Спачатку сапернікамі ВКЛ былі тут такія буйныя палітычныя цэнтры, як Ноўгарад, Пскоў, Цвер, Смаленск, а потым і Масква. Значэнне Масквы пачало ўзрастаць ужо з сярэдзіны XIV ст., калі яна разгарнула барацьбу за пашырэнне свайго ўплыву ў рэгіёне і ўзначаліла Вялікае княства, якое фарміравалася тут. Менавіта ў адносінах ВКЛ і Маскоўскага княства завязаўся тады востры вузел супярэчнасцяў, у аснове якіх ляжалі не толькі чыста палітычныя, але і тэрытарыяльныя спрэчкі. Сутнасць гэтых спрэчак зводзілася да аднаго – да прэтэнзій на землі былой Кіеўскай Русі. Фактычна ўжо ў той час пачало вырашацца пытанне: каму з гэтых дзяржаў, што фарміраваліся тады, быць пераемніцай Кіеўскай Русі, здзейсніць аб'яднанне раздробленых усходнеславянскіх зямель?

З боку ВКЛ такія прэтэнзіі сталі відавочнымі ўжо ў палітыцы яго першых князёў, якім удалося пашырыць свае ўладанні не толькі за кошт балцкіх, але і беларускіх, а потым і ўкраінскіх зямель. І тады ж у тытуле вялікіх князёў літоўскіх з'явіліся дадаткі: “кароль Литвы і далучанай Руси”, “вялікі князь Литвы и далучаных зямляў”, “Уладар Литвы и дзедзич Руси” і г.д. Яшчэ больш выразна свае прэтэнзіі на землі былой Кіеўскай Русі выказаў вялікі князь Альгерд. У час гутаркі з паслом германскага імператара Карла IV у 1358 г. ён заявіў: “Уся Русь павінна належаць Літве”.³

Прыкладна ў гэты ж час аб сваіх прэтэнзіях на землі Русі пачалі заяўляць і маскоўскія князі. Гісторык і.Грэкаў адзначаў, што “агульнаруская” праграма вызначала ўсю дзейнасць маскоўскіх князёў, пачынаючы з сярэдзіны XIV ст. Асабліва актывізвалася яна пры Іване III. Адказваючы рымскаму папу, калі той спрабаваў умешвацца ў барацьбу паміж Маскоўскім княствам і ВКЛ у канцы XV – пачатку XVI ст.ст., Іван III пісаў: “Надеюсь, папе хорошо известно, что король Владислав и Александр имеют дедичные права от своих предков на Польское королевство и литовские земли, а Русская земля от наших предков издавна наша отчина». Аб гэтым было заяўлена і ў час перамоў

з прадстаўнікамі вялікага князя літоўскага ў 1504 г.: «Не только то наша отчина – то города, что: тяжой у нас, и вся русская земля: Киев, Смоленск и иные города, которые он (Александр – П.Дз.) имеют у себя».⁴ Як бачым, маскоўскія князі лічылі ўсе рускія, усходнеславянскія землі сваімі вотчыннымі ўладаннямі і зыходзілі з таго, што менавіта Масква з'яўляецца пераемніцай Кіеўскай Русі. Прэтэнзіі маскоўскіх князёў на ўсе былыя старажытнарускія землі, у тым ліку і тыя, што апынуліся ў складзе ВКЛ, знайшлі адлюстраванне і ў іх афіцыйным тытуле, яны пачалі называць сябе ўжо з часу Івана III “государями всея Руси”, што, дарэчы, прызнаў вялікі князь літоўскі Аляксандр Казіміравіч. І тады ж з'явілася і ідэалагема “Масква – трэці Рым”, якая абгрунтоўвала імкненне Маскоўскага княства стаць пераемніцай Рымскай і Візантыйскай імперый.

Тэрытарыяльныя спрэчкі і прэтэнзіі, вядома ж, ускладнялі адносіны ВКЛ як з Маскоўскім, так і іншымі княствамі Паўночна-Усходняй Русі. Разам з тым у гэтых адносінах ужо з канца XIV ст. узнік яшчэ адзін фактар – рэлігійны, звязаны з распаўсюджаннем каталіцкай рэлігіі на ўсходнеславянскія землі ВКЛ пасля Крэўскай уніі. Маскоўскія князі былі незадаволены гэтым, імкнуліся падтрымліваць праваслаўную царкву, умешваліся ва ўнутраныя справы ВКЛ, абапіраючыся на мітрапалітаў і патрыярхаў.

Такім чынам, у адносінах ВКЛ з Маскоўскім княствам узніклі праблемы, якія і вызначалі характар усходняй палітыкі, рабілі яе адным з найважнейшых напрамкаў ва ўсёй знешне-палітычнай дзейнасці вялікіх князёў літоўскіх.

Даследаванні, праведзеныя гісторыкамі, сведчаць, што актывізацыя ўсходняй палітыкі ВКЛ адбылася ў другой палове XIV ст. з прыходам да ўлады Альгерда. Як ужо адзначалася, менавіта гэты князь адкрыта заявіў аб сваіх прэтэнзіях на ўсю Русь і не толькі замацаваў за сабой беларускія землі, якія былі ўключаны ў склад ВКЛ раней, але і здолеў распаўсюдзіць сваю ўладу на Украіну (пасля перамогі ў бітве каля Сініх Вод). Адначасова ён актывізаваў свае дзеянні ва ўсходнім напрамку. Пры гэтым Альгерд імкнуўся адарваць ад Масквы суседнія княствы, якія так ці інакш былі звязаны з ёю. Так, у 1341 г. ён дапамог смаленскаму князю ў канфлікце з Масквою, які разгарнуўся з-за Мажайска. Падтрымаў ён Смаленск і ў 1352 г., прадухіліўшы ўварванне маскоўскага войска ў Смаленскія землі. Увогуле ўплыў Альгерда ў Смаленску прыкметна ўзрос, хоць непасрэдна

падпарадкаваць яго яму не ўдалося. Узмацніліся тады і сувязі ВКЛ з Цвер'ю, чаму спрыяў шлюб Альгерда з дачкою цвярскага князя Міхаіла Аляксандравіча Ульянай. Цвярскому князю Альгерд неаднаразова аказваў і ваенную дапамогу. Так, па яго просьбе ён арганізаваў тры ваенныя паходы на Маскву – у 1368, 1370 і 1372 гг. Праўда, Цвер Альгерду не ўдалося ўтрымаць у сферы свайго ўплыву, яна трапіла пад кантроль Масквы.

Пасля смерці Альгерда (1377 г.), калі разгарнулася барацьба Ягайлы і Кейстута, усходняя палітыка ВКЛ некалькі аслабла, кіруючыя колы Княства пайшлі на збліжэнне з Польшчай і падпісалі з ёй Крэўскую унію. Аднак з прыходам да ўлады Вітаўта (1392 г.) гэтая палітыка зноў актывізавалася. Вітаўт, як і яго папярэднікі, імкнуўся ўцягнуць у сферу свайго ўплыву як мага больш рускіх княстваў і не толькі тых, што межавалі з яго ўладаннямі, але і больш аддаленых. Так, Вітаўту ўдалося канчаткова ўключыць у склад ВКЛ Смаленскія землі. У 1427 г. ён арганізаваў вялікі ваенны паход у Суздальскую зямлю. У выніку у залежнасць ад ВКЛ трапілі некалькі княстваў гэтага рэгіёна – Пераяслаўскае, Пронскае, Адоеўскае, Варатынскае і некаторыя іншыя, а іх князі прызналі Вітаўта сваім апекуном, заступнікам.

Прыкладна ў гэты ж час Вітаўт хадзіў паходам і на Ноўгарад. Гісторыкі адзначаюць, што ў першай палове XV ст. практычна ўсе асноўныя рускія княствы ў той ці іншай ступені апынуліся ў палітычнай залежнасці ад Вітаўта, ад ВКЛ. Працягваюцца ціск і непасрэдна на Маскоўскае княства, нягледзячы на тое, што Вітаўт парадніўся з Васілём Дзмітрыевічам – гаспадаром Княства.⁵

Значна пашырыліся пры Вітаўце межы ВКЛ на ўсходзе: яны праходзілі недалёка ад Масквы, прыкладна за 100 км. ад яе. У такім выглядзе яны захаваліся амаль да канца XV ст. Праўда, дакумента, які б дакладна вызначаў тады граніцы паміж дзвюма дзяржавамі, фактычна не было. Такім дакументам можна лічыць пагадненне, падпісанае вялікім князем Літоўскім Казімірам і маскоўскім князем Васілём II ў 1449 г. Паводле гэтага пагаднення бакі абавязваліся не прэтэндаваць на тэрыторыі кожнага з княстваў, захоўваць стабільнасць устаноўленых межаў: “А в вотчину ся, брате, у тваю... во всё у твое великое княжение, ни у Смоленск... ни в Любужеск, ни во Мыценск... ни во вси у твои в краинные места... не вступатисе. А тебе Казимиру... не вступатисе в мою отчину, ни во все мое Великое княжение... таже в Новгород Великий, и во Псков... тебе,

королю и великому князю... не вступатисё.” У гістарычнай літаратуры пагадненне 1449 г. вядомае як “великий акт падзела Руси междо Масквой и Вильно”.⁶

Але значэнне пагаднення 1449 г. не толькі ў гэтым. Яно вызначыла і сферы ўплыву ВКЛ і Маскоўскага княства ў адносінах да іншых рускіх княстваў. Так, у зону ўплыву ВКЛ уваходзіла Цвер і т.зв. Вярхоўскія княствы, а пад уплывам Масквы засталіся Ноўгарад, Пскоў, Разань. Гісторыкі адзначаюць, што сярэдзіна XV ст. стала пэўным рубяжом ва ўсходняй палітыцы ВКЛ. Тады, па сутнасці, склалася як бы раўнавага паміж гэтымі асноўнымі цэнтрамі аб’яднання Русі.⁷

Новы перыяд ва ўсходняй палітыцы ВКЛ адносіцца да другой паловы XV – першай паловы XVI стст. У гэты час раўнавага ў адносінах паміж ВКЛ і Маскоўскім княствам пачала парушацца на карысць Масквы, і ВКЛ давялося не толькі абараняць свае палітычныя пазіцыі, але і дамагацца вяртання страчаных зямель, прадухілення новых тэрытарыяльных захопаў Масквой, выкарыстоўваючы як сродкі дыпламатыі, так і ваенную сілу. Адначасова прымаліся меры па ўмацаванні ўсходніх межаў ВКЛ, тых замкаў і крэпасцяў, што знаходзіліся ў раёне Падняпроўя і Пасожжа.⁸

Узмацненню Масквы спрыялі тады розныя фактары, у прыватнасці, ліквідацыя самастойнасці Ноўгарада і Цверы, пашырэння на іх улады маскоўскага князя. На бок Масквы пачалі пераходзіць і праваслаўныя князі памежных раёнаў ВКЛ, незадаволеныя палітыкай князёў літоўскіх, што падтрымлівалі ў першую чаргу феадалаў-католікаў. Так, у 80 – 90-я г. XV ст. такі пераход ажыццявіла група праваслаўных князёў з “вярхоўскіх” зямель, што стала адной з прычын вайны 1492 – 1494 гг. паміж ВКЛ і Маскоўскім княствам. У 1494 г. была зноў падпісана мірная дамова, у адпаведнасці з якой літоўскі бок прызнаў усе ад’езды названых вышэй князёў, далучэнне да Масквы іх уладанняў, а таксама адмаўляўся на “вечныя времена” ад прэтэнзій на Ноўгарад, Пскоў, Цвер і Разань. ВКЛ афіцыйна прызнала новы тытул Івана III – “государь всея Руси”.⁹ Маскоўскі князь Іван III, у сваю чаргу, пацвердзіў абавязацельствы свайго папярэдніка Васіля II не “вступать в Смоленск”. Умацаванню мірных адносін паміж дзвюма дзяржавамі павінен быў садзейнічаць шлюб вялікага князя літоўскага Аляксандра Казіміравіча з дачкой Івана III – Аленай.¹⁰

Аднак такія адносіны працягваліся нядоўга, прыкладна шэсць гадоў. У 1500 г. пачалася новая вайна паміж ВКЛ і Маскоўскім

княствам, якая працягвалася да 1503 г. Перамагла Масква, літоўскае войска было разбіта на р.Ведрашы недалёка ад Дарагабужа, што на Смаленшчыне. Прычым у палон да маскавітаў трапіў К.Астрожскі, які ўзначальваў літоўскае войска. У выніку гэтай няўдалай вайны ВКЛ страціла 19 гарадоў, у тым ліку Чарнігаў, Курск, Ноўгарад-Северскі, Гомель, Бранск, Пуціўль, Старадуб, Мцэнск, 70 валасцей і шэраг вёсак, што складала ад $\frac{1}{4}$ да $\frac{1}{3}$ яго дзяржаўнай тэрыторыі.¹¹

Новае сутыкненне ВКЛ з Маскоўскім княствам адбылося ў 1507 г. Але на гэты раз поспех быў на баку ВКЛ, і маскоўскі князь Васіль III вымушаны быў падпісаць з ім мірнае пагадненне, даўшы згоду вызваліць з палону К.Астрожскага; паміж дзвюма дзяржавамі зноў абвяшчаўся “вечны мір”, праўда, тэрытарыяльных змен тады не адбылося.

Але “вечный мир” і на гэты раз не атрымаўся. У 1512 г. паміж ВКЛ і Маскоўскім княствам пачалася новая вайна. Гэта было ўжо трэцяе ваеннае сутыкненне паміж імі з канца XV ст. Найбольш буйныя бітвы тады адбыліся пад Смаленскам і Оршай. Смаленск быў здадзены маскавітам, аднак у бітве пад Оршай у 1514 г. маскоўскае войска было разбіта. І ўсё ж Смаленск ВКЛ вярнуць не ўдалося. Пачаліся перамовы, якія працягваліся некалькі гадоў і не аднойчы перапыняліся ваеннымі дзеяннямі. Толькі ў 1520 г. бакі пагадзіліся на пяцігадовае замірэнне і часовае прызнанне межаў 1508 г. Пытанне ж аб Смаленску засталася адкрытым, тым не менш ён так і не быў аддадзены ВКЛ.

Трэба зазначыць, што пасля гэтай вайны ўзнікла новая, т.зв. “смаленская граніца” паміж ВКЛ і Маскоўскім княствам, якая з невялікімі зменамі захавалася і на наш час на беларуска-рускім напрамку.

Апошняя вайна ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай у першай палове XVI ст. адбылася ў 1534 – 1537 гг., але істотных змен у становішча Княства яна не ўнесла. Яно страціла толькі невялікую тэрыторыю на поўначы з г.Себежам.¹²

Наступны перыяд ва ўсходняй палітыцы ВКЛ ахоплівае другую палову XVI – першую палову XVII стст. Асаблівасцю гэтага перыяду было тое, што цяпер ВКЛ ужо не выступала ў якасці суб’екта міжнароднага права, а праводзіла сваю знешнюю палітыку сумесна з Польшчай, разам з якой яно ўтварыла Рэч Паспалітую. Як адзначае А.Грыцкевіч, цяпер знешняя палітыка Беларуска-Літоўскай дзяржавы вызначалася з Варшавы і

ў значнай меры з улікам польскіх інтарэсаў. Праўда, і ў гэты час ВКЛ імкнулася да самастойнага вырашэння міжнародных праблем, асабліва ва ўсходнім накірунку і ў адносінах са Швецыяй. “У складзе Рэчы Паспалітай, – піша У. Снапкоўскі, – паміж Каронай і Княствам склалася даволі выразнае размеркаванне знешнепалітычных абавязкаў... Адносіны з Турцыяй, Крымскім ханствам, Персіяй, Ватыканам, еўрапейскімі дзяржавамі знаходзіліся ў руках Кароны. Да кампетэнцыі Княства належалі дыпламатычныя справы з Маскоўскай дзяржавай і часткова Швецыяй”. На думку У. Снапкоўскага, самастойная знешнепалітычная дзейнасць ВКЛ захавалася да канца XVII ст.¹³

Самай буйной падзеяй у адносінах ВКЛ з Рускай дзяржавай у гэты перыяд была Лівонская вайна. Яна пачалася ў 1558 г. і прывяла да рэзкага абвастрэння адносін паміж бакамі. Фактычна адбываліся ваенныя дзеянні, якія ахапілі і тэрыторыю Беларусі. Так, у 1562 г. рускія войскі захапілі месіслаўскія землі, а ў 1563 г. дабраліся да Шклова, Дуброўны, Оршы, Віцебска. У гэтым жа годзе быў узяты Полацк, што асабліва занепакоіла ўрад ВКЛ і паскорыла перамовы аб уніі з Польшчай. Іван IV, які распачаў Лівонскую вайну, адразу ж пачаў называць сябе “вялікім князем Полацкім”. Больш за тое, ён адкрыта заявіў, што павінен вярнуць усю “Манамахаву спадчыну” – да Валыні і Падолля, г.зн. з боку Масквы яшчэ раз былі выказаны прэтэнзій на былыя старажытнарускія землі.¹⁴

Аднак Лівонская вайна не прынесла поспехаў Івану IV, ваенныя дзеянні зацягнуліся, а новаму каралю Рэчы Паспалітай Стэфану Баторыю ўдалося вярнуць Полацк, а потым узяць Вялікія Лукі і аблажыць Пскоў, пасля чаго рускі ўрад пайшоў на перамовы, якія прывялі да падпісання мірнага пагаднення – яно было аформлена ў гарадку Яма-Запольскім (каля Пскова). Але гэтае пагадненне не ўнесла істотных змен у межы паміж ВКЛ і Рускай дзяржавай, хоць Княству ўсё ж давялося ўступіць г. Веліж з воласцю.

Лівонская вайна, як ужо адзначалася, з’явілася важным фактарам, паскорыўшым Люблінскую унію, на аснове якой утварылася новая дзяржава – Рэч Паспалітая. Рэч Паспалітая таксама праводзіла актыўную ўсходнюю палітыку, што праявілася яшчэ ў час праўлення С.Баторыя, які імкнуўся не толькі аднавіць тэрытарыяльныя страты, панесеныя раней ВКЛ у войнах з Масковіяй, але і падпарадкаваць гэту дзяржаву, разграміць яе. Гэты пункт гледжання падзяляюць многія сучасныя гісто-

рыкі. Галоўнай мэтай знешняй палітыкі Баторыя ва ўсходнім накіраванні, адзначыў Ю.Шаўцоў, быў поўны разгром і падпарадкаванне Маскоўскай дзяржавы.¹⁵ Але здзейсніць свае планы Баторый не паспеў, бо ў снежні 1586 г. памёр.

Пасля смерці С.Баторыя ўсходняя палітыка Рэчы Паспалітай некалькі аслабела, яе актывізацыя адбылася на рубяжы XVI – XVII стст., прычым у гэтай палітыцы з’явіліся і новыя моманты. Так, ужо ў час т.зв. трэцяга безгаспадарства, адразу пасля смерці С.Баторыя, было пастаўлена пытанне аб “злучэнні” ВКЛ з Маскоўскім княствам ці аб выбранні каралём Рэчы Паспалітай рускага цара Фёдора Іванавіча. Цар нават накіраваў у Вільню сваіх паслоў Ржэўскага і Свізьева з прапановай аб уніі.¹⁶

Гэтае ж пытанне абмяркоўвалася і ў 1600 г., калі ў Маскву прыбыло спецыяльнае пасольства на чале са Львом Сапегам, якое прапанавала расійскаму ўраду цара Барыса Гадунова заключыць саюз паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй на аснове палітычнай уніі. Рэалізацыя гэтай прапановы магла б прывесці да аб’яднання трох славянскіх дзяржаў, але пад эгідай Варшавы і Вільні. Маскоўскі цар адхіліў прапанову.

Пасля гэтага кароль Жыгімонт і група магнатаў і шляхты прапанавалі далучыць Маскоўскае царства да Рэчы Паспалітай як трэцяга ўдзельніка федэрацыі, але і гэтая прапанова не была прынятая.¹⁷

Яшчэ больш актывізавалася ўсходняя палітыка Рэчы Паспалітай у т. зв. “смутны час” у пачатку XVII ст., калі ў Расіі праходзіла грамадзянская вайна. Магнаты і шляхта Рэчы Паспалітай падтрымалі тады ілжэдзімітрыя I і ілжэдзімітрыя II (дарэчы, апошні быў выходцам з Беларусі: ці то з Магілёва, ці то са Шклова). Больш за тое, у 1609 г. Рэч Паспалітая адкрыта ўмяшалася ва ўнутраныя справы Расіі, здзейсніла інтэрвенцыю супраць яе і не толькі захапіла Смаленск і Северскія землі, але і ўзвяла на царскі трон свайго стаўленіка – сына караля Уладзіслава. Аднак кіраванне Уладзіслава працягвалася толькі два гады: у 1612 г. Маскву вызваліла апалчэнне К.Мініна і Дз. Пажарскага. У 1617 г. польскае войска каралевіча Уладзіслава паспрабавала зноў заняць Маскву, але беспаспяхова. Прыкладна праз год (снежань 1618 г.) паміж маскоўскім урадам і прадстаўнікамі Рэчы Паспалітай было падпісана Дзяўлінскае замірэнне на 14 з паловай гадоў. У выніку да ВКЛ адышлі землі Смаленшчыны (апроч Вязьмы), а да Польшчы – Чарнігава-Северскія землі.

Аднак знаходзіліся яны ў складзе гэтых дзяржаў нядоўга. Паводле Андрусаўскага замірэння 1667 г., якім закончылася вайна Расіі з Рэччу Паспалітай, яны зноў былі ўключаны ў склад Расіі. Заклучным момантам у вырашэнні тэрытарыяльных пытанняў паміж гэтымі дзвюма дзяржавамі ў XVII ст. стаў “вечны мир” 1686 г. У падпісаных тады дакументах былі замацаваны існаваўшыя паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай межы (у такім выглядзе яны захаваліся да 1772 г., да падзелу Рэчы Паспалітай).

Вось такія асноўнымі падзеямі характарызуецца ўсходняя палітыка ВКЛ, а потым і Рэчы Паспалітай, у цэнтры якой стаялі адносіны з Маскоўскай ці, дакладней кажучы, Рускай дзяржавай. Як бачым, палітыка гэта была вельмі актыўнай, але змест яе, мэты змяняліся. Так, спачатку, калі ішло фарміраванне ВКЛ, вялікія князі літоўскія імкнуліся пашырыць свае ўладанні за кошт ўключэння ў іх усіх усходнеславянскіх зямель, то з канца XV ст. паўстала задача ўтрымаць хоць бы тое, што было раней набыта, бо гэтых зямель дамагалася Маскоўскае княства. Аднак вырашыць гэту задачу поўнасьцю не ўдалося, многія ўсходнеславянскія землі былі страчаны. У цэлым адносіны ВКЛ з Маскоўскай ці Рускай дзяржавай можна ахарактарызаваць як даволі складаныя, напружаныя, прычым адмоўны ўплыў на іх аказвалі войны, асабліва ў XVI ст. (тады яны паміж імі працягваліся амаль 35 гадоў).

Неабходна зазначыць, што гісторыкі па-рознаму ацэньваюць характар гэтых войнаў. Так, большасць савецкіх даследчыкаў называла іх вызваленчымі (з боку Расіі). Аднак у апошнія гады гэты пункт гледжання адхіляецца, крытыкуецца. Разам з тым намецілася другая крайнасць, зроблены крэн у супрацьлеглы бок. Калі раней ідэалізавалася роля Расіі у канфліктах з ВКЛ, апраўдваліся яе дзеянні як вызваліцельніцы беларускіх, украінскіх і іншых усходнеславянскіх зямель, дык цяпер, наадварот, ідэалізуецца ВКЛ і Рэч Паспалітая, якія падаюцца мірнымі дзяржавамі, што не мелі ніякіх захопніцкіх планаў, а толькі абараняліся ад агрэсіі ўсходняга суседа.

Але гэта не зусім так. У войнах, якія адбываліся тады паміж ВКЛ і Рускай дзяржавай, перапляталіся як захопніцкія, так і абарончыя мэты. Яны вынікалі перш за ўсё з-за прэтэнзій на старажытнарускія землі. Кожная з дзяржаў імкнулася, як мы бачылі, не толькі ўтрымаць гэтыя землі, але і па магчымасці пашырыць свае ўладанні, зыходзячы з інтарэсаў пануючага феадальнага класа. Народ жа ад гэтых войнаў нічога не меў, наад-

варот, яны неслі яму толькі бедствы і разбурэнні. Разбураліся як беларускія гарады і вёскі, так і рускія гарады і вёскі. І з гэтага пункту гледжання мы не можам апраўдваць ні дзеянні рускіх войскаў, ні дзеянні беларуска-літоўскага войска, у складзе якога нярэдка выступалі польскія і іншыя наёмнікі. Не трэба, на наш погляд, узносіць, усхваляць бітвы паміж рускімі і беларуска-літоўскімі войскамі, напрыклад, бітву пад Оршай (1514 г.), як гэта робяць некаторыя сучасныя гісторыкі.

Мы павінны падыходзіць узважана да ацэнкі адносін ВКЛ і Рускай дзяржавы. Пры гэтым нельга звесці гэтыя адносіны толькі да войнаў, ваенных канфліктаў і падаваць іх толькі як варожыя. Паміж дзвюма дзяржавамі развіваліся і гандлёва-эканамічныя, і культурныя сувязі, інтэнсіўнымі былі таксама палітычныя кантакты. Больш за тое і ў ВКЛ, і ў Рускай дзяржавы было нямала прыхільнікаў збліжэння і нават аб'яднання шляхам заключэння уніі. Улічваліся не толькі агульныя інтарэсы, але і блізкасць славянскіх народаў гэтых дзяржаў. "Мы з вамі славяне, адзіны народ. Бога хвалім адзінага. І адну чэсць, хвалу яму аддаём – казаў Леў Сапега ў час перамоваў з прадстаўнікамі Масквы аб заключэнні уніі. – Хіба гэтага мала, каб не паразумецца?"¹⁸ Але гісторыя распарадзілася так, што аб'яднання ВКЛ з Рускай дзяржавай не адбылося. Больш падрабязныя матэрыялы па ўсіх гэтых пытаннях можна знайсці ў спецыяльнай літаратуры, у прыватнасці, у кнізе: *П. Чигринов. Белорусско-российские отношения: история и современность* (Мн., 1999).

§2. Адносіны Вялікага княства Літоўскага з Тэўтонскім і Лівонскім ордэнамі

Разглядаючы знешнюю палітыку ВКЛ, неабходна вылучыць і паўночна-заходні напрамак. Тут княству прыйшлося мець справу з Тэўтонскім і Лівонскім ордэнамі, якія былі створаны крыжаносцамі ў XIII ст. Гэтыя дзяржавы аказвалі тады вялікі ўплыў на становішча ў Еўропе, удзельнічалі амаль ва ўсіх буйных еўрапейскіх канфліктах таго часу, ажыццяўляючы ваенны і дыпламатычны ціск на многія краіны, асабліва суседнія.

Такі ціск адчувала з моманту свайго ўтварэння і ВКЛ, на якое крыжаносцы рабілі пастаянныя спусташальныя набегі. Галоўнай арэнай барацьбы з крыжаносцамі ўжо ў XIII ст. сталі гродзенскія і полацкія землі: першым стваралі пагрозу тэўтонцы, другім – лівонцы. Асноўным плацдармам для паходаў на

гродзенскія землі і Жамойць сталі замкі, пабудаваныя тэўтонцамі ў канцы XIII ст. у ніжнім цячэнні Нёмана. Першы налет на Гродна, лічаць гісторыкі, адбыўся ў 1284 г., за ім быў набег 1295 г. Асабліва ўзмацніўся націск на ВКЛ з боку тэўтонцаў з пачатку XIV ст: тады яны нападалі на княства ў 1305 г., 1306 г. (двойчы), 1311 (тройчы), 1314, 1328 гг.¹⁹ Усё болей актыўнымі становіліся і дзеянні лівонцаў. Усё гэта прымушала вялікіх князёў літоўскіх не толькі прымаць меры па абароне сваіх зямель, але і ажыццяўляць паходы на ўладанні крыжаносцаў. Падлічана, што з 1298 па 1313 гг. літоўскі князь Віцень зрабіў адзінаццаць паходаў на Прусію, а яго сын неаднаразова хадзіў у Лівонію.²⁰ Не прыпыніліся напады крыжаносцаў на землі ВКЛ і ў другой палове XIV ст. Дастаткова сказаць, што толькі ў 40 – 70-я гг. XIV ст., а дакладней за перыяд з 1345 па 1377 гг., на ВКЛ было зроблена 70 ваенных паходаў тэўтонцаў і 30 паходаў лівонцаў.²¹ Гісторыкі адзначаюць, што ў XIV ст. склалася такое становішча калі фактычна вырашалася пытанне, будуць існаваць літоўцы і беларусы як самастойныя народы ці іх знішчаць або анямечыць, як гэта адбылося з прусамі. Нямецкія крыжаносцы, як вядома, былі добра ўзброеныя, падрыхтаваныя ў ваенных адносінах і даволі часта пранікалі ў глыбіню тэрыторыі ВКЛ, разбуралі цэлыя яго раёны. Яны ўвогуле выношвалі планы ліквідацыі ВКЛ, падзелу яго зямель паміж сабою і некаторымі суседнімі дзяржавамі. Такія прапановы, напрыклад, прадстаўнікі Тэўтонскага ордэна зрабілі ў 1392 г. Венгрыі, абяцаючы ёй паўднёва-заходнюю Украіну і Брэсцкія землі, Ордэн жа павінен быў атрымаць усе землі Літвы і астатнюю частку Беларусі.

Неабходна адзначыць, што вялікія князі літоўскія разумелі пагрозу з боку крыжаносцаў і актыўна супрацьдзейнічалі захопніцкім планам і Тэўтонскага, і Лівонскага ордэнаў, неаднаразова рабілі свае паходы на іх уладанні. У гэтых адносінах асабліва вылучалася дзейнасць князёў Віценя, Гедыміна, Альгерда, Кейстута. Дарэчы, імя апошняга князя ўвекавечана на манументе “Тысячелетие России”, устаноўленым у Ноўгарадзе. Выдатным палкаводцам з’яўляўся і князь Давыд, які быў намеснікам Гедыміна ў Гродне, знакаміты Давыд Гродзенскі. Усе яны не толькі паспяхова адбівалі напады крыжаносцаў на беларускія землі, але і неаднаразова рабілі рэйды на тэрыторыю саміх Ордэнаў, атрымлівалі перамогу ў многіх бітвах. Вядома, напрыклад, што ў 1326 г. Давыд Гродзенскі зрабіў вельмі ўдалы паход у Прусію, на Брандэнбург, дзе разграміў тэўтонцаў,

захапіўшы звыш 6000 палонных. Гэта быў апошні паход вядомага тады ваеннага дзеяча ВКЛ: у час вяртання ён быў забіты мазавецкім рыцарам Андрэем па прозвішчы ці то Госць, ці то Гасцінскі. Паспяховым быў паход на Прусію у сакавіку наступнага 1327 г., што ўзначаліў сын Гедыміна – Альгерд, які дайшоў аж да Франкфурта-на-Одэры і таксама вярнуўся з багатай здабычай.²² У пісьмовых крыніцах вылучаецца таксама бітва з крыжаносцамі на рацэ Стрэве, якая адбылася ў 1348 г. Паводле звестак лівонскага храніста, у ёй удзельнічала больш за 40 тыс. рыцараў на чале з магістрам тэўтонскага ордэна. Аснову войска ВКЛ складалі дружыны і апалчэнне з Полацка, Віцебска, Смаленска, Брэста, Уладзіміра-Валынскага – іх было таксама не менш за 40 тыс. Узначальвалі беларуска-літоўскае войска князі Альгерд і Кейстут. На думку гісторыкаў, бітва на Стрэве была адной з найбуйнейшых. Праўда, для ВКЛ яна аказалася не зусім паспяховай: яго войска панесла цяжкія страты (загінула больш за 10 тыс. літоўцаў і русінаў, у тым ліку і брат Альгерда князь Нарымунт). Аднак перамога ў Стрэўскай бітве дорага абышлася і крыжаносцам, яны таксама панеслі значныя страты і не адважыліся пайсці ў глыб краіны, пачалі ўвогуле мяняць сваю тактыку. “Убачыўшы марнасць спадзяванняў на хуткую перамогу вялікай вайскавай сілай, – адзначае М.Ермаловіч, – крыжаносцы вырашылі перайсці да доўгатэрміновай аблогі шляхам нападу на Вялікае княства шматлікіх дробных крыжацкіх атрадаў. Гэтымі набегамі, ці, як яны называліся, рэйдамі, і меркавалася знясіліць і ў канчатковым выніку заваяваць Княства.”²³

Безумоўна, адносіны ВКЛ з крыжаносцамі нельга звесці толькі да ваенных канфліктаў. Вялікія князі Літоўскія заключалі з імі і мірныя пагадненні, нават уступалі ў саюзныя адносіны, прычым абодва бакі дамагаліся выкарыстаць гэтыя саюзы з найбольшай карысцю для сябе. Так, пэўныя сувязі з крыжаносцамі меў князь Міндоўг, калі змагаўся за ўладу. Звярталіся па дапамогу да іх і Гедымін, і Альгерд, і Ягайла і іншыя князі. Даволі актыўнымі былі сувязі з Тэўтонскім ордэнам і ў Вітаўта, ён нават хрысціўся ў каталіцтва і ўступіў ордэну частку Жамойці. Разам з войскам ВКЛ атрады крыжаносцаў бралі ўдзел і ў паходзе Вітаўта на Залатую Арду ў 1399 г. Тым не менш адносіны ВКЛ з Ордэнамі ў цэлым былі напружанымі, варожымі. Ордэны, як ужо адзначалася, пагражалі многім краінам, у прыватнасці, Польшчы. Вось чаму ўжо ў XIV ст. барацьба ВКЛ з

крыжаносцамі ўсё часцей вялася сумесна з гэтай дзяржаваю. Асабліва ўзмацнілася ўзаемадзеянне паміж ВКЛ і Польшчай пасля Крэўскай уніі. Так, Польшча ўступілася за Вітаўта, калі той падтрымаў паўстанне насельніцтва Жамойці супраць Ордэна, яна ультыматыўна запатрабавала ад Ордэна спыніць ваенныя дзеянні. У адказ на гэта магістр Ульрых фон Юнінген абвясціў вайну Польшчы і захапіў у яе Добжынскую зямлю. Пачалася т.зв. вялікая вайна з Ордэнам, якая працягвалася да 1411 г. Як вядома, зыход гэтай вайны быў вырашаны Грунвальдскай бітвай 1410 г., у якой актыўны ўдзел прыняло і войска Вітаўта (40 харугваў з зямель ВКЛ, у тым ліку 28 непасрэдна з беларускіх). Менавіта сумесныя дзеянні польскіх і беларуска-літоўскіх войскаў забяспечылі перамогу над нямецкімі рыцарамі. Праўда, некаторыя польскія гісторыкі яўна прыніжаюць ролю беларускіх дружын у разгроме крыжаносцаў у Грунвальдскай бітве і ўсяляк узвялічваюць дзеянні польскага войска, Ягайлу, які іх ўзначальваў. З такіх пазіцый, напрыклад, выкладаўся падзеі Грунвальдскай бітвы ў “Гісторыі Польшчы” Яна Длугаша, шырока вядомай працы С.Кучынскага “Вялікая вайна з ордэнам крыжакоў у 1409 – 1411 г.г.”, рамане класіка польскай літаратуры Г.Сянкевіча “Крыжакі”, іншых творах.²⁴ Увогуле роля русінаў, жыхароў усходнеславянскіх зямель ВКЛ ігнаравалася многімі замежнымі гісторыкамі. І гэта тычыцца не толькі Грунвальдскай бітвы, але і ўсёй барацьбы з крыжаносцамі, Лівонскім і Тэўтонскім ордэнамі. Яе разглядалі, адзначае Г. Сагановіч, звычайна “як барацьбу аднаго толькі літоўскага народа, г.зн. Літвы этнічнай, а не Літвы як дзяржавы – Вялікага княства Літоўскага, аб’яднаўшага літоўцаў, русінаў (продкаў сучасных беларусаў і ўкраінцаў) і жамойтаў”.²⁵ Крыніцы ж сведчаць аб іншым: у войнах Ордэна супраць Літвы крыжаносцы пастаянна сутыкаліся і з Руссю, русінамі. Пры гэтым, Русь, як мы бачылі, была не толькі тэатрам ваенных дзеянняў, але і сама брала актыўны ўдзел у паходах Літвы на ўладанні Ордэна, ды і сам Ордэн, аб чым сведчаць нямецкія хронікі, бачыў і вылучаў Русь як свайго праціўніка – поруч з Літвой. “Не толькі дэмаграфічная і гаспадарчая, але і непасрэдная ваенная дапамога Русі, – заўважае Г. Сагановіч, – мела важнае значэнне для поспехаў Вялікага княства Літоўскага ў барацьбе з Ордэнам”.²⁶

Не будзе перабольшваннем сказаць, што Грунвальдская бітва стала пераломным момантам у адносінах ВКЛ з крыжаносцамі. Гэтая бітва істотна падарвала не толькі ваенныя сілы,

але і агульныя міжнародныя пазіцыі Тэўтонскага ордэна, і ў далейшым ён быў вымушаны прызнаць сябе васалам Польшчы. ВКЛ жа ў выніку вайны 1409 – 1411 гг. вярнула Жамойць (канчаткова яна была вызвалена ад крыжаносцаў у 1422 г.), і ў далейшым ўжо не вяло антыордэнскай палітыкі, наадварот, яно імкнулася выкарыстаць Тэўтонскі ордэн у сваіх мэтах. Так, Тэўтонскі ордэн дапамагаў Свідрыгайлу, калі той змагаўся з Польшчай у час грамадзянскай вайны 30-х гадоў XV ст.

Што ж тычыцца Лівонскага ордэна, то і яго роля ў міжнароднай палітыцы пачала слабець, асабліва пасля вайны 1558 – 1583 гг., якую вяла Расія. Пасля гэтай вайны ён фактычна перастаў існаваць, быў падзелены паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй (яго паўночная частка паводле Яма-Запольскага пагаднення засталася за Шведскім каралеўствам).²⁷

Такім чынам, ёсць усе падставы сцвярджаць, што ВКЛ паспяхова вырашала задачы, якія паўсталі ў той час на яго паўночна-заходніх межах. Яму ўдалося сарваць захопніцкія планы як Тэўтонскага, так і Лівонскага ордэнаў, вярнуць захопленыя крыжаносцамі землі, забяспечыць незалежнае развіццё. Праўда, пагроза з боку ордэнаў звязала Княства з Польшчай уніяй, але ВКЛ заставалася самастойнай дзяржавай яшчэ на працягу доўгага часу.

§3. Паўднёвыя накірунак у знешняй палітыцы ВКЛ

Не менш важныя знешнепалітычныя задачы прыйшлося вырашаць Княству і ў паўднёвым напрамку. Тут яго асноўным сапернікам былі Арда (Залатая Арда), а потым і Крымскае ханства, якое ў далейшым пачала падтрымліваць Турцыя.

Залатая Арда, як вядома, была створана ў другой палове XIII ст. пасля нашэсця манголаў на Русь і некаторыя іншыя еўрапейскія краіны. Гэта была буйная і даволі моцная дзяржава, якая адыгрывала важную ролю ў міжнародных адносінах Усходняй Еўропы. Пры гэтым Залатая Арда актыўна ўмешвалася ўнутраныя справы не толькі паўночна-усходняй Русі, над якой было ўстаноўлена яе панаванне, але і ў справы Русі Галіцкай, а таксама Вялікага княства Літоўскага, спрабуючы распаўсюдзіць сваю ўладу на яго землі. Менавіта на гэта былі накіраваны паход залатаардынцаў на ВКЛ у 1259 г., які ўзначаліў хан Бурундай. “Того ж лета, – гаворыцца ў летапісе, – взяша татарове всю землю Литовскую и со многим полонам и богатством идоша

в свояси."²⁸ Буйны паход на землі ВКЛ, і перш за ўсё на беларускія землі, быў зроблены залатаардынцамі ў 1275 г., затым ён быў паўтораны ў 1277 г. Такім чынам, Залатая Арда з самага пачатку свайго ўзнікнення, стварала пагрозу ВКЛ з поўдня, раёнаў, якія вядомыя былі тады як "Великая Степь".

Вывад палону татарамі

Не спынялася гэта пагроза і ў XIV ст., паходы залатаардынцаў на ВКЛ адбываліся амаль на працягу ўсёй першай паловы XIV ст. Толькі з сярэдзіны 40-х гадоў XIV ст. настаў пэўны спад знешнепалітычнай актыўнасці Арды ў паўночна-заходнім накірунку.

Але адносіны ВКЛ з Залатой Ардой не перапыняліся. Прычым усё больш актыўнымі становіліся і дзеянні саміх вялікіх князёў літоўскіх, якія імкнуліся пашырыць межы сваёй дзяржавы не толькі на ўсходзе, але і на поўдні, дзе было шмат зямель, належаўшых старажытнай Русі. Такія мэты меў яшчэ Гедымін. Вядома, што ў 1324 г. ён авалодаў Кіевам і пасадзіў там свайго брата Фёдара. Значная ўвага была звернута і на паўднёва-заходнія землі Украіны, у прыватнасці, на Падолле. Асабліва актыўна ў гэтым напрамку пачаў дзейнічаць Альгерд. Так, Альгерд падтрымаў Новагародскіх князёў Карыятавічаў, арганізаваўшых ў 40-я гг. XIV ст. паход на т.зв. Малое Падолле, якое кантралявалі ардынцы. У "Хроніцы Быхаўца" аб гэтым паходзе

ўтрымліваецца такі запіс: “І тады тыя князі Карыятавічы, прыйшоўшы ў Падольскую зямлю, увайшлі ў прызнь з атаманамі і пачалі бараніць Падольскую зямлю ад татараў і баскакам перасталі даваць даніну”.²⁹

Неабходна зазначыць, што Альгерд, як і іншыя князі, не толькі ваяваў з Залатой Ардой, але і імкнуўся выкарыстаць яе ў якасці саюзніка ў час барацьбы з крыжакамі, а таксама з Масквою і Польшчай. Вядома, напрыклад, што ў сярэдзіне 40-х гг. XIV ст. ён накіраваў у Арду спецыяльнае пасольства на чале са сваім братам Карыятам Гедымінавічам, каб дамовіцца аб сумесных дзеяннях супраць Масквы. Аднак паездка прадстаўнікоў ВКЛ ў Сарай – сталіцу Залатой Арды – закончылася беспаспяхова: хан Джанібек не толькі не падтрымаў прапанову, але і выдаў паслоў маскоўскаму князю Сямёну Ганарліваму. Больш паспяховай тады аказалася спроба прыцягнуць татара-мангольскія войскі на барацьбу з польскім каралём Казімірам за галіцка-валынскія землі, і гэтыя землі, дзякуючы падтрымцы Арды, у 1342 г. былі падзелены паміж Польшчай і ВКЛ: першая атрымала землі Люблінскую, Галіцкую, а да Княства адышлі Уладзімір і Луцк, Белз, Холм, Брэст.³⁰

Але трывалых саюзных адносін паміж ВКЛ і Залатой Ардой не магло быць, і яны працягваліся нядоўга. У 60-я гг. XIV ст. Альгерд актывізаваў свае дзеянні па пашырэнні тэрыторыі Княства на поўдні і ажыццявіў у раён Падолля яшчэ адзін паход. У час гэтага паходу (а ён праходзіў ў 1362 ці 1363 гг.), пры Сініх Водах (мяркуецца – на рэчцы Сінюзе, прытоку Паўднёвага Буга) адбылася бітва, у якой Альгерд атрымаў перамогу над золатаардынцамі, дакладней, над татарскімі царэвічамі, што ўладкаваліся на Падоллі і адкалоліся ад Арды. Гэта перамога мела важныя вынікі, бо дазволіла ўключыць у склад ВКЛ не толькі Валынь і Падолле, але і іншыя землі Украіны, у тым ліку Кіеўшчыну і Чарнігава-Северскія землі.

Трэба зазначыць, што працяглы час бітва пры Сініх Водах не толькі замоўчвалася ў савецкай гістарычнай літаратуры, але і разглядалася ў адмоўным плане, звязвалася з захопніцкімі дзеяннямі літоўскіх князёў, якія прыгняталі беларускі і ўкраінскія народы. Вось як апісваліся падзеі таго часу ў “Истории Украины”, выдадзенай у 1982 г.: “Пазбаўленыя палітычнага адзінства, акружаныя з усіх бакоў ворагамі, прыгнечаная ардынскімі феодаламі Кіеўшчына, Чарнігаўшчына і Падолле не змаглі даць адпор літоўскім захопнікам.”³¹

Аднак у 90-я гг. мінулага стагоддзя беларускія гісторыкі надрукавалі шэраг артыкулаў, прысвечаных бітве каля Сініх Вод, дзе зусім па-іншаму ацэньваюцца гэтыя падзеі. Аўтары гэтых публікацый падкрэсліваюць, што менавіта ў выніку атрыманай тут перамогі стала магчымым вызваленне ўкраінскіх зямель з-пад залатаардынскай улады і што гэтая перамога ўвогуле паклала пачатак такому вызваленню ўсіх усходнеславянскіх зямель. “Бітва каля Сіняй Вады, – піша В.Чаропка, – аб’ектыўна спрыяла вызваленчаму руху зняволеных народаў супраць татара-мангольскага ярма, натхніла рускі народ на перамогі ў бітвах на Вожы і Кулікоўскім полі.” І далей В.Чаропка адзначае, што гэтай бітвай “быў пакладзены пачатак разгрому мангольскай агрэсіі ў Еўропе.”³² На наш погляд, такая ацэнка бітвы каля Сіняй Вады адпавядае гістарычнай рэчаіснасці і яе падзяляюць практычна ўсе беларускія гісторыкі. Гэтая бітва сапраўды падрывала пазіцыі Залатой Арды, і сфера яе ўплыву ва ўсходняй Еўропе звужалася.

Яшчэ больш адчувальны ўдар па Залатой Ардзе быў нанесены ў час Кулікоўскай бітвы 1380 г. Гэтую бітву мы павінны таксама ўлічваць, разглядаючы адносіны ВКЛ з Залатой Ардой, тым больш, што ў саюзе з залатаардынскім ханам Мамаем тады выступалі і літоўскі князь Ягайла.²⁹ Праўда, ад удзелу ў самой бітве Ягайла літаральна ў апошні момант ухіліўся. Чаму? Некаторыя гісторыкі адзначаюць, што Ягайла проста спазніўся, не разлічыў час і таму не змог злучыцца з Мамаем, які чакаў яго ва ўстаноўленым месцы цэлы тыдзень. Аднак ёсць і іншыя, больш абгрунтаваныя тлумачэнні гэтага пытання. Справа тут не ў маруднасці Ягайлы. На думку многіх гісторыкаў, ён свядома не падтрымаў тады Мамаю, таму што яго дзеянні маглі б выклікаць не толькі незадаволенасць праваслаўнага насельніцтва Княства, але і апазіцыю ў войску, у якім таксама было шмат праваслаўных, а яны не жадалі перамогі татар над Руссю. Немалаважным быў і той факт, што на баку маскоўскага князя Дзмітрыя Іванавіча выступалі некаторыя літоўскія князі, у прыватнасці, браты Альгердавічы – Андрэй Полацкі і Дзмітрый Бранскі, а таксама іх стрыечны брат Дзмітрый Баброк-Валынскі. Першы ўзначальваў полк “правай рукі”, другі – запасны полк, а Дзмітрый Баброк-Валынскі стаяў на чале засаднага палка, які, дарэчы, вызначыў зыход бітвы на карысць рускіх войскаў. Ягайла не мог гэта не ўлічваць.

Перамога Дзмітрыя Іванавіча на Куліковым полі пасадзейнічала новаму раскладу сіл ва Усходняй Еўропе, умацаванню

пазіцый Масквы як галоўнага цэнтра аб'яднання рускіх зямель і разам з тым актывізавала прамаскоўскія, антыягайлаўскія на-строі ў ВКЛ. "Поўная перамога Масквы на Куліковым полі, – адзначаў польскі гісторык Калянкоўскі, – была не толькі значным паслабленнем пазіцый Ягайлы, але і магла стаць проста катастрофай для прэстыжу Літоўскай дзяржавы на Русі."³³

Пасля Кулікоўскай бітвы ўскладнілася і пазіцыя Мамаё, які ў рэшце рэшт быў пазбаўлены ўлады, а на чале Арды стаў хан Тахтамыш. Новы залатаардынскі кіраўнік уважліва назіраў за ўнутрыпалітычным жыццём у ВКЛ і падтрымаў Ягайлу, калі той быў выгнаны з Вільні. Больш за тое, Тахтамыш у 1393 г. накіраваў Ягайлу ярлык на вялікае княжанне ў літоўскіх і рускіх землях, чым садзейнічаў умацаванню яго становішча (у 1382 г. Ягайла зноў стаў вялікім князем). Увогуле адносіны ВКЛ з Ардой тады палепшыліся. Але хан Тахтамыш неўзабаве сам быў пазбаўлены ўлады і вымушаны збегчы ў ВКЛ, дзе знайшоў падтрымку з боку Вітаўта. Вітаўт вырашыў скарыстаць хана Тахтамыша не толькі з мэтай пашырэння свайго ўплыву ва ўсёй Русі (той выдаў яму ярлык на княжанне ва ўсіх рускіх землях), але і дзеля ўмацавання паўднёвых межаў ВКЛ, юрыдычнага прызнання іх Залатой Ардой. Некаторыя даследчыкі лічаць, што паміж Вітаўтам і Тахтамышам існавала дамоўленасць пра саюзныя адносіны (такі саюз з ВКЛ патрэбен быў і Тахтамышу, які вёў вайну з уладаром Сярэдняй Азіі Цімурам (Тамерланам), і яго стаўленікам ў Крыме ханам Цемір-Кутлуем). Рэалізуючы гэтую дамову, Вітаўт фактычна распачаў вайну з Залатой Ардой і здзейсніў некалькі паходаў на поўдзень у раён Дона і Крыма (ёсць падставы гаварыць пра два паходы – у 1397 і 1398 гг.). Але гэтым падзеі тут не скончыліся, Вітаўт вырашыў працягваць сваю барацьбу за ўмацаванне паўднёвых межаў Княства, у прыватнасці на тых землях Залатой Арды, якія ўжо ўвайшлі ў склад дзяржавы, і з гэтай мэтай у маі 1399 г. арганізаваў яшчэ адзін ваенны паход (разам з Тахтамышам), на Залатую Арду (у ім удзельнічалі атрады многіх еўрапейскіх краін і нават крыжаносцы, усяго каля 25-30 тыс. чалавек, некаторыя гісторыкі прыводзілі лічбу за 70 тыс. чалавек, яго падтрымаў і папа Рымскі), але ў бітве на р. Ворскле войскі Вітаўта і Тахтамыша пацярпелі паражэнне і іх планы не здзейсніліся.³⁴

Тым не менш і пасля гэтых падзей агульныя пазіцыі ВКЛ на поўдні не былі паслаблены, яно працягвала пашыраць сваю тэрыторыю ў гэтым рэгіёне. Так, у пачатку XV ст. да яго былі

далучаны землі паміж Днястром і Дняпром, у выніку чаго ВКЛ на пэўны час атрымала выхад да Чорнага мора, устанавіла сувязі з Малдовай.

Новы этап у паўднёвай палітыцы ВКЛ быў звязаны з распадам Залатой Арды на шэраг ханстваў і улусаў. Трэба зазначыць, што сваю ролю ў стварэнні такіх ханстваў адыгралі і літоўскія князі. Яны, у прыватнасці, падтрымалі хана Хаджы-Гірэя, які змагаўся за самастойнасць Крыма, спадзеючыся накіраваць крымскіх татар супраць Маскоўскай дзяржавы. Але праз некаторы час Крымскае ханства пераўтварылася з саюзніка ў ворага. Ацэньваючы гэтыя дзеянні вялікіх князёў літоўскіх, беларускі гісторык А.Грыцкевіч піша, што “з гледзішча перспектывы дапамога крымскім татарам у стварэнні сваёй дзяржавы была стратэгічнаю памылкаю вялікіх князёў літоўскіх”.³⁵

Крымскае ханства стварыла для ВКЛ нямала праблем, перш за ўсё тых, што былі звязаны з арганізацыяй набегу на яго землі. Такія набегі сталі звычайнай і пастаяннай з’явай. Толькі за перыяд з 1474 па 1569 гг. крымскія татары зрабілі 75 набегу на ВКЛ. Дзесяткі тысяч палонных жыхароў ВКЛ, у тым ліку і жыхароў Беларусі, былі захоплены крымцамі і прададзены ў няволю ў Турцыю і іншыя краіны Усходу.)

Пісьмовыя крыніцы сведчаць, што нападам крымскіх татар падвяргаліся многія гарады, нават аддаленыя ад паўднёвых межаў ВКЛ. Напрыклад, ў 1482 г. крымскі хан Менглі-Гірэй прывёў сваё войска пад Кіеў. Татары ўварваліся ў горад, разрабавалі цэрквы і вывезлі гараджан разам з кіеўскім ваяводаю Іванам Хадкевічам у няволю. У 1500 г. Менглі-Гірэй, які выступаў тады як саюзнік маскоўскага князя Івана III, паслаў пятнаццацітысячны атрад у набег на паўднёвыя землі Вялікага княства. Як смерч пранеслася татарская конніца па Падоллі, Валыні і Галіцыі, дайшлі яны і да Брэста. Толькі водкупам жыхарам удалося ўратаваць свой горад. У 1502 – 1505 гг. крымскія татары напалі на Слуцк, Нясвіж, Клецк, Навагародак, даходзілі амаль да Вільні. У гэтым жа накірунку яны дзейнічалі і ў 1506 г. Але ў бітве каля Клецка (жнівень 1506 г.) крымскія татары пацярпелі цяжкае паражэнне ад войска ВКЛ, якое ўзначальваў дворны маршалак Міхаіл Глінскі. Не менш за 27 тыс. крымцаў загінула ў час гэтай бітвы, 3 тыс. трапілі ў палон, тых жа татар, што збеглі, перанялі пад Капылём і Пятровічамі. Толькі невялікай частцы іх удалося дайсці да Крыма.³⁶ Аднак і пасля гэтай бітвы набегі татар на землі ВКЛ не спыняліся, прычым крымчукі ўсё

часцей пачалі выступаць сумесна з Турцыяй, васалам якой з 1475 г. стала Крымскае ханства. Усё гэта нельга было не ўлічваць, і ўрад ВКЛ не толькі ўмацоўваў свае паўднёвыя межы, але і шукаў замірэння з Турцыяй і Крымскім ханствам. Гісторыкі адзначаюць, што ў 40-х гг. XVI ст. адносіны паміж гэтымі дзяржавамі прыкметна палепшыліся.

З утварэннем Рэчы Паспалітай паўднёвая палітыка ВКЛ праводзілася на аснове сумесных дзеянняў з Польшчай. Прычым пашырыліся сувязі з еўрапейскімі краінамі, якія таксама змагаліся з турэцка-крымскай пагрозай. Вядома, што Рэч Паспалітая была актыўным удзельнікам многіх антытурэцкіх кааліцый, а беларуска-літоўскае войска разам з польскім не раз атрымлівала перамогі над туркамі. Толькі ў канцы XVII ст., пасля вайны 1683 – 1699 гг., турэцкая пагроза для Рэчы Паспалітай была практычна ліквідавана. Гэтаму спрыялі змены і на палітычнай карце Балкан, у прыватнасці, пашырэнне граніц Аўстрыі, якая далучыла да сябе Венгрыю, Трансільванію і значную частку Сербіі, тым самым Турцыя адступіла ад межаў Польшчы.

§4. Устанаўленне і ўмацаванне сувязей ВКЛ з Польшчай

Важнае месца ў знешняй палітыцы Вялікага княства Літоўскага займалі адносіны з Польшчай. Гэтыя адносіны таксама звязаліся даўно, ужо ў пачатку фарміравання ВКЛ, г.зн. у XIII ст., і ў цэлым яны былі складанымі і супярэчлівымі. Складанасць заключалася ў тым, што Польскае каралеўства не толькі не хацела ўмацавання ВКЛ, але і прэтэндавала на землі, якія знаходзіліся ў сферы ўплыву Княства. Гаворка ідзе аб Брэсцкіх землях, Падляшшы, землях Падолля, Валыні, Галіцыі. Менавіта з-за гэтых зямель адбываліся неаднаразовыя ваенныя сутыкненні паміж дзвюма дзяржавамі, якія зафіксаваны ў летапісах, гістарычных хроніках.

Але ў Польскага каралеўства і ВКЛ меліся і агульныя праблемы, якія павінны былі садзейнічаць іх збліжэнню, усталяванню паміж імі саюзных адносін. Такой праблемай стала пагроза з боку крыжаносцаў, у прыватнасці, з боку Тэўтонскага ордэна. “Крыжацкі ордэн, – адзначае М.Ермаловіч, – быў адначасова і ворагам Вялікага княства і Польшчы. А гэта, натуральна, не магло не прывесці да ідэі адзінства суседніх дзяржаў для сумеснай барацьбы са смяртэльна небяспечным праціўнікам.”³⁷

На збліжэнне з ВКЛ польскія кіруючыя вярхі ішлі і яшчэ па адной прычыне – з мэтай пашырэння каталіцызму, на што іх падштурхоўваў Ватыкан. М.Ермаловіч і іншыя гісторыкі ўказваюць, што ініцыятыва збліжэння дзвюх дзяржаў належала Польшчы. І гэтак збліжэнне пачалося ўжо ў першай палове XIV ст. пры Гедыміне. Невыпадкова пры Гедыміне каталіцкія манахі атрымалі права на свабодную дзейнасць у ВКЛ і тады ж у Новагародку і Вільні паявіліся першыя касцёлы. Умацаванню міждзяржаўных адносін спрыялі і шлюбныя справы. Так, польскі кароль Уладзіслаў Лакетка ў 1325 г. ажаніў свайго сына каралевіча Казіміра на дачцэ Гедыміна Альдоне. У гонар гэтай падзеі ён нават устанавіў спецыяльную ўзнагароду – ордэн Белага Арла.³⁸ Гісторыкі адзначаюць, што менавіта шлюб Гедымінаўны з нашчадкам польскага караля паклаў пачатак саюзніцкім адносінам Польшчы і ВКЛ, што было выгадна перш за ўсё польскаму боку. Уладзіслаў Лакетка выкарыстаў гэты шлюб не толькі для ўмацавання свайго ўнутрыпалітычнага становішча, але і для барацьбы з крыжаносцамі. Ужо ў 1325 г. паміж Польшчай і ВКЛ была падпісана дамова, якая мела антыкрыжацкую накіраванасць, а ў наступным, 1326 г., аб'яднанае польска-літоўскае войска на чале з Давыдам Гродзенскім зрабіла паход на Брандэнбург, дасягнуўшы Франкфурта-на-Одэры.

Далейшае развіццё дзяржаўна-палітычных адносін паміж Польшчай і ВКЛ працягвалася і паглыблялася ў 80-я гады XIV ст., калі была падпісана Крэўская унія. Гэта унія адкрыла новую старонку ў сувязях дзвюх дзяржаў. Многія гісторыкі лічаць, што яе ініцыятарам было Польскае каралеўства, якое праз унію спадзявалася не толькі ўмацаваць свае пазіцыі ў барацьбе з Ордэнам, але і далучыць да сваіх уладанняў землі ВКЛ, ажыццявіць т.зв. інкарпарацыю гэтых зямель, распаўсюдзіць на іх каталіцызм.

Аднак зліцця ВКЛ і Польшчы тады не адбылося, таму што супраць палітыкі інкарпарацыі выступілі многія ўплывовыя як літоўскія, так і беларускія князі на чале з Вітаўтам. Барацьба, якую ўзначаліў Вітаўт, прымусіла Ягайлу пайсці на ўступкі, у выніку чаго з'явілася Востраўскае пагадненне 1392 г. Аналіз гэтага пагаднення сведчыць, што яно істотна разыходзілася з актам 1385 г. Так, у ім ужо нічога не гаварылася пра інкарпарацыю ВКЛ, Ягайла прызнаваў Вітаўта вялікім князем літоўскім, а той у сваю чаргу павінен быў “ніколі не пакідаць каралевы і кароны польскай”, г.зн. пагадзіцца з васальнай залежнасцю ад

яго. Востраўскае пагадненне гарантавала ВКЛ аўтаномны дзяржаўны рэжым і, як адзначаў У.І. Пічэта, “нават не без некаторай выгады, таму што Княства ў асобе Польшчы набывала моцнага саюзніка”.³⁹ Што ж тычыцца уніі, дык з падпісаннем Востраўскага пагаднення яна захавалася, але пачала насіць персанальны, асабісты характар.

А між тым польскі бок імкнуўся змяніць унію, надаць ёй больш шырокае значэнне, аб’яднаць праз яе дзве дзяржавы, дабіцца іх зліцця. Вось чаму ў далейшых адносінах паміж Польшчай і ВКЛ пытанне аб уніі было адным з галоўных і ўмовы уніі неаднаразова пераглядаліся, дапаўняліся. Прычым пры вырашэнні гэтага пытання польскі бок імкнуўся выкарыстаць у сваіх мэтах як знешнепалітычныя ўмовы, у якіх аказвалася ВКЛ, так і пазіцыю літоўска-беларускай шляхты, яе жаданне зраўняцца ў правах з польскай шляхтай. Так было, напрыклад, у канцы XIV ст., калі Вітаўт пацярпеў паражэнне ад татар у бітве на р.Ворскле. Якраз тады Польшча і прапанавала ВКЛ унесці змены ў раней падпісаныя пагадненні (Крэўскае і Востраўскае), абапіраючыся на рашэнні з’езда прадстаўнікоў феадалаў-католікаў ВКЛ, які адбыўся ў студзені 1401 г. ў Вільні, і з’езда польскіх феадалаў у сакавіку таго ж года ў Радаме. Яны былі аформлены спецыяльнымі актам, вядомым як Віленска-Радамская унія 1401 г. Гэтая унія павінна была яшчэ больш умацаваць сувязі паміж ВКЛ і Польшчай. І сапраўды, Вітаўт і яго князі, і баярства абяцалі Ягайлу і польскім феадалам аказваць усялякую дапамогу, выступаць усімі сіламі супраць любых ворагаў, ахоўваць польскія інтарэсы, як свае ўласныя, а пасля смерці вялікага князя літоўскага, не шукаць іншага гаспадара, акрамя польскага караля. Такія ж абавязацельствы давалі і польскія феадалы ў адносінах да ВКЛ: без згоды ліцвінаў і іх вялікага князя не выбіраць новага караля ў выпадку смерці Ягайлы. Але і новая унія не ліквідавала самастойнасці ВКЛ: яна па-ранейшаму мела персанальны характар, а гэта значыць, што ВКЛ і Польшча працягвалі знаходзіцца толькі ў саюзных адносінах пад вяршэнствам аднаго кіраўніка, у якасці якога тады выступаў Ягайла.⁴⁰

Нельга не адзначыць, што саюзныя адносіны, якія ўсталяваліся тады паміж ВКЛ і Польшчай, станюча адбіліся на іх знешнепалітычнай дзейнасці, у прыватнасці, на барацьбе з крыжакамі, аб чым яскрава сведчыла славетная перамога пад Грунвальдам у 1410 г. Разам з тым гэтая перамога ўзвысіла міжнародны аўтарытэт ВКЛ, узмацніла агульныя пазіцыі Вітаўта, што

занепакоіла польскія кіруючыя колы, якія зноў узнялі пытанне аб уніі з ВКЛ. Яно было разгледжана на сумесным з'ездзе (1413 г.) прадстаўнікоў польскіх феадалаў і 47 феадалаў-католікаў ВКЛ у замку Горадлі (над Бугам). Прапановы з'езда былі ўлічаны Ягайлам і Вітаўтам і знайшлі адлюстраванне ў трох граматах (прывілеях), пакладзеных у аснову Гарадзельскай уніі 1413 г. На гэты раз унітарнае пытанне больш шырока ўвязвалася з інтарэсамі каталіцкай шляхты ВКЛ. Яна атрымлівала гербы польскіх феадалаў, надзялялася правамі і прывілеямі, якімі тыя карысталіся, за што абяцала быць з імі ў вечнай дружбе і саюзе, захоўваць вернасць польскаму каралю Ягайлу і вялікаму князю літоўскаму Вітаўту.⁴¹ Безумоўна, такія абавязацельствы павінны былі ўмацоўваць сувязі паміж дзвюма дзяржавамі. Больш за тое, у Гарадзельскім прывілеі 1413 г., выдадзеным ад імя караля польскага і вялікага князя літоўскага, з'явіліся словы аб далучэнні, уключэнні ВКЛ у склад Польшчы, але яны, на думку гісторыкаў, не мелі юрыдычнай сілы, таму што змест прывілея, іншыя яго артыкулы супярэчылі гэтым словам. Аналізуючы тэкст Гарадзельскага прывілея 1413 г., які юрыдычна афармляў новую унію паміж ВКЛ і Польшчай, беларускі гісторык Я.Юхо піша, што "ўсе напышлівыя фразы аб зліцці, злучэнні, далучэнні і ўключэнні ВКЛ у склад Польшчы не мелі ў той час рэальнага значэння, бо традыцыя ўзаемаадносін паміж Польшчай і ВКЛ, якая складалася на аснове асабістай (персональнай) уніі, не мянялася."⁴²

Такімі ж засталіся гэтыя адносіны і ў далейшым. Але унія 1413 г., як і папярэднія пагадненні ВКЛ з Польшчай, не была трывалай. Феадальная знаць Княства, асабліва праваслаўныя князі і баяры ўсходнеславянскай часткі дзяржавы, не хацелі збліжэння з Польскім каралеўствам нават на аснове персональнай уніі і пасля смерці Вітаўта, калі вялікім князем стаў Свідрыгайла, яна фактычна была скасаваная. Толькі пасля выдання прывілеяў 1432 і 1434 гг., якія пашырылі правы праваслаўных князёў і баяр, адносіны з Польшчай наладзіліся: вялікім князем літоўскім Жыгімонтам Кейстутавічам зноў было падпісана унітарнае пагадненне (адбылося гэта ў Гродне). Гісторыкі адзначаюць, што ў параўнанні з умовамі уніі 1413 г. новая дамова была менш выгадная ВКЛ, таму што яна яшчэ больш прывязвала яго да Польшчы. Прычым адкрывалася магчымасць тэрытарыяльных змен у Княстве, у прыватнасці, палякі пачалі прэтэндаваць на Валынь і Падолле. Аднак смерць Ягайлы прывяла да

таго, што ў 1434 г. унія з Польшчай зноў была скасавана. Вось гэтымі падзеямі і закончыўся першы этап саюзных адносін ВКЛ з Польшчай, пачатак якому дала Крэўская унія 1385 г.

Другі этап саюзных сувязяў Вялікага княства Літоўскага з Польшчай пачынаецца з абрання ў 1447 г. на польскі трон вялікага князя літоўскага Казіміра (сына Ягайлы і Соф'і Гальшанскай). Адбылося гэта па ініцыятыве польскага боку, які разлічваў на ўзнаўленне уніі з ВКЛ на ўмовах інкарпарацыі. Аднак характар уніі і на гэты раз змяніць не ўдалося, яна зноў засталася персанальнай. Прадстаўнікі ВКЛ у час перамоў адстаялі свой дзяржаўны самабытны рэжым і атрымалі права пасля смерці Казіміра выбіраць (асобна ці з палякамі) вялікага князя, што было вяртаннем да пагаднення аб уніі 1413 г. Праўда, як адзначаў М.Любаўскі, гэты запіс не быў пацверджаны палякамі і з ім яны ніколі не лічыліся. Адстойвала ВКЛ і сваю тэрытарыяльную цэласнасць. Так, яно адхіліла прэтэнзіі Польшчы на Падолле і Валынь, аб якіх тая заявіла раней. І ўвогуле літоўская знаць пачала больш актыўна супрацьстаяць палітыцы інкарпарацыі, праводзімай Польшчай. Невыпадкова менавіта тады былі прыняты новыя меры па пашырэнні правоў шляхты ВКЛ, на што быў накіраваны прывілей Казіміра, выдадзены ў 1447 г. Польскія кіруючыя колы разумелі важнасць пазіцыі літоўска-беларускай шляхты ў вырашэнні ўнітарнага пытання і імкнуліся прыцягнуць яе на свой бок, абяцаючы забяспечыць ёй такія правы, якімі ўжо карысталася польская шляхта. "Прывілей 2 мая 1447 г., – адзначаў У. Пічэта, – меў аграмаднае значэнне і для палітычнага ладу Літвы, і для уніі... Цяпер шляхта рэзка становіцца на бок уніі ў інтарэсах поўнага ўраўнення з палякамі і паслаблення ўплыву літоўскіх магнатаў. Апублікаваннем прывілея 1447 г. была зараней выйграная справа уніі."⁴³

Тым не менш і пры Казіміры адносіны ВКЛ і Польшчы істотна не змяніліся, унія заставалася персанальнай, а пасля яго смерці ў 1492 г. увогуле была скасаваная. Выкарыстаўшы момант, літоўскія магнаты ўзвялі на трон без ведама палякаў сына Казіміра-Аляксандра. Праўда, напружанасць у адносінах дзвюх дзяржаў працягвалася нядоўга: у 1499 г. ВКЛ і Польскае каралеўства падпісалі новае пагадненне, і іх сувязі былі адноўлены прыкладна на тых жа ўмовах, што існавалі раней.

Асобнае месца ва ўзаемаадносінах ВКЛ і Польшчы займае Мельніцкая унія 1501 г. Па сваім змесце яна адрознівалася ад усіх папярэдніх пагадненняў, таму што прадугледжвала зліццё,

аб'яднанне дзвюх дзяржаў. Аднак унія не была ажыццёўлена: вальны Сойм у 1505 г. не зацвердзіў Мельніцкі акт, і ён не набыў сілы.

Аб'яднанне ВКЛ і Польшчы, як нам ужо вядома, адбылося толькі ў 1569 г. на аснове Люблінскай уніі, у выніку якой была створана новая дзяржава – Рэч Паспалітая. Прычым ВКЛ страціла тады шэраг сваіх зямель (Падляшша, Валынь, Падолле, Кіеўшчыну), але ў складзе Рэчы Паспалітай яно мела пэўную аўтаномію. Разам з тым знешнепалітычная дзейнасць Княства была істотна абмежавана, яно фактычна не выступала ў якасці суб'екта міжнароднага права.

Як бачым, ВКЛ з моманту свайго ўзнікнення праводзіла актыўную знешнюю палітыку. Безумоўна, яе нельга звесці толькі да тых накірункаў, якія былі разгледжаны, – знешнепалітычная дзейнасць Княства была больш складанай і разнастайнай. Акрамя пытанняў, што тычыліся адносін з суседнімі дзяржавамі, ураду ВКЛ прыходзілася вырашаць і іншыя, у прыватнасці, адстойваць свае інтарэсы на агульнаеўрапейскай арэне. Ды і еўрапейскія краіны павінны былі лічыцца з ВКЛ, а потым і з Рэччу Паспалітай, у складзе якой яно апынулася. Праўда, з уварэннем Рэчы Паспалітай “Карона Польская імкнулася маніпалізаваць зносіны з Захадам і пачала кантраляваць заходнюю палітыку ВКЛ,”⁴⁴ але цалкам ізаляваць Княства ад еўрапейскай палітыкі не ўдалося, таму што ў гэтай палітыцы былі вузлы супярэчнасцяў, якія так ці інакш закраналі і ВКЛ.

Раздзел IX

РАЗВІЦЦЁ ЭТНІЧНЫХ ПРАЦЭСАЎ НА БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII ст. УТВАРЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАСЦІ

§1. Узмацненне этнічных працэсаў у сувязі з утварэннем ВКЛ. Умовы і фактары ўзнікнення беларускай народнасці

Калі мы гаворым аб этнічных працэсах, дык маем на ўвазе тыя якасныя змены, што адбываюцца ў жыцці людзей, іх матэрыяльнай і духоўнай культуры, свядомасці, на аснове якіх фарміруюцца, складваюцца пэўныя супольнасці, у тым ліку і народнасці.¹ На тэрыторыі Беларусі такія працэсы развіваліся ўжо ў старажытнасці, калі адбывалася засяленне чалавекам тэрыторыі нашай краіны. Яшчэ больш прыкметнымі яны сталі ў раннім сярэднявеччы, тады этнічную карту Беларусі вызначалі ўсходнеславянскія плямёны, якія замацаваліся на беларускіх землях у асноўным на працягу VI – IX стст. Аднак беларуская народнасць, на думку большасці даследчыкаў, сфарміравалася пазней, у межах XIII – XVI стст. Менавіта ў гэты перыяд узніклі фактары, якія паскорылі развіццё этнічных працэсаў, прывялі да ўзнікнення беларускай народнасці. Праўда, вучоныя па-рознаму ацэньваюць ролю і значэнне гэтых фактараў і ўвогуле тыя змены, што адбываліся на беларускіх землях.

Так, расійскі археолаг В.Сядоў і яго прыхільнікі вырашалым фактарам у фарміраванні беларускай народнасці лічаць каланізацыю славянамі тэрыторыі на поўнач ад Прыпяці, занятую балтамі, сінтэз іх культур, дакладней, уплыў балтаў на мову і культуру ўсходнеславянскіх плямёнаў, што рассяляліся на тэрыторыі Беларусі ў VI – IX стст. Гэтыя даследчыкі яўна перабольшваюць балцкі ўплыў і разам з тым адмаўляюць ўздзеянне іншых фактараў, у прыватнасці, палітычных і эканамічных.

Праблему ўзнікнення беларускай народнасці яны, па сутнасці, разглядаюць з чыста этнічнага пункту гледжання. “Магчыма, – піша В. Сядоў, – стварэнне і фарміраванне беларускай моўнай і этнаграфічнай супольнасці знаходзіцца не ў прамой залежнасці ад палітычнай гісторыі і эканамічнага развіцця. Перадумовы ўтварэння асобнай усходнеславянскай адзінкі, відаць, трэба шукаць глыбей, перш за ўсё ў ранняй этнічнай гісторыі Верхняга Падняпроўя і Беларусі”.²

Іншыя гісторыкі, наадварот, на першы план ставяць палітычныя і эканамічныя фактары, недаацэньваючы фактары этнагенетычныя. У апошнія гады з’явіліся публікацыі, аўтары якіх вырашальную ролю ва ўзнікненні этнасаў прыпісваюць нават фактарам касмічным, пазапланетным. Такой думкі прытрымліваўся вядомы расійскі вучоны Л.Гумілёў. Яе падзяляе і беларускі даследчык А.Рогалеў – аўтар шэрагу прац па этнічнай праблематыцы. Ён піша: “Узнікненне беларусаў было прадвызначана натуральна-гістарычным развіццём Усходняй Славіі (Старажытнай Русі), але адбылося гэта ў пэўнай частцы яе тэрыторыі, дзякуючы пазапланетарнаму імпульсу”.³ Як бачым, існуюць розныя падыходы да пытанняў, звязаных з утварэннем беларускай народнасці, вызначэннем тых фактараў і абставін, пад уздзеяннем якіх яна фарміравалася.

Трэба, аднак, зазначыць, што далёка не ўсе сучасныя навукоўцы прытрымліваюцца аднабаковых тлумачэнняў гэтага пытання. Большасць з іх разглядаюць праблему ўтварэння беларускай народнасці комплексна і лічаць неабходным вывучаць розныя фактары, у тым ліку і палітычныя. Так, пэўным штуршком для этнаўтваральных працэсаў, якія прывялі да ўзнікнення беларускай народнасці, стаў распад той палітычнай сістэмы, якая трымалася пад уладай кіеўскіх князёў. Менавіта тады змянілася сама дзяржаўна-тэрытарыяльная прастора, на якой развіваліся гэтыя працэсы. Цяпер яна вызначалася межамі новай, найбуйнейшай ва Усходняй Еўропе краіны – Вялікага княства Літоўскага. Гэта Княства пакінула глыбокі след у гісторыі нашай Бацькаўшчыны, і няма падстаў недаацэньваць яго ролю ў этнічнай кансалідацыі насельніцтва беларускіх зямель. Створанае на славяна-балцкай этнічнай аснове, ВКЛ стала калыскай узнікнення як цяперашніх беларусаў, так і літоўцаў. Яго значэнне было не толькі ў тым, што яно спыніла працэс драблення беларускіх зямель, але і ўзмацніла інтэграцыйныя з’явы, садзейнічаючы тым самым этнічнай кансалідацыі насельніцтва.

Гэтаму спрыяла і тое, што ў межах ВКЛ многія землі і княствы Беларусі, узнікшыя раней, мелі аўтаномію, здолелі дабіцца захавання “даўніны”, самабытнасці і ўвогуле шмат чаго, што ўжо з даўніх часоў аб’ядноўвала ўсходнеславянскае насельніцтва, якое апынулася ў новай дзяржаве. З другога боку, у развіцці ВКЛ паступова вызначылася і тэндэнцыя палітыка-прававой цэнтралізацыі, чаму садзейнічалі ўмацаванне вярхоўнай улады, рэформа тэрытарыяльна-адміністрацыйнага кіравання, увядзенне адзінага заканадаўства, сістэмы суда. Праўда, умовы для этнічных працэсаў на Беларусі ўскладніліся пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай, але працэсы гэтыя не былі спыненыя.

Пачалі пашырацца тады і гаспадарча-эканамічныя сувязі як у межах усяго ВКЛ, так і на ўласнабеларускіх землях. Яны развіваліся на аснове паглыблення грамадскага падзелу працы, росту таварна-грашовых зносін, якія ўцягвалі розныя слаі насельніцтва ў гандлёвы абмен, іншыя кантакты, што было вельмі важным для пераадолення лакальнай замкнёнасці, ізаляванасці. Значную ролю ў гэтым адыгрывалі гарады і мястэчкі, іх колькасць да пачатку XVI ст. павялічвалася на ўсёй тэрыторыі Беларусі, разам з тым развіваліся і сувязі паміж імі. На значэнне эканамічных фактараў у развіцці этнічных працэсаў, кансалідацыі насельніцтва, указвалі многія навукоўцы. “Рост эканамічных сувязяў паміж аддаленымі абласцямі, – адзначаў У. Пічэта, – разбураў ізаляванасць асобных раёнаў і садзейнічаў развіццю ўяўлення аб этнічным адзінстве “рускага народа”, што складаў большую частку насельніцтва Вялікага княства Літоўскага.”¹⁴

З утварэннем ВКЛ больш спрыяльныя магчымасці склаліся і для развіцця культуры, невіроўкі ў ёй рэгіянальных адрозненняў. У навуковай літаратуры адзначаецца, што “у XVI ст., і асабліва ў яго апошнія дзесяцігоддзі, мы не знойдзем ніводнага істотнага элемента народнай культуры, які не меў бы пэўнага распаўсюджання ва ўсіх рэгіёнах Беларусі.”¹⁵ Сама ж культура беларускіх зямель пачала набываць этнічна выяўлены характар, што знайшло адлюстраванне ва ўсіх сферах духоўнага жыцця. Пры гэтым паступова вызначыліся асноўныя асаблівасці і рысы, уласцівыя беларускай мове, – важнейшаму кампаненту культуры, адной з галоўных прыкмет народнасці. Большасць навукоўцаў падзяляе той пункт гледжання, што беларуская мова склалася на аснове агульнаўсходнеславянскай мовы і яе адрозненні ад іншых славянскіх моў, як лічыў акадэмік

Я.Карскі, выявіліся ўжо ў XIII ст.⁶ У далейшым гэтыя адрозненні яшчэ больш павялічыліся, і беларуская мова ўжо ў XIV – XV стст развівалася як самастойная, самабытная. Менавіта ў гэты час яна пачала адрознівацца як ад рускай, так і ад украінскай моў: набыла характэрныя рысы, якія захоўваюцца і па сёняшні дзень: аканне і яканне, дзеканне і цеканне, зацвярдзелае “р”, пераход звычайных “в” і “л” пасля галосных у нескладовае “ў”, афрыкаты “дж” і “дз” і інш. Усе больш аддалялася ад агульнаўсходнеславянскай і беларуская літаратурна-пісьмовая мова, якая таксама мела свае арфаграфічныя і лексічныя рысы.⁷ Важна адзначыць і той факт, што беларуская мова (яна тады называлася «рускай») мела ў той час даволі высокі дзяржаўны і сацыяльны статус, выступала ў якасці афіцыйнай мовы ВКЛ. На ёй вялося справаводства, выдаваліся заканадаўчыя акты, у прыватнасці, на беларускай мове напісаны ўсе тры Статуты ВКЛ. Праўда, некаторыя польскія вучоныя адмаўлялі гэты факт, спрабавалі даказаць, што Статуты з’яўляюцца помнікамі польскай пісьмовай і юрыдычнай культуры. Але такое сцвярджанне было адхілена большасцю вучоных, якія займаліся гісторыяй ВКЛ. Так, вядомы знаўца Статута ВКЛ 1529 г. літоўскі гісторык С.Лазутка, падводзячы вынікі шматгадовага вывучэння гэтага Кодэкса адзначаў, што ён (Статут) быў “напісаны на старажытна-беларускай мове, якая, можна сказаць, пераважала ў той час у дзяржаўным апарacie Вялікага княства Літоўскага і з гэтага пункту гледжання, бузумоўна, ён перш за ўсё з’яўляецца помнікам беларускай культуры.”⁸ Нельга не адзначыць, што прыярытэт беларускай мовы, яе дзяржаўнасць былі замацаваны самімі Статутамі. Ва ўсіх трох рэдакцыях Статутаў ёсць артыкулы, якія патрабуюць, каб беларуская мова выкарыстоўвалася ў адміністрацыйных і судовых установах ВКЛ. Так, у Статуце 1588 г. запісана: “А писарь земьский маеть по руску литерамі словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иншимъ езыкамъ и словы.”⁹ На беларускай мове ствараліся выдаваліся летапісы, літаратурныя творы. Вельмі блізкай да беларускай мовы была і мова кніг, якія былі надрукаваны Ф.Скарынам. Гэта значыць, што беларуская мова адыгрывала камунікатыўную ролю як у межах этнічнай тэрыторыі Беларусі, так ўсяго Вялікага княства Літоўскага. Падкрэсліваючы значэнне гэтай акалічнасці, Я.Карскі пісаў: “Пры такіх спрыяльных умовах адбылося аб’яднанне ўсіх заходнерускіх плямёнаў і выпрацоўка адной агульнай для іх мовы. З таго часу пакладзены

трывалы пачатак той рускай народнасці, якая да гэтага вядомая пад назвай беларускай.”¹⁰

Аналізуючы фактары, з якімі было звязана ўзнікненне беларускай народнасці, трэба мець на ўвазе і з’явы сацыяльныя, таму што народнасць, гэта не проста супольнасць людзей, але і асобны этнасацыяльны арганізм. Такі арганізм мае сваю сааслоўна-класавую структуру, дзяржаўныя інстытуты, адрозніваецца пэўным характарам сацыяльных адносін, якія вызначаюцца паноўным спосабам вытворчасці. На Беларусі тады развіваўся феадалізм і менавіта на яго аснове складалася сацыяльна-класавая структура беларускай народнасці. Так, самай шматлікай часткай насельніцтва Беларусі было ў тых часы сялянства, яго ўдзельная вага даходзіла да 80-85%. Трэба падкрэсліць, што менавіта сялянства, сельскія жыхары захоўвалі і развівалі ўсё тое, што было ўласціва беларусам як этнасу, іх культуры, менталітэту. Важнае месца ў сацыяльнай структуры беларускай народнасці займала шляхта, яна мела найбольшыя правы і адыгрывала вядучую ролю ў палітычным жыцці ВКЛ, у дзяржаўных справах, уносіла свой уклад у развіццё культуры, асветы. Аднак этнічны склад шляхты Беларусі быў неаднародны. Такая неаднароднасць асабліва характэрнай была для магнатаў, арыстакратычнай часткі шляхты, сярод якіх былі выхадцы як з балта-літоўскіх, так і з усходнеславянскіх зямель. Напрыклад, з 29 буйных землеўладальнікаў Беларусі, у маёнтках якіх у 1567 г. налічвалася вышэй 1000 сялянскіх двароў (“дымоў”) на кожнага (а гэта ўладанні магнатаў), 13 былі літоўскага паходжання (у тым ліку 6 Гедымінавічаў), 9 – беларускага (у тым ліку 2 Рурыкавічаў), 5 – украінскага і 2 рускага (выхадцы з Маскоўскага княства). Гэта паводле падлікаў гісторыка А.Грыцкевіча.¹¹ Ён жа прааналізаваў таксама і этнічны склад сярэдняй і дробнай шляхты і зрабіў агульную выснову, што “на Беларусі ў XVI ст. сярод феадалаў пераважную большасць складалі феадалы беларускага паходжання.”¹² Літоўскія феадалы жылі галоўным чынам у паўночна-заходніх раёнах Беларусі. Гэта было звязана з тым, што паўночна-заходнія раёны ў XIV – XV стст. у значнай частцы захоўвалі літоўскі этнічны элемент, які падвяргаўся беларусізацыі ў працэсе этнагенезу беларусаў. Ды і з палітычнага пункту гледжання, адзначае А.Грыцкевіч, гэтыя раёны былі цясней, чым іншыя, звязаны з уласна літоўскай тэрыторыяй. У астатніх жа раёнах Беларусі літоўскія феадалы былі прадстаўлены літаральна адзінкамі. Беларускае феадалы з

сярэдняй і дробнай шляхты складалі ва ўсходніх раёнах Беларусі большасць. Толькі сярод магнатаў літоўскі этнічны элемент быў значным.¹³

Трэба, аднак, зазначыць, што многія прадстаўнікі феадальных саслоўяў аказаліся няўстойлівым сацыяльным элементам у беларускай народнасці, былі падвергнуты паланізацыі і на працягу XIV – XVI стст. “усё больш і больш аддаляліся ад свайго народа, што вяло да частковай і нават поўнай іх ізаляванасці, страты характэрных этнічных прыкмет, а ў выніку – да асіміляцыі.”¹⁴ Менавіта яны папаўнялі т. зв. “шляхецкі народ польскі” – своеасаблівую супольнасць, якая складалася ў межах Рэчы Паспалітай.

Важную ролю ў жыцці грамадства адыгрывала тады насельніцтва гарадоў і мястэчак Беларусі. Яго колькасць таксама ўзрастала, праўда, у этнічных адносінах гарадское насельніцтва было больш складаным, чым сельскае, хоць і там пераважалі беларусы (у канцы XVI – першай палове XVII стст. яны складалі не менш за 80%).¹⁵

Аналіз заканадаўчых актаў, выдадзеных у ВКЛ, сведчыць, што да пачатку XVII ст. у асноўным завяршыўся працэс юрыдычнага афармлення правоў і абавязкаў саслоўных груп дзяржавы. Разам з тым у грамадзянска-прававых нормах дзеючага заканадаўства ўсе больш выразнымі становіліся агульнасаслоўныя прынцыпы. Адначасова актывізавалася агульнадзяржаўная дзейнасць саслоўяў, узмацняліся кантакты як унутры іх, так і паміж імі. Гэтаму ў значнай ступені садзейнічала барацьба з крыжаносцамі, залатаардынцамі і з усімі тымі, хто пагражаў незалежнасці ВКЛ. Знешні фактар, на думку гісторыкаў, адыгрываў немалаважную ролю ў кансалідацыі насельніцтва беларускіх зямель. У.І.Пічэта, вылучаючы гэты фактар, пісаў: “Нямецкая агрэсія, з аднаго боку, і развіццё эканамічных сувязей паміж асобнымі абласцямі, з другога, былі найважнейшымі фактарамі, якія паскорылі ўтварэнне беларускай народнасці”.¹⁶

Важныя змены адбываліся і ў дэмаграфічных працэсах, характары і шчыльнасці насельніцтва, яго агульнай колькасці. Праведзеныя даследаванні пацвярджаюць, што агульны дэмаграфічны масіў насельніцтва Беларусі налічваў на сярэдзіну – другую палову XVI ст., як ужо адзначалася раней, больш за 1,8 млн.чалавек, а яго шчыльнасць узрасла да 5 чалавек на 1 км.кв. (ёсць і іншыя дадзеныя). Найбольшая шчыльнасць насельніцтва была ў Цэнтральнай Беларусі, Панямонні, Падняпроўі

(асабліва ў яго левабярэжнай частцы – Аршанска-Магілёўскай раўніне), найменш заселеным заставаўся шэраг раёнаў Падзвіння, а таксама Палесся. Тады ж склаліся тыя паселішчы, іх аблічча і культурныя ландшафты, якія сталі тыповымі ва ўсіх рэгіёнах Беларусі, што грунтоўна адлюстравана ў працах беларускага даследчыка В.Цітова.¹⁷ У этнічным аспекце асноўную частку насельніцтва беларускіх зямель складалі ўсходнія славяне, на аснове якіх і фарміравалася беларуская народнасць.

Даследчыкі адзначаюць, што арэал распаўсюджвання беларусаў быў увогуле цэльны, а ў межах Беларусі – кампактны. На этнічных працэсах, складванні новага комплексу культуры, адбіваліся перасяленні розных груп насельніцтва, іх змешванне.

Такім чынам, гістарычныя ўмовы, у якіх развіваліся этнічныя працэсы на Беларусі, з утварэннем ВКЛ істотна змяніліся. У цэлым яны былі спрыяльнымі для фарміравання беларускай народнасці, яе узнікнення. Цяпер пачалі дзейнічаць фактары, з якімі была звязана кансалідацыя розных этнічных і сацыяльных груп насельніцтва, што пражывала на беларускіх землях. Як мы бачылі, іх было некалькі і роля іх не была аднолькавай на розных этапах гістарычнага развіцця беларускіх зямель. Так, у XIII – XIV стст., ды і ў XV ст. вядучай была роля фактара палітычнага аб'яднання беларускіх зямель у складзе ВКЛ, потым пачала ўзмацняцца значэнне эканамічных, культурных, сацыяльных і некаторых іншых фактараў. Безумоўна, меліся і фактары, якія ўскладнялі этнічныя працэсы. Да іх ліку трэба аднесці слабае развіццё таварна-грашовых адносін, абмежаванне свабоды, кантактаў людзей у сувязі з панаваннем прыгоннага права, феадальнага ладу. Пэўную асаблівасць надавала этнічным працэсам і рэлігійна-канфесійнае становішча, якое складалася на Беларусі з канца XIV ст., асабліва пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай, калі пачала праводзіцца палітыка паланізацыі, распаўсюджвання каталіцызму. Шмат якія з католікаў не толькі адмаўляліся ад веры сваіх продкаў, але і ад беларускай мовы, нацыянальных традыцый, звычаяў. Пра такіх тады гаварылі: “Родам – русін, нацыянальнасцю – паляк.” На сувязь рэлігійных і этнічных з’яў, углыб каталіцызму на этнічную самасвядомасць беларусаў указвалі многія гісторыкі.¹⁸ Але гэта яшчэ не азначала, што ўсе католікі перасталі быць беларусамі, што да беларусаў трэба адносіць толькі праваслаўных. Далёка не ўсе, хто прыняў каталіцкую веру, сапраўды апалячыліся: гэта характэрна было для шляхты, некаторай часткі гараджан. Таму можна пагадзіцца з высновай М.Грынблата, што “каталіцкая вера не ўнесла прык-

метных перамен у быт і культуру беларускай народнасці.”¹⁹ У сваёй асноўнай большасці каталіцкае насельніцтва Беларусі працягвала захоўваць этнічныя рысы, характэрныя для ўсходнеславянскага народа, заставалася беларусамі. Няма падстаў выключыць з ліку беларусаў і тых, хто прытрымліваўся уніяцкага веравызнання. Беларуская народнасць, як і многія іншыя, была поліканфесійнай, бо яе прадстаўлялі і праваслаўныя, і католікі, і уніаты – людзі розных рэлігійных поглядаў.

§2. Этнічная і тэрытарыяльная аснова беларускай народнасці

Кожная народнасць мае як свае гістарычныя карані, так і этнічную і тэрытарыяльную аснову, на якой яна фарміруецца. Гэта адносіцца і да беларускай народнасці. Аднак калі ў адносінах да вызначэння гістарычных каранёў беларусаў у вучоных няма асаблівых разыходжанняў (усе яны лічаць беларусаў народам індаеўрапейскай этнаязычнай групы і бачаць іх карані менавіта ў гэтай супольнасці), дык пытанне аб этнічнай і тэрытарыяльнай аснове беларускай народнасці застаецца дыскусійным, канчаткова нявырашаным.

Так, у дарэвалюцыйны перыяд у Расіі даволі шырока была распаўсюджана думка, што беларусы выйшлі з крывічоў, што менавіта крывічы склалі этнічную аснову беларускай народнасці. Гэтага погляду, напрыклад, прытрымліваліся М.Кастамараў, І.Бяляеў, М.Любаўскі, П.Мілюкоў, іншыя навукоўцы. “Цяперашняе рассяленне беларусаў, – адзначаў П.Мілюкоў, – амаль цалкам адпавядае сваімі межамі распаўсюджванню крывічоў паводле нашага старажытнага летапісу...”²⁰ Асабліва актыўна падтрымлівалі крывіцкую тэорыю паходжання беларусаў прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі, вядомыя ўдзельнікі нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі ў пачатку XX ст., у прыватнасці, браты А. і І.Луцкевічы, В.Ластоўскі, А.Шлюбскі і іншыя. Выказвалася нават прапанова адмовіцца ад назвы “Белая Русь”, “беларусы”, карыстацца тэрмінам “Крывія”, а беларусаў адпаведна называць “крывічамі”. Да гэтай тэорыі прымыкала і т.зв. волатаўская тэорыя, якую падтрымлівалі таксама некаторыя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі (напрыклад, Я.Лёсік, М.Каспяровіч). Яны лічылі, што этнічнай асновай беларусаў, іх продкамі былі плямёны нейкіх волатаў (велетаў), якія насялялі тэрыторыю Беларусі ў старажытнасці.

Аднак названыя тэорыі не замацаваліся ў навуцы. Аналіз этнічных працэсаў, якія развіваліся на беларускіх землях, прывёў вучоных да высновы, што этнагенез беларусаў вызначаўся не толькі крывічамі, але і іншымі ўсходнеславянскімі плямёнамі, якія насялялі тэрыторыю Беларусі ў VIII – IX стст., у прыватнасці, дрыгавічамі, радзімічамі, некаторымі іншымі іх суседзямі. Такой думкі прытрымліваліся Я.Карскі, А.Багдановіч, У. Пічэта, шэраг іншых вядомых у Расіі навукоўцаў. “Падзвінскія і падняпроўскія крывічы, дрыгавічы, часткова драўляне, – пісаў У. Пічэта, – склалі асноўнае этнаграфічнае ядро беларускай народнасці.”²¹

Думка аб тым, што беларуская народнасць склалася на ўсходнеславянскай этнічнай аснове, па сутнасці, стала пануючай ужо ў дарэвалюцыйны час. Разам з тым тады ж у навуковай літаратуры пачалі выказвацца меркаванні аб неабходнасці пры распрацоўцы праблем этнагенезу беларусаў улічваць і такі фактар, як узаемадзеянне ўсходніх славян з іншымі этнасамі ці плямёнамі, што насялялі тэрыторыю Беларусі. У гэтай сувязі асаблівае значэнне надавалася ўплыву балцкіх плямёнаў. На яго ўказвалі ў сваіх працах гісторыкі П.Галубоўскі, М.Пагодзін, М. Фасмер. Іх погляды атрымалі развіццё і ў савецкі перыяд. Сярод савецкіх вучоных пытанне аб уздзеянні балтаў на этнагенез беларусаў найбольш абгрунтавана разгледзеў расійскі гісторык, археолаг В.Сядоў – аўтар тэорыі т.зв. “балцкага субстрату” як вырашальнага фактару складвання этналінгвістычных і іншых асаблівасцей беларусаў. Паводле Сядова, калі гаварыць сцёсла, беларусы – гэта аславяненыя балты.

Безумоўна, узаемадзеянне славян і балтаў нельга ігнараваць, яно прасочваецца нават па антрапалагічных дадзеных. Але нельга і перабольшваць ролю балтаў у этнагенезе беларусаў, недаацэньваць славянскую аснову беларускай народнасці. На нашу думку, больш абгрунтаваная пазіцыя тых навукоўцаў, якія мяркуюць, што ўплыў балтаў адчулі не беларусы, якіх тады яшчэ і не было, а ўсходнеславянскія плямёны крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў. Як піша археолаг П. Трацякоў, “усходнеславянская культура “ўвабрала” асаблівасці мясцовых субстратных адзінак яшчэ да з’яўлення на гістарычнай арэне беларусаў”²². Гэтую думку падзяляюць М. Грынблат, У. Жучкевіч, Г. Хабургаеў, Р. Загарульскі, М. Піліпенка і іншыя.

Не знайшла падтрымкі ў навуковай літаратуры і “ляшская тэорыя”, прыхільнікі якой вызначальную ролю ў этнагенезе беларусаў надавалі заходнеславянскім плямёнам польскага паходжання. Да іх, у прыватнасці, некаторыя вучоныя (А. Шах-

матаў, Н. Дзяржавін) адносілі радзімічаў. Нельга не адзначыць і той факт, што ўжо ў наш час была выказана думка і аб уплыве на працэс фарміравання беларускай народнасці плямёнаў фіна-ўгорскага паходжання.²³

Усходнеславянскую этнічную аснову беларускай народнасці прызналі і савецкія вучоныя. Разам з тым у гэтую праблему былі ўнесены істотныя змены і дапаўненні. Прааналізаваўшы этнічныя працэсы, якія развіваліся ва ўсходніх славян у раннім сярэднявеччы, савецкія вучоныя прыйшлі да высновы, што гэтыя працэсы прывялі не толькі да фарміравання ва ўсходніх славян мясцовых, лакальных супольнасцей, але і да з'яўлення больш шырокага этнічнага ўтварэння. Такім утварэннем, на іх погляд, стала старажытнаруская народнасць, якая склалася ў межах Кіеўскай Русі ў IX – XII стст. Менавіта яна і была папярэдніцай беларусаў, а таксама рускіх і украінцаў. Па сутнасці, была распрацавана новая канцэпцыя аб паходжанні ўсходнеславянскіх народаў і яе падтрымлівалі фактычна ўсе навукоўцы (тэарэтычна яе абгрунтаваў С.Токараў), у тым ліку і беларускія. Сярод даследаванняў беларускіх вучоных трэба перш за ўсё вылучыць манаграфію этнографа М.Грынблата «Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории» (Мн., 1968).

Аднак у канцы 80-х – пачатку 90-х гг. XX ст. пачалі з'яўляцца працы (галоўным чынам на Беларусі і Украіне), аўтары якіх паставілі пад сумненне факт існавання старажытнарускай народнасці. Яны фактычна падтрымлівалі погляды тых гісторыкаў, якія выводзілі беларусаў непасрэдна з усходнеславянскіх плямёнаў крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў. Праўда, іх разглядаюць не проста як плямёны ці саюзы плямёнаў, а як новыя этнічныя ўтварэнні, якія склаліся пад уплывам балтаў. Менавіта гэтыя этнаўтварэнні і сталі, на іх погляд, этнічнай асновай беларускай народнасці. Такі пункт гледжання, напрыклад, актыўна адстойвае беларускі гісторык Г. Штыхаў. Ацэньваючы крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, ён зазначае: «Гэта былі якасна новыя прабеларускія ўтварэнні, у якіх пераважалі славянскія рысы і якія займалі своеасаблівае месца сярод іншых усходнеславянскіх этнасаў. Увабраўшы ў сваю культуру шэраг балцкіх элементаў, яны адрозніваліся спецыфічнымі рысамі славянскай культуры, што ўзніклі пад уздзеяннем балтаў.» і далей ён падкрэслівае: «Тры пранароднасці – крывічы-палачане, дрыгавічы, радзімічы – паступова ўцягваліся ў працэс фарміравання беларускай народнасці.»²⁴

Фактычна такіх пазіцый прытрымліваецца і беларускі даследчык М. Ермаловіч. Ён таксама адмаўляе старажытнарускую народнасць, а беларускую – выводзіць непасрэдна з палачан. «Палачане, – пісаў ён, – былі першым на тэрыторыі Беларусі вынікам дрыгавіцка-крывіцкага зрашчэння і асіміляцыі гэтымі плямёнамі балтаў. Яны з’явіліся першай па часе мадэллю беларусаў».²⁵ Трэба зазначыць, што вучоныя, якія не прызнаюць старажытнарускую народнасць, не проста адмаўляюць факт яе існавання: яны прыводзяць і шэраг даволі пераканаўчых аргументаў, выкарыстоўваючы пэўныя хібы, спрошчаныя тлумачэнні ўзнікнення такой супольнасці.²⁶

І тым не менш старажытнаруская канцэпцыя аб паходжанні беларусаў, як і іншых усходнеславянскіх народаў, не страціла сваёй навуковай каштоўнасці і мае нямала прыхільнікаў. Так, яе актыўна адстойвае вядомы беларускі археолаг, гісторык Э. Загарульскі. Не адмаўляюць працэс яе складвання і беларускія вучоныя А. Рогалёў, М. Піліпенка і іншыя. Праўда, у іх сваё разуменне гэтай складанай праблемы, якое адрозніваецца шэрагам аспектаў ад ранейшых тлумачэнняў. Так, А. Рогалёў разглядае ўсходнеславянскую старажытнарускую народнасць у выглядзе своеасаблівага суперэтнаса, на аснове якога і ў межах якога сфарміраваліся тры субэтнасы – беларусы, украінцы і рускія. Яшчэ больш грунтоўна пытанні, якія тычацца старажытнарускай народнасці, распрацаваны М. Піліпенкам. Перш за ўсё ён адзначае, што агульнаўсходнеславянскі народ і яго этнічная тэрыторыя пачалі фарміравацца па-за межамі Беларусі, у мясцовасцях, размешчаных на поўдзень і поўнач ад яе – у Сярэднім Падняпроўі і Паволхаўі ў IX – X стст. Першымі ў гэтую новую супольнасць кансалідаваліся паляне, заходнія севяране, славене і паўночныя крывічы, якія знаходзіліся ў гэтых рэгіёнах. Паступова ў яе былі ўцягнуты і астатнія крывічы, радзімічы і дрыгавічы, але этнічнай асновай беларускай народнасці, на яго думку, сталі не яны, а насельніцтва, што пражывала ў дзвюх дыялектна-этнаграфічных зонах Старажытнай Русі – падзвінска-падняпроўскай і папрыпяцкай ці палескай. Гэта былі старажытныя беларусы, якія сфарміраваліся ў працэсе трансфармацыі і змешвання крывічоў, вяцічаў і паўночнай часткі радзімічаў (назва паходзіць ад наймення падзвінска-дняпроўскага рэгіёна – Белая Русь), і палешукі, яны склаліся ў выніку змешвання дрыгавічоў, драўлян і паўднёвай часткі радзімічаў (назву вызначыў тэрмін “Палессе”). М. Піліпенка сцвярджае: “Стара-

жытныя “беларусцы” і старажытныя “палешукі” і былі непасрэднымі продкамі беларускага этнасу, а старажытная Белая Русь, старажытнае Палессе – тымі тэрыторыямі, з якіх утварылася этнічная тэрыторыя Беларусі”.²⁷ Неабходна адзначыць, што пазіцыя М.Піліпенка дастаткова абгрунтаваная канкрэтна-гістарычнымі і этнаграфічнымі матэрыяламі.

Як бачым, і А. Рогалёў, і М. Піліпенка этнічную аснову беларусаў не адрываюць ад агульнаўсходнеславянскай старажытнаруускай супольнасці і прызнаюць існаванне такой супольнасці. Пры гэтым яны, як і іх прыхільнікі, зыходзяць з таго, што ўсходнія славяне ўжо ў момант свайго рассялення па тэрыторыі Усходняй Еўропы ўяўлялі фактычна адзін народ, які меў агульнае паходжанне, агульную мову (не выключаючы наяўнасць дыялектаў), культуру, веравызнанне. Адрозніваліся толькі назвы і некаторыя моўныя асаблівасці, якія склаліся ў выніку ўзаемадзеяння з мясцовым насельніцтвам. Яшчэ больш умацавалася адзінства ўсходніх славян з утварэннем на іх землях дзяржавы Русі (Кіеўскай Русі). Няхай гэта дзяржава была нетрывалая, існавала кароткі час, тым не менш яна спрыяла этнічным працэсам. Невыпадкава яе жыхары называлі свае землі рускімі, а сябе “русичами”, “руси́нами”, усведамлялі сваю агульнасць. Ранейшыя ж племянныя назвы пачалі знікаць (сярэдня – другая палова XII ст.). Спачатку гэтыя назвы, як і самі тэрміны “Русь”, “руская зямля”, адносіліся да Сярэдняга Падняпроўя, а потым распаўсюдзіліся і на іншыя ўсходнеславянскія землі. Так, аўтар “Слова о полку Игореве” рускімі назваў усіх, што загінулі ў бітве на рацэ Нямізе, уключаючы і дружыну Усяслава Полацкага. У дагаворы Смаленска з Рыгаю (1229 г.) да “рускіх зямель” аднесены Полацкая і Віцебская. Агульнасць усходніх славян усведамляў і аўтар “Повести временных лет” тут словы “русь”, “руськие”, “руская зямля” упамінаюцца больш за 270 разоў. Само паняцце “народ руский” упершыню было выкарыстана мітрапалітам Іларыёнам у творы “Слово о законе и Благодати” (XI ст.). Тэрмін “Русь” захавалася і пасля распаду Старажытнаруускай дзяржавы і выкарыстоўваўся ў дачыненні да ўсіх яе частак нават у XIII, XIV, XV стст. і пазней. Увайшоў ён і ў назву ВКЛ (“Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае”), тытул яго князёў. «Руская народная маса, – пісаў Б.Грэкаў, – дзе б яна ні знаходзілася, якой бы ўладзе ні падпарадкоўвалася, не забывала ніколі сваёй этнічнай агульнасці».²⁸

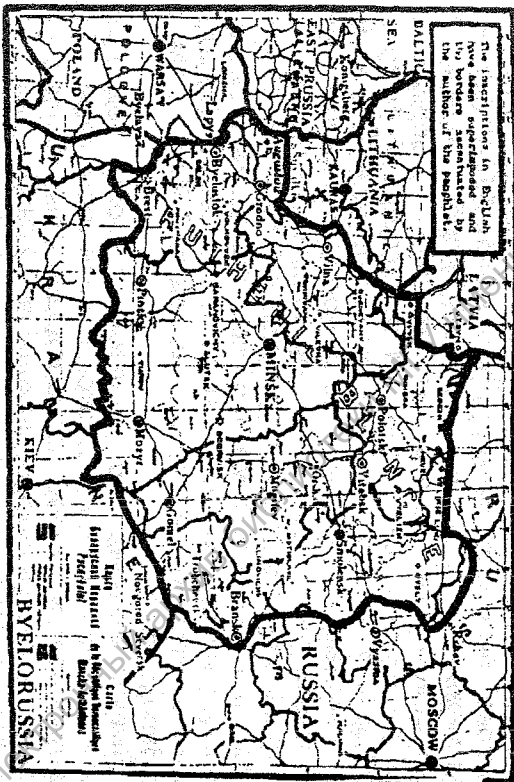
Думку аб існаванні ўсходнеславянскай старажытнарускай народнасці падзяляюць і многія сучасныя расійскія навукоўцы. Аб іх падыходах да праблемы ўзнікнення гэтай народнасці сведчаць публікацыі апошніх гадоў. У сувязі з гэтым трэба звярнуць увагу на матэрыялы, якія змешчаны ў часопісе “Родина” і, у прыватнасці, на матэрыялы дыскусіі, што адбылася на яго старонках ў 2002 г. (№ 11-12). “Этнамоўнае, палітычнае і культурнае адзінства славян Усходняй Еўропы X – XII стст., – адзначаў В. Сядоў у час гэтай дыскусіі, – дае падставу гаварыць аб складванні ў Старажытнай Русі асобнага славянскага этнаса – старажытнарускай народнасці”. Пры гэтым В. Сядоў (як і іншыя ўдзельнікі дыскусіі) падкрэслівалі, што “Старажытная Русь уяўляла агульнасць, згрунтаваную ў значна большай ступені, чым некаторыя еўрапейскія палітычныя ўтварэнні, напрыклад, дзяржава Каралінгаў”. Удзельнікі дыскусіі адзначалі таксама, што “існуючыя ў сучаснай літаратуры сцвярджэнні аб станаўленні ўкраінцаў, беларусаў і рускіх непасрэдна з праславянскай агульнасці трымаюцца не на ўсёй суме дадзеных, якія ёсць ў параджэнні сучаснай навукі, а на асобных момантах, спецыяльна падабраных “пад канцэпцыю” і пагэтаму... не з’яўляюцца навуковымі”²⁹.

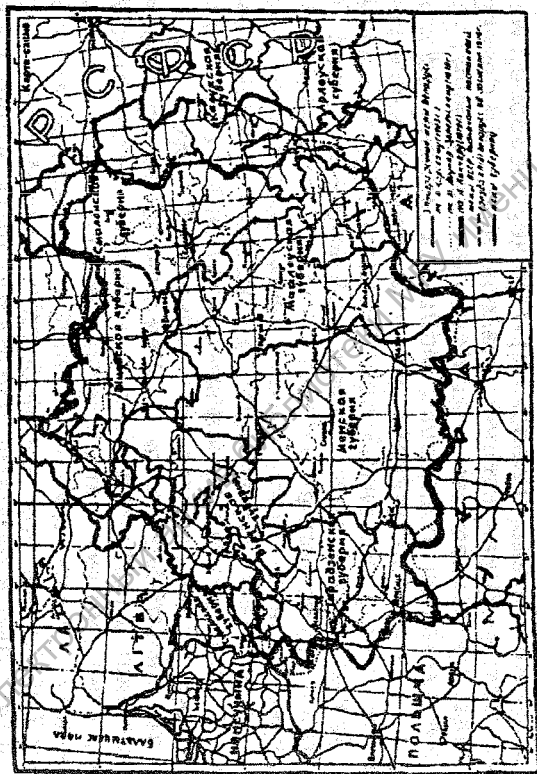
Усе гэтыя факты нельга ігнараваць, вывучаючы працэс узнікнення беларускага этнасу, вызначэння яго этнічнай і тэрытарыяльнай асновы. З другога боку, нельга і пераацэньваць ступень этнічнага адзінства насельніцтва Старажытнай Русі. Нават тыя навукоўцы, якія прызнаюць агульнаўсходнеславянскую старажытнарускую народнасць, адзначаюць, што яна была супольнасцю даволі адноснай, бо ў яе развіцці перапляталіся супрацьлеглыя тэндэнцыі. Так, першая з іх адлюстроўвала працэс кансалідацыі насельніцтва Старажытнай Русі, чаму спрыяла развіццё дзяржаўнасці і распаўсюджанне ўлады кіеўскіх князёў на ўсе ўсходнеславянскія землі, і прыняцце хрысціянства, а другая была звязана з дыферэнцыяцыяй, узмацненнем мясцовых асаблівасцяў, якія станавіліся ўсё больш выразнымі пасля распаду Старажытнарускай дзяржавы. Менавіта тады, у т.зв. удзельны перыяд і пачалі складацца перадумовы для ўзнікнення новых супольнасцяў, у тым ліку і беларускай народнасці. Тады ж пачала акрэслівацца тая тэрыторыя, на якой фарміравалася беларуская народнасць. Праўда, па пытанні, дзе было ядро гэтай тэрыторыі таксама няма агульнай думкі. Так, У. Пічэта выдзяляў у межах Беларусі пяць “этнічных ядзер”, ці цэнтраў,

на аснове якіх развіваўся этнагенез беларусаў: 1) Паўднёвы – у басейне Прыпяці, што сфарміраваўся на дрыгавіцкай аснове з уключэннем драўлянскіх, валынскіх і яцвяжскіх элементаў; 2) Падзвінскі – у басейне Заходняй Дзвіны, часткова Бярэзіны і Віліі да вярхоўяў Нёмана на захадзе (склаўся на базе полацкіх крывічоў, паўночных дрыгавічоў літоўска-латышскіх і фіна-угорскіх элементаў); 3) Верхняе Падняпроўе – зона рассялення крывічоў і радзімічаў; 4) Так званая Чорная Русь – басейн верхняга Нёмана: “дзе сустрэліся полацкія крывічы, прыпяцкія дрыгавічы і літоўскія плямёны”; 5) Брэсцкая зямля – зона віленска-дрыгавіцкай каланізацыі з гг. Брэст, Бельск, Мельнік, Драгічын, Кобрын і Камянец. М. Грынблат звязваў этнічную тэрыторыю беларусаў з заходняй часткай Старажытнай Русі. А. Рогалёў бачыць ядро этнічнай тэрыторыі беларусаў на землях Верхняга Панямоння і прылеглых да яго раёнаў, дзе з’явіліся, на яго думку, так званыя “генетычныя беларусы”. На погляд М. Піліпенкі, фарміраванне этнічнай тэрыторыі беларусаў адбывалася, як ужо адзначалася вышэй, у межах двух дыялектна-этнаграфічных зон, уключаўшых падзвінска-дняпроўскія і палескія землі, якія потым пашырыліся за кошт зямель цэнтральнай Беларусі і Панямоння.

Не ўнікаючы ў падрабязнасці навуковых спрэчак па гэтым пытанні, трэба сказаць, што этнічная тэрыторыя беларускай народнасці акрэслілася ў працэсе фарміравання ў асноўным у XIII – XVI стст. Прычым гістарычна яна была звязана з землямі Старажытнай Русі, дзе раней пражывалі крывічы, дрыгавічы, радзімічы і некаторыя іншыя суседнія з імі ўсходнеславянскія плямёны. Разам з тым трэба ўлічваць і т.зв. каланізацыйныя працэсы, якія развіваліся ўжо ў перыяд утварэння ВКЛ, калі насельніцтва Беларусі пачало пранікаць і ў памежныя раёны, засяляць іх, пашыраючы тым самым межы сваёй этнічнай тэрыторыі. У XVI ст., калі ў асноўным завяршыўся працэс фарміравання беларускай народнасці, яе этнічная тэрыторыя знаходзілася ў межах ВКЛ і дасягала прыкладна 260 тыс. кв. км. Прычым яна ў 3 разы перавышала ўласналітоўскія тэрыторыі. На этнічна беларускіх землях пражывала тады каля 2 млн. чалавек. Аднак беларусы і ў XVI ст., і пазней пражывалі не толькі на тэрыторыі свайго асноўнага рассялення. Даволі вялікія групы беларускага насельніцтва меліся і на тых землях, што адышлі ад ВКЛ – на Смаленшчыне, Чарнігаўшчыне, Падляшшы, у Латгаліі, некаторых іншых.

The inscriptions in English have been superimposed and the borders accentuated by the author of the pamphlet.

Нельга не адзначыць, што вучоныя не раз спрабавалі скласці навукова абгрунтаваную карту рассялення беларусаў, вызначыць межы іх этнічнай тэрыторыі. Такія спробы рабіліся ў XIX ст. пры падрыхтоўцы этнаграфічных атласаў Расіі. Першымі аўтарамі гэтых карт былі вучоныя этнографы Р.Ф.Эркерт і А.Ф.Рыцкі. Яны вызначалі этнічны склад насельніцтва Беларусі, зыходзячы з веравызнання жыхароў. У далейшым улічваліся этналінгвістычныя і нават антрапалагічныя крытэрыі. На іх абапіраліся такія вядомыя навукоўцы, як Я.Кіркор, О. Кольберг, Ю. Талька-Грынцэвіч, Я. Малішэўскі, А. Карскі. Найбольшую вядомасць у пачатку XX ст. і ў першыя гады Савецкай улады атрымалі этнаграфічныя карты, складзеныя Я. Карскім і М. Доўнар-Запольскім.³⁰

Вывучаючы жыццё і быт беларусаў, іх рассяленне, гісторыкі звярнулі ўвагу на тое, што этнічная тэрыторыя, на якой сфарміравалася беларуская народнасць, выдзялялася сваёй цэльнасцю, кампактнасцю, знаходзілася ў рэгіёне, выразна абмежаваным натуральна-геаграфічнымі межамі ў выглядзе рэк Заходні Буг, Сож, Нёман, Заходняя Дзвіна, Прыпяць. Менавіта ў гэтым рэгіёне Усходняй Еўропы склаўся комплекс культуры і гаспадарча-бытавога ўкладу, носьбітам якога і стаў новы этнас – беларуская народнасць, які узнік на працягу XIV – XVI стст. у складзе ВКЛ. Аднак і гэты комплекс быў неаднародным, ён меў мясцовыя асаблівасці, лакалізаваныя ў шэрагу рэгіёнаў. Аб існаванні такіх этнакультурных рэгіёнаў на тэрыторыі Беларусі было вядома яшчэ ў сярэднявекавы перыяд. Так, у XVI ст., а магчыма і раней, на тэрыторыі Беларусі вылучаліся тры этнакультурныя рэгіёны ці вобласці: 1) паўночна-ўсходні (менавіта яго перш за ўсё пачалі называць Белаі Руссю); 2) паўночна-заходні (за ім замацавалася назва «Чорная Русь»); 3) паўднёвы, які часцей за ўсё называлі Палессем (такі тэрмін упершыню згадваецца ў Іпацьеўскім летапісе пад 1274 годам). У далейшым пры больш паглыбленым вывучэнні мясцовых асаблівасцей колькасць этнакультурных рэгіёнаў на тэрыторыі Беларусі была павялічана да шасці, і яны ў навуковай літаратуры называюцца Падзвіннем (ці Паазер'ем), Падняпроўем, Цэнтральнай Беларуссю, Усходнім Палессем, Заходнім Палессем і Панямоннем. Асаблівасці гэтых рэгіёнаў падрабязна вывучаны В.Цітовым і выкладзеныя ў яго працах, якімі трэба карыстацца пры самастойнай рабоце.³¹

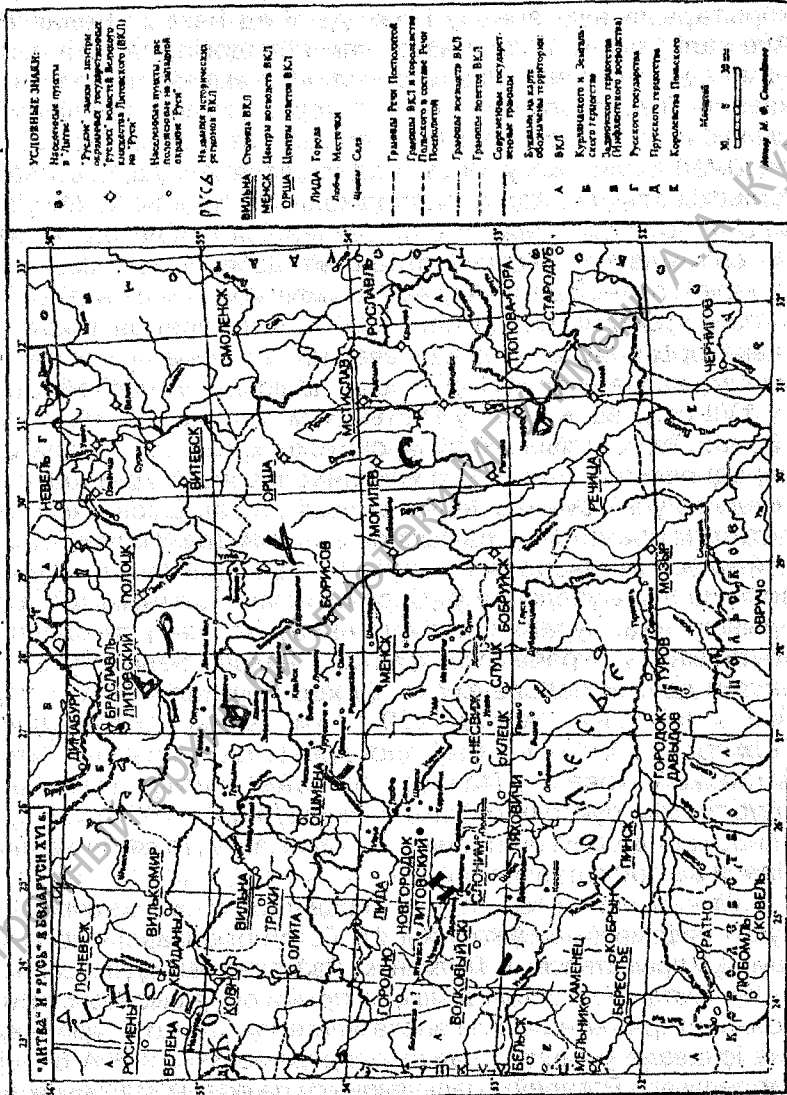
§3. Рост этнічнай самасвядомасці насельніцтва беларускіх зямель, формы яе вызначэння

Па меры фарміравання беларускай народнасці ўсё больш выразна пачала праяўляцца і этнічная самасвядомасць насельніцтва, якое складала яе аснову. Гэта вельмі важны момант у развіцці этнічных працэсаў, адзін з галоўных паказчыкаў узроўню кансалідаванасці розных тэрытарыяльных, этнаграфічных і сааслоўна-класавых груп насельніцтва. Яму пры вывучэнні этнічнай гісторыі беларусаў навукоўцы заўсёды надавалі вялікае значэнне. «Калі беларуская маса, – пісаў А.Цвікевіч, – адчувае сябе асобнай ад таго, што яе акружае, калі яна ўнутрана свядома, што яна не тое, што палякі, расійцы, літвіны – значыць беларускі народ існуе як нацыянальна асобная адзінка». ³² Гісторыкі адзначаюць, што этнічная самасвядомасць грунтуецца на бінарнай апазіцыі «Мы – Яны», г.зн. на ўсведамленні народаў сябе як асобнага этнаса, які «адрозніваецца ад іншых народаў пэўнымі рысамі, прыкметамі, гістарычным лёсам, тэрыторыяй існавання. Сюды ўключаецца таксама ўяўленне аб адзінстве паходжання ўсіх, з каго складаецца асноўная маса народа». ³³

Знешняй формай этнічнага самавызначэння народа, як вядома, з'яўляецца пэўная назва ці этнонім, які замацоўваецца за насельніцтвам і якім яно карыстаецца. Аднак на Беларусі такая назва вызначылася не адразу, нават у XVI ст., калі ў асноўным склалася беларуская народнасць, у адносінах да яе прадстаўнікоў выкарыстоўвалася некалькі этнонімаў як агульнага, так і лакальна-зямляцкага тыпу. Сярод першых найбольш распаўсюджаных, устойлівымі былі «русіны», «русічы», «рускія», «літвіны», «літвіны-русіны». Этнонім з каранём «рус-» («русіны», «русічы», «рускія» і г.д.) – старажытнага паходжання, узнік яшчэ ў часы Кіеўскай Русі. Ён адносіўся да насельніцтва, якое пражывала на ўсходнеславянскіх землях, галоўным чынам да праваслаўных. Гэтыя землі і ў складзе ВКЛ называліся «Русью», маюцца на ўвазе перш за ўсё землі Падняпроўя і Падзвіння, а таксама некаторыя тэрыторыі цэнтральнай і паўднёвай часткі ВКЛ. Праўда, шэраг гісторыкаў (М. Ермаловіч, В. Чаропка) сцвярджае, што пасля Люблінскай уніі 1569 г. тэрмін «рускі» адносіўся нібы толькі да ўкраінскіх зямель Рэчы Паспалітай. Але гэта сцвярджэнне, як паказалі даследаванні В. Насевіча і М.Спірыдонава, беспадстаўныя. М.Спірыдонаў, у прыватнасці, на аснове аналізу канкрэтных фактаў даволі пераканаўча даказаў,

што ў XVI ст. да Русі ў складзе ВКЛ адносіліся Віцебскі павет, усходняя частка Мінскага, Мазырскі павет, Мсціслаўскае ваяводства, усходняя частка Новагародскага павета, Аршанскі павет, усходняя ўскаіна Ашмянскага павета, Полацкае ваяводства і Рэчыцкі павет.³⁴

Этнонім «літвіны» таксама мае тэрытарыяльнае паходжанне. Да «Літвы» сучаснікі адносілі, як гэта даказаў М. Спірыдонаў, перш за ўсё этнічна літоўскія (балцкія) Віленскі, Вількамірскі, Ковенскі, Троцкі і Упіцкі паветы, а таксама поўнасю ці часткова «беларускія» паветы ВКЛ: Браслаўскі, Віленскі, Ваўкавыскі, Гродзенскі, Лідскі, заходнюю частку Мінскага, большую частку Новагародскага, амаль увесь Ашмянскі і Слоні́мскі паветы. У найбольш агульным выглядзе ўмоўную мяжу паміж «Руссю» і «Літвой», гэтымі асноўнымі рэгіёнамі ВКЛ, на думку М. Спірыдо́нава, можна правесці па 28 мерыдыяне ад Грынвіча³⁵ (гл. карту). Разам з тым тэрмін «літвіны» меў і іншы сэнс, выступаў у якасці вызначэння грамадзянства ці падданства жыхароў ВКЛ, г.зн. яго можна разглядаць як палітонім. Такая назва, напрыклад, адносілася да беларускага першадрукара Ф. Скарыны, калі ён займаўся ў Кракаўскім універсітэце і студэнтаў іншых заходнееўрапейскіх універсітэтаў – выхадцаў з ВКЛ. Паводле падлікаў С.Александровіча, у дакументах Кракаўскага універсітэта канца XV – пачатку XVI стст. 46 студэнтаў з Беларусі і Літвы (ад агульнай колькасці каля 150) вызначалі сябе словам «літванус», некалькі – «рутэнус», а астатнія па месцы паходжання – з Вільні, Коўна, Трокаў, Пінска, Брэста і г.д.³⁶ У XVI ст., асабліва пасля утварэння Рэчы Паспалітай, літвінамі часцей за ўсё называлі сябе прадстаўнікі феадальных слаёў – магнаты і шляхта, якія ўсялякі раз імкнуліся падкрэсліць, што з’яўляюцца «літвінамі», чым выказвалі даволі высокі ўзровень дзяржаўнай самасвядомасці. Так, ад імя літвінаў выступала дэлегацыя ВКЛ на Люблінскім сойме, калі вырашалася пытанне аб стварэнні Рэчы Паспалітай; такая ж назва ўжывалася і ў шмат якіх пісьмовых дакументах таго часу. «Мы і палякі, хоць брацця, але зусім адменных звычаяў», – пісаў у канцы XVI ст. кацлер Л. Сапега да К. Радзівіла.³⁷ Абагульненай назвай «літвіны» імянавалі жыхароў ВКЛ суседзі – рускія, украінцы, палякі. Нярэдка гэтая назва выступала ў больш складаных этнанімічных вызначэннях: «літвіны рускага роду», «літвін рускі па паходжанню», «рускія князі літоўскага роду» і г.д.

Тады ж, дзесьці ў канцы XVI – XVII стст., на землях Полаччыны, Магілёўшчыны, Віцебшчыны, часткова Смаленшчыны з’явіліся і этнонімы «беларусцы», «беларусы».³⁸ Яны таксама мелі тэрытарыяльную аснову і паходзілі ад назвы «Белая Русь». Але калі ўзнікла такая назва, нам невядома, на гэтае пытанне няма адназначнага адказу, бо вучоныя выказвалі розныя меркаванні. Так, вядомы расійскі гісторык В.Тацішчаў лічыў, спасылаючыся на некаторыя летапісы, што назва «Белая Русь» вядомай была ўжо ў XII ст. і адносілася яна да Растова-Суздальскіх зямель. Аднак сцвярджэнне В.Тацішчава аспрэчвалі многія гісторыкі, таму што не захаваліся тыя летапісы, на якія ён спасылаўся. Увогуле старажытнарускія летапісы і нават летапісы пазнейшага часу не ўтрымліваюць такой назвы. Толькі ў Іпацьеўскім летапісе пад 1305 г. змяшчаецца такая назва (некаторыя даследчыкі адзначаюць, што фраза, у якой упамінаецца назва «Белая Русь», была дапісана тут пазней, у пачатку XVII ст.); ёсць яна і ў Густынскім летапісе. У XV ст. назва «Белая Русь» з’явілася і ў маскоўскіх крыніцах. У цэлым жа ў сярэднявекавы перыяд ва ўсходнеславянскіх крыніцах тэрмін «Белая Русь» сустракаецца вельмі рэдка. Вось чаму многія гісторыкі прыходзяць да высновы, што назва «Белая Русь» хутчэй за ўсё не мясцовага, не ўсходнеславянскага паходжання, што яна была ўведзена ў абарачэнне іншаземнымі аўтарамі, у прыватнасці, еўрапейскімі. Да нядаўняга часу лічылася, што ўпершыню ў еўрапейскіх крыніцах назва «Белая Русь» з’явілася ў другой палове XIV ст. (у хроніцы польскага гісторыка Яна з Чарнкова). Але ў 1979 г. амерыканскім даследчыкам Коркерам у Ірландыі быў знойдзены пісьмовы дакумент на лацінскай мове – «Пачатак апісання свету» (яго назвалі «Дублінскім рукапісам»), які змяшчаў назву «Белая Русь». Ён адносіцца да другой паловы XIII ст., г.зн. што гэтая назва з’явілася на 100 гадоў раней.³⁹

Такім чынам, ёсць падставы сцвярджаць, што назва «Белая Русь» вядома была ўжо ў XIII ст. Гэта прызнавалі многія навукоўцы, у прыватнасці, Б.Лаўмянскі. Разважаючы над сэнсам і гісторыяй паходжання гэтай назвы, ён прыйшоў да высновы, што «яна больш старажытная, чым эпоха Альгерда і нават Гедыміна, што яна існавала ў канцы і нават у сярэдзіне XIII ст».⁴⁰ А беларускі даследчык А.Рогалеў, спасылаючыся на працы М.Стрыйкоўскага, сцвярджае, што такая назва была вядомай ўжо ў X ст., але гэтае сцвярджэнне практычна не абгрунтаванае.

Няма адзінай думкі і аб тым, калі ж тэрмінам «Белая Русь» упершыню пачалі называць тэрыторыю нашай дзяржавы: тут таксама прыводзяцца розныя дадзеныя, ад X – XI стст. (Рогалеў) да XVII ст. (Юхо). Але агульнапрызнаным з’яўляецца той факт, што гэтая назва мела спачатку не этнічны, а лакальна-геаграфічны сэнс. Нават у XVI ст., калі ў асноўным завяршыўся працэс фарміравання беларускай народнасці, назва «Белая Русь» не ахоплівала ўсёй этнічнай тэрыторыі беларусаў. Часцей за ўсё тады «Белай Руссю» называўся раён Падзвіння і Падняпроўя, куды ўваходзілі землі паўночна-ўсходняй і ўсходняй Беларусі, а таксама некаторыя суседнія ўкраінскія і рускія землі. Аб гэтым сведчаць не толькі пісьмовыя крыніцы, але і старажытныя карты Еўропы.⁴¹

Аднак у далейшым назва «Белая Русь» пашырылася і на іншыя рэгіёны беларускіх зямель, пачала набываць этнічнае значэнне. Так, у XVII ст. пад «Белай Руссю» разумелі ўжо не толькі Полацкае, Віцебскае, Смаленскае ваяводства, але і Мсціслаўскае і нават больш заходнія раёны. Напрыклад, у працы З. Капысцэнскага «Палинодии» (1621 г.) змешчаны такія словы: «...напрод в Берестю, в Пинску, в Красном Ставе и инде, а потом пришло до Вильня, до Полоцка, до Витепска, до Орши, до Могилёва и до иных мест Белоруских». Як бачым, назва «Белая Русь» тут адносіцца да ўсёй этнічнай тэрыторыі нашай краіны. Аб гэтым сведчыць таксама і распаўсюджанне назвы «беларусцы», якую ўжывалі ў тыя часы не толькі жыхары Усходняй, але і Заходняй Беларусі: «родом литвин белорусец Шмянского повету... белорусец Лицкого повету».⁴³ Такім чынам, назва «Белая Русь» ужо ў XVII ст. даволі стабільна звязвалася з тэрыторыяй нашай краіны. Аб гэтым сведчаць і крыніцы XVIII ст. У другой палове XIX – пачатку XX стст. гэтая назва ўжо трывала замацавалася за тэрыторыяй, на якой сфарміравалася беларуская народнасць. Тэрмін «Белая Русь» увайшоў потым і ў афіцыйную назву дзяржаў, што ўтвараліся на этнічнай тэрыторыі беларусаў – БНР, БССР, Рэспубліка Беларусь. Тэрмін жа «Літва» знік, а дакладней, замацаваўся за этнічна літоўскімі землямі, якія раней называліся Жамойціяй, Аўкштайціяй і некаторымі іншымі.

Трэба, аднак, зазначыць, што некаторыя навукоўцы адмаўляюць генетычную сувязь тэрміна «Белая Русь» з беларускім этнасам, яго тэрыторыяй. На іх думку, новы этнас называўся «Літвой». «Литвины», – адзначае А. Рогалеў, – гэта прадстаўнікі

новага ўсходнеславянскага этнасу.»⁴⁴ Этнонім жа «беларусы», «беларусцы», на яго погляд, меў этнічна недыферэнцаванае значэнне, адносіўся да т. зв. «негенетычных беларусаў» – русінскага насельніцтва ўсходніх раёнаў сучаснай Беларусі. Такія ж меркаванні выказваюць М.Ермаловіч, Б.Чаропка і некаторыя іншыя навукоўцы. Але аргументацыя гэтых вучоных не вельмі пераканаўчая, больш за тое, яна тэндэнцыйная. «Дастаткова адзначыць тое, – піша М.Спірыдонаў, – што Чаропка назву «Литва», якая шырока ўжывалася ў крыніцах для кароткага абазначэння ўсяго ВКЛ, неправамерна адносіць толькі да беларускіх зямель, зусім ігнаруючы факт абазначэння ўсходняй Беларусі тэрмінам «Русь».⁴⁵

Па-рознаму вучоныя тлумачаць і паходжанне самой назвы «Белая Русь», яе сэнс, прапаноўваліся і прапаноўваюцца самыя розныя тлумачэнні. Гэта тычыцца перш за ўсё паняцця «белы», хоць і лексема «Русь» таксама застаецца няяснай. Найбольш простае тлумачэнне грунтуецца на тым, што назва «Белая Русь» паходзіць ад знешняга выгляду жыхароў тых рэгіёнаў, у адносінах да якіх яна ўпершыню пачала ўжывацца (маюцца на ўвазе жыхары падзвінска-падняпроўскага рэгіёна). Гэтыя жыхары, на думку некаторых гісторыкаў, насілі тады ў асноўным белае адзенне. Да гэтага тлумачэння блізкая і думка акадэміка Я.Карскага, які адзначаў, што беларусы ўвогуле як антрапалагічны тып у сваёй большасці з'яўляюцца бялявымі бландзінамі з блакітнымі або светла-шэрымі вачыма, адсюль іх назва.

Але з такім тлумачэннем не згодныя іншыя навукоўцы. На іх думку, слова «белы» ужывалася тады хутчэй не ў прамым, а ў пераносным сэнсе і магло быць сінонімам слоў «свабодны», «вольны», «незалежны». «Белая Русь», лічаць яны, гэта тыя старажытнарускія землі, якія пэўны час захоўвалі незалежнасць і не падпарадкоўваліся ні залатаардынцам, ні літоўскім князям або мелі ў складзе ВКЛ асобны статус, займалі аўтаномнае становішча. Гэта тычыцца менавіта паўночна-ўсходніх і, у прыватнасці, Полацка-Віцебскіх зямель. У гэтым сэнсе назва «Белая Русь» проціпастаўлялася назве «Чорная Русь» (ўсходнеславянскія землі, на якія ўжо ў XIII ст. распаўсюдзілася ўлада літоўскіх князёў).

Ёсць і іншыя тлумачэнні назвы «Белая Русь». Так, асобныя вучоныя (А. Рогалеў) спрабуюць звязаць яе з паняццем «цэнтральная, галоўная, самая значная зямля, палітычны цэнтр». У такім сэнсе, на іх думку, гэта назва выступала або ў якасці сіно-

німа назвы Вялікая Русь, або бачаць у ёй прасторава-геаграфічны сэнс (Белая Русь – значыць, Заходняя Русь). Некаторыя навукоўцы ўкладваюць у назвы «Белая Русь» рэлігійны сэнс. Напрыклад, беларускі пісьменнік К.Тарасаў лічыць, што Белай Руссю тады называлі тыя славянскія землі, дзе ўжо да XIII ст. зацвердзілася хрысціянства, а Чорная Русь – гэта той рэгіён, у якім яшчэ побач з хрысціянамі жылі літоўцы і яцвягі-язычнікі. Больш падрабязныя матэрыялы па ўсіх гэтых пытаннях можна знайсці ў зборніку *«Імя тваё Белая Русь»* (Мн., 1991), і ў даследаванні гісторыка А. Белага *«Хроніка Белай Русі»* (Мн., 2000).

Такім чынам, этнонім «беларусцы», «беларусы» паходзіць ад назвы «Белая Русь». Аднак у той час ён толькі пачаў распаўсюджвацца і не меў этнічнага характару. Формай этнічнага самавызначэння насельніцтва беларускіх зямель, па сутнасці, стаў этнонім «русіны», «русічы», «рускія», «людзі рускай зямлі» і т.п. Толькі ў XVII ст. гэты этнонім пачаў трансфармавацца ў назву «беларусцы», «беларусы», якая спалучалася з назвай «ліцвіны» («ліцвіны-беларусцы»). Пры гэтым «беларусцамі» тады называлі галоўным чынам праваслаўных жыхароў ВКЛ, у гэтае найменне ўкладваўся канфесійны змест. Такое разуменне дадзенай назвы зафіксавана ў многіх крыніцах таго часу. У іх даволі шырока сустракаюцца такія паняцці як «беларуская вера», «беларусцы хрысціянскае веры» сінанімічныя «праваслаўю», «праваслаўнай веры»⁴⁶. Што ж тычыцца этноніма «ліцвіны», дык ён, як ужо адзначалася, быў саманазвай жыхароў заходніх, паўночна-заходніх зямель Беларусі і ўсходу Літвы, пераважна каталіцкай веры. Ён жа выступаў і як палітонім і ў гэтым сэнсе адыгрываў абагульняючую ролю. Шырока тады выкарыстоўваліся таксама назвы зямляцкага, мясцовага тыпу – «палачане», «віцебляне», «магілёўцы», «пінчукі», «палешукі» і г.д.

Этнічная самасвядомасць, як ужо адзначалася, найважнейшая прыкмета народнасці. Яна ўласцівая як асобе, так і народу ў цэлым ці яго частцы. Пры гэтым яна цесна звязана са свядомасцю палітычнай, грамадзянскай, рэлігійнай і знаходзіла адлюстраванне не толькі ў этнічнай самаідэнтыфікацыі насельніцтва. Істотнай рысай самасвядомасці беларусаў, якія складаліся ў асобны народ, становіліся патрыятычныя пачуцці. Гісторыкі адзначаюць, што развіццё такіх пачуццяў стымулявалася самім працэсам фарміравання ВКЛ як дзяржавы, палітыкай паланізацыі, якую праводзілі пэўныя колы Рэчы Паспалітай пасля Люблінскай уніі, а таксама барацьбой са знешняй пагрозай.

Рост патрыятычных пачуццяў знайшоў адлюстраванне ў многіх помніках грамадска-філасофскай думкі, творах мысліцеляў і асветнікаў XVI – першай паловы XVII стст. У іх ужо даволі часта выкарыстоўваліся паняцці “отчизна”, “радзіма”. Ёсць падставы сцвярджаць, што гэтыя паняцці як філасофска-этычныя катэгорыі ў беларускае пісьменства ўвёў Ф. Скарына. На думку А. Каўкі, у скарынавых творах паняцце радзімы разглядалася не ў вузкім, маёмасна-ўладальніцкім значэнні (“имение его отчизное”, “добра отчизно и дедизного” і да т.п.), а як асноватворны элемент патрыятызму: “в добрых делах и в любви отчизны”, “для высвобождения отчизны” і так далей. Сваё разуменне патрыятызму Ф.Скарына выклаў простымі і зразумелымі кожнаму чалавеку словамі: «Понеже от прирождения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по воздуху ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чуют виры своя; пчёлы и тым подобная боронят ульев своих, – тако ж и люди, игде зродилися и ускуормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають».⁴⁷ Вялікае значэнне патрыятызму, любові да Радзімы надаваў М. Гусоўскі – беларускі паэт-лацініст. Ён лічыў, што ў чалавека «пачаткам пачаткаў сэнсу жыцця і пачуцця святога – радзіма».⁴⁸ З гэтага зыходзіў і В. Цяпінскі. Прызнаючы асноўнай мэтай жыцця чалавека служэнне Айчыне, В.Цяпінскі заяўляў: «Абых был готов, если она до конца згинет, з нею згинуть, або если... будеть выдвигнена... з нею выбринуть».⁴⁹ Высокімі патрыятычнымі пачуццямі былі напоўнены творы многіх іншых нашых асветнікаў. Прычым ужо тады яны павялі рашучую барацьбу супраць паланізацыі і акаталічвання нашага краю, клапаціліся аб развіцці беларускай мовы, духоўнасці народа, выхаванні яго самасвядомасці.⁵⁰

Безумоўна нельга перабольшваць узровень развіцця этнічнай самасвядомасці беларусаў у тыя часы, асабліва людзей простых, і ў прыватнасці, сялян (а яны складалі асноўную частку беларускага народа). Гэта тычыцца і патрыятызму: для селяніна ён быў звязаны перш за ўсё з т. зв. малой радзімай, родным кутам, тымі мясцінамі, дзе ён нарадзіўся і жыве. Ды і ўсведамленне селяніна (а таксама і жыхароў малых мястэчак) аб сваёй нацыянальна-этнічнай прыналежнасці было развіта вельмі слаба. Гэта адносіцца не толькі да XVI ст., а і нават да стагоддзя XIX, калі многія сельскія жыхары называлі сябе “тутэйшымі”. Неакрэсленасць этнічнай самасвядомасці, на думку многіх навукоўцаў, – адна з рыс менталітэту беларусаў, які

фарміраваўся ў працэсе станаўлення народнасці. Для беларусаў былі характэрныя і такія духоўныя якасці, як нацыянальная і рэлігійная талерантнасць, памяркоўнасць, гасціннасць, шчодрасць, добразычлівасць, працавітасць. На ўсе гэтыя якасці ўказвалі этнографы, вывучаючы жыццё беларусаў у XIX ст., але карані іх у далёкай мінуўшчыне, у прыватнасці, у той эпосе, калі фарміравалася беларуская народнасць.

§4. Міжэтнічныя кантакты і сувязі.

Іх уплыў на фарміраванне беларускай народнасці

Беларуская народнасць, як мы ўжо адзначалі, склалася на тэрыторыі, якая гістарычна звязана з землямі Старажытнай Русі і адносіцца да ўсходнеславянскіх этнічных супольнасцяў. Але гэта яшчэ не азначае, што этнагенез беларусаў не быў падвергнуты ўздзеянню іншых этнічных груп і народаў. Такому ўздзеянню спрыяла некалькі абставін: па-першае, сам факт складвання беларускай народнасці ў межах такога поліэтнічнага дзяржаўнага ўтварэння як Вялікае княства Літоўскае; па-другое, уключэнне Княства ў склад Рэчы Паспалітай, што адкрыла магчымасць не толькі для ўмацавання сувязей з польскім народам, але і з многімі краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы (на думку гісторыкаў, Польшча стала своеасаблівым мастом, які злучыў заходнееўрапейскі свет з усходнеславянскім); па-трэцяе, ВКЛ, у тым ліку і Беларусь па сутнасці не мела абмежаванняў для пасялення на іх тэрыторыі людзей іншага этнічнага паходжання, і тут жылі выхадцы з многіх краін. Такім чынам, аб'ектыўна беларускаму народу даводзілася ўзаемадзейнічаць з розным насельніцтвам як у межах ВКЛ, так і з яго суседзямі. Безумоўна, гэта не магло не адбіцца і на этнічных працэсах, развіцці культуры, духоўнай творчасці, рэлігіі, мовы беларусаў. Некаторыя навукоўцы лічаць нават, што іншаэтнічныя, няўсходнеславянскія групы насельніцтва можна разглядаць у якасці дадатковага кампанента беларускай народнасці, які трэба мець на ўвазе пры вывучэнні гісторыі яе фарміравання.⁵¹

Такім кампанентам з'яўляюцца, напрыклад, розныя групы балцкага насельніцтва. Хоць мы не падзяляем пункт гледжання, што менавіта балты вызначылі асаблівасці беларусаў як этнаса (у гэтым сутнасць тэорыі «балцкага субстрату»), нельга і адмаўляць іх уплыў. Гэты ўплыў перш за ўсё зведалі тыя ўсходнеславянскія плямёны, якія замацаваліся на тэрыторыі Бела-

русі. Яшчэ больш шырокія магчымасці для кантактаў і сувязяў беларусаў з рознымі групамі балцкага насельніцтва адкрыліся з утварэннем ВКЛ. На тэрыторыі Беларусі тады па розных прычынах апынуліся прусы, яцвягі, жамойты, латыгола, літоўцы. Аб гэтым сведчаць не толькі пісьмовыя крыніцы, але і назвы многіх населеных пунктаў ва ўсіх рэгіёнах Беларусі. Вось некаторыя з іх: Прусінава (Уздзенскі раён), Прусавічы (Лагойскі раён), Прусінічы (Талачынскі раён), Прусіна (Касцюковіцкі раён), Ятвяз, Ятвеск (на Гродзеншчыне), Дайнова (Лідскі, Ашмянскі, Мінск раёны), Жамойск (Докшыцкі раён), Жамойдзякі (Івацэвіцкі раён), Латголы, Латыгалічы і інш. (на Віцебшчыне), Літва, Літоўшчына, Літоўцы (Маладзечаншчына, Стаўбцоўскі, Слоніўскі, Браслаўскі, Глыбоцкі, Докшыцкі раёны).⁵² М. Піліпенка, які прыводзіць усе гэтыя факты, адзначае, што асабліва многа балцкіх назваў населеных пунктаў знаходзіцца ў заходнім арэале ўсходнеславянскай этнічнай тэрыторыі – больш за 200.

Балцкі ўплыў на беларусаў пацвярджаюць і дадзеныя антрапанімікі. Ужо ў XV – XVI – пачатку XVII стст. на Беларусі былі вядома больш за 100 балцкіх прозвішчаў.⁵³ Шмат якія з балцкіх слоў увайшлі і ў беларускую мову. На гэта звярнуў увагу яшчэ ў 1903 г. акадэмік Я. Карскі. Аб наяўнасці балтызмаў у беларускай мове ідзе гаворка і ў працах іншых навукоўцаў.⁵⁴ Напрыклад, балцкімі паводле паходжання з’яўляюцца такія вядомыя многім словы, як араты, дойд, жлуціць, клуня, куль, кумпак, лайдак, пастка, свіран, сцірта, швагер, шула і іншыя.

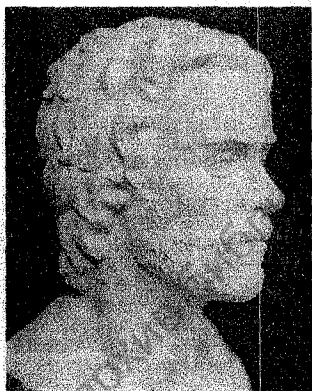
Яшчэ большы ўплыў зведалі беларусы з боку блізкага ім заходнеславянскага насельніцтва польскага паходжання. Гэтану ўплыву садзейнічала збліжэнне Вялікага княства Літоўскага з Польскім каралеўствам, якое пачалося пасля падпісання ў 1385 г. Крэўскай уніі і ўтварэння імі ў 1569 г. новай дзяржавы – Рэчы Паспалітай. На тэрыторыі Беларусі з’явіліся цэлыя пасяленні, якія складаліся з польскіх перасяленцаў, галоўным чынам са служылых людзей, дробнай шляхты. Усе яны мелі польскія назвы, напрыклад, Ляхавіцы, Ляхавічы, Ляхчыцы і т.п. З’явіліся на Беларусі і польскія прозвішчы. У выніку паступовай асіміляцыі гэтыя назвы і прозвішчы ўвайшлі ў склад беларускай тапанімікі і антрапанімікі. Польскі ўплыў назіраецца і ў беларускай мове, асабліва ў яе лексіцы. У яе слоўнік увайшло шмат лексем, якіх раней не было ва ўсходнеславянскай мове. Гэта такія словы, як «мова», «мовіць», «змова», «вымова», «моц», «мэнавіта», «згода», «зараз», «абавязак», «будаваць», «быдла» і

г.д. Асаблівя ўзмацніўся польскі ўплыў на беларускую мову пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай, калі пачалі звужацца рамкі ўжывання мовы ў якасці дзяржаўнай у справаводстве, навучальных установах, літаратуры. Не выпадкова ўжо пад канец XVII ст. яна так спаланізавалася, што, як адзначаў Я.Карскі, «па свайму лексічнаму складу пачала мала адрознівацца ад польскай мовы». «⁵⁵ Трэба зазначыць таксама, што праз польскую мову у беларускую пранікла многа нямецкіх слоў: «рада», «бурмістр», «шляхта», «кляштар», «біскуп» і іншыя. Пад польскім уплывам апынулася культура, побыт беларусаў, асабліва каталіцкага веравызнання. З Польскага каралеўства быў запазычаны таксама і адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел, новы каляндар. Неабходна ўлічваць і тое, што праз Польшчу на Беларусь пранікала і заходнееўрапейская культура. Польшча стала, як ужо адзначалася, своеасаблівым мастом, які злучаў Захад і Усход, пасрэднікам у перадачы многіх дасягненняў еўрапейскіх народаў беларускаму, украінскаму і рускаму.

У распараджэнні вучоных ёсць факты, якія сведчаць і аб тым, што на этнагенез беларусаў, фарміраванне беларускай народнасці пэўны ўплыў аказалі фіна-ўгры, асобныя групы цюркскага насельніцтва. Так, на думку І.Ласкова, фіна-ўгорскага паходжання было племя Літва, многія прозвішчы літоўскіх князёў, назвы пасяленняў і рэк, і ў першую чаргу тыя словы, якія заканчваюцца на «ва». Як лічыў І.Ласкоў, гэты элемент азначае «вада». На тэрыторыі Беларусі. І.Ласкоў налічыў трыццаць шэсць назваў рэк з элементам «ва» – Зэльва, Прорва, Лахва, Маства і інш. Цюркскі ўплыў ажыццяўляўся галоўным чынам праз татар, якія з'явіліся на Беларусі ў XIV ст. Гэта былі не толькі палонныя, захопленыя літоўскімі князямі ў час ваенных сутыкненняў з Залатой Ардой і Крымскім ханствам, але і перасяленцы, наёмныя воіны, якія служылі ў войску ВКЛ. Некаторыя вучоныя лічаць, што агульная колькасць татар даходзіла да 100-200 тыс. чалавек. Большасць татар была асімілявана беларусамі, пераняла іх мову, карысталася ёю, нават свае рэлігійныя кнігі яны пісалі арабскімі літарамі на беларускай мове («Аль-Кітабы»). У сваю чаргу татары аказалі пэўны ўплыў на культуру і мову беларусаў. Ён досыць прыкметны, напрыклад, у тапаніміцы і антрапанімацы Беларусі, пра што сведчаць назвы населеных пунктаў (Татарская, Татаршчына, Татарка, Татар'я), прозвішчы (Татарчук, Татаронак, Татарэнка і некаторыя іншыя). У беларускай мове ёсць таксама многа слоў цюркскага паходжання: «атаман»,

«улан», «ямшчык», «армяк», «баклага» і іншыя. Больш падрабязныя фактычныя звесткі пра беларускіх татар можна знайсці ў этнаграфічных і гістарычных працах.

На тэрыторыі Беларусі жылі ў той перыяд і іншыя этнічныя групы, з якімі было звязана мясцовае насельніцтва. У першую чаргу рускія (маскавіты, як іх тут называлі) і ўкраінцы, якія былі вельмі блізкімі да беларусаў па сваім паходжанні, мове, культуры і ўжо ў другім – трэцім пакаленнях амаль не адрозніваліся ад іх. Параўнаўча значнай этнічнай групай на Беларусі былі яўрэі. Яны пражывалі галоўным чынам у гарадах і мястэчках і займаліся рамёствамі, гандлем, дробным прадпрыемствам, ліхварствам. Агульная колькасць іх у XVI ст. даходзіла да 2 – 10% ад усіх жыхароў гарадскіх паселішчаў. Разам з тым яўрэі вялі даволі ізаляваны спосаб жыцця і прыкметнага ўплыву на беларусаў, іх культуру, мову не аказалі. Гэта тычыцца і цыганоў, якія з'явіліся на Беларусі ў XV ст.

*Антрапалагічныя тыпы
жыхароў Беларусі:
мужчына-селянін з-пад
Ліды XVI ст.*

*Антрапалагічныя тыпы
жыхароў Беларусі:
жанчына-гараджанка са
Слоніму. Канец XVII –
пачатак XVIII стст.*

Такім чынам, няўсходнеславянскае насельніцтва рознага паходжання безумоўна трэба ўлічваць, каб больш глыбока раскрыць працэс фарміравання беларускай народнасці. Так ці інакш яно было ўцягнута ў гэты працэс і аказала ўплыў на культуру, побыт і нават фізічнае аблічча беларусаў, вызначыла іх антрапалагічныя асаблівасці. Трэба зазначыць, што антрапа-

логія беларусаў таксама добра распрацавана, існуе цэлы шэраг даследаванняў. Зроблена абгрунтаваная выснова, што ў антрапалагічных адносінах насельніцтва Беларусі можа быць аднесена да двух асноўных тыпаў: верхнедняпроўскага, да якога належыць насельніцтва паўночна-заходніх, паўночных і паўночна-ўсходніх раёнаў рэспублікі і палескага, што ўключае жыхароў Палесся, паўднёвых раёнаў Беларусі. Першы характарызуецца сярэднім ростам, светлым колерам скуры, адносна светлымі вачыма і валасамі, сярэднешырокім нізкім тварам з прамой або ўвагнутай спінкай носа і сярэднегустой барадой. Другі тып адрозніваецца больш цёмным колерам вачэй і валасоў, радзей сустракаецца ўвагнутая спінка носа. Прычым супастаўленне выкапнёвых рэштак шкілетаў насельніцтва XI – XIV і XVIII – XIX стст. сведчыць аб пераемнасці фізічнага тыпу ў паленнях. Сучасныя навукоўцы адносяць беларусаў да ўсходнеславянскага варыянта еўрапеіднай расы.⁵⁶ Праўда, у напрамку з паўднёвага захаду на паўночны ўсход назіраецца нязначнае паслабленне еўрапеідных рыс. Разам з тым нельга і перабольшваць уздзеянне іншаэтнічных груп на этнагенез беларусаў. Беларуская народнасць склалася на ўсходнеславянскай этнічнай аснове і, як лічылі некаторыя даследчыкі (У. Ігнаціўскі, М. Янчук), увогуле з'яўляецца найбольш «чыстым» тыпам славянскага племені.⁵⁷ Шмат хто з навукоўцаў адмаўляе і субстратны характар паходжання беларусаў. На іх думку, ні адна з няўсходнеславянскіх груп насельніцтва не адыграла вызначальнай ролі ў складванні асаблівасцей, характэрных для беларускай народнасці.

Раздзел X

КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII стст.

§ 1. Гістарычныя ўмовы развіцця культуры Рэнесанс на Беларусі, яго асаблівасці, уплыў на духоўнае жыццё

Пры вывучэнні культуры Беларусі, як і любой іншай краіны, мы заўсёды павінны ўлічваць тыя гістарычныя ўмовы, у якіх яна развівалася. Гэтыя ўмовы могуць спрыяць прагрэсу ці, наадварот, стрымліваць яго, ускладняць развіццё самой культуры. Калі гаварыць аб гістарычных умовах развіцця культуры Беларусі разглядаемага намі перыяду, то яны былі зусім спрыяальныя. Асабліва гэта адносіцца да XVI ст., якому нават даследчыкі далі назву “залаты век”. Безумоўна, гэта паняцце вобразнае, але яно якраз і адлюстроўвае асаблівасці самой эпохі, з якой быў звязаны ўздым у развіцці культуры, а таксама іншыя важныя змены ў духоўным жыцці Беларусі, як і ўсяго Вялікага княства Літоўскага.

У цэлым гэта эпоха была складанай і супярэчлівай, і ў ёй можна вылучыць два асноўныя перыяды. Першы храналагічна звязаны з Сярэднявеччам і ахоплівае другую палову XIII – XV стст. Другі ўжо адносіцца да Новага часу, яго пачатковага этапу і прыпадае на XVI – першую палову XVII стст. Хоць гэтыя перыяды мелі пэўныя адрозненні, на працягу ўсяго разглядаемага часу дзейнічалі фактары, якія становілі адбіваўся на развіцці матэрыяльнага і духоўнага жыцця. Так, з утварэннем ВКЛ на тэрыторыі Беларусі паступова была пераадолена раздробленасць зямель, узмацніліся інтэграцыйныя сувязі, адбылася этнічная кансалідацыя насельніцтва, актыўна ішло фарміраванне беларускай народнасці, новай сацыяльнай структуры грамадства. У гэты ж час паскорыўся і агульны рост вытворчых

сіл, узрасла роль гарадоў, гандлю, пэўныя дасягненні меліся і ў сельскай гаспадарцы. Вялікае княства Літоўскае, у складзе якога апынуліся землі Беларусі, адрознівалася таксама добра развітай прававой культурай, рэлігійнай цяглікасцю, талерантнасцю. Спрыяльнымі былі ў ВКЛ і ўмовы для развіцця асветы, пісьменнасці. Прычым на працягу ўсяго разглядаемага часу яны былі звязаны з беларускай, дакладней, старабеларускай ці, як яе тады называлі, “рускай мовай”. Тады яе статус быў вельмі высокі: яна выконвала ў ВКЛ функцыі мовы дзяржаўнай, адыгрывала шырокую камунікатыўную ролю.

Таксама істотныя зрухі адбыліся і ў гістарычным развіцці еўрапейскіх краін, з якімі ВКЛ было звязана. Краіны Еўропы, і перш за ўсё Заходняй Еўропы, уступілі тады ў перыяд, вядомы як эпоха Адраджэння, ці Рэнесанса. Гэта быў якасна новы перыяд у гісторыі еўрапейскай культуры, які характарызаваўся не толькі агульным ажыўленнем усяго духоўнага жыцця, але і зменамі светапогляду людзей, фарміраваннем новай ідэалогіі, новых уяўленняў аб прыродзе, грамадстве, ды і аб самім чалавеку. У аснове гэтай ідэалогіі ляжаў гуманізм, таму еўрапейскае Адраджэнне нярэдка называюць эпохай гуманізму.

Дасягненні эпохі Адраджэння ў той ці іншай ступені знайшлі адлюстраванне ва ўсіх еўрапейскіх краінах, у тым ліку і ў культуры Беларусі. Праўда, беларускае Адраджэнне, калі так можна казаць, не мела тых класічных формаў, якія былі характэрныя для заходнееўрапейскіх краін. Некаторыя навукоўцы лічылі, што Беларусь увогуле мінула этап еўрапейскага Адраджэння, яны гаварылі аб праяўленні тут толькі адраджэнскіх тэндэнцый у асобных сферах духоўнага жыцця, галоўным чынам у літаратуры, асвеце, грамадскай думцы.

Аднак пазней іхні пункт погляду быў перагледжаны і зроблена выснова аб наяўнасці Адраджэння і на Беларусі. На гэта ўказвае той факт, што культура Беларусі, як і іншых еўрапейскіх краін, пачала набываць усё большую адметнасць, нацыянальна-этнічную своеасаблівасць, убірала ў сябе гуманістычныя і рацыяналістычныя ідэі, новыя маральныя і эстэтычныя погляды, крытычны падыход да раней усталяваных уяўленняў. Для гэтага былі перадумовы, і не толькі ўнутраныя. Беларускія землі ад самых старажытных часоў мелі шырокія і ўсебаковыя сувязі і кантакты з еўрапейскімі краінамі, якія яшчэ больш узмацніліся ў XV – XVI стст. Гэтаму спрыяла само геапалітычнае становішча, а таксама і тыя абставіны, што пасля Крэўскай уніі ВКЛ

палітычна была звязана з Польшчай. Апошняя стала сваеасаблівым мастом, які злучыў Заходнюю Еўропу з Усходняй, адкрыў шляхі пранікнення сюды дасягненняў заходняеўрапейскай культуры. Ды і ў ВКЛ, у тым ліку і на Беларусі, узрасталая зацікаўленасць да ўсяго таго, што адбывалася ў духоўным жыцці народаў Цэнтральнай і Заходняй Еўропы. Менавіта ў гэты час пашырыліся паездкі моладзі ВКЛ у Польшчу, Чэхію, Швейцарыю, Нямецчыну, Італію, іншыя краіны. Прытым шмат хто з іх займаўся ў еўрапейскіх універсітэтах, якія былі рассаднікамі новых ідэй, народжаных эпохай Адраджэння. "Геаграфічнае становішча Вялікага княства Літоўскага, адносна высокі ўзровень беларускай культуры, – адзначае Л. Лыч, – абумовілі даволі ранняе пранікненне ў яе ідэй Адраджэння і Рэфармацыі. Блізка да сэрца ўзяла іх беларуская моладзь, што вучылася ва універсітэтах Кракава, Прагі, Кёнігсберга, Лейпцыга, Базеля, Падуді і іншых еўрапейскіх гарадоў".¹

Такім чынам, беларускай культуры не была ўласцівая тэрытарыяльная замкнёнасць і пры яе вывучэнні мы павінны ўлічваць еўрапейскі ўплыў, у прыватнасці, тыя ідэі, што нарадзіла эпоха Адраджэння.

Разам з тым у беларускай культуры названай эпохі меліся і свае асаблівасці: генетычныя, рэгіянальныя, храналагічныя. Эпоха Адраджэння на Беларусі, як і ў іншых краінах, і ў сваіх вытоках і, ў сваім абліччы, і ў часе не з'яўлялася якойсьці аднароднай паласой, бо ў ёй можна вылучыць некалькі стадый ці ступеняў. Напрыклад, беларускі літаратуразнаўца А. Лойка ў беларускім Адраджэнні бачыць тры стадыі: першую – скарынаўскую (10 – 40-я гг. XVI ст.); другую – на хвалях яго сувязяў з Рэфармацыяй (дзеінасць Сымона Буднага і Васіля Цяпінскага (50 – 70-я гг.) і трэцюю – позняе беларускае Адраджэнне, звязанае з дзейнасцю Льва Сапегі, Андрэя Рымшы, аўтараў польскамоўнага эпасу Беларусі канца XVI ст. – Пельгрымоўскага, Я. Радвана і іншых (80 – 90-я гг. XVI ст.).²

Кожная з гэтых стадый мела пэўныя асаблівасці, што, безумоўна, знаходзіла адлюстраванне ў культуры, і ў ёй на працягу ўсяго XVI – першай паловы XVII стст. існавалі і перапляталіся самыя розныя ідэі і плыні як прагрэсіўныя, так і кансерватыўныя. Гэта было абумоўлена не толькі складанасцю і супярэчлівасцю самой эпохі (яна мела пераходны характар, ішла звалючая ад Сярэднявечча да Новага часу), але і тым, што на Беларусі сутыкнуліся два магутныя культурна-ідэалагічныя патокі –

праваслаўнага Усходу з яго візантыйскімі традыцыямі і каталіцкага Захаду, які абавіраўся на традыцыі Рыма. Прычым, калі ў другой палове XIII – XIV стст. вызначальную ролю ў духоўным жыцці Беларусі адыгрывала праваслаўная царква, дык ужо з XV ст. пачала пашырацца сфера дзейнасці каталіцкай царквы. У XVI ст. на Беларусі разгарнуўся рэфармацыйны рух, а потым з'явілася і контррэфармацыя, перамога якой прывяла да абвастрэння этнарэлігійных адносін. Істотна паўплывала на рэлігійнае становішча ў Беларусі Брэсцкая царкоўная унія 1596 г. Усё гэта таксама трэба мець на ўвазе, аналізуючы стан культуры, светапогляду людзей, іх духоўнасць. І наогул не трэба забываць той факт, што культура – сістэма дынамічная, а яе развіццё мае дыялектычны характар, адбываецца праз барацьбу і сінтэз супрацьлеглых з'яў і тэндэнцый, уласцівых эпосе, у якой яна фарміруецца.

Але культура Беларусі ўзбагачалася не толькі дасягненнямі свайго часу, краін, з якімі нашы землі мелі сувязі. Важнымі былі для яе развіцця і здабыткі папярэдняга перыяду, усяго таго, што было створана да XIII ст., г.зн. у Старажытнай Русі. Пераемнасць – гэта заканмернасць гістарычнага, у тым ліку і культурнага прагрэсу. Культура, як і любая іншая гістарычная з'ява, узнікае не на лустым месцы, яна ўяўляецца як вынік дзейнасці многіх пакаленняў, кожнае з якіх стаіць на плячах сваіх папярэднікаў. Гэтае палажэнне адносіцца і да культуры Беларусі разглядаемага перыяду. Яна мела глыбокія гістарычныя карані, увабрала ў сябе шмат чаго з старажытнарускай спадчыны, з таго, што захавалася на «рускіх» землях ВКЛ. Тым больш, што гэтыя землі ахоплівалі амаль 80-90% тэрыторыі Княства і адыгрывалі значную ролю ва ўсім яго жыцці. Без уліку старажытнарускай спадчыны мы не можам не толькі растлумачыць поспехі ў развіцці культуры Беларусі другой паловы XIII – першай паловы XVII ст., але і зразумець яе характар, роднасць і блізкасць з культурай вялікарускага і маларускага (украінскага) народаў, сувязі з якімі не перарываліся і з утварэннем ВКЛ. Аб важнай ролі старажытнарускай спадчыны ў гістарычным лёсе даследаваннях, гэты факт відавочны і прасочваецца ва ўсіх галінах духоўнай і матэрыяльнай культуры беларусаў.³

Такім чынам, акрэслены намі перыяд, у якім складвалася і развівалася культура Беларусі, меў свае асаблівасці. Яны былі абумоўлены самой гістарычнай эпохай. Гэта эпоха, як мы ўжо

адзначалі, мела пераходны характар, але вядучай тэндэнцыяй у культуры Беларусі стала пераадоленне старых сярэднявечных традыцый і фарміраванне тыпалагічна новых рэнесансава-гуманістычных з'яў. Пры гэтым культурна-гістарычны працэс на Беларусі развіваўся пад уздзеяннем розных фактараў: геаграфічных, дзяржаўных, сацыяльна-эканамічных, рэлігійна-канфесійных, іншых і, безумоўна, меў усходнеславянскую старажытнарускую аснову.

§ 2. Народная творчасць беларусаў

Адначасова ў культуры Беларусі ўзмацняліся і нацыянальна-этнічныя рысы, адыход ад агульных усходнеславянскіх традыцый. Менавіта тады закладваўся фундамент, на якім развівалася самабытнасць беларусаў, іх менталітэт, духоўнасць.

Значную ролю ў гэтым адыгрывала народная творчасць. Ад самых ранніх сваіх вытокаў яна непасрэдна была звязана з жыццём, працоўнай дзейнасцю чалавека і адлюстроўвала яго імкненні, погляды, ідэалы, мастацкія каштоўнасці і здабыткі. Калі мы гаворым аб народнай творчасці, то маем на ўвазе ўсе віды непрафесійнай дзейнасці простых людзей, жыхароў сельскіх і гарадскіх пасяленняў і, у прыватнасці, сялян, якія складалі тады асноўную масу насельніцтва беларускіх зямель. Да яе трэба аднесці перш за ўсё вусна-паэтычную творчасць ці фальклор, прадстаўлены песнямі, творамі казканага і этнічнага эпасу, сямейна-абрадавай і календарна-абрадавай паэзіяй, іншымі твораў і жанраў. Увогуле беларускі фальклор вельмі складаная гістарычная з'ява і ў гэтых адносінах ён мала ў чым адрозніваецца ад рускага і ўкраінскага фальклору, таму што меў агульную усходнеславянскую аснову. Аднак у беларускім фальклоры ўжо ў раннім сярэднявеччы вызначыліся і свае асаблівасці. "Пры захаванні прыкметнай супольнасці, арганічнай сувязі з паэзіяй рускага і ўкраінскага народаў беларускі фальклор, – адзначаў М. Грынблат, – набывае ў той перыяд многія са сваіх адметных рыс, якія надалі яму самабытны характар і нацыянальную сваеасаблівасць".⁴ Так, у ім слабей прадстаўлены песні і абрады, звязаныя са святкаваннем Масленіцы (у Беларусі, паводле назіранняў Я.Карскага, святкаванне Масленіцы адбывалася "бледна"), але больш шырока бытавалі валачобныя і купальскія песні. Валачобніцтва найбольш пашырана было ў паўночнай, усходняй і цэнтральнай частках Беларусі. У Расіі ж

яно было вядома толькі ў сумежных з Беларуссю раёнах, што ўваходзілі ў склад ВКЛ, а на Украіне яно зусім невядомае. На Беларусі, як лічылі многія даследчыкі, не атрымаў развіцця былінны эпас, разам з тым ужо з XIV ст. тут распаўсюджваліся розныя легенды, гістарычныя песні і паданні, у якіх адлюстроўваліся важныя падзеі, усаўляліся гераічныя справы і ўчынкi, барацьба з іншаземнымі захопнікамі.⁵ З усіх славянскіх народаў найбольш багатыя былі беларусы на казкі. “Па маляўнічасці і хараству апавядання, – адзначаў расійскі даследчык С.Саўчанка, – беларускія казкі не маюць роўных сабе”.⁶ Аб тым што казкі былі пашыраны на Беларусі ўжо ў сярэднявеччы, сведчыць і Кірыла Тураўскі, які ў сваіх “павучэннях” да ліку грэшнікаў залічваў людзей, што “басьні баюць” (нярэдка казкі тады называліся байкамі, баснямі). Нямала казачных матываў увайшло і ў нашы летапісы, хронікі.

Важнае месца ў беларускім фальклору займалі культ хлеба і зямлі, своеасаблівае стаўленне да прыроды. Сяляне-земляробы заўсёды тонка і глыбока адчувалі прыгажосць і магутнасць сіл прыроды, ушаноўвалі яе і пакланяліся ёй. Беларусам уласціва і павага да продкаў, іх ушанаванне, што замацавала ў шэрагу свят і абрадаў, якія дайшлі і да нашага часу. Таксама шырокае распаўсюджанне на Беларусі мелі замовы (яны ўвогуле з’яўляюцца найбольш старажытным жанрам і іх некаторыя даследчыкі ставяць на першае месца ў храналагічна-тэматычнай структуры беларускага фальклору). Замовы звязаны з разнастайнымі магічнымі дзеяннямі і накіроўваліся на забеспячэнне поспеху ў працоўнай дзейнасці чалавека, асабліва ў паляванні, пчалярстве, жавёлагадоўлі, земляробстве, на ўтаймаванне або падпарадкаванне розных сіл прыроды, а таксама на ахову чалавека і жывёлы ад звышнатуральных уяўных істот, што маглі прынесці шкоду. Хоць у асноўнай сваёй большасці замовы ўзніклі ў старажытнасці, творы гэтага жанру шырока бытавалі і пазней, маглі ўзнікнуць і новыя творы, якія адлюстроўвалі змены ў жыцці, у сацыяльных адносінах.

Неабходна, аднак, заўважыць, што вывучэнне працэсу фарміравання беларускай вусна-паэтычнай творчасці ўскладняецца абмежаванасцю крыніц, якія адносяцца да таго часу. Пэўныя звесткі аб ёй мы можам знайсці толькі ў летапісах, хроніках, некаторых апісаннях іншаземцаў, што вандравалі па ВКЛ, у тым ліку і па Беларусі, ці пражывалі тут. Разам з тым, пры вывучэнні гісторыі станаўлення і развіцця беларускага фальклору выка-

рыстоўваецца і рэтраспектыўны метада, які дазваляе рэканструаваць, аднавіць розныя элементы духоўнага жыцця насельніцтва беларускіх зямель у другой палове XIII – першай палове XVII стст. Пры гэтым даследчыкі адзначаюць, што ў вусна-паэтычнай творчасці беларусаў значным быў уплыў міфалогіі, язычніцтва. “Беларусь, – пісаў А. Кіркор, – багацей усіх славянскіх зямель міфалагічнымі паданнямі і песнімі, якія спяваюць тысячы гадоў, хоць некаторыя ўжо з хрысціянскім адценнем, але змест якіх і пераважна нават самі выразы адносяцца да часоў язычніцтва. Не толькі паданні і песні пераконваюць нас у гэтым, але і абрадавыя звычаі, што захоўваюць у сабе многа нітак, якія звязваюць сучаснасць з далёкім мінулым”.⁷

У XVI – першай палове XVII стст. у народную вусна-паэтычную творчасць шырэй пачалі пранікаць сацыяльна-класавыя матывы. Разам з тым узмацняецца ўздзеянне і хрысціянскай царквы, якая імкнецца не толькі прыстасаваць народныя звычаі і абрады да сваіх мэт, але ўкараніць сваю сістэму культай і свят. Менавіта ў той час ужо склаліся ці працягвалі складвацца культы мясцовых беларускіх святых і праваслаўных Ефрасінні Полацкай, Кірылы Тураўскага, Іаана, Антонія і Яўстафія Віленскіх і інш.

На багатых традыцыях і ў цеснай сувязі з вусна-паэтычнай творчасцю развіваліся на Беларусі і народна-тэатралізаваныя відовішчы, харэаграфія, музыка. Так, харавыя спевы і элементы драматургіі былі ўласцівыя масавым народным гульням, карагодам. Вельмі папулярнымі былі тады выступленні скамарохаў. Скамароства на ўсіх усходнеславянскіх землях вядомае ўжо ў XI – XIII стст., а ў XIV – першай палове XVII стст. яно стала звычайнай з’явай на ўсёй тэрыторыі ВКЛ. Не забаранялі іх і ўлады, скамарохі ў ВКЛ мелі нават свае прафесійныя суполкі і паводле характару іх дзейнасць прыроўнівалася да рамеснікаў. У інвентары Магілёва за 1640 г., напрыклад, пры пералічэнні прафесій гараджан упамінаецца 13 скамарохаў. Скамарохі пераважна вандравалі, некаторыя з іх пасяляліся пры панскіх маёнтках. Акрамя аселых мясцовых гарадскіх і месцачковых скамарохаў, на Беларусі, як і ва ўсім ВКЛ, выступалі тады і прышлыя вандроныя акцёры з Польшчы, Венгрыі, Прусіі, іншых краін.⁸

У XVI ст. не толькі з’явіўся, але і стаў вельмі папулярны лялечны тэатр – батлейка. Даследчыкі лічаць, што гэты тэатр нарадзіўся ў Заходняй Еўропе і праз Польшчу пранік і на Беларусь. Вялікую ролю ў гэтым адыгралі каталіцкія манаскія ордэны, якія мелі добра арганізаваную сістэму тэатралізацыі

царкоўных абрадаў. Першапачаткова батлеечны тэатр у сваім рэпертуары выкарыстоўваў біблейскія сюжэты, потым з'явіліся і сюжэты з народнага жыцця.⁹

Даволі разнастайнымі былі тады і музычныя інструменты, якімі карысталіся скамарохі, вандроўныя артысты, лялечнікі, – бубны, сурны, свірэлi, свiстулькi, дуды, трубы і рогi. У XV – XVI стст. з'явіліся на Беларусі цымбалы, скрыпіцы, флейты і інш.

Важнай галіной народнай творчасці стала дэкаратыўна-прыкладное і выяўленчае мастацтва. Яно ўключала ў сябе вырабы па-мастацку аформленых прылад працы, хатняга начиння, бытавога абсталявання, транспартных сродкаў, посуду і інш. Даследчыкі адзначаюць, што ў яго аснове было “гарманічнае спалучэнне утылітарных, практычных функцый вырабаў з дэкаратыўнымі, мастацкімі задачамі, якія дасягаюцца ўмелым выкарастаннем дэкаратыўных магчымасцей матэрыялу, прастатой кампазіцыі, яснасцю мастацкай мовы”.¹⁰ Найбольш пашыранымі відамі народнага дэкаратыўна-прыкладнага і выяўленчага мастацтва на Беларусі ў той час, як і пазней, былі разьба па дрэве і па косці, ганчарства, ткацтва, вышыўка, пляценне, размалёўка, кавальства. Так, ужо тады сталі вядомыя, нават за межамі ВКЛ, беларускія народныя майстры, якія займаліся разьбой па дрэве. Яны ўдзельнічалі ў будаўніцтве і афармленні інтэр'ераў як культавых будынкаў, так і палацаў, сядзіб, а таксама і мэблі. Найбольш пашырана ў XIV – XVI стст. на Беларусі была нізкарэльефная разьба, якая ў XVII ст. развілася ў аб'ёмна- ажурную (“беларуская рэзь”).

Новыя рысы пачаў набываць і народны побыт, лад жыцця. На Беларусі з'явіліся і новыя паселішчы, невядомыя раней (фальваркі, засценкі, мястэчкі), новыя віды і тыпы адзення.

Як бачым, народная творчасць на Беларусі развівалася па самых розных напрамках. Яна была даволі разгалінаванай сістэмай і пастаянна узбагачалася, адлюстроўваючы асаблівасці народнага жыцця, тыя змены, што адбываліся на беларускіх землях.

§ 3. Развіццё асветы і адукацыі. Пачатак і распаўсюджанне на Беларусі кнігадрукавання

Народная творчасць, як ужо адзначалася, была найважнейшай і неад'емнай часткай ўсёй культуры Беларусі. Але якой бы ні была значнай роля народнай творчасці, культурны прагрэс на беларускіх землях мы не можам звесці толькі да яе развіцця.

Паступова фарміравалася на Беларусі і прафесійная культура, яна таксама сінтэзавала, убірала ў сябе лепшыя дасягненні як айчынай, так і сусветнай практыкі, у тым ліку і дасягненні, што меліся ў народнай творчасці, атрымлівала яе ўздзеянне.

Развіццё прафесійнай культуры (часам яе называюць элітарнай культурай) забяспечвалася выхадцамі з розных саслоўяў і ў першую чаргу з асяроддзя шляхты, купецтва, духавенства. Асабліва шырокія магчымасці ў культурнай сферы мела ў тыя часы беларуска-літоўская арыстакратыя. Сярод яе было шмат пісьменных, адукаваных асоб, якія не толькі самі займаліся творчай дзейнасцю, але і падтрымлівалі таленавітых людзей з іншых саслоўяў, групувалі вакол сябе вучоных, пісьменнікаў, мастакоў, у тым ліку і выхадцаў з еўрапейскіх краін. У гэтым праяўлялася так званае мецэнацтва – з’ява, характэрная для XVI стагоддзя і наступных перыядаў. Усё больш узмацнялася ўздзеянне на культуру з боку гараджан, купецтва. Гарады Беларусі становіліся цэнтрамі рамяства і гандлю, новых формаў і прынцыпаў грамадскага жыцця, калыскай новых гуманістычных ідэй. Вядома, напрыклад, што падтрымку кнігавыдавецкай дзейнасці Ф. Скарыны аказалі заможныя сляі віленскага і полацкага мяшчанства і купецтва. І ў далейшым гараджане былі важнай сілай, на якую абапіраліся многія беларускія асветнікі. Адбіўся ўплыў на развіццё культуры і самой дзяржавы, а таксама царкоўных канфесій. Нягледзячы на тое, што ў культуры Беларусі ішоў працэс секулярызацыі, узмацнялася яе свецкасць, ролю царквы, духавенства трэба ўлічваць.

Для фарміравання прафесійнай культуры і ўвогуле для культурнага прагрэсу важнае значэнне мела развіццё асветы і адукацыі. Яны заўсёды складалі аснову, падмурак культуры. Даследаванні, праведзеныя навукоўцамі, паказваюць, што на Беларусі тады існавала цэлая сетка самых розных навучальных устаноў, стваральнікамі якіх былі праваслаўныя, каталіцкія, пратэстанцкія, а потым і уніяцкія царкоўныя арганізацыі. Праваслаўныя школы з’явіліся на Беларусі яшчэ ў X – XI стст., калі пачало распаўсюджвацца хрысціянства, і іх колькасць паступова павялічвалася. У XVI ст. узнік новы тып праваслаўных навучальных устаноў – брацкія школы. Першая такая школа (з дазволу ўлад) была адчынена ў 1564 г. ў Вільні – сталіцы ВКЛ. Потым яны з’явіліся і ў іншых беларускіх гарадах, у прыватнасці, у Брэсце, Пінску, Слуцку, Магілёве, Оршы, Мінску.

Неабходна зазначыць, што хоць брацкія школы і будавалі сваю дзейнасць на аснове традыцый праваслаўнай царкоўна-манахастырскай сістэмы адукацыі, яны давалі вучням нядрэнные па тым часе веды. У цэлым гэта былі бессаслоўныя навучальныя ўстановы, але пераважалі ў іх дзеці гараджан. Даволі прадуманай была і арганізацыя навучальнага працэсу: яна адрознівалася дэмакратызмам, гуманістычным падыходам да вырашэння педагагічных задач, разнастайнасцю метадаў навучання, імкненнем выкарыстоўваць еўрапейскі педагагічны вопыт. Некаторыя з праваслаўных школ паводле ўзроўню падрыхтоўкі вучняў набліжаліся да вышэйшых навучальных устаноў. Так ацэньваецца, напрыклад, дзейнасць грэка-лаціна-рускай школы, створанай праваслаўным брацтвам пры Свята-Троіцкім манастыры ў Вільні, яе неафіцыйна называлі акадэміяй. Пры актыўным удзеле праваслаўнай царквы ў 30-е гады XVII ст. быў створаны Кіева-Магілянскі калегіум, які таксама называлі акадэміяй (у далейшым ён, сапраўды, быў пераўтвораны ў яе). Выкладанне тут вялося на ўзор заходнееўрапейскіх навучальных устаноў. Тут шмат было вучняў з ліку праваслаўнай моладзі Беларусі, іншых славянскіх краін. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што брацкія школы, як і іншыя праваслаўныя навучальныя ўстановы, не толькі ўнеслі важкі ўклад у развіццё асветы на Беларусі, але і адыгралі значную ролю ў кансалідацыі патрыятычных сіл беларускага народа, умацаванні нацыянальных асноў беларускай культуры.¹¹

Прыкметны след у гісторыі асветы Беларусі, развіцці школьнай справы пакінула і каталіцкая царква. Асабліва актыўна ў гэтай сферы дзейнічаў ордэн езуітаў. Як толькі яго прадстаўнікі з'явіліся ў ВКЛ, дык адразу пачалі ствараць свае калегіумы. Першыя такія калегіумы быў адчынены ў Вільні ў 1570 г., а ўжо ў 1579 г. ён быў пераўтвораны ў акадэмію – вышэйшую навучальную ўстанову духоўнага тыпу (яна стала першай ВНУ на тэрыторыі Усходняй Еўропы). Гэта была даволі буйная навуковая ўстанова, якая мела два факультэты – багаслоўскі і філасофскі, некалькі пазней (у пачатку 40-х г. XVII ст. тут быў адчынены і яшчэ адзін факультэт – юрыдычны). У акадэміі займаліся да 700-800 студэнтаў, у ліку якіх было шмат выхадцаў з беларускіх зямель, некаторыя прадметы тут нават выкладаліся на беларускай мове. У сценах Віленскай акадэміі працавалі многія вядомыя ў той час вучоныя, у тым ліку і выхадцы з еўрапейскіх краін (першым яе рэктарам быў езуіцкі дзеяч, багаслоў

Пётр Скарга), і яна, безумоўна, адыграла станоўчую ролю ў развіцці асветы, адукацыі і навукі як Літвы, так і Беларусі. Пры акадэміі існавала і друкарня, якая выпускала значную колькасць не толькі тэалагічнай, але і філасофскай, прававой і вучэбнай літаратуры. Дарэчы, Віленскую акадэмію падтрымлівалі не толькі каталіцкае духавенства, але і многія мясцовыя беларускія магнаты – Валовічы, Корсакі, Сапегі. Так, сын Льва Сапегі – Казімір Сапега адыграў асноўную ролю ў стварэнні юрыдычнага факультэта, ён выдаткаваў для гэтага 12,5 тыс.злотых, перадаў акадэміі багатую бібліятэку.¹² Каталіцкія навучальныя ўстановы, галоўным чынам калегіумы, у XVI ст. былі адчынены яшчэ ў двух беларускіх гарадах – Полацку (1583 г.) і Нясвіжы (1584 г.). У XVII ст. такія ўстановы дзейнічалі ў Оршы, Брэсце, Гродне, Мінску, Бабруйску, Пінску, Віцебску, Магілёве, Слуцку і ў некаторых іншых гарадах і мястэчках. Безумоўна, каталіцкая царква, як і іншыя канфесіі, пры арганізацыі навучальных устаноў ставіла перш за ўсё свае місіянерскія мэты. І тым не менш гэтыя ўстановы давалі вучням добрую падрыхтоўку, садзейнічалі ўкараненню ў сістэму адукацыі Беларусі еўрапейскіх прынцыпаў з гуманітарнай арыентацыяй навучання.

Яшчэ большую ролю ў развіцці гэтых прынцыпаў, зацвярджэнні новай сістэмы адукацыі ў ВКЛ, у тым ліку і на Беларусі, адыгралі прыхільнікі Рэфармацыі, добра знаёмыя з еўрапейскімі адукацыйнымі і навучальнымі цэнтрамі. Тут першыноўна належала кальвіністам, бо яны раней ажыццявілі шэраг мерапрыемстваў у школьнай справе і адчынілі свае навучальныя ўстановы. Кальвіністы нават спрабавалі стварыць сваю акадэмію, але іх абыйшлі ў гэтай справе езуіты. Аднак і тыя навучальныя ўстановы, якія яны адчынілі, не ўступалі каталіцкім ні паводле арганізацыі вучэбнага працэсу, ні па сваіх праграмах. Так, гісторыкаў нашага часу уражвае шырокая разгалінаваная праграма гуманітарнай адукацыі, распрацаваная педагогамі Слуцкага кальвінісцкага ліцэя, заснаванага ў 1617 г.¹³ Актыўна дзейнічала ў сферы адукацыі і уніяцкая царква, ёй таксама ўдалося адчыніць шэраг сваіх школ.

Неабходна адзначыць, што, нягледзячы на канфесійныя адрозненні і асаблівасці арганізацыі вучэбнага працэсу, усе царкоўныя навучальныя ўстановы адыгралі станоўчую ролю ў развіцці культуры Беларусі. Менавіта яны былі тады асноўнай крыніцай ведаў для моладзі рознага веравызнання і сацыяльнага статусу. Але для сялян Беларусі гэтыя навучальныя ўста-

новы былі не даступныя, яны абслугоўвалі ў асноўным шляхту, гараджан, духавенства. Дзеці гэтых саслоўяў, асабліва з магнацка-шляхецкіх сем'яў, мелі магчымасць атрымаць адукацыю і ў прыватных школах, вучыцца за мяжой, у еўрапейскіх універсітэтах. Гэтыя абставіны таксама трэба ўлічваць пры вывучэнні асветы і адукацыі Беларусі. Праз еўрапейскія універсітэты прайшлі сотні, а магчыма, і тысячы выхадцаў з беларускіх земляў, у тым ліку і такія вядомыя асветнікі, мысліцелі, пісьменнікі, як Ф.Скарына, С.Будны, А.Волан, Ф.Іяўлевіч, С.Рысінскі, а таксама многія дзяржаўныя дзеячы ВКЛ (Л.Сапега, Я.Валовіч, іншыя). У Кракаўскім універсітэце, напрыклад, толькі ў XV – XVI стст. (да Люблінскай уніі) займалася каля 400 школяроў з Беларусі і Літвы, а агульная колькасць «ліцвінаў», якія наведвалі замежныя універсітэты набліжалася ў той час да 600.¹⁴ Усё гэта не толькі станоўча адбівалася на развіцці культуры, але і дазваляла ВКЛ паступова вырашаць кадравую праблему, што таксама было вельмі важна. «Універсітэцкая адукацыя, – адзначае беларускі гісторык Г.Галенчанка, – спрыяла прыдворнай, службовай кар'еры шляхты, умацоўвала таварыскія і саслоўныя сувязі, дазваляла адукаванай пануючай эліце дасканала арыентавацца ў розных праблемах унутранай і знешняй палітыкі».¹⁵

Такім чынам, хоць сістэма адукацыі ў той час развівалася ў асноўным на царкоўна-рэлігійнай аснове, яна мела шырокае агульнадзяржаўнае значэнне і ў ёй усё больш выразнымі становіліся еўрапейскія прынцыпы. Праўда, саслоўна-класавая абмежаванасць стрымлівала дэмакратызацыю гэтай сістэмы. Але ў Беларусі ўжо тады нямала было дзеячаў, якія імкнуліся пашырыць сферу асветы, распаўсюдзіць яе і на «люд просты», «паспаліты».

Вялікую ролю ў развіцці асветы, ўсёй культуры адыграла кнігадрукаванне. Яно, як вядома, упершыню з'явілася ў Нямецчыне (1440 г.) і вельмі хутка распаўсюджвалася па ўсяму еўрапейскаму кантыненту. Дастаткова сказаць, што ў канцы XV ст. друкарні дзейнічалі ўжо ў 246 еўрапейскіх гарадах, у якіх выдадзена было каля 40 тыс. кніг агульным тыражом 12 млн.экз.¹⁶

Францыск Скарына

Паступова кнігадрукаванне пашыралася і на славянскія землі, спачатку на Чэхію, потым на Польшчу, а некалькі пазней і на ВКЛ, у тым ліку і на Беларусь. Заснавальнікам беларускага і ўсяго ўсходнеславянскага кнігадрукавання стаў знакаміты наш асветнік Францыск Скарына, які нарадзіўся ў Полацку (каля 1490 г.). Гэта быў высокаадукаваны чалавек, ужо ў Полацку ці ў Вільні ён закончыў мясцовую школу, а потым (1504 г.) паступіў у Кракаўскі ўніверсітэт на філасофскі факультэт, дзе атрымаў ступень бакалаўра. Пасля заканчэння Кракаўскага ўніверсітэта Ф. Скарына вандраваў па еўрапейскіх краінах, далей вывучаў філасофію (магчыма, ён займаўся ў гэты час у Капенгагенскім ўніверсітэце), стаў доктарам філасофіі, а ў 1512 г. паспяхова здаў экзамены ў Падуанскім ўніверсітэце (Італія) на ступень доктара медыцыны. Як вучоны, высокаадукаваная асоба, Францыск Скарына не мог не ацаніць кнігадрукаванне і зрабіў усё, каб авалодаць друкарскай справай і распаўсюдзіць яе на ўсходнеславянскія землі, найперш сваю радзіму – ВКЛ. Але пачаў ён гэтую справу за межамі ВКЛ, у сталіцы Чэхіі – Празе, дзе ў 1517 г. заснаваў друкарню і выдаў (6 жніўня) першую друкаваную кнігу – Псалтыр – адну з кніг Бібліі. Потым былі надрукаваныя і іншыя біблейскія кнігі, усяго 23, так званыя стары Запавет (ёсць пэўныя падставы сцвярджаць, што Скарына намагаўся надрукаваць усю Біблію, аб чым сведчыць агульны тытульны ліст і некаторыя іншыя факты). У 1520 г. Скарына пераехаў у Вільню і заснаваў новую друкарню. Менавіта гэтая друкарня і стала першай на тэрыторыі Усходняй Еўропы, у якой ён выдаў Малую падарожную кніжку (каля 1522 г.) і Апостал у 1525 г. Верагодна, Ф. Скарына наведаў і Маскву ў другой палове 20-х – пачатку 30-х гг. XVI ст. з мэтай распаўсюджвання там сваіх выданняў.

Гісторыкі адзначаюць, што кнігі, выдадзеныя Ф. Скарынам, і па сваіх тэхнічных характарыстыках, і па мастацкім афармленні не ўступалі еўрапейскім выданням, а ў некаторых момантах і пераўзыходзілі іх. Гэта мае дачыненне, у прыватнасці, да шрыфту, бо лічыцца, што ён не быў запазычаны, а асабіста вынайдзены, прыдуманы Ф. Скарынам. Выданні Скарыны вылучаюцца і сваімі гравюрамі. Напрыклад, у пражскіх выданнях было размешчана 47 гравюр, 4 гравюры меліся ў віленскіх выданнях. Гравюры з'яўляліся своеасаблівымі ілюстрацыямі, яны павінны былі дапамагчы чытачам глыбей зразумець тэксты. Звяртае на сябе ўвагу і той факт, што ў біблейскіх кнігах змешчаны партрэт Ф. Скарыны, а таксама

яго выдавецкі знак – злучэнне сонца і месяца з чалавечым тварам, усё гэта было незвычайнае, наватарскае.¹⁷

Такім чынам, дзякуючы дзейнасці Ф.Скарыны і яго паплечнікаў (на жаль, іх прозвішчы невядомыя) і пачалося беларускае і ўсё ўсходнеславянскае кнігадрукаванне. Безумоўна, гэта была вялікая падзея ў нашай айчынной гісторыі. Значэнне кнігадрукавання заключалася не толькі ў тым, што з'явілася рэальная магчымасць паскорыць выпуск кніг і іншых выданняў, але і стварыць на Беларусі, як і ў іншых еўрапейскіх краінах, новую камунікацыйную сістэму адносін у грамадстве, што аказала станоўчае ўздзеянне на ўсё культурнае прагрэс. Разам з тым падрывалася манаполія царквы ў гэтай сферы, што таксама было важным, бо спрыяла развіццю свецкага напрамку ў культуры.

Трэба зазначыць, што Ф.Скарыну прысвечана шматлікая літаратура, вывучэннем яго жыцця і дзейнасці займаліся і займаюцца самыя розныя навукоўцы. Склаўся нават цэлы напрамак у навуцы – скарыназнаўства, якое мае і беларускі аспект. Пачатак яму паклалі Я. Карскі і В. Ластоўскі. У далейшым скарынаўская тэматыка актыўна распрацоўвалася і іншымі беларускімі даследчыкамі, у прыватнасці, У. Пічэтам, М. Шчакаціхіным, М. Алексютовічам, А. Коршунавым, В. Шматавым, С. Падокшыным, В. Дарашкевічам, В. Чамярыцкім, Г. Галенчанкам, У. Конанам і іншымі. У канцы 80-х – пачатку 90-х гг. мінулага стагоддзя беларуская скарыніна ўзнялася на новы узровень, што было звязана не толькі з актывізацыяй навуковай дзейнасці ў сувязі з 500-годдзем з дня нараджэння нашага славутага асветніка. Важным стала ўтварэнне ў 1991 г. спецыяльнай установы – Навукова-асветніцкага цэнтру імя Ф. Скарыны, які ўзначаліў вядомы беларускі навуковец А. Мальдзіс. Тут былі сканцэнтраваны скарыназнаўчыя і іншыя найбольш актуальныя гісторыка-культурныя даследаванні ў беларусістыцы. Фундаментальным юбілейным выданнем з'явіўся энцыклапедычны даведнік «Скарына і яго час» (Мн., 1988). З ліку выданняў расійскіх вучоных, прысвечаных Ф. Скарыне, што былі апублікаваны ў 1980 – 1990-я г.г., трэба вылучыць працы Ю. Лабынцава, А. Каўкі, Я. Неміроўскага.¹⁸

Практычна ўсе даследчыкі адзначаюць, што хоць выдавецкая дзейнасць Ф. Скарыны і прайшла за межамі Беларусі, менавіта яна падрыхтавала той уздым кнігадрукавання, які адбыўся на ўсходнеславянскіх землях у другой палове XVI ст.

Безумоўна, гэтаму спрыялі і тыя змены, якія адбыліся ў эканамічным, грамадска-палітычным, сацыяльным і культурным развіцці беларускіх зямель. Пераемнікамі выдавецкай і асветніцкай дзейнасці, традыцый Ф. Скарыны перш за ўсё сталі друкарні, створаныя ў час Рэфармацыі удзельнікамі рэфармацыйнага руху. Так, першая такая друкарня з'явілася ў 1553 г. у Брэсце, дзякуючы намаганням канцлера ВКЛ, віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла Чорнага, а ўзначаліў яе вядомы тады вучоны-гуманіст, вучань Эразма Ратэрдамскага Бернард Ваявудка (з Кракава). Праўда, дзейнічала яна не доўга, ужо ў 1554 г. была зачыненая, але неўзабаве (у 1558 г.) у Брэсце ствараецца новая друкарня, таксама пры падтрымцы М. Радзівіла. Усяго тут было надрукавана больш за 40 выданняў на польскай і лацінскай мовах.

Другой па часу стварэння і па важнасці выдавецкай дзейнасці стала друкарня, адчыненая ў Нясвіжы ў 1562 г. Яна была створана С. Будным разам з нясвіжскім старостам Мацеем Кавячынскім і прапаведнікам Лаўрэнціем Крышкоўскім пры фінансавай падтрымцы М. Радзівіла і Я. Валовіча. Гэта была першая на Беларусі друкарня, якая выдавала кнігі кірылічным шрыфтам на беларускай мове. Такімі кнігамі сталі «Катэхізіс» і «Аб апраўданні грэшнага чалавека перад Богам» С. Буднага (апошні твор не захаваўся).

Вялікае значэнне як усяму кнігадрукаванню, так і выданню кніг на мове, зразумелай народу, надаваў В. Цяпінскі – небагаты шляхціц з Лепельшчыны. Аднак захавалася толькі адно яго выданне – Евангелле, надрукаванае паралельна на дзвюх мовах: царкоўнаславянскай і беларускай. Выдадзена яно было ў 70-я гады XVI ст., але невядома, дзе знаходзілася тая друкарня.

Важнае месца ў гісторыі выдавецкай дзейнасці на Беларусі займае друкарня, адчыненая ў канцы 60-х г. XVI ст. у м. Заблудава, якое належала Р. Хадкевічу. Друкарня вядомая і тым, што актыўны ўдзел у яе стварэнні прынялі І. Фёдараў і П. Мсціславец, якія раней займаліся друкарскай справай ў Маскве (ёсць пэўныя звесткі, што яны выхадцы з Беларусі). Аднак і Заблудаўская друкарня дзейнічала недоўга, па невядомых прычынах яна хутка зачынілася (надрукаваныя ў ёй былі толькі Евангелле, Псалтыр, магчыма, і Апостал). Пасля таго І. Фёдараў пераехаў у Львоў, дзе паклаў пачатак украінскаму друкаванню, а П. Мсціславец апынуўся ў Вільні, тут ён адчыніў (на сродкі купцоў Мамонічаў) новую друкарню, якая праіснавала амаль 50 гадоў

(зачынена была ў 1623 г.). Віленская друкарня адыграла значную ролю ў культурным і грамадскім жыцці ВКЛ, у ёй, у прыватнасці, быў надрукаваны Статут ВКЛ.¹⁹

Адкрыццё друкарняў прывяло да значнага пашырэння апублікаванай літаратуры як у ВКЛ, так і непасрэдна на беларускіх землях. Паводле падлікаў расійскага гісторыка А. Анушкіна, за перыяд з 1525 па 1599 гг. толькі ў друкарнях Вільні і Еўя, без уліку прадукцыі друкарняў Брэста, Нясвіжа, Лоска, Любчы і інш., было выдадзена больш за 320 кніг, у тым ліку кніг богаслужэбна-тэалагічнага характару – 77, палемічных твораў – 83, панегірыкаў – 137, на тэмы маральна-этычныя – 16, палітычных – 18, эканамічных – 3, юрыдычных – 16, медыцынскіх – 2, гістарычных – 2, навукова-вучэбнай літаратуры – 31, апісанняў падарожжаў – 3, розных іншых свецкіх выданняў – 15. Праўда, большасць з гэтых выданняў была надрукавана на польскай і лацінскай мовах, адпаведна 114 і 151; на старабеларускай мове было выдадзена 50 кніг і на літоўскай – 3. Як бачым, тады ў выдавецкай справе панавалі польская і лацінская мовы. Аб гэтым сведчаць і даследаванні, праведзеныя польскімі гісторыкамі, у прыватнасці, М. Тапольскай. Паводле яе падлікаў, (яны ўлічваюць і прадукцыю шэрагу друкарняў, што дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі) з агульнай колькасці кніг, выдадзеных у ВКЛ у XVI – першай палове XVII стст., 46% былі на польскай мове, 38% – на лацінскай і 10% – на царкоўнаславянскай і старабеларускай.²⁰

У ліку друкаваных выданняў таго часу трэба вылучыць вучэбную літаратуру, якая выкарыстоўвалася ў навучальных установах. Такі характар, напрыклад, меў «Катэхізіс» С. Буднага, выдадзены, як ужо адзначалася, на старабеларускай мове. Вучэбнымі дапаможнікамі былі таксама «Азбука» і «Граматыка славенская» Л. Зізанія. У 1619 г. у Еўі выдадзена «Граматыка», якую склаў М. Смятрыцкі. На працягу двух стагоддзяў яна служыла асноўным падручнікам па царкоўнаславянскай мове і ёю карысталіся не толькі ў навучальных установах ВКЛ, але і ў іншых славянскіх краінах. (Дарэчы, па ёй спасцігаў грамату і вялікі расійскі вучоны М.В. Ламаносаў, які назваў гэтую працу «вратами своей учёности»).

У 30-х г. XVII ст. з'явіўся яшчэ адзін вучэбны дапаможнік – «Буквар», выдадзены магілёўскім асветнікам С. Собалем. Многія даследчыкі лічаць, што менавіта С. Собаль увёў ва ўжытак саму назву «Буквар», да гэтага кнігі для пачатковага навучання называліся «Азбукамі» ці «Азбукоўнікамі».²¹

Безумоўна, кнігадрукаванне не змагло адразу выцясніць рукапісныя творы, бо яны таксама выкарыстоўваліся і адыгрывалі значную ролю ў развіцці асветы. Гэта, у прыватнасці, адносіцца да кірылічных рукапісаў, якія шырока былі распаўсюджаны на ўсёй тэрыторыі ВКЛ і разам з друкаванымі выданнямі складалі аснову беларускага пісьменства. На думку польскай даследчыцы М.Тапольскай, у першай палове XVII ст. на Беларусі мелася некалькі соцень тысяч рукапісных і друкаваных кніг, сярод якіх апошнія складалі каля 200 тысяч.²² Іншыя даследчыкі таксама адзначаюць, што кніжнасць Беларусі ў тыя часы і ў колькасных, і ў відавых, і ў тэматычна-жанравых адносінах перавышала шмат чым з суседніх народаў, у тым ліку і рускага, у якога, напрыклад, друкаваных кніг за ўсё XVI і пачатак XVII стст. (прыблізна да 1614 г.) было выдадзена толькі больш за 30 тысяч.²³

Вялікую ролю ў захаванні і распаўсюджванні як рукапісных, так і друкаваных кніг адыгрывалі бібліятэкі. Пераважная большасць кніг тады знаходзілася ў бібліятэках, якія існавалі пры царкоўных саборах і манастырах. Найбольш старажытнай на Беларусі з'яўляецца бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора: яна дзейнічала з XI ст. і па 1579 г., калі падчас Лівонскай вайны, была разрабавана. У бібліятэцы захоўваліся рукапісныя кнігі пераважна рэлігійнага зместу. Яшчэ больш багатай была бібліятэка Супрасльскага Благавешчанскага манастыра, заснаванага ў 1498 г. маршалам ВКЛ Аляксандрам Хадкевічам сумесна з епіскапам смаленскім Іосіфам Солтанам (цяпер гэта ў Беластоцкім ваяводстве, на ўсходзе Польшчы). Па колькасці кніг і іх разнастайнасці, як лічаць даследчыкі, гэтая бібліятэка на той час не мела сабе роўных на ўсходнеславянскіх землях. Першы вопіс, складзены ў 1557 г., зафіксаваў у бібліятэцы Супрасльскага манастыра 209 кніг, у тым ліку «кніг бітых» (друкаваных) – 5. Да канца 1557 г. колькасць друкаваных кніг павялічылася да 7, а ў 1645 г. ў бібліятэцы мелася ўжо каля 600 кніг, сярод якіх пераважалі друкаваныя на лацінскай (212 кн.) і польскай (152 кн.) мовах. Тут было нямала выданняў і Ф. Скарыны, унікальны экзэмпляр «Евангелля» В. Цяпінскага, выданні І. Фёдарова і П. Мсціслаўца. Буйныя кніжныя зборы мелі і іншыя манастыры, а іх тады на Беларусі дзейнічала не адзін дзесятак. Важна пры гэтым адзначыць той факт, што, як значныя культурныя цэнтры эпохі сярэднявечча, манастыры не толькі зберагалі, але і множылі кнігі. Практычна пры ўсіх манастырах былі свае

так званыя скрыпторыі, дзе спецыяльныя групы маіахаў старанна пералісвалі кнігі як для ўнутраных патрэб, так і для патрэб прыходскіх цэркваў, а таксама і на продаж.

З канца XV – пачатку XVI стст. на Беларусі вядомыя і прыватныя бібліятэкі, найбольш буйнымі з якіх былі бібліятэкі Радзівілаў у Нясвіжы, бібліятэка Сапегаў, і бібліятэка Храптовічаў, случкіх князёў Алелькавічаў, магнатаў Солтанаў і інш. У гэты ж час ствараюцца бібліятэкі пры навучальных установах, у прыватнасці, пры Віленскай каталіцкай акадэміі (у 1579 г. яна налічвала 4,5 тыс.асобнікаў).²⁴

Такім чынам, у развіцці асветы і адукацыі на Беларусі ў тыя часы адбыліся істотныя змены. Асабліва яны прыкметныя ў другой палове XVI – першай палове XVII стст., і вызначальную ролю тут адыграла кнігадрукаванне. Яго ўзнікненне было непазбежным, таму што для гэтага склаліся пэўныя перадумовы. «Беларусь, – адзначае Г. Галенчанка, – была самай падрыхтаванай (для ўзнікнення кнігадрукавання – П.Дз.) краінай і па свайму геапалітычнаму і «геакультурнаму» становішчу і па асноўных параметрах свайго духоўнага і сацыяльнага развіцця».²⁵

§4. Літаратура і мастацтва

Новыя магчымасці складваліся і для развіцця літаратуры, значэнне якой ў духоўным жыцці грамадства пастаянна ўзрастала. Аднак станаўленне ўласнабеларускай літаратуры праходзіла даволі марудна і запаволена. Нават у XV ст. літаратура Беларусі ўсё яшчэ цесна была звязана са старажытнарускімі традыцыямі як у жанравых, так і моўных адносінах. Новы этап у развіцці беларускай літаратуры даследчыкі адносяць да XVI ст. калі адбыўся агульны ўздым у культурным жыцці. Новыя гістарычныя ўмовы патрабавалі і новых літаратурных твораў, адпаведнага абгрунтавання і мастацкага асэнсавання рэчаіснасці. «Неабходны былі творы, – адзначае В.Чамярыцкі, – якія больш адпавядалі б духу часу, адлюстроўвалі новае гістарычнае жыццё беларускага народа, тыя істотныя змены, што адбываліся на беларускіх землях у перыяд ліквідацыі феадальнай раздробленасці».²⁶

Адыход ад старых кніжных традыцый назіраецца і ў беларускай мове, яна пачала набываць новыя рысы і асаблівасці. На думку даследчыкаў, у ВКЛ, нягледзячы на пэўныя цяжкасці, склаліся вельмі спрыяльныя ўмовы для развіцця беларускай

мовы і перш за ўсё таму, што яна была дзяржаўнай мовай і на ёй напісаны былі разнастайныя дакументы і актавыя матэрыялы як агульнага, так і мясцовага значэння. Паступова беларуская мова пранікла і ў рэлігійную сферу, канфесійныя тэксты, чаму спрыяў пераклад на яе кніг Бібліі і іншых царкоўных твораў. Разам з тым усё большае значэнне беларуская мова пачала набываць і ў свецка-мастацкіх творах, выступаць у якасці літаратурнай мовы.

Аднак літаратура Беларусі развівалася не толькі на аснове ўласна беларускай, дакладней, старабеларускай (рускай) мовы. Значную ролю па-ранейшаму адыгрывала і царкоўнаславянская мова, якая выкарыстоўвалася галоўным чынам у спецыяльных літургічных творах, прызначаных для набажэнства (псалтыры, евангеллі, часасловы, служэбнікі і інш.).

З другой паловы XVI ст. у ВКЛ, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, пачала шырока ўжывацца і польская мова. Менавіта ў той час у беларускай літаратуры з'яўляюцца першыя польскамоўныя творы, прычым польская мова як літаратурная мова на тэрыторыі Беларусі і Літвы робіцца больш папулярнай, чым у самой Польшчы, дзе ў літаратуры панавала лацінская мова. Гэтаму ў значнай ступені спрыяў рэфармацыйны рух, мовай Рэфармацыі ў Беларусі і Літве стала польская мова. Яшчэ больш узмацнілася роля польскай мовы пасля Люблінскай уніі 1569 г., калі яна зрабілася па сутнасці ўніверсальнай мовай зносін паміж рознымі народамі Рэчы Паспалітай, хоць і не мела статуса дзяржаўнай мовы ні ў ВКЛ, ні ў Кароне (дзяржаўнымі мовамі там былі адпаведна старабеларуская і лацінская. Лацінская мова даволі шырока выкарыстоўвалася і ў ВКЛ, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі і яе таксама можна лічыць літаратурнай. Такім чынам, асаблівасцю літаратуры Беларусі таго часу быў яе полілінгвізм ці шматмоўнасць.

Другой асаблівасцю літаратуры Беларусі таго часу можна лічыць разнастайнасць яе відаў, жанравую і стылёвую неаднароднасць, пры гэтым літаратура чыста мастацкая была прадстаўлена слаба, хоць патрэба ў ёй пастаянна ўзрастала. Найбольшае значэнне і распаўсюджанне атрымалі тады творы царкоўна-рэлігійнага характару. Так, па-ранейшаму вялікім попытам розных слаёў насельніцтва карысталіся творы, звязаныя з павучальна-разумовым тлумачэннем кніг Старога і Новага Запаветаў. Гэты жанр быў прадстаўлены рознымі па зместу і памеры рукапіснымі зборнікамі, а найбольш значныя з іх

надрукаваны: «Казанне Кірылы...» С.Зізанія (1596 г.), «Евангелле вучыцельнае» (1616 г.), і «Духоўныя гутаркі» Макарыя Егіпецкага (1627 г.), «Гісторыя пра Варлаама і Іасафа» (1637 г.). Шмат помнікаў, што дайшлі да нас, адносяцца да агіяграфічных твораў – апісанняў жыцця і дзейнасці святых. Тады ж з'явіліся і некаторыя новыя рэлігійныя творы, якія ўзніклі ў ходзе вострых спрэчак паміж праваслаўнымі і католікамі, у сувязі з Брэсцкай царкоўнай уніяй, а таксама паміж ідэолагамі Рэфармацыі і яе праціўнікамі. У большасці сваёй яны ананімныя, але нам вядомыя і прозвішчы аўтараў некаторых палемічных твораў. Гэта – С. Зізаній, С. Будны, В. Цяпінскі, Л. Карповіч, М. Сматырыцкі, А. Філіповіч, П. Скарга, І. Пацей і інш. Трэба падкрэсліць, што хоць царкоўна-палемічная літаратура была неаднародная і па форме, і па змесце, і па моўным афармленні, яна мела вострую публіцыстычную накіраванасць і таму пакінула глыбокі след не толькі ў гісторыі літаратуры, але і ў грамадска-палітычнай думцы Беларусі. Такая літаратура тады карысталася шырокай папулярнасцю, асабліва гэта мае дачыненне да твораў пісьменнікаў-палемістаў дэмакратычнага напрамку, у якіх адлюстроўваліся інтарэсы праваслаўных ВКЛ і ўсёй Рэчы Паспалітай.

Своеасаблівае месца ў царкоўна-рэлігійнай літаратуры займалі творы Ф. Скарыны. Гаворка ідзе аб прадмовах і пасляслоўях да яго друкаваных выданняў. Яны з'яўляюцца арыгінальнымі аўтарскімі творами і ў гэтай сувязі мы павінны разглядаць нашага знакамітага асветніка не толькі як першадрукара, перакладчыка, але і як пісьменніка.

Разам з тым у развіцці літаратуры ўсё больш выразным становіўся свецкі напрамак. Вядучае месца тут займалі гістарычныя творы, у прыватнасці, летапісы. Як асобны жанр, летапісанне на Беларусі ўзнікла ўжо ў эпоху Кіеўскай Русі, праўда, тады яно мела лакальны, мясцовы характар. Так, ёсць пэўныя падставы сцвярджаць аб існаванні Полацкага летапісу. Некаторыя беларускія даследчыкі (А. Чарняцоў, напрыклад) лічыць, што і Радзівілаўскі летапісны звод пачатку XIII ст. таксама быў укладзены ў Полацку. У асноўным падзеі рэгіянальныя адлюстраваны і ў Смаленскім летапісе XIV – пачатку XV стст. Як сведчыць Галіцка-Валынскі летапіс, запісы гістарычных падзей маглі весціся ў Пінску. У апошні час выказваліся меркаванні аб існаванні таксама Новагародскага летапісу. Новы этап у развіцці летапісання быў звязаны з утварэннем ВКЛ і ўключэннем у яго

склад тэрыторыі Беларусі, таму яго можна аднесці да XV – XVI стст. У гэты перыяд узнікаюць агульнадзяржаўныя летапісы (у навуковай літаратуры іх называюць беларуска-літоўскімі летапісамі), якія напісаны з новых, як мастацкіх, так і палітычных пазіцый. Найбольш раннімі творамі такога характару даследчыкі лічаць «Летапісец вялікіх князеў Літоўскіх» і Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г. Першы з гэтых твораў яшчэ нельга назваць летапісным зводам, ён уяўляў з сябе дакументальную гістарычную повесць-хроніку і храналагічна ахопліваў падзеі з дня смерці князя Гедыміна (1341 г.) і да канца XIV ст., што адбывалася ў той час у Літве, Беларусі і часткова на Украіне. Сапраўдным летапісным зводам з’явіўся Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г, які вядомы ў чатырох спісах і дзвюх рэдакцыях. Агульнадзяржаўным летапісным зводам гісторыкі лічаць «Хроніку Велікага княства Літоўскага і Жамойцкага», першая рэдакцыя якога, відаць, была складзена ў 20-е гады XVI ст. Потым з’явіліся і новыя рэдакцыі, у іх зроблены запісы аб падзеях у ВКЛ канца XV – першай паловы XVI стст. І, нарэшце, трэцім, самым поўным беларуска-летапісным зводам стала «Хроніка Быхаўца», апублікаваная гісторыкам Т. Нарбутам у 1846 г.²⁷

Ёсць падставы сцвярджаць, што менавіта ў летапісным жанры найбольш яскрава і плённа праявілася тэндэнцыя да развіцця, творчага пераадолення старых літаратурных традыцый. Аднак і самі летапісы як жанр гістарычнай літаратуры не заставаліся нязменнымі, ўжо ў другой палове XVI ст. яны пачалі страчваць сваё значэнне, на змену ім прыйшлі гісторыка-хранікальныя і мемуарныя творы. Прыкладам да сказанага можа быць «Хроніка польская, літоўская, жамойцкая і ўсяе Русі» Мацея Стрыйкоўскага. Праўда, не ўсе даследчыкі адносяць аўтара гэтай хронікі да айчыных гісторыкаў, лічаць М. Стрыйкоўскага польскім гісторыкам, хоць значную частку свайго жыцця ён правёў у ВКЛ. У гэты ж час з’яўляюцца і такія гістарычныя творы, як пратаколы-дзённікі соймаў Рэчы Паспалітай, запісы асобных дзеячоў (дыярыушы), пісьмы, успаміны, у якіх не толькі фіксаваліся факты, падзеі, што адбываліся ў дзяржаве ці асабістым жыцці, але і рабіўся іх аналіз, асэнсаванне, пры гэтым усе яны літаратурна апрацаваны. Вось чаму такія творы з’яўляюцца адначасова помнікамі гісторыяграфіі і літаратуры. Сярод іх вылучаецца «Дзённік Фёдара Еўлашоўскага» (самы ранні помнік мемуарнага жанру), «Дзённік Люблінскага сейма», «Дзённік падзей, якія адносяцца да Смутнага часу», Лісты аршанскага

старосты Філона Кміты-Чарнабыльскага, “Дыярыуш” Самуіла і Багуслава Маскевічаў, інш. Да ліку такіх твораў трэба аднесці і Баркулабаўскі летапіс ці Баркулабаўскую хроніку, як яго называюць некаторыя даследчыкі. Аўтар гэтай хронікі невядомы, але ёсць падставы сцвярджаць, што гэта быў мясцовы жыхар, відаць, з праваслаўнага духавенства. Яго ўспаміны напісаны жывой, сакавітай, каларытнай мовай, багатай народнай фразеалогіяй.

Аналізуючы гістарычную літаратуру, трэба адзначыць, што прыкметнае месца ў ёй займалі перакладныя творы. Так, чытачам Беларусі таго часу вядомы былі такія помнікі еўрапейскай антычнай і сярэдневяковай літаратуры, як “Траянская гісторыя”, “Александрыя”, “Аповесць пра Трышчана”, “Аповесць пра Баву”, “Гісторыя пра Атылу”, “Аповесць пра Скандэрберга” і інш.

У асобную групу трэба вылучыць літаратурныя творы юрыдычнага характару. Найбольш значным помнікам такой літаратуры з’яўляюцца знакамітыя Статуты ВКЛ. Іх па праву называюць найбольш яркім дасягненнем беларускага Адраджэння. У гэтых адносінах вылучаецца Статут ВКЛ 1588 г., які найбольш поўна ўвабраў у сябе гуманістычныя падыходы да чалавека, народа, мовы. Даследчыкі адзначаюць, што Статут 1588 г. (дарэчы, ён быў друкаваны) адлюстравваў “найвышэйшую ступень развіцця старабеларускай канцылярска-юрыдычнай мовы”.²⁸

Важнай падзеяй у літаратурным жыцці Беларусі стала развіццё паэтычнай творчасці. Яе карані таксама ўваходзяць у старажытныя часы, аднак як асобны і новы від пісьмовай мастацкай літаратуры паэзія на Беларусі ўзнікае ў канцы XV – пачатку XVI ст.ст. Важную ролю у гэтым адыграў Ф. Скарына, ён, можна казаць, паклаў пачатак паэзіі ў нашай краіне. Максім Гарэцкі ў сваёй кнізе “Гісторыя беларускай літаратуры” аб гэтым пісаў так: “Ён жа першы ў нас даў спробу пісаць вершам, у якіх то перакладаў месцы з Бібліі, то выкладаў свае ўласныя думкі”.²⁹ Так, у прадмовах да выдадзенай Ф. Скарынам “Бібліі” змешчаны тры невялікія вершы. Ён, у прыватнасці, пераказаў вершам дзесяць заповедзяў, аб якіх расказваецца ў кнізе “Ісход”. Вершы, напісаныя Ф. Скарынам, на думку гісторыкаў літаратуры, маюць значны ўплыў чэшскіх і польскіх узораў, у гэтых краінах у пачатку XVI ст. паэзія ўжо дасягнула значнага развіцця.

Далейшае развіццё паэтычнай творчасці на Беларусі атрымала ў XVI ст. і гэтаму ў значнай ступені спрыяла дзейнасць паэтаў-лаціністаў, у прыватнасці, Міколы Гусоўскага і Яна

Вісліцкага. На жаль, нам доўгі час невядомыя былі прозвішчы гэтых выдатных паэтаў эпохі Адраджэння, аб іх ці зусім не пісалі, ці пісалі толькі як аб прадстаўніках польскай літаратуры. Але цяпер па-іншаму ацэньваецца іх творчасць. Яна разглядаецца ў кантэксце развіцця беларускай лацінамоўнай літаратуры. Сярод твораў М. Гусоўскага асобна вылучаецца яго паэма “Песня пра зубра”, напісаная ў Рыме ў 1521 – 1522 гг. і апублікаваная ў Кракаве ў 1523 г. Напрыканцы 60-х гадоў XX ст. паэма была перакладзена на рускую, а потым і на беларускую мову. Літаратуразнаўцы адзначаюць, што “Песня пра зубра” – твор глыбока патрыятычны, у ім М. Гусоўскі не толькі ўславіў характар беларускай прыроды, але з захапленнем расказаў чытачам аб сваім мужным і працавітым народзе, яго гераічным мінулым, аб яго занятках, норавах і звычаях. Патрыятычны характар меў і другі буйны твор М. Гусоўскага – паэма “Новая і слаўная перамога над туркамі”. Вельмі блізкая да творчасці М. Гусоўскага літаратурная дзейнасць другога буйнога паэта-лацініста Яна Вісліцкага, аўтара паэмы “Пруская вайна”, якая прысвечана Грунвальдскай бітве. Больш падрабязна з творчасцю М. Гусоўскага, Я. Вісліцкага, іншых паэтаў-лаціністаў можна знаёміцца па спецыяльных выданнях.³⁰

Мікола Гусоўскі

Яшчэ больш шырокае развіццё паэтычнай творчасць на Беларусі, як і ва ўсім ВКЛ, атрымала ў другой палове XVI – пачатку XVII стст. Дастаткова сказаць, што толькі ў друкарнях Вільні за апошнюю чвэрць XVI ст. былі выдадзены 44 вершаваныя кнігі і 66 кніг з асобнымі вершаванымі творамі. У асноўным гэта былі творы героіка-эпічнага характару, аўтарамі якіх з’яўляліся вядомыя ў той час паэты Ф. Градоўскі, А. Рымша, Я. Радван, Г. Пельгрымоўскі, некаторыя іншыя.³¹ Як і іх папярэднікі, М. Гусоўскі і Я. Вісліцкі, яны апісвалі рэальныя гістарычныя падзеі, усхвалялі ваенныя справы князёў, простых вайскоўцаў, што ўдзельнічалі ў іх паходах. Шырокае распаўсюджанне тады, асабліва ў канцы XVI – першай палове XVII стст., атрымалі і вершаваныя эпіграмы, прысвечаныя ў асноўным дзяржаўным дзеячам, прадстаўнікам арыстакратычных радоў – Радзівілаў, Сапегаў, Валовічаў, Хадкевічаў,

іншых. Праўда, існавалі эпіграмы і іншага зместу, але ўсе яны мелі панегерычны, хвалебны характар.

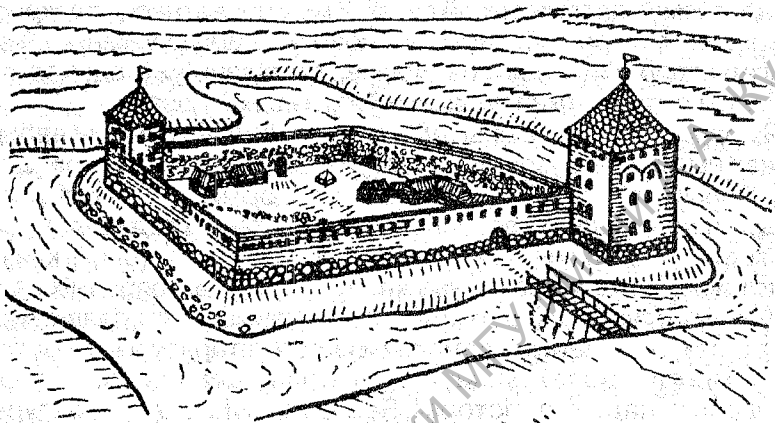
Своеасаблівымі былі вершы, якія змешчаліся ў кнігах з празаічнымі тэкстамі, звязаныя з імі тэматычна і ідэйна. Як прыклад можна прывесці верш Яна Казіміра Пашкевіча “Полска квітнет лациною”, апублікаваны ў адным са спісаў першай рэдакцыі Статута ВКЛ (1529 г.). Гэты верш таксама можна разглядаць як узор грамадзянскай, патрыятычнай паэзіі. У ім, у прыватнасці, падкрэсліваецца важная роля беларускай мовы ў жыцці дзяржавы. Цікавым гэты твор з’яўляўся і па форме, тут відаць ужо адыход ад сілабічнай сістэмы, якая панавала ў тагачаснай паэзіі.

Як бачым, да сярэдзіны XVII ст. у развіцці літаратуры адбыліся важныя змены, узрасла і яе агульная роля ў жыцці грамадства. Больш разнастайнымі сталі віды, формы і жанры літаратурных твораў, былі закладзены асновы вершаскладання. Прычым героямі літаратурных твораў становіліся не толькі князі, прадстаўнікі арыстакратычных колаў, але і людзі сярэдніх са слоўяў з ліку службовай шляхты, а гэта значыць, што развіваўся працэс секулярызацыі і дэмакратызацыі літаратуры. Пры гэтым у многіх творах услаўляліся рэальныя асобы, адлюстроўваліся падзеі з гісторыі Беларусі, ВКЛ. У літаратуры Беларусі, як і іншых еўрапейскіх краінах, паступова замацаваліся таксама новыя ідэйна-мастацкія прынцыпы, характэрныя для эпохі Адраджэння.

Важныя змены адбываліся і ў мастацтве Беларусі. Гэта перш за ўсё адносіцца да архітэктуры, развіццё якой было звязана не толькі з традыцыямі папярэдняга часу. З’явілася і шмат новага, таго, што вызначалася жыццём, гістарычнымі абставінамі, уплывам еўрапейскіх краін. Так, ужо ў другой палове XIII ст. на тэрыторыі Беларусі былі ўзведзены буйныя пабудовы, якія мелі ваенна-абарончае значэнне. Адной з першых такіх пабудов можна лічыць шырока вядомую Камянецкую вежу (Камянецкі стойп). Дакладная дата збудавання гэтага архітэктурнага помніка невядомая, але, як лічаць гісторык М. Ткачоў, вежу ўзводзілі недзе паміж 1276 і 1288 гг., г.зн. у другой палове XIII ст. З гістарычных крыніц вядома, што абарончыя вежы, падобныя да Камянецкай, меліся ў Брэсце, Тураве, Полацку, Гродна і Навагародку. Да нашага часу захавалася толькі Камянецкая вежа (каля г.п.Камянец Брэсцкай вобласці).

Яшчэ большае развіццё на Беларусі атрымала ваеннае дойлідства ў XIV – XV стст. Тады на тэрыторыі ВКЛ, у склад

якога ўваходзілі беларускія землі, узнікла цэлая сістэма замкавых збудаванняў з абарончым значэннем. Асабліва шырокай яна была ў заходніх і паўночна-заходніх раёнах Беларусі і ў Літве, дзе прыходзілася змагацца з крыжаносцамі. Велічныя, мураваныя замкі-крэпасці, узведзеныя тут, сталі па сутнасці новым тыпам архітэктурных помнікаў Беларусі.

Крэўскі замак

Найбольш раннімі з гэтых помнікаў з'яўляюцца Новагародскі, Гродзенскі, Лідскі і Крэўскі замкі, яны мелі агульнадзяржаўнае значэнне і былі пабудаваны ў асноўным у XIV ст. Некалькі пазней на Беларусі з'явіліся і прыватнаўласніцкія замкі – Мірскі, Нясвіжскі, Гальшанскі, Быхаўскі, замкі ў Любчы, Геранёнах, Смалянах, іншых месцах. Трэба адзначыць, што хоць усе гэтыя замкі і адрозніваліся сваімі памерамі, архітэктурным абліччам, у цэлым яны былі даволі складанымі і трывалымі збудаваннямі, што мелі не толькі магутныя сцены, але і вежы, брамы, іншыя элементы. Пры гэтым, пачынаючы з другой паловы XV ст., як лічыць гісторык М. Ткачоў, «у мясцовым замкавым дойлідстве вызначыліся дзве характэрныя тэндэнцыі. Першая сведчыла пра далейшае развіццё мясцовых будаўнічых традыцый (замкі ў Міры, Геранёнах, Любчы і інш.), з уласнай інтэрпрэтацыяй і выкарыстаннем найноўшых дасягненняў еўрапейскай фартыфікацыі. Другая тэндэнцыя адлюстроўвала выразную цягу да ўзораў еўрапейскага замкавага будаўніцтва (замкі ў Заслаўі,

Нясвіжы, Ляхавічах і інш.), праламляючыся ў даўніх традыцыях тутэйшага манументальнага дойлідства».³² У далейшым многія з замкавых збудаванняў трансфармаваліся ў палацава-замкавыя комплексы.

Як і раней, развіццё архітэктуры непасрэдна было звязана з горадабудаўніцтвам. І гэта мае дачыненне не толькі да ваеннага дойлідства. У беларускіх гарадах з'явіліся многія іншыя пабудовы самага рознага прызначэння са своеасаблівай архітэктурай. Да іх ліку ў першую чаргу трэба аднесці ратушы. Яны з'явіліся пры беларускіх гарадах, якія атрымалі магдэбургскае права і ў іх размяшчаліся органы самакіравання – рады ці магістраты. Адною з самых старажытных на Беларусі была Нясвіжская ратуша, пабудаваная ў канцы XVI ст. У XVII ст. ратушы з'явіліся і ў іншых гарадах.

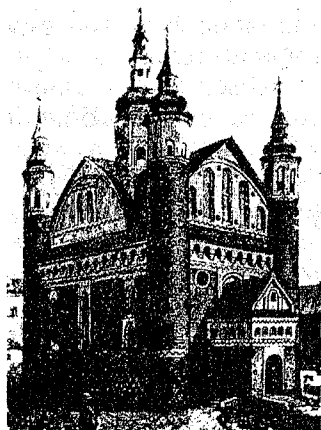

Нясвіжская ратуша XVI ст.
(фрагмент)

Працягвалася на Беларусі і царкоўнае будаўніцтва. Прычым праваслаўныя храмы ўзводзіліся і афармляліся на аснове старажытна-рускіх традыцый з захоўваннем візантыйскіх архітэктурных стыляў і формаў, а каталіцкія – ў стылі заходнееўрапейскім, гатычным. Разам з тым у некаторых раёнах Беларусі з'явіліся царкоўныя збудаванні своеасаблівага, арыгінальнага тыпу, якія ўлічвалі не толькі іх культавае, але і абарончае прызначэнне. Такія збудаванні (цэрквы, касцёлы, кляштары і сінагогі) мелі высокія і тоўстыя сцены, вежы з разнастайнымі байніцамі і нагадвалі невялікія, але добра ўмацаваныя замкі. Дарэчы, падобныя збудаванні былі характэрныя і для некаторых

заходнееўрапейскіх краін – Германіі, Францыі, Англіі, Польшчы, Чэхіі, там яны былі ўжо ў XII – XV стст. Асноўнай прычынай інкастэляцыі, г.зн. пераўтварэння царкоўных збудаванняў ў збудаванні абарончага тыпу, была пагроза знешняй бяспекі. Невыпадкова яны з'явіліся ў заходніх рэгіёнах ВКЛ, якім пагражалі крыжаносцы. Прыкладам могуць быць Супрасльская, Сынкавіцкая, Маламажэйкаўская і некаторыя іншыя цэрквы.

Прыстасоўваліся, як ужо адзначалася, да абароны і манастыры, кальвінісцкія пабудовы, а таксама асобныя сінагогі.

Абарончы храм у Супраслі

У цеснай сувязі з архітэктурай развівалася выяўленчае мастацтва. Практычна ўсе важныя збудаванні – замкі, палацы, саборы і храмы, цэрквы – мелі дэкаратыўнае афармленне з ужываннем скульптурнай лепкі, разьбы па дрэве і камені, насценнага роспісу галоўным чынам на біблейскія і евангельскія тэмы. Важнае месца ў выяўленчым мастацтве займаў іканапіс, ці іканаграфія. Тут таксама прасочваецца ўплыў ранейшых традыцый, але ўжо ў XIV – XVI стст. на Беларусі склалася і свая мясцовая школа іканапісу, рысы якой найбольш выразныя ў іконе «Параскева», таму яе вельмі высока ацэньваюць спецыялісты, а датуецца яна другой паловай XVI ст.

Свецкі накірунак у мастацтве прадстаўлены партрэтамі, гравюрай, кніжнай мініяцюрай. Менавіта ў гэты час упершыню былі створаны вобразы канкрэтных гістарычных асоб: партрэты князеў Альгерда, Аляксандра Алейкі, Юрыя Лунгвенывіча і інш. На больш высокім мастацкім узроўні пачалі афармляцца рукапісныя кнігі, летапісы, а з узнікненнем кнігадрукавання паскорылася развіццё графікі. У гэтых адносінах вылучаюцца кнігі Ф.Скарыны. У іх шырока выкарыстоўваліся не толькі добра размаляваныя застаўкі, віньеткі, але і гравюры (іх больш за 50). Кожная гравюра была звязана са зместам кнігі, яна з'яўлялася як бы ілюстрацыяй да таго, аб чым гаварылася ў кнізе. У выдадзеных біблейскіх кнігах, як ужо адзначалася раней, змешчаны былі і партрэт Ф.Скарыны.

Але графічнае мастацтва абслугоўвала не толькі друкарскую справу. У пачатку XVII ст. нясвіжскі гравёр Томаш Макоўскі нават стварыў карту ВКЛ, на якой былі паказаны населеныя пункты, рэкі, азёры. Гэта карта была вядомай і ў еўрапейскіх краінах, у 1613 г., напрыклад, яна была выдадзена ў Амстэрдаме.³³

Калі гаварыць аб музычным мастацтве, дык трэба адзначыць, што яно было звязана як з народнай творчасцю, так і з

рэлігійным жыццём, развівалася рознымі канфесіямі, якія дзейнічалі на Беларусі. Так, у лоне праваслаўнай царквы высокага ўзроўню дасягнула мастацтва харавых спеваў. Да нашых дзён захаваліся некаторыя помнікі праваслаўнай музыкі XVI ст. – так званыя ірмалой – рукапісныя зборнікі царкоўных гімнаў.

Вялікае ўздзеянне на працэс станаўлення прафесійнай музычнай культуры аказвала каталіцкая царква. Яна спрыяла развіццю не толькі вакальных, але і інструментальных відаў музычнай практыкі, менавіта з дзейнасцю каталіцкай царквы звязана было з'яўленне на Беларусі арганаў.

Сваю ролю ў развіцці музычнай культуры адыграла і пратэстанцкая царква, узнікшая ў ходзе Рэфармацыі. Найбольш важным вынікам яе дзейнасці ў гэтай сферы было развіццё харавога выканальніцтва і распрацоўка нотадрукавання. Так, пратэстантам удалося наладзіць выданне так званых канцыяналаў – зборнікаў нотадрукаў, якія складаліся з малітваў і дыдактычных спеваў як на царкоўна-евангельскія, так і свецкія тэмы. Самым раннім з гэтых нотадрукаў быў канцыянал Яна Зарэмбы, выдадзены ў Брэсце ў 1558 г. на сродкі вядомага апекуна рэфарматараў Радзівіла Чорнага.³⁴ Важнай з'явай у гісторыі мастацтва Беларусі стала таксама ўзнікненне школьнага тэатра. Ён вырас з тых тэатральных гурткоў, што ствараліся езуітамі пры каталіцкіх навучальных установах у XVI ст. і ў далейшым атрымаў шырокае распаўсюджанне на ўсёй тэрыторыі Беларусі.

§ 5. Развіццё навуковых ведаў, грамадскай думкі

Пры вывучэнні культуры неабходна вылучыць і пытанні аб развіцці навуковых ведаў, грамадскай думкі. Безумоўна, аб навуцы ў сучасным яе разуменні ў дачыненні да другой паловы XIII – першай паловы XVII стст. мы не можам гаварыць. Але і тады, як і раней, ішло назапашванне ведаў аб навакольным свеце, прыродных з'явах, грамадскіх працэсах, рабіліся спробы асэнсаваць атрыманыя веды, зрабіць адпаведныя высновы і абагульненні, а гэта значыць, што закладваліся асновы навукі, і навуковыя веды становілася важнейшай часткай усёй культуры. Адначасова развівалася і грамадская думка, фарміраваўся пэўны светапогляд людзей, чалавек заўсёды імкнуўся «познаць природу сущего», самога сябе, абгрунтаваць нейкія маральныя

прынцыпы і духоўныя ідэалы, свой погляд на сацыяльныя, палітычныя, эканамічныя і іншыя пытанні.

Важным у гэтых адносінах быў і акрэслены перыяд. Нягледзячы на абмежаванасць крыніц, фрагментарнасць звестак, мы маем магчымасць прасачыць, па якіх напрамках развіваліся тады навуковыя веды на Беларусі, які быў стан грамадскай думкі, што новага з'явілася тут, якія праблемы хвалявалі людзей. Па ўсіх гэтых пытаннях ёсць шэраг публікацый, у тым ліку і аб'гульняльных. Сярод апошніх трэба назваць «Нарысы гісторыі навукі і культуры Беларусі», падрыхтаваныя групай навукоўцаў у канцы 90-х гадоў мінулага стагоддзя, ёсць і іншыя працы.³⁵

Праведзеныя даследаванні паказваюць, што ўжо ў сярэднявеччы вялікую цікавасць жыхароў Беларусі выклікала мінулае, гісторыя тых зямель, на якіх беларусы пражывалі. Іх уяўленні аб гэтай мінуўшчыне адлюстроўваліся як у фальклорных матэрыялах, так і пісьмовых дакументах, гістарычных творах. У беларускім фальклоры, як ужо адзначалася раней, было шмат твораў эпічнага, гераічнага цыклаў (легенд, паданняў, гістарычных песень, балад і інш.), што склаліся яшчэ раней, у старажытнарускі перыяд і ў іх, акрамя агульнаславянскіх сюжэтаў, зафіксаваны былі таксама многія падзеі, якія адбываліся на беларускіх землях. Такія творы захаваліся і пазней, пры гэтым асноўнымі тэмамі ў XIII – XVI стст. заставаліся барацьба са знешнімі ворагамі (мангола-татарами, крыжаносцамі), канфлікты з Маскоўскай дзяржавай, услаўленне гераічных падзей мінулага. Напрыклад, у канцы XVI – першай палове XVII стст. у беларускай песеннай творчасці знайшла адлюстраванне казацка тэматыка. Так, перамозе запарожскіх казакоў Севярына Налівайкі над «ляшскім» войскам у 1595 г. прысвечана песня «Ой, у горадзе Магілёве дымам пацягнула». У гэты ж час у творах вуснай народнай творчасці гучалі і сацыяльныя матывы, паказваліся цяжкія ўмовы жыцця народа.³⁶

Важную ролю ў развіцці гістарычных ведаў, фарміраванні гістарычных уяўленняў адыгралі летапісы. Іх з'яўленне можна лічыць новым этапам у гэтым працэсе. Падзеі, якія адбываліся на беларускіх землях у другой палове XIII ст. знайшлі адлюстраванне ўжо ў некаторых летапісах старажытнарускага часу (Галіцка-Валынскі летапіс), але асабліва важнае значэнне для нашай гісторыі мелі летапісы, што з'явіліся ў ВКЛ. Летапісы ўвогуле – гэта не толькі помнікі літаратуры, пісьмовыя крыніцы, але і своеасаблівыя гістарычныя творы. Адметнай рысай

летапісаў таго часу (перш за ўсё летапісных зводаў) было тое, што ў цэнтры апісанняў стаяла гісторыя ВКЛ, усе асноўныя аспекты гэтай гісторыі і, безумоўна, падзеі на Беларусі. Прычым аўтары падаюць нам сваё разуменне ВКЛ як дзяржавы, прычын яе ўзнікнення, усяляюць дзейнасць вялікіх князёў літоўскіх па збіранні ўсіх усходнеславянскіх зямель у складзе ВКЛ. Летапісы, адзначаюць даследчыкі, давалі палітыка-ідэалагічнае і гістарычнае абгрунтаванне правоў вялікіх князёў літоўскіх на гэтыя землі. У летапісах (асабліва ў другім летапісным зводзе) была зроблена спроба раскрыць і паходжанне літоўскай знаці, што павінна было ўзмацніць яе дынастычныя і палітычныя пазіцыі. У летапісах XV – XVI стст. знайшлі тлумачэнне і многія іншыя пытанні беларускай гісторыі, гісторыі ВКЛ, у тым ліку і падзеі мясцовага значэння (Баркулабаўская хроніка і інш.).

Для развіцця гістарычных ведаў, станаўлення гісторыі як навукі, важнае значэнне мелі творы, аўтарамі якіх былі замежныя вучоныя. Так, першым гісторыкам ВКЛ можна лічыць М.Стрыйкоўскага, яго хроніка карысталася папулярнасцю на ўсіх усходнеславянскіх землях, г.зн. на Беларусі, Украіне, Расіі і служыла крыніцай для многіх навукоўцаў. Вядомай была ў XVI ст. і «Хроніка Еўрапейскай Сарматыі» А.Гваньіні. Гэта быў першы твор, што знаёміў заходнееўрапейцаў з гісторыяй ВКЛ, ён быў вядомы і на Беларусі. На тэрыторыі нашай краіны мелі тады распаўсюджанне і храналагічныя зводкі аб падзеях усяагульнай гісторыі, творы перакладзеныя з іншых моў (Гісторыя аб Траянскай вайне, «Гісторыя іудзейскай вайны» Іосіфа Флавія, інш.). Гістарычныя аспекты знайшлі таксама адлюстраванне і ў творах грамадска-палітычнай і царкоўна-рэлігійнай публіцыстыкі, гэтыя творы ўзнімалі вострыя дыскусійныя пытанні і тым самым спрыялі абуджэнню грамадскай актыўнасці беларускага народа, фарміраванню яго гістарычнай і этнічнай свядомасці, распаўсюджанню на Беларусі рэнесансавых, гуманістычных тэндэнцый у гісторыка-культурным працэсе.

Храніст
Мацей Стрыйкоўскі
(1547 – 1592)

Паступова назапашваліся і ўзбагачаліся веды па археалогіі, крыніцазнаўстве, этнаграфіі, краязнаўстве. Так, пэўныя звесткі аб помніках старажытнасці, побыце і культуры, розных баках жыцця жыхароў сельскіх і гарадскіх паселішчаў Беларусі змяшчаліся не толькі ў летапісах і хроніках, але і ў запісах сучаснікаў, іншаземцаў, якія пражывалі на тэрыторыі ВКЛ ці праяжджалі па ёй. Напрыклад, першыя этнаграфічныя матэрыялы аб насельніцтве беларускіх земляў з'явіліся ў старажытнарускіх летапісах; летапісы XIV – XVI стст. адлюстроўваюць ужо больш шырокую як гістарычную, так і этнічную сітуацыю ў Беларусі. Даволі разнастайныя звесткі мы можам знайсці ў «Записках о московітских делах» (СПб., 1908; першая публікацыя ў 1549 г., у Вене) пасла Рымскай імперыі С.Герберштэйна (яго шлях пралягаў праз Беларусь). Звесткі аб побыце жыхароў Заслаўя, Радашковіч, Дуброўны і прылеглых да іх мясцовасцей змешчаны ў кнізе польскага гісторыка і этнографа Яна Ласіцкага (1534 – 1600 гг.) «О религии, жертвоприношениях, свадебные, похоронные обряды русинов, московитов и татар. Из трудов разных писателей...» (1582). Аўтар каля 30 гадоў працаваў настаўнікам ва ўладаннях Я. Глебавіча ў Заслаўі. Зборнік беларускіх прыказак і прымавак XVI – пачатку XVII стст. (на польскай і лацінскай мовах, дарэчы, гэта быў першы такі зборнік) выдаў Саламон Рысінскі, які працаваў настаўнікам у Дзяляцічах і Любчы.³⁷

Высокага ўзроўню развіцця дасягнула ў той перыяд педагагічная думка. Яна ўзбагачалася самім народам і перш за ўсё праз фальклорныя творы. Народная педагагічная мудрасць (К. Ушынскі назваў народ педагагічным геніем) знаходзіла сваё адлюстраванне ў многіх помніках вусна-паэтычнай творчасці і, у прыватнасці, у прыказках, прымаўках, песнях, казках. Усе яны з'яўляліся ў той перыяд сродкамі не толькі развіцця мовы, мыслення дзяцей, але мелі і вялікае выхаваўчае значэнне, бо фарміравалі ў іх павагу да старэйшых, бацькоў, уяўленні пра дабро і зло, ролю працы, розныя прадметы і з'явы прыроды.

Яшчэ большае ўздзеянне на педагагічную думку аказала развіццё на Беларусі школьнай справы і асветы. Адкрыццё навучальных устаноў паставіла на парадак дня шэраг пытанняў як па арганізацыі вучэбнага працэсу, так і па забяспячэнні яго настаўнікамі, праграмамі, падручнікамі, дапаможнікамі. Даследаванні, праведзеныя беларускімі навукоўцамі, сведчаць, што ўсе гэтыя пытанні вырашаліся не толькі на аснове мясцовых традыцый, але і з улікам еўрапейскага вопыту, ідэй і прын-

цыпаў, якія з'явіліся ў эпоху Адраджэння і Рэфармацыі. Як мы ўжо адзначалі раней, беларускія землі не былі ізаляваныя, тэрытарыяльна замкнёныя, і дасягненні еўрапейскага Адраджэння і Рэфармацыі атрымалі тут распаўсюджанне. Гэта мае дачыненне і да педагогічных ідэй. Так, з шырокай праграмай асветніцтва на гуманістычнай аснове выступіў Ф. Скарына. Ён першы з нашых мысліцеляў зразумеў неабходнасць даць асвету «простым людзям паспалітым»; гэта значыць самым розным сляям насельніцтва, а не толькі шляхецкім саслоўям. Прычым з гэтымі мэтамі ён выкарыстоўваў Біблію, рэлігійныя кнігі. Ф. Скарына разглядаў Біблію як крыніцу самых розных ведаў і рэкамендаваў яе ў якасці дапаможніка па вывучэнні не толькі «сямі свабодных навук», але таксама гісторыі, географіі, медыцыны, права, этыкі, філасофіі. У выказваннях і каментарыях Ф. Скарына праводзіў думку, што кожны чалавек можа сам набыць веды, мудрасць з дапамогай кніг. Ён нават рэкамендаваў пэўны парадак, паслядоўнасць у вывучэнні кніг Бібліі.

Важны ўклад у развіццё педагогічнай думкі, тэорыі і практыкі навучання ўнёс Сымон Будны – адзін з найбольш актыўных удзельнікаў рэфармацыйнага руху на Беларусі. Ён разам са сваімі прыхільнікамі Лаўрэнціем Крышкоўскім, Мацеем Кавячынскім, Янам Намыслюўскім не толькі разгарнуў актыўную дзейнасць па заснаванні навучальных устаноў на Беларусі, але і наладзіў выпуск кніг, літаратуры, неабходнай для навучання. Яго «Катэхізіс», які быў выдадзены ў 1562 г., стаў па сутнасці першым школьным падручнікам на беларускай мове. С. Будны, як і Ф. Скарына, быў прыхільнікам асветы для ўсяго народа і шмат зрабіў ў гэтым напрамку. Ён клапаціўся аб тым, каб народная асвета стала справай усяго грамадства, усіх сацыяльных слаёў, у тым ліку і самой дзяржавы. «Каждый господарь, – пісаў ён, – цар ли, князь ли, воевода ли, или боярин, или мещанин, што бы только мел подданных... повинен, мовлю, им ене три речи: напервей выхованье, потым науку, а третье наказанье».³⁸ С. Будны першым выступіў супраць манаполіі царквы ў галіне адукацыі, рашуча пратэставаў супраць адарванай ад жыцця царкоўна-манастырскай сістэмы навучання, якая давала вучням мізэрныя, абмежаваныя веды. Моладзь, лічыў ён, павінна атрымліваць свецкую адукацыю і «промежки людей жити», а не «по кельям... дремати, або блудити». Школы, якія былі адчынены ўдзельнікамі рэфармацыйнага руху на Беларусі (кальвінісцкія, арыянскія), паводле аднадушнай ацэнкі гісторыкаў, выдзяляліся

добра прадуманай арганізацыйнай структурай вучэбнага працэсу, метадыкай выкладання, давалі сваім вучням не толькі веды але і выхоўвалі ў іх вальнадумства, рэлігійны скептыцызм, павагу да чалавечага розуму.

Актыўна займаўся пытаннямі асветы і Васіль Цяпінскі, таксама адзін з найбуйнейшых прадстаўнікоў рэфармацыйнага руху на Беларусі, яго радыкальнага крыла. Заслугай В.Цяпінскага, лічаць даследчыкі, было тое, што ён абгрунтаваў неабходнасць стварэння нацыянальнай школы, з патрыятычных пазіцый імкнуўся вырашаць пытанні асветы і адукацыі. «Як асветнік-гуманіст, – адзначае А. Коршунаў, – Цяпінскі ў сваёй грамадска-палітычных і асветніцкіх поглядах пайшоў значна далей, чым Скарына і Будны. Ён досыць шырока развіваў думку аб значэнні асветы на роднай мове, пераканаўча і смела ставіў пытанне аб арганізацыі школ для дзяцей простага людзкі ўзнімаўся да разумення неабходнасці шляхам адукацыі абуджаць і развіваць ў народзе пачуццё самасвядомасці. У сувязь з гэтым Цяпінскі шырэў і смялей, чым яго папярэднікі, уводзіў у мову сваёй твораў элементы жывой гутарковай мовы беларускага народа. Праўда, яго мова, хоць і не была яшчэ чыста на роднай, але значна далей, чым мова Скарыны, адышла ад архаічнай і малазразумелай для простых людзей мовы царкоўнаславянскай пісьменнасці культавага прызначэння».³⁹

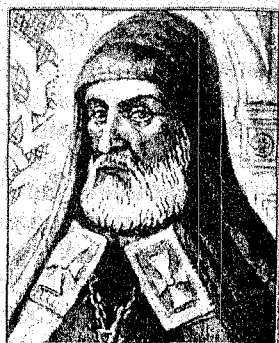
Лаўрэнцій Зізаній

Трэба падкрэсліць, што значную ролю ў развіцці і дэмакратызацыі школьнай асветы адыгралі праваслаўныя брацтвы і вядомыя тады рэлігійныя дзеячы, педагогі Лаўрэнцій Зізаній, Мялецій Смятрыцкі, Спірыдон Собаль і інш. У школах, якія былі адчынены брацтвамі, маглі займацца выхадцы з розных саслоўяў, хоць большую частку вучняў складалі дзеці сярэдніх саслоўяў, галоўным чынам гараджан, праваслаўнага духавенства дробнай шляхты. Сацыяльны і маёмасны стан улічваўся і пры аплаце за навучанне; мелі месца, і гэта трэба падкрэсліць, спробы стварэння класна-ўрочнай сістэмы навучання (Віленская школа). У гэтых школах, як і ў іншых навучальных установах, праграмы навучання

абাপіраліся на еўрапейскія прынцыпы і ў іх аснову былі пакладзены так званыя «сем свабодных мастацтваў». Асаблівая ўвага ў брацкіх школах адводзілася царкоўнаславянскай, грэчаскай мовам, вывучаліся лацінская і польская мовы, а таксама і «руская», г.зн. тагачасная беларуская мова. Заслугай брацтваў было і тое, што яны наладжвалі выпуск вучэбнай літаратуры, у тым ліку і такіх важных выданняў, як «Азбука» і «Грамматика словенская» Л. Зізанія, «Грамматика словенская» М. Сматрыцкага. З 1590 да 1654 гадоў беларускія друкарні выпусцілі 16 буквароў (з іх 8 брацкіх), больш за палову ўсіх аналагічных выданняў, ажыццяўлёных у той час на ўсходнеславянскіх землях.⁴⁰ Вось чаму было б прыкра недаацэньваць ролю брацкіх навучальных устаноў, як гэта робяць у апошнія гады аўтары некаторых публікацый. Мы падзяляем думку тых навукоўцаў, якія лічаць, што ва ўмовах, калі ўзмацнілася паланізацыя і акаталічванне насельніцтва Беларусі, рабіліся спробы разбурыць і знішчыць усялякія парасткі нацыянальнай культуры і асветы, дзейнасць брацкіх школ, як і саміх праваслаўных брацтваў, мела не толькі асветніцкае, але і грамадска-палітычнае значэнне.

Разам з тым нельга не ўлічваць і тую дзейнасць у галіне асветы, адукацыі, якую траводзіла на Беларусі каталіцкая царква. Яе заслуга не толькі ў тым, што яна стварыла даволі шырокую сетку навучальных устаноў, у тым ліку і першую ва ўсходняй Еўропе вышэйшую навучальную ўстанову, але і ў тым, што садзейнічала ўсталяванню тут заходнееўрапейскай сістэмы адукацыі. Невыпадкова каталіцкія калегіумы, Віленская духоўная акадэмія лічыліся лепшымі на той час навучальнымі ўстановамі, прычым, акрамя католікаў, у іх навучалася шмат дзяцей праваслаўных і пратэстантаў і з іх выйшлі многія выдатныя беларускія мысліцелі, напрыклад, М. Сматрыцкі, К. Лышчынскі, інш. Трэба мець на ўвазе і той факт, што ў каталіцкіх калегіумах вывучалася беларуская мова. Полацкія езуіты, напрыклад, у 1584 г., каб прывабіць у сваю калегію беларусаў «стали обучать их детей русским письменам»).

Такім чынам, другая палова XIII – першая палова XVII стст. стала важным перыядам у развіцці як педагагічнай думкі, так і

Міхей Сматрыцкі

школьнай сістэмы, усёй асветы на Беларусі. Менавіта тады з'явілася шмат розных навучальных устаноў, адукаваных настаўнікаў, быў выдадзены шэраг падручнікаў, сфарміравалася пэўная арганізацыйная структура вучэбнага працэсу, метадыка выкладання, тым самым закладваўся добры падмурак для далейшай дзейнасці па ўсіх гэтых напрамках.

Істотныя змены адбыліся ў той час у развіцці юрыдычных ведаў, прававой культуры. Пры вывучэнні гэтага пытання, трэба звярнуць увагу на тое, што даволі доўгі час, амаль на працягу XIII – XV стст., юрыдычная судовая практыка ў ВКЛ была звязана са звычайным правам, якое складалася яшчэ ў старажытны час. Аднак ужо з канца XV ст. узмацніўся працэс замены звычайнага права правам пісаным, з юрыдычна абгрунтаванымі нормаў, замацаванымі ў спецыяльных актах агульнадзяржаўнага характару.

Першымі такімі актамі сталі вялікакняжацкія граматы ці прывілеі, у якіх даволі поўна і грунтоўна былі выкладзены не толькі правы шляхты, але і некаторыя прынцыпы крымінальнага, грамадзянскага і дзяржаўнага права. Неабходна зазначыць, што прававыя прынцыпы і прававыя нормы на Беларусі, як і ў іншых краінах, выпрацоўваліся пад ўздзеяннем сацыяльна-эканамічных, палітычных, культурных працэсаў, а гэта значыць самога жыцця. Разам з тым на іх аказвала ўплыў царква, у прыватнасці, праваслаўная царква, якая была звязана з візантыйскім правам, а таксама і каталіцкая царква, прававая культура якой была заснавана на рымскім праве. Безумоўна, трэба ўлічваць і ўплыў еўрапейскага Адраджэння і Рэфармацыі.

Аднак прававая культура ВКЛ не толькі не ўступала праву заходнееўрапейскіх краін, але і шмат у чым стала больш удасканаленай. Развіццю права, усёй прававой культуры ВКЛ садзейнічала кадрыфікацыя заканадаўства, якая адбылася на аснове Судзебніка 1468 г. Менавіта гэты Судзебнік усталяваў аднастайнасць прымянення прававых нормаў на ўсёй тэрыторыі краіны, унёс некаторыя новыя паняцці ў крымінальнае права.

Найбуйнейшым дасягненнем у развіцці прававой думкі ВКЛ, Беларусі стала распрацоўка Статутаў. Як вядома, было тры рэдакцыі гэтых Статутаў.⁴¹ Найбольш дасканалым з іх з'яўляецца Статут ВКЛ 1588 г. Аналізуючы Статуты, перш за ўсё трэба падкрэсліць той факт, што яны з'явіліся першым у Еўропе выданнем законаў, якія былі створаны на аснове кадрыфікацыі мясцовага права. Менавіта ў іх найбольш поўна,

найбольш прыкметна праявілася прававая культура беларускага народа. Такую ацэнку Статутаў ВКЛ даюць практычна ўсе даследчыкі. Важная і яшчэ адна асаблівасць – Статуты былі напісаны на беларускай мове, гэта цяпер агульнапрызнаны факт. Дарэчы, большасць законаў краін феадальнай Еўропы была напісана на лацінскай мове. Пры распрацоўцы Статутаў і, у прыватнасці, Статута 1588 г., складальнікам удалося вырашыць шэраг складаных тэарэтычных і практычных задач, зыходзячы як з ранейшых традыцый, так і з улікам ідэй, народжаных эпохай Адраджэння і Рэфармацыі. Ідэі гуманізму, напрыклад, адбіліся на нормах крымінальнага і цывільнага права. Так, у пэўнай ступені гарантаваліся маёмасныя і асабістыя правы мяшчан. Кожны вольны чалавек мог пры жаданні выехаць за мяжу, калі гэта рабілася не на шкоду сваёй краіне. Уводзіліся нормы, скіраваныя на абарону простага чалавека ад самавольства прадстаўнікоў прывілеяванага саслоўя. Цяпер шляхта за наўмыснае забойства сялянina не магла адкупіцца толькі грашовым штрафам, а прыцягвалася да крымінальнай адказнасці. Ужо першы Статут ВКЛ абмяжаваў рабства ці няволью, дакладна вызначыў яго прычыны і крыніцы. Трэці Статут у гэтым напрамку пайшоў далей. Замест чатырох прычын няволі ў першым і трох – у другім, трэці Статут пакінуў толькі адну – ваенны палон, і то з выключэннямі (арт. 21, раздзел XII). У гэтым жа Статуце нават выдзелена сама назва “нявольнік”, загадана нявольнікаў у будучым называць “дворная чэлядь”.

Аднак нельга ідэалізаваць Статуты ВКЛ, у тым ліку і Статут 1588 г. Ён быў кодэксам сваёй эпохі і абараняў інтарэсы магнатаў і шляхты, узмацняў іх пануючае становішча ў дзяржаве, канчаткова запрыгоніў сялян. Для больш падрабязнага азнаямлення са Статутам ВКЛ 1588 г., прававой сутнасцю яго нормаў рэкамендуецца звярнуцца да комплекснага выдання, падрыхтаванага ў нашай краіне і апублікаванага ў 1989 г.⁴²

Усё большую ўвагу ў той час прыцягвалі да сябе філасофскія і сацыяльна-палітычныя праблемы. Філасофія як пэўная сістэма поглядаў, паняццяў і катэгорый фарміравалася на ўсходнеславянскіх землях ужо ў раннім сярэднявеччы, эпоху Старажытнай Русі. Праўда, у той час яна яшчэ не вылучылася ў самастойную форму ведаў і разумелася як “мудроць вообще”. Але і тады айчынным мысліцелі ўзнімалі самыя розныя пытанні жыцця людзей, іх светапогляду, развіцця грамадства.

Распрацоўка гэтых пытанняў працягвалася і ў другой палове XIII – першай палове XVII стст. Прычым філасофская думка Беларусі развівалася ў агульнаеўрапейскім рэчышчы і ўзбагачалася тымі дасягненнямі, якія нарадзіла эпоха Адраджэння і Рэфармацыі. Гаворка ідзе, у прыватнасці, аб ідэях гуманізму. Яны прасочваюцца ўжо ў дзейнасці Ф.Скарыны. Менавіта ён стаяў ля вытокаў гуманістычнага напрамку ў развіцці грамадскай думкі Беларусі і адным з першых “імкнуўся перагледзець артадаксальна-хрысціянскае тлумачэнне праблемы чалавечага існавання, згодна з якім зямное жыццё чалавека не мае самадастатковага значэння. Ён рэабілітуе зямное быццё, усталёўвае самавартасць чалавечага жыцця, не адхіляючы ў той жа час і веру ў замагільнае жыццё”.⁴³ Ідэалам для Ф.Скарыны з’яўляецца высокамаральная, грамадска актыўная асоба, якая імкнецца не толькі да самапазнання, але і да самаўдасканалення, развіцця. З такіх пазіцый Ф.Скарына разглядаў і сваю кнігавыдавецкую дзейнасць. Біблейскія кнігі, якія ім былі надрукаваны, прызначаліся шырокім слоям насельніцтва, людзям простым, каб “братія моя Русь, люди посполитые, чтучи могли лепей разумети”.⁴⁴

Усё больш шырокае распаўсюджанне на Беларусі атрымлівалі і ідэі рацыяналізму, матэрыялізму, што мелі нават атэістычную накіраванасць. Гэтаму ў значнай ступені спрыяў рэфармацыйны рух. Вынікам Рэфармацыі ва ўсіх еўрапейскіх краінах стала не толькі нараджэнне верацярпімасці, рэлігійнае абнаўленне, але і кардынальныя змены ў чалавечым светаадчуванні, светаразуменні, у тым ліку і новае разуменне і бога, і чалавека. Даследчыкі адзначаюць, што тады адбыўся як бы падзел веры, розуму і прыроды. У ліку беларускіх мысліцеляў, погляды якіх развіваліся ў такім накірунку, мы павінны вылучыць перш за ўсё С.Буднага – аднаго з ідэолагаў т.зв. антытрынітарыяў, найбольш радыкальнай плыні рэфармацыйнага руху на Беларусі. С. Будны не толькі крытычна адносіўся да біблейскіх кніг, але і паставіў пад сумненне асноўныя дагматы хрысціянства. Увогуле прынцып сумнення ён разглядаў як важную метадалагічную перадумову пазнання, а крыніцай пазнання лічыў чалавечы розум. У сваіх творах і выступленнях С. Будны неаднаразова падкрэсліваў, што чалавек не павінен спадзявацца на веру, а абавязаны дамагацца ўсяго розумам, абавіраючыся на жыццёвы вопыт.⁴⁵

Не абышлі нашы айчыннымя мысліцелі і праблемы, якія мелі дачыненне да становішча асобы ў дзяржаўнай сістэме, яе правы і свабоды дзейнасці, ролі закона і права. Фактычна тады

даволі дакладна была сфармулявана і абгрунтавана ідэя прававой дзяржавы, неабходнасці рэгулявання грамадскага жыцця на аснове закона, абмежавання самаўпраўства і свавольства феадалаў і ўлад, у тым ліку і самога манарха. Гэта ідэя была выказана Ф. Скарынам і атрымала далейшае развіццё ў другой палове XVI – першай палове XVII стст. у працах М. Тышкевіча (М. Літвіна), А. Волана, Л. Сапегі, якія прадстаўлялі свежы напрамак у сацыяльна-палітычнай думцы Беларусі. Трэба зазначыць, што яна знайшла пэўнае адлюстраванне ў дзеючым заканадаўстве ВКЛ і, у прыватнасці, у Статутах Княства. Так, ёсць пэўныя падставы сцвярджаць аб мажлівым удзеле Ф. Скарыны ў распрацоўцы і падрыхтоўцы Статута ВКЛ 1529 г.⁴⁶ Падрыхтоўкай і выданнем Статутаў ВКЛ 1566 і 1588 г.г. непасрэдна займаліся вядомыя тады дзяржаўныя дзеячы А. Валовіч і Л. Сапега. Актыўна выступалі за правядзенне адпаведных рэформаў у ВКЛ М. Тышкевіч, А. Волан і інш.

Безумоўна, грамадская думка Беларусі развівалася не толькі паводле вылучаных намі накірункаў. Гэта была шырокая сфера творчай дзейнасці, якая закранала ўсе гуманітарныя навукі, і ва ўсіх іх беларускія мысліцелі пакінулі свой след. Пры гэтым найважнейшым кампанентам духоўна-культурнага развіцця Беларусі з'явілася станаўленне нацыянальна-этнічнай самасвядомасці, што знайшло адлюстраванне ў грамадска-філасофскай думцы, творах Ф. Скарыны, М. Гусоўскага, В. Цяпінскага, С. Зізанія, С. Буднага, А. Волана, Л. Сапегі і іншых. Дзякуючы іх намаганням ужо тады былі сфармуляваныя і абазначаныя асноўныя ідэі самасвядомасці беларусаў, у прыватнасці, ідэі дзяржаўнага і нацыянальна-культурнага суверэнітэту (у межах ВКЛ), захавання і развіцця роднай мовы, назапашаных духоўна-рэлігійных каштоўнасцей у сувязі з дыскрымінацыйнай палітыкай, якую праводзілі кіруючыя колы Рэчы Паспалітай.⁴⁷

Вось тыя асноўныя матэрыялы, якія, на наш погляд, трэба мець на ўвазе, вывучаючы культуру Беларусі другой паловы XIII – першай паловы XVII стст. Вядома ж, гэтыя матэрыялы не могуць даць поўнага ўяўлення пра ўсё яе багацце. Але бясспрэчнае адно – культура Беларусі развівалася ў той час інтэнсіўна і да сярэдзіны XVII ст. набыла якасна новы змест, новыя рысы, увабрала ў сябе дасягненні не толькі народаў ВКЛ, усёй Рэчы Паспалітай, але і іншых еўрапейскіх краін. Прычым амаль што для ўсіх сфер культуры Беларусі быў характэрны сінтэз еўрапейскіх тэндэнцый і мясцовых традыцый. У цэлым культурна-

гістарычны прагрэс на Беларусі развіваўся на рэненсансаво-гуманістычнай аснове, адлюстроўваючы своеасаблівасці як самой эпохі, так і рэгіёну, дзе знаходзіліся беларускія землі. Значным дасягненнем таго часу было кнігадрукаванне, развіццё літаратуры на роднай мове, распаўсюджанне новых мастацкіх формаў, светапогляду, зарыентаванага на чалавечую асобу як найвышэйшую каштоўнасць зямнога быцця, навуковых ведаў, звязаных з ідэямі матэрыялізму і рацыяналізму. Новыя з'явы ў культуры Беларусі прасочваюцца ў асяроддзі ўсіх сацыяльных груп, уключаючы і "простых людзей", але найбольш успрымальнымі да іх былі шляхта і гараджане. Менавіта з іх асяроддзя тады выйшла асноўная частка адукаваных людзей, пісьменнікаў, вучоных, грамадскіх і рэлігійных дзеячаў, фарміравалася інтэлігенцыя. Праўда, пасля ўтварэння Рэчы Паспалітай мясцовая шляхта, ды і гарадскія вярхі, пачалі страчваць нацыянальнае аблічча, апалячваюцца і толькі асобныя дзеячы (В. Цяпінскі, некаторыя іншыя) заставаліся вернымі традыцыям беларускай культуры, вялі барацьбу за іх захаванне і развіццё. У гэты час, асабліва пасля Брэсцкай уніі 1596 г., ускладнілася і рэлігійна-канфесіянальнае становішча на Беларусі, ідэалагічную арыентацыю яе культуры пачалі вызначаць каталіцызм і уніяцтва.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Не будзе перабольшаннем сцвярджаць, што сярэдзіна XIII ст. стала своеасаблівай мяжой у гістарычным развіцці беларускіх зямель. З гэтага часу ва ўсёй Усходняй Еўропе паскорыліся працэсы, звязаныя з палітычнай кансалідацыяй раздробленых княстваў, узмацненнем цэнтралізатарскіх тэндэнцый. Менавіта на гэтай аснове стала магчымым узнікненне ў рэгіёне новых дзяржаў, у тым ліку і Вялікага княства Літоўскага. Гэта княства, як мы прасачылі, пачало фарміравацца ў другой палове XIII ст. на балцка-славянскім памежжы і паступова ўвабрала ў свой склад як землі Літвы, так і многія княствы Старажытнай Русі. Такім чынам, ВКЛ узнікла і развівалася як поліэтнічная дзяржава. Аднак больш высокі ўзровень палітычнай, сацыяльна-эканамічнай і духоўнай культуры ўсходне-славянскіх земляў, і перш за ўсё земляў Беларусі, дазволіў ім не толькі захаваць сваю самабытнасць, але і аказваць істотны ўплыў на ўсе сферы жыцця ВКЛ, у тым ліку і на яго дзяржаўны лад.

Матэрыялы, якія былі прааналізаваны ў дапаможніку, сведчаць, што прадстаўнікі беларускіх зямель мелі рэальную магчымасць, асабліва на першых этапах існавання ВКЛ, браць удзел у вырашэнні як агульнадзяржаўных, так і мясцовых спраў, чаму спрыяла сама палітычна-прававая сістэма, што ўсталявалася ў Княстве. Гэтая сістэма ў многіх адносінах аформілася на старажытнарускіх асновах і традыцыях і адлюстроўвала мясцовыя асаблівасці. Аднак мы не можам ідэалізаваць яе, перабольшваць “беларускі” характар ВКЛ. Факты, якія пададзены ў дапаможніку, дазваляюць зрабіць вывад, што развіццё дзяржаўнасці на беларускіх землях, а значыць, і ўдзел прадстаўнікоў насельніцтва гэтых земляў у палітычным жыцці, вырашэнні дзяржаўных спраў (нават з княска-баярскага асяродзя) ускладніліся не толькі з-за дзеянняў вялікіх князёў літоўскіх, якія імкнуліся абапірацца перш за ўсё на літоўскую знаць, але і ў сувязі з рэлігійнымі абмежаваннямі, што з’явіліся ўжо пасля Крэўскай уніі. У ВКЛ завязаўся тады тугі вузел супярэчнасцяў, узніклі вострыя ўнутрыпалітычныя канфлікты, што ўскладнілі развіццё Княства, усіх яго зямель. І хоць гэтыя канфлікты вярхоўнай уладзе ўдавалася ліквідаваць, становішча ў Княстве заставалася напружаным. Увогуле збліжэнне з Польшчай, а потым уключэнне ВКЛ у склад Рэчы Паспалітай наклалі адбітак на ўсю дзяржаўна-палітычную сістэму Княства – яго органы ўлады і кіравання, ваенную

арганізацыю, грамадскія структуры, а гэта адмоўна адбілася і на беларускай дзяржаўнасці, бо яе элементы не атрымалі развіцця. Глыбокае ўздзеянне польска-каталіцкага ўплыву адчула беларуская шляхта, якая фактычна пераходзіла ў польскую этнакультурную супольнасць, адрывалася ад народа. Што ж тычыцца “златых шляхетских вольнастей” Рэчы Паспалітай, то яны не ўмацавалі дзяржаўнасці ні ў Польшчы, ні ў ВКЛ, наадварот аслабілі краіну, сталі галоўнай прычынай яе гібелі.

Ёсць усе падставы сцвярджаць, што ўтварэнне ВКЛ станоўча адбілася на эканамічным развіцці беларускіх земляў. Аб гэтым сведчаць змены як у сельскай гаспадарцы, так і ў сферы прамысловай і рамеснай дзейнасці, якой займаліся перш за ўсё жыхары гарадоў і мястэчак. Сельская гаспадарка Беларусі да сярэдзіны XVII ст. дасягнула значных поспехаў, хоць умовы для яе развіцця ўскладніліся па прычыне запрыгоньвання сялян. І ўсё ж сельская гаспадарка паступова шырэй і глыбей уцягвалася ў таварна-гравішовыя адносіны. Менавіта пад уздзеяннем гэтых адносін ў ВКЛ была праведзена аграрная рэформа, якая паскорыла развіццё сельскагаспадарчай вытворчасці на Беларусі, хоць яна і не парушыла феадальна-прыгонніцкія адносіны. Развіццю эканомікі спрыялі і гарадскія пасяленні, колькасць якіх павялічвалася (галоўным чынам за кошт мястэчак) ва ўсіх рэгіёнах Беларусі. Гарады выконвалі самыя розныя функцыі: выступалі не толькі цэнтрамі рамяства, але і гандлю, прычым развіццё апошняга садзейнічала разбурэнню натуральнасці, характэрнай для феадальнай гаспадаркі, узмацненню рынкавых адносін. Жыхары беларускіх гарадоў ужо ўсведамлялі сябе асобным саслоўем, здолелі дабіцца самакіравання на аснове магдэбургскага права (да сярэдзіны XVII ст. яго атрымалі практычна ўсе беларускія гарады і шмат якія з мястэчак).

Калі палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх земель на працягу ўсяго разгледжанага перыяду было звязана з феадальным ладам, дык духоўнае жыццё людзей вызначалі хрысціянскія рэлігійныя ўяўленні і каштоўнасці. Матэрыялы, прааналізаваныя ў дапаможніку, сведчаць, што асноўнай канфесіяй на Беларусі была праваслаўная царква. Доўгі час гэтая царква займала манапольнае становішча і на яе абапіраліся як мясцовыя князі, так і вярхоўная ўлада. Але пад ціскам пэўных знешніх і ўнутраных сіл пазіцыі праваслаўнай царквы да сярэдзіны XVII ст. былі істотна падарваныя, беларускаму народу пачалі навязваць спачатку каталіцызм, а потым і унііцтва. Безумоўна, гэта не магло не ўскладніць развіццё беларускіх зямель, адбіцца на палітыцы вялікіх князёў літоўскіх, у тым ліку і знешняй.

Як мы бачылі, ВКЛ праводзіла даволі актыўную знешнюю палітыку і яе міжнародныя пазіцыі найбольш трывалымі былі ў XV ст.:

яно тады, па сутнасці, адыгрывала ролю гегемона ва Усходняй Еўропе. Аднак захаваць спрыяльнае становішча Княства не здолела, і паступова ў гэтым рэгіёне пачаў складацца новы парадак, абвастрыліся адносіны ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай. Гэта імкнуліся выкарыстаць у сваіх мэтах іншыя краіны, у прыватнасці, Польшча. Польшкім кіруючым колам удалося не толькі прадухіліць збліжэнне ВКЛ з Масквою, але і ўцягнуць яго ў арбіту сваёй палітыкі і ў рэшце рэшт з'яднацца з ім. Як бы мы ні ацэньвалі ўтварэнне Рэчы Паспалітай, няма падстаў ідэалізаваць ролю гэтай краіны ў нашай гісторыі. Хоць ВКЛ і карысталася пэўнай аўтаноміяй у складзе Рэчы Паспалітай, яго дзяржаўнасць была абмежаванай, а ў далейшым развіцці ВКЛ магло б пераўтварыцца ў адну з правінцый Польшчы, яе "крэсы усходнія". Але справа не толькі ў гэтым. У Рэчы Паспалітай адкрыта праводзілася палітыка паланізацыі, акалічвання, а гэта падрывала самую цывілізацыйную аснову, на якой узнікла і развівалася ВКЛ, усе яго землі.

З сярэдзіны XIII ст., актывізавалася развіццё і этнічных працэсаў на беларускіх землях. З узнікненнем ВКЛ стваралася новая дзяржаўна-тэрытарыяльная прастора, на якой фарміравалася беларуская народнасць, пачалі развівацца фактары, якія акрэслілі асаблівасці і адметнасці беларускага этнасу.

Усё гэта станоўча адбілася на культуры Беларусі, яна развівалася на аснове старажытнарускіх традыцый і ўзбагачалася дасягненнямі не толькі беларускага народа, але і іншых народаў ВКЛ, Рэчы Паспалітай. Прычым культурна-гістарычны прагрэс на Беларусі адчуў уплыў еўрапейскай рэнесансава-гуманістычнай і рэфармацыйнай думкі, сінтэзаваў цывілізацыйныя асаблівасці Усходу і Захаду.

Такім чынам, другая палова XIII – першая палова XVII стст. з'явіліся найважнейшым перыядам у гісторыі нашай краіны. На працягу гэтага часу ў развіцці беларускіх зямель адбыліся карэнныя змены, якія вызначаліся заканамернасцямі, уласцівымі феадальнаму грамадству і абумоўленыя з тымі працэсамі, што адбыліся ў Вялікім княстве Літоўскім, а потым і Рэчы Паспалітай.

ЗАЎВАГІ

Уступ

1. Гл.: ЕРМАЛОВІЧ М.І. Па слядах аднаго міфа. – Мн., 1989; Выданне 2-е дапоўненае: – Мн, 1991; Ён жа. Старажытная Беларусь: Полацкі і Новагародскі перыяд. – Мн., 1990; Ён жа. Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд. – Мн., 1994; Ён жа. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. – Мн., 2000.
2. Абгрунтаванне канцэпцыі ўтварэння ВКЛ было зроблена А. Краўцэвічам у доктарскай дысертцыі (абаронена ў 1998 г.), а яе асноўныя палажэнні раскрыты ў манаграфіі “Стварэнне Вялікага княства Літоўскага” (Мн., 1998, другое выданне ў 2000 г.). Аднак гэтая канцэпцыя атрымала не адназначную ацэнку гісторыкаў, дыскусіі разгарнуліся ўжо пры абароне дысертцыі і працягваліся на старонках часопіса “Беларускі гістарычны агляд”, дзе апублікаваў крытычную рэцэнзію на працу А. Краўцэвіча гісторык В.Насевіч (БГА, Т. 5., сш. 1 (8). С. 210-226). Адказ А. Краўцэвіча і заключная рэпліка В. Насевіча былі апублікаваны ў наступным нумары БГА (БГА, Т. 5, сш. 2(9), С. 455-456).
3. Матэрыялы гэтага круглага стала былі апублікаваны ў зб. “На скрыжаванні думак: Вучоныя аб “белых плямах” гісторыі Беларусі. – Мн., 1990.
4. З матэрыяламі дыскусіі можна азнаёміцца па кн.: “Беларусь у Вялікім Княстве Літоўскім: Стэнаграма пасяджэнняў Міжнароднага круглага стала, якія адбыліся ў Мінску 6-7 красавіка 1992 г. – Мн., 1992.
5. Выступленне ўдзельнікаў гэтага круглага стала былі змешчаны ў часопісе “Родина” № 3 за 1993 г. (С. 81-93).
6. Гл.: ГАНЦОВА С.К., ЧАМЯРЫЦКІ В.А., ШТЫХАЎ Г.В. Сведкі беларускай мінуўшчыны (Зб. дакументаў і матэрыялаў па гісторыі Беларусі VI – XV стст.) – Мн., 1996; Унія в документах: Сб. Составители В.А. ТЕПЛОВА, З.И. ЗУЕВА. – Мн., 1997; ВІШНЕЎСКІ А.Ф., ЮХО Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах. – Мн., 1998; История Беларуси в документах и материалах. Авторы-составители КУЗНЕЦОВ И.Н., МАЗЕЦ В.Г. – Мн., 2000.

7. ДЗМІТРАЧКОЎ П.Ф., МАРАЗЕВІЧ В.Л. Беларусь у другой палове XVII – XVIII стст. Вучэбны дапаможнік. – Мн., 2000.

Раздзел I

1. Великое Княжество Литовское (круглый стол) // Родина. – 1993. – № 3. – С. 87.
2. ПАШУТО В.Т. Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 322. Гэты пункт гледжання знайшоў адлюстраванне і ў калектыўнай працы “Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства” (М., 1982), аўтарамі якой, акрамя У. Пашуты, былі такія вядомыя савецкія гісторыкі, як Б.М. Флора і Г.Л. Харашкевіч. Яго падтрымлівалі і беларускія гісторыкі, напрыклад Л.С. Абэцэдарскі (гл.: АБЭЦЭДАРСКІ Л. У святле неабвержаных фактаў. – Мн., 1969. – С. 17-41). Разам з тым гэтыя і іншыя гісторыкі прызнавалі той факт, што ўсходнеславянскія землі, у тым ліку і беларускія, не толькі карысталіся значнай аўтаноміяй ў складзе ВКЛ, але і захоўвалі сваё ўнутранае палітыка-геаграфічнае адзінства.
3. Цыт. па кн.: КРАЎЦЭВІЧ А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. – Мн., 1998 – С. 36.
4. Краўцэвіч А. Фарміраванне канцэпцыі генезісу Вялікага княства Літоўскага ў польскай гістарыяграфіі//Беларускі гістарычны часопіс. – 1998. – № 1. – С. 48.
5. Гэта назва ёсць ў летапісе нямецкага горада Кведлінбурга. Літва ўпамінаецца і ў “Аповесці мінулых гадоў” без вызначэння дат, у тым месцы, дзе гаворыцца пра рассяленне славянскіх плямёнаў і тых неславянскіх плямёнаў, якія выплочвалі даніну Русі. Пра Літву тут яшчэ раз каротка паведамляецца пад 1040 годам, калі кіеўскі князь Яраслаў Мудры зрабіў паход на яцвягаў. Праз два гады адзначыў літапісец: “Ярослав иде на Литву”. Гл.: Повесть временных лет. Ч. 1. – М., 1950. – С. 103.
6. ШТЫХАЎ Г.В. Гісторыя Беларусі ад старажытных часоў да канца XIII ст. Вучэбны дапаможнік для вучняў 10 класа. У дзвюх кнігах. Кн. 1. – Мн., 1994. – С. 100.
7. РОГАЛЕВ А. Белая Русь и белорусы (в поисках истоков). – Гомель, 1994. – С. 111; Ён жа. “Гістарычная Літва” на беларускіх землях // Беларуская думка. – 1993. – № 6. – С. 65. Гл. таксама: САСНОЎСКІ Д. Пра ідэнтыфікацыю тэрміна “Літва” ў канцы XII – XIII стст. // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 2.

8. Великое княжество Литовское (круглый стол) // Родина. 1993. – № 3. – С. 83.
9. КРАЎЦЭВІЧ А.К. Вялікае княства Літоўскае ў другой палове XIII – пачатку XIV ст.: Генезіс дзяржавы па пісьмовых і археалагічных крыніцах. Аўтарэф. дысертцыі – 1998. – С. 3.
10. Больш падраб. гл.: ЛАСКОЎ І. Племя пяці родаў. Летапісная Літва: сваяцтва і лёс // Літаратура і мастацтва. – 1989, 18 жніўня; Ён жа. Нашчадкі таямнічае Літвы // Полымя. – 1991. – № 8. – С. 204-228.
11. ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Полацкі і навагародскі перыяды. – С. 352; Гл. таксама: Ермаловіч М. Збіраў землі беларускі Навагародак // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 2. – С. 9-12.
12. НАСЕВІЧ В.Л. Працэс утварэння Вялікага княства Літоўскага (XIII – XIV стст.) // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі. Зборнік артыкулаў. – Мн., 1992. – С. 59.
13. ПАШУТО В.Т. Образование Литовского государства. – С. 368.
14. САГАНОВІЧ Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мн., 2001. – С. 60.
15. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКІ М.В. Гісторыя Беларусі. – Мн., 1994. – С. 56.
16. ДУМИН С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX вв. – М., 1991. – С. 87. Трэба адзначыць, што гэтаму аб'яднанню спрыялі і працэсы, якія былі звязаны з фарміраваннем беларускай народнасці, якія таксама мелі аб'ектыўны характар. Больш падраб. аб гэтым гл.: РОГАЛЕВ А. Белая Русь и белорусы (в поисках истоков). – С. 111.
17. Цыт. па кн.: ПАШУТО В.Т. Образование Литовского государства. – С. 186, 189.
18. МАРЗАЛЮК І. Гістарычная самаідэнтыфікацыя насельніцтва Беларусі ў 11 – 17 стст. // Гістарычны альманах. Т. 5. 2001. Навукова-гістарычны і краязнаўчы часопіс. Гародня. – С. 17.
19. КРАЎЦЭВІЧ А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. – С. 135.
20. Великое княжество Литовское (круглый стол) // Родина. – 1993. – № 3. – С. 84.
21. Цыт. па: ПАДОКШЫН С.А. Канцэпцыя гісторыі Вялікага княства Літоўскага ў даследаваннях Мацея Любаўскага (XIII – першая палова XVI ст.) // Весці АН Беларусі. Сер. грамад. навук. – 1996. – № 4. – С. 5.

22. Беларускі гісторык Я.А. ЮХО, напрыклад, сцвярджае, не прыводзячы ніякіх доказаў, што Вялікае княства Літоўскае пачало складвацца ў канцы XII ст. Гл.: ЮХО Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі – Мн., 1992. – С. 72.
23. ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяд. – С. 315-317. Трэба адзначыць таксама, што паходжанне Міндоўга М. ЕРМАЛОВІЧ выводзіць з дынастыі полацкіх князёў. Гл.: ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. – С. 8-9. Аднак гэту думку падзяляюць не ўсе гісторыкі. В. Чаропка, напрыклад, сцвярджае, што Міндоўг паходзіў з яцвяжска-літоўскага памежжа і яго дамен, калі ён у яго быў, знаходзіўся па суседству з Новагародкам, на правым беразе Нёмана. Падраб. гл.: ЧАРОПКА В. Паходжанне і радавод вялікіх князёў літоўскіх // Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – № 5; 2001. – № 6; 2002. – № 1.
24. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКІ М.В. Гісторыя Беларусі. – С. 55.
25. ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяд. – С. 332.
26. Гл.: ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. – С. 8-10.
27. Гл.: НАСЕВІЧ В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы. – Мн., 1993. – С. 58.
28. Там жа. – С. 64.
29. Больш падраб. аб паходжанні князя Віцень гл.: НАСЕВІЧ В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы. – С. 69-70; ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяд. – С. 343-344; ЧАРОПКА В. Віцень // Спадчына. – 1991. – № 6. – С. 89-94; Юхо Я. Дынастыя Віценевічаў у Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – № 5. – С. 46-47.
30. ЧАРОПКА В. Віцень // Спадчына. – 1991. – № 6. – С. 90.
31. Аб прыходзе да ўлады, княжанні Гедыміна, яго паходжанні больш падрабязна гл.: ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. – С. 10-38; НАСЕВІЧ В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы. – С. 76-88; ЧАРОПКА В. Гедымін // Спадчына. 1992. – № 1. – С. 85-89; КАЗБЯРУК У. Гедымін у летапісах // Спадчына. – 1992. – № 5. – С. 93-96 і інш.
32. Ёсць падставы сцвярджаць, што Вільня – славянскі горад, які ўзнік не ў час Гедыміна (у летапісах XVI ст. гаворыцца аб заснаванні Вільні менавіта гэтым князем), а значна раней, калі адбывалася славянская (крывіцкая) каланізацыя гэтых зямель. Больш падрабязна гл.: ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. – С. 3-6.

33. ГРЕКОВ М.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI вв. – М., 1963. – С. 40.
34. Падраб. матэрыялы па гэтым пытанні выкладзены ў артыкуле: НАСЕВІЧ В.А. Да пытання аб нацыянальным характары Вялікага княства Літоўскага // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мінск 3-5 лютага 1993 г. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. Частка 1. Гісторыя Беларусі. – Мн., 1993. – С. 56-57.
35. Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім. Беларусістыка. – Мн., 1992. – С. 122.
36. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. – Мн., 1994. – С. 387-423.
37. Цыт.па: ЧАРОПКА В. Сімвал роднага краю // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – № 5. – С. 58.
38. ГАНЦОВА С.К., ЧАМЯРЫЦКІ В.А., ШТЫХАЎ В.Г. Сведкі Беларускай мінуўшчыны (зб. дакументаў і матэрыялаў па гісторыі Беларусі VI – XV стст.). – С. 86.
39. Трэба, аднак, адзначыць, што ў нормах права і, у прыватнасці, дзяржаўнага права, выкладзеных у Статуце ВКЛ 1588 г., утрымліваліся і парасткі новага, буржуазнага права. Падрабязней гл.: ЮХО Я. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – Мн., 1991.
40. Больш падраб. гл.: ЮХО Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С. 75-76.
41. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКІ М.В. Гісторыя Беларусі. – С. 81.
42. КАНАНОВІЧ У. Шляхецкая дэмакратыя // Беларуская мінуўшчына. – 1994. – № 2. – С. 20-21.
43. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКІ М.В. Гісторыя Беларусі. – С. 81.
44. ЮХО Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С. 77.
45. Падраб. гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 6. Кн. 1. – Мн., 2001. – С. 375-382.
46. Больш падраб. матэрыялы аб цэнтральных органах кіравання можна знайсці ў спецыяльнай навуковай і вучэбнай літаратуры: Рэкамендуецца, у прыватнасці, азнаёміцца з адпаведнымі раздзеламі кнігі Я.А. ЮХО "Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі" (Мн., 1992), а таксама з наступнымі артыкуламі: КАНАНОВІЧ У. Шляхецкая дэмакратыя // Беларуская мінуўшчына. – 1994. – № 2. – С. 20-21; СМОЛКА, БАРЫС С. Органы ўлады і кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім (XV – XVI стст.) // Беларускі гістарычны часопіс. – 1995. – № 4. – С. 161-175; МАТАРАС В. Органы кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім (XIV – XVI стст.) // Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – № 3. – С. 22-27; ГРУША А.І. Функцыі канцэлярыі

- ВКЛ (40-я гады XV ст. – перш. пал. XVI ст.)//Весці НАН Беларусі. Сер.грамад.наук. – 2001. – № 3. – С. 81.
47. МАТАРАС В. Органы кіравання ў Вялікім княстве Літоўскім (XIV – XVI стст)//Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – № 3. – С. 22.
 48. Табліца складзена па матэрыялах акадэмічнага выдання: Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т. 1. – Мн.. 1972. – С. 225.
 49. Цыт.па кн.: Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х частках. Ч. 1. – Мн., 1992. – С. 116.
 50. Падраб.гл.: МЯЛЕШКА В.І., КАПЫСКИ З.Ю., ЛОЙКА П.А. Беларусь у канцы XV – сярэдзіне XVI стст // Скарына і яго эпоха. – Мн., 1990. – С. 62.
 51. Больш падрабязна гл.: ЮХО Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С. 114-126; Ён жа. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – С. 11, 130.
 52. ЮХО Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С. 114.
 53. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКИ М.В. Гісторыя Беларусі. – С. 150.
 54. Гісторык І.І. ЛАПО лічыў, што Судзібнік 1468 г. прызначаўся спачатку для Аўкштайцы і Чорнай Русі, аднак хутка ён пачаў выкарыстоўвацца і ў некаторых іншых землях ВКЛ, г.зн. пачаў выступаць у якасці агульнадзяржаўнага прававога дакумента.
 55. КРАЎЦЭВІЧ А. Фарміраванне канцэпцыі генэзісу Вялікага княства Літоўскага ў польскай гістарыяграфіі // Беларускі гістарычны часопіс. – 1998. – № 1. – С. 53.

Раздзел II

1. САГАНОВІЧ Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – С. 213 – 214.
2. Аб тыпах паселішчаў, іх характары больш падраб. гл.: Этнаграфія беларусаў: Гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя. – Мн., 1985. – С. 105-110; МОЛЧАНОВА Л.А. Очерки материальной культуры белорусов XVI – XVIII вв. – Мн., 1981. – С. 11-18; ЧАКВІН І.У. Этнаграфія беларусаў эпохі Скарыны: сямейны і грамадскі побыт, матэрыяльная і духоўная культура // Скарына і яго эпоха. – Мн., 1990. – С. 125 – 127.
3. Эканамічная гісторыя Беларусі: Курс лекцый. – Мн., 1993. – С. 46.
4. Больш падрабязна гл.: Промыслы і рамёствы Беларусі. – Мн., 1984; Беларусы. Т.1. Прамысловыя і рамесныя заняткі. – Мн., 1995.

5. Эканамічная гісторыя Беларусі. – Мн., 1996. – С. 50.
6. ГРИЦКЕВИЧ А.П. Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.) // Вопросы истории. Межведомственный сборник. Вып. V. – Мн., 1978. – С. 97 – 98.
7. СПИРИДОНОВ М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). – Мн., 1993. – С. 40.
8. Гл.: КРУКОЎСКИЙ У. Срэбная страла ў чырвоным полі. З гісторыі беларускае шляхецкае геральдыкі // Спадчына. – 1995. – № 2. – С. 161
9. МЕНЖИНСКИЙ В.С. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам переписи войска 1528 г.) // История СССР. – 1987. – № 3. – С. 169.
10. Там жа. – С. 170.
11. Табліца змешчана ў кнізе: СПИРИДОНОВ М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). – С.31.
12. Табліца змешчана ў часопісе “История СССР” № 3 за 1987 г. – С. 168.
13. СПИРИДОНОВ М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). – С. 40.
14. Аб нацыянальным складзе феадальнага класа Беларусі падраб. гл.: ГРИЦКЕВИЧ А.П. Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.) // Вопросы истории. Межведомственный сборник. Вып. V. – С. 97-98.
15. МЕНЖИНСКИЙ В.С. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам переписи войска 1528 г.) // История СССР. – 1987. – № 3. – С. 169.
16. Гісторыя сялянства Беларусі. Ад старажытнасці да 1861 г. Т. 1. – Мн., 1997. – С. 56-57.
17. Там жа. – С. 57.
18. МЯЛЕШКА В.І., КАПЫСКИ З.Ю., ЛОЙКА П.А. Беларусь у канцы XV – сярэдзіне XVI стст. // Скарына і яго эпоха. – С. 16.
19. СПИРИДОНОВ М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). – С. 48.
20. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. – С. 123.
21. Эканамічная гісторыя Беларусі. – С. 47-48.
22. СПИРИДОНОВ М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). – С. 61.
23. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. Т. 1. – С. 149.
24. МЯЛЕШКА В.І., КАПЫСКИ З.Ю., ЛОЙКА П.А. Беларусь у канцы XV – сярэдзіне XVI стст. // Скарына і яго эпоха. – С. 17.
25. Аб эвалюцыйнай форме феадальнай рэнты і рэалізацыі сістэмы феадальнай эксплуатацыі сялянства Беларусі гл.:

СПИРИДОНОВ М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). – С. 57-83.

26. Там жа. – С. 94-102.

27. Пытанне аб запрыгоньванні сялян Беларусі, юрыдычным афармленні гэтага працэсу падрабязна разгледжана ў манаграфіі беларускага гісторыка СПІРЫДОНАВА М.Ф. “Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.)” (гл.: раздзел IV гэтай манаграфіі, с. 137-161). Варта таксама азнаёміцца і з працай Я.А. ЮХО «Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.» (Мн., 1978. – С. 19-25).

28. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. – С. 406.

29. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. Частка 1. – С. 160.

30. Эканамічная гісторыя Беларусі. – С. 58.

31. КОПЫССКИЙ З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – Мн., 1966. – С. 87 – 119; Ён жа. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – Мн., 1975. – С. 141-155; ГРИЦКЕВИЧ А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVII вв. – Мн., 1975. – С. 86-124.

32. КОПЫССКИЙ З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. С.15, 171-180.

33. М. МЯЛЕШКА В.І., КАПЫСКИ З.Ю., ЛОЙКА П.А. Беларусь у канцы XV – сярэдзіне XVI стст. // Скарына і яго эпоха. – С. 28.

34. Больш падраб. аб грашовай сістэме ВКЛ гл.: Эканамічная гісторыя Беларусі. – С.62; РЯБЦЕВИЧ В.Н. О чем рассказывают монеты. – Мн., 1977. – С. 89 – 97; БЕКЦІННЕУ Ш.І. Грашовая сістэма Вялікага княства Літоўскага // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі. 36.арт. – С. 63-71.

35. МЯЛЕШКА В.І., КАПЫСКИ З.Ю., ЛОЙКА П.А. Беларусь у канцы XV – сярэдзіне XVI стст. // Скарына і яго эпоха. – С. 34.

36. Падраб. аб гарадскім самакіраванні гл.: КОПЫССКИЙ З.Ю. Магдебургское право в городах Белоруссии//Советское славяноведение. – 1972. – № 5. – С. 28; Ён жа. Социально-политическое развитие городов Белоруссии XVI – первой половине XVII вв. – С. 78-140; ГРИЦКЕВИЧ А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVII вв. – С. 86-124.

37. КОПЫССКИЙ З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии XVI – первой половине XVII вв. – С. 31.

Раздзел III

1. Больш падрабязна аб узнікшай тады барацьбе ў ВКЛ гл.: НАСЕВИЧ В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. – С. 117.

2. Трэба адзначыць, што Скіргайла, хоць і з вялікімі цяжасцямі, усё ж заняў такі месца Андрэя Полацкага, праўда, яму прыйшлося хрысціцца і змяніць сваё імя (пасля прыняцця праваслаўя ён стаў Іванам).
3. Акт Ягайлы і яго братоў аб саюзе Літвы з Польшчай // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 3. – С. 10.
4. ЮХО Я. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – С. 179.
5. ЦЯРОХІН С. Таямніцы Крэўскай уніі // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 3. – С. 9.
6. Цыт. па кн.: ЮХО Я. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – С. 177.
7. Праўда, у польскай гістарыяграфіі сцвярджаецца, што ініцыятыва шлюбу выказана была ўпершыню акружэннем Ягайлы. Аднак, як лічаць многія сучасныя гісторыкі, гэта меркаванне не мае пераканаўчага фактычнага абгрунтавання. Частка польскіх даследчыкаў дапускае магчымасць адначасовага ўзнікнення ідэі ў Польшчы і ВКЛ. Аб гэтым і перамовах, якія папярэднічалі Крэўскаму пагадненню гл.: ЦЯРОХІН С. Таямніцы Крэўскай уніі // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 3. – С. 8.
8. Цыт. па: ЦЯРОХІН С. Таямніцы Крэўскай уніі // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 3. – С. 8.
9. Хрестоматия по истории Белоруссии. – Мн., 1977. – С. 23.
10. Гэтыя падзеі знайшлі адлюстраванне ў шэрагу летапісаў. Гл.: “Летапіс вялікіх князёў Літоўскіх” // Спадчына. – 1991. – № 2. – С. 61-63.
11. Гл.: ЛОЙКА П.А. Палітычная барацьба ў Вялікім княстве Літоўскім, Рускім, Жамойцкім у XIV – першай палове XV ст.: вытокі і вынікі // Старонкі гісторыі Беларусі. – Мн., 1992. – С. 76-77.
12. СТАНКЕВІЧ А. Вітаўт Вялікі і беларусы // Спадчына. – 1990. – № 4. – С. 17.
13. Падраб. гл.: Востраўскае пагадненне 1392 г. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. – С. 361.
14. НАСЕВІЧ В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы. – С. 125, 138.
15. Трэба, аднак, зазначыць, што гісторыкі неадназначна ацэньвалі Вітаўта, яго палітыку, метады дасягнення мэтаў. Гэта тычыцца як польскай і расійскай дарэвалюцыйнай, так і савецкай гістарыяграфіі. Але таленавітасць Вітаўта як дзяржаўнага дзеяча, які здолеў утрымліваць уладу амаль на працягу 38 гадоў і адстойваць, без асаблівых унутрыпалітычных канфліктаў, незалежнае развіццё ВКЛ, практычна ніхто не адмаўляе. Аб княжанні Вітаўта, яго асобе і палітыцы падраб. гл.:

- КРАЎЦЭВІЧ А. Вялікі князь Вітаўт. – Мн., 1996; ЧАРОПКА В. Імя ў летапісе. – Мн., 1994; ЧАРОПКА В. Вітаўт Вялікі//Беларускі гістарычны часопіс. – 2000. – № 4. – С. 80-84.
16. Хрестоматия по истории Белоруссии. – С. 26.
17. Там жа. – С. 28.
18. Там жа.
19. Там жа. – С. 26-27.
20. Нарысы па гісторыі Беларусі. Ч. 1. – С. 123.
21. Там жа. – С. 124.
22. ЧАРОПКА В. Зазірнем у дакументы // 3 гісторыяў на “Вы”. Публіцыстычныя артыкулы. Выпуск другі. – Мн., 1994. – С. 139.
23. Цыт па: ЛОЙКА П.А. Палтычная барацьба ў Вялікім княстве Літоўскім, Рускім, Жамойцкім ў XIV – першай палове XV ст.: вытокі і вынікі // Старонкі гісторыі Беларусі. – С. 79.
24. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКИ М.В. Гісторыя Беларусі. – С. 95.
25. Некаторыя гісторыкі лічылі, што гэты прывілей быў выдадзены ў 1457 г. Такі пункт гледжання знайшоў адлюстраванне і ў зборніку дакументаў для студэнтаў, які быў апублікаваны ў савецкі час. Гл.: Хрестоматия по истории Белоруссии. – С.63-66. На думку сучасных гісторыкаў, прывілей Казіміра быў выдадзены ў 1447 г.
26. Юрыдычны аналіз артыкулаў прывілея 1447 г., яго значэння зроблены ў працах гісторыка Я. ЮХО. Рэкамендуецца, у прыватнасці, азнаёміцца з адпаведнымі раздзеламі манаграфіі: ЮХО І.А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – С. 37-40.
27. САГАНОВІЧ Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – С. 100-101.
28. Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 1. – С. 127. Падраб. аб княжанні Казіміра гл.: ФРАНЦУЗАЎ А. Казімір Андрэй Ягайлавіч // Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – № 6. – С. 59-64; САГАНОВІЧ Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – С. 100-107.
29. Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х частках. Ч. 1. – С. 127.
30. ЮХО І.А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – С. 42.
31. Род Глінскіх татарскага паходжання і быў вядомы ў XIV ст. Ужо тады вызначыліся дзве галоўныя галіны князёў Глінскіх – Літоўская і Чаркаская-Смаленская. Міхаіл Львовіч Глінскі належаў да старэйшай, Літоўскай галіны. Больш падраб. гл.: ВОЛЬФ Ю. Князі на абшарах Вялікага княства Літоўскага ад канца XIV ст. // Спадчына. – 1993. – № 2. – С. 102-105. – № 3. – С. 82-86; УРБАН П. Хто панаваў у Вялікім княстве? // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 6. – С. 21.

32. ШЭЙФЕР В. Мяцеж ці паўстане? Выступ Міхала Глінскага падчас вайны Маскоўскай дзяржавы з ВКЛ у 1507 – 1508 гг. // Гістарычны альманах. Т. 2. – Гродна, 2001. – С. 153.
33. Цыт па кн.: Скарына і яго эпоха. – С. 51.
34. Там жа. – С. 52.
35. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКІ М.В. Гісторыя Беларусі. – С. 65. Трэба зазначыць, што некаторыя сучасныя навукоўцы (Шэйфер В. Сагановіч Г.) ацэньваюць выступленне Глінскага як “авантуру вельмі амбіцыйнага магната”. На наш погляд, такі пункт гледжання не адпавядае рэчаіснасці.
36. ГРЫЦКЕВІЧ А.П. Палітычнае становішча Беларусі ў эпоху Скарыны // Спадчына Скарыны. 36. матэрыялаў. – Мн., 1989. – С. 22.
37. Больш падраб. гл.: МЯЛЕШКА В.І., КАПЫСКІ З.Ю., ЛОЙКА П.А. Беларусь у канцы XV – сярэдзіне XVI ст. // Скарына і яго эпоха. – С. 37, 38, 53.
38. Там жа. – С. 54.

Раздзел IV

1. ІГНАТОЎСКІ У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – Мн., 1991. – С. 111.
2. Найбольш падрабязна пазіцыя беларуска-літоўскай шляхты ў пытанні аб уніі ВКЛ з Польшчай выкладзена ў працах гісторыка У.І. Пічэты і, у прыватнасці, у яго артыкулах «Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты», «Польша на пути к колонизации Украины и Белоруссии. Люблинская уния и ее политические последствия», апублікаваных у 1909 г. З імі можна азнаёміцца па кн.: Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – М., 1961.
3. ЮХО Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С. 129.
4. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКІ М.В. Гісторыя Беларусі. – С. 95.
5. НАРЫСЫ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ: У 2-х частках. Ч. 1. – С. 134.
6. Цыт. па: ЛОЙКА П. Незалежнасць пасля Люблінскай уніі, або магнацка-шляхецкая «беларусізацыя» // Спадчына. – 1991. – № 5. – С. 12.
7. Цыт. па: БОБАШЕВ В., ЯНОВСКИЙ О. Международные отношения в Восточной и Центральной Европе XVI в интерпретации польской историографии // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – № 2. – С. 42.

8. ЧАРОПКА В. «Братэрская любоў» // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 1. – С. 7.
9. Там жа. – С. 8.
10. ПИЧЕТА В. И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 548.
11. ЧАРОПКА В. «Братэрская любоў» // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 1. – С. 8.
12. Цыт па кн.: ЮХО Я. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – С. 196.
13. Там жа. – С. 196.
14. ІГНАТОЎСКІ У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – С. 113.
15. ЮХО Я. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – С. 200.
16. Там жа. – С. 196.
17. ЧАРОПКА В. Люблінская унія // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 2. – С. 33.
18. Цыт. па кн.: ЮХО Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С. 134.
19. Там жа. – С. 135.
20. ЛОЙКА П.А. Рэалізацыя акта Люблінскага сойма 1569 г. у гістарычнай рэчаіснасці другой паловы XVI – пачатку XVII ст. // Выбраныя навуковыя працы БДУ. – Мн., 2001. – С. 52.
21. Там жа. Гл. таксама: ЛОЙКА П.А. Незалежнасць пасля Любліна, або магнацка-шляхецкая “беларусізацыя” // Спадчына. – 1991. – № 5. – С. 13.
22. СТАТУТ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА 1588 г. – С. 114.
23. Цыт. па кн.: ПИЧЕТА В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 501.
24. Цыт па: БОРОВИКОВ В. Разделенное государство. К 420-летию Люблинской унии // Родник. – 1989. – № 5. – С. 11.
25. ШКЯЛЁНАК М. Леў Сапега // Спадчына. – 1991. – № 1. – С. 63; Больш падраб. аб гэтым выдатным дзеячы ВКЛ гл.: САВЕРЧАНКА І.В. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега. – Мн., 1992.
26. Падраб. гл.: ЧАРОПКА В. Першае безгаспадарства // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 1. – С. 4; Ён жа. Другое безгаспадарства // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 2. – С. 5; Ён жа. Трэцяе безгаспадарства // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 3. – С. 2; Аб становішчы ў ВКЛ, барацьбе, якая адбывалася паміж рознымі палітычнымі групамі гл. таксама: ШАЎЦОЎ Ю. “Літоўскі сепаратызм” канца XVI ст. // Спадчына. – 1995. – № 2. – С. 42-136.
27. ІГНАТОЎСКІ У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – С. 115.
28. ПИЧЕТА В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 562.
29. ДОЎНАР-ЗАПОЛЬСКІ М.В. Гісторыя Беларусі. – С. 103; Разам з тым Доўнар-Запольскі лічыў, што ВКЛ і пасля уніі

захавала сваю дзяржаўнасць. “Калі аставіць у баку страту Вільні і Украіны, – пісаў ён у адной з сваіх прац, – то трэба сказаць, што дастойнасць Літоўскай дзяржавы была абаронена”.

30. Падраб. гл: КРУЧКОВСКИЙ Т.Т. Люблинская уния в оценке русской дооктябрьской историографии // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мінск. 3-5 лютага 1993 г. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. Частка II. Сусветная гісторыя. – Мн., 1993. – С. 118; ШЭЙФЕР В. Дзяржаўныя ўніі Вялікага княства Літоўскага ў ацэнцы расейскай гістарыяграфіі 19 першых дзесяцігоддзяў 20 ст. // Гістарычны альманах. Навукова-гістарычны і крыніцазнаўчы часопіс. Т. 5. – Гродна, 2001. – С. 123-134.
31. Падраб гл.: ГАЛЕНЧАНКА Г. “Шляхецкая демократія” в Великом княжестве Литовском XVI – XVIII вв. // Белоруссия и Россия: общество и государство. Вып. 2. – Мн., 1998. – С. 31-56; ЛЕСКИНЕН М.В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Р.П. – М., 2002.
32. ІГНАТОЎСКИ У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – С. 137.

Раздзел V

1. Гл.: ПИЧЕТА В.И. История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии (до конца XVI в.). Мн., 1927; Ён жа. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958. Гінш.
2. ЛОЙКА П.А. Приватнаўласніцкія сяляне Беларусі. Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI – XVIII ст. – Мн., 1991. – С. 24.
3. СПИРИДОНОВ М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). – С. 63.
4. ПИЧЕТА В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 634.
5. СПІРЫДОНАЎ М. Аграрная рэформа сярэзіны XVI ст. // Гісторыя сялянства Беларусі. Ад старажытнасці да 1861 г. Т. I. – С. 77.
6. ПИЧЕТА В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 21.
7. 3 артыкуламі «Уставы на валокі» можна азнаёміцца па: «Хрестоматия по истории Белоруссии». (Мн., 1977 .С. 34-41) .Гл.: таксама: Спадчына. – № 4. – С. 65-78.
8. ПИЧЕТА В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве. – С. 184-185.
9. Спадчына. – 1993. – № 4. – С. 70.
10. Новая зямельная адзінка, на думку гісторыкаў, была запазычана з Польшчы, дзе яна называлася ланам. У ВКЛ тады

вядомыя былі валокі двух відаў: на 30 і 33 моргі (моргі дзяліліся на шнуры, пруты і покш). 33-моргавыя валокі – гэта асаблівасць Літвы, як і лічыў польскі даследчык Т. Чацкі, гэта прызнаваў і М. Доўнар-Запольскі, але, паводле яго меркаванняў, валокі на 30 моргаў прымяняліся пры вымярэнні гарадскіх зямель, а 33-моргавыя выкарыстоўваліся ў вёсках. У Пічэта лічыў, што пры вымярэнні палявых зямель зыходзілі ў асноўным з 33-моргавай валокі, але былі і валокі меншыя ў залежнасці ад якасці глебы, калі ў 3-х палях не хапала зямлі па 33 моргі. (Падрабязней гл.: Пічета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. С. 215, 216.). Трэба таксама адзначыць, што раней надзелы сяляне не толькі называлі па-рознаму (службы, дворышчы, дымы, жарэб'і), але і ўтрымлівалі розную колькасць зямлі. Павіннасці ж спаганяліся роўныя, што выклікала незадаволенасць і сялян, і землеўладальнікаў. Вось чаму было вырашана стандартызаваць адзінкі абкладання, гэта неабходна было і з гаспадарчымі мэтамі.

1. ПИЧЕТА В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – С. 543.
2. ПИЧЕТА В. И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 635.
3. ПИЧЕТА В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – С. 203, 204; УЛАШЧЫК М. Валочная памера // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 1. – С. 53.
14. ПИЧЕТА В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – С. 281.
15. КОПЫССКИЙ З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. – Мн., 1978. – С. 20.
16. Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя. – Мн., 1989. – С. 508.
17. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. Т. 1. – С. 185.
18. ЛОЙКА П.А. Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі. Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XV – XVI ст. – С. 28.
19. Там жа. С. 30, 32.
20. КАПЫССКИЙ З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. – С. 110.
21. Там жа. – С. 36.
22. ГОЛУБЕВ В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XIV – XVIII ст. – Мн., 1992. – С. 153.
23. Там жа. – С. 156, 160.
24. ГОЛУБЕВ В.Ф. Землевладение и землепользование крестьян Белоруссии во второй половине XVI – XVIII вв. Автореф. диссертации. – Мн., 1987. – С. 13, 14.

25. Там жа. – С. 16. Больш падрабязныя дадзеныя аб сялянскім землекарыстанні прыводзяцца ў вышэй названай манаграфіі В.Ф.Голубева.
26. СПИРИДОНОВ М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси. – С. 82.
27. Падраб.гл.: КАПЫСКИ З., КАПЫСКИ Б. Беларускі сялянін на гарадскім торгу ў канцы XVI – першай палове XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. – 1994. – № 3. – С. 47-52.
28. ПИЧЕТА В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 152.
29. Падраб. гл.: Эканамічная гісторыя Беларусі. – Мн., 1996. – С. 93-94; СПИРИДОНОВ М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси. – С. 154-162.
30. Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х частках. Ч. 1. – С. 159.

Раздзел VI

1. Падраб.гл.: КОПЫССКИЙ З.Ю. Города Белоруссии во второй половине XVI – первой половине XVII в. Автореф. диссертации. – Мн., 1967. – С. 5-13.
2. КОПЫССКИЙ З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв.; Ён жа. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.; ГРИЦКЕВИЧ А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв.; Ён жа. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI – XVIII вв.) – Мн., 1979.
3. КОПЫССКИЙ З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. – С. 32-33.
4. ГРИЦКЕВИЧ А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVII вв. – С. 38.
5. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. Т. 1. – С.199.
6. Такая класіфікацыя была прапанавана З.Ю. Капыскім. Пазней ён удакладніў свае крытэрыі і паклаў у аснову падзелу гарадоў колькасць дымоў, г.зн. двароў ці сядзіб. У сувязі з гэтым гарады Беларусі былі падзелены ім на 4 катэгорыі: 1-я – звыш 1000 дымоў, 2-я – больш за 500 дымоў, 3-я – звыш 300 дымоў, 4-я – менш 300 дымоў. Да апошняй катэгорыі ён аднёс мястэчкі.
7. КОПЫССКИЙ З.Ю. Города Белоруссии во второй половине XVI – первой половине XVII в. Автореф. диссертации. – С. 15-16.
8. История БССР. Часть 1: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. – Мн., 1981. – С. 84.

9. КОПЫССКИЙ З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. – С. 10.
10. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. Ч. 1. – С. 159; Ёсць лічбы аб агульнай колькасці гарадскіх пасяленняў у ВКЛ. Так, на карце, якую склаў польскі гісторык С.Александровіч абазначаны: 10 “буйных гарадоў”; 16 “сярэдных гарадоў”, а таксама без дакладнага падзелу 787 “малых гарадоў і мястэчак” а – 813 паселішчаў гарадскога тыпу. Большасць з іх (489 ці 60,1%) было размешчана на тэрыторыі Беларусі. Падраб.гл.: Спиридонов М.Ф. Беларусь XVI на исторических картах // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектывы развіцця: Матэрыялы навуковай канферэнцыі прысвечанай 70-годдзю Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск, 6-7 кастрычніка 1999 г.). – С. 92.
11. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. Т. 1. – С. 199.
12. ГРИЦКЕВИЧ А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII в. – С. 38.
13. КОПЫССКИЙ З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. – С. 31.
14. Там жа. – С. 51.
15. МЯЛЕШКА В.І., КАПЫСКИ З.Ю., ЛОЙКА П.А. Беларусь у канцы XV – сярэдзіне XVI ст. // Скарына і яго эпоха. – С. 38.
16. Трэба адзначыць, што яўрэі не ўваходзілі ў склад гарадской абшчыны, а стваралі асобныя нацыянальна-рэлігійныя аб’яднанні (кагалы). Падраб. гл.: ЮФЕ Э. Яўрэі на Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. – 1996. – № 1, 3. Гл. таксама: ИОФФЕ Э. Страницы истории евреев Белоруссии. – Мн., 1966.
17. Гл.: ЛАКОТКА А. Стала ім роднай зямля беларуская // Спадчына. – 1991. № 3. – С. 64-73; КАНАПАЦКІ І. Беларусія татары: мінуўшчына і сучаснасць // Там жа. – С. 74-77; КАНАПАЦКІ І. Б., СМОЛІК А.І. Гісторыя і культура беларускіх татар. – Мн., 2000.
18. Дакументы аб гэтым паўстанні гл.: Хрестоматия по истории Белоруссии. С древнейших времен до 1917 г. – С.87-99.
19. Падраб. аб барацьбе гараджан гл.: КОПЫССКИЙ З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – С. 168-186; ГРИЦКЕВИЧ А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI – XVIII вв.).
20. КОПЫССКИЙ З. Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – С. 79.
21. ГРИЦКЕВИЧ А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII в. – С. 65.

22. КОПЫССКИЙ З.Ю. Города Белоруссии во второй половине XVI – первой половине XVII в. Автореф. канд. диссерт. – С. 30.
23. Падраб. аб узнікненні цэхаў, іх значэнні, дзейнасці гл.: КОПЫССКИЙ З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI-первой половине XVII в. – С.87-119.
24. Падраб. гл.: КОПЫССКИЙ З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – С. 145, 159; Эканамічная гісторыя Беларусі. – С. 98-99.
25. КОПЫССКИЙ З.Ю. Города Белоруссии во второй половине XVI – первой половине XVII вв. Автореф. канд. диссерт. – С. 24.
26. Там жа. – С. 152.
27. Цыт. па.: ЮФЕ Э. Яўрэй на Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. – 1996. – № 3. – С. 57.
28. Падраб. гл.: КОПЫССКИЙ З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – С. 54-60.
29. Падраб. гл.: КОПЫССКИЙ З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – С. 73-78; Трэба дадаць, што ў гісторыі вялікакняжацкіх гарадоў былі не толькі вечавы і магдэбургскі этапы, але і этап “устаўнога” самакіравання. Такі тэрмін прапанаваны быў гісторыкамі на той падставе, што ўводзілася яно часцей за ўсё каралеўскімі або рэвізорскімі ўставамі. Мелі яго ў XV – XVI стст. як буйныя па тым часе гарады, такія як Навагрудак, Пінск, Драгічын, Слонім, так і меншыя і толькі ўтвораныя, як Высокае, Вагін, Здзітаў, Кобрын, Кнышын і некаторыя іншыя, галоўным чынам у заходняй частцы ВКЛ у вялікакняжацкіх уладаннях. Падраб. гл.: СТРАНКОЎСКИ С.П. Вольнасці і прывелеі гарадоў заходняй часткі Вялікага княства Літоўскага. Вучэбны дапаможнік. – Мн., 1997.
30. Там жа. – С. 83.
31. Цыт. па кн.: КОПЫССКИЙ З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. – С. 22.
32. У гісторыкаў няма агульнай думкі аб суадносінах нормаў магдэбургскага права і мясцовых традыцый пры арганізацыі гарадскога самакіравання. Напрыклад, В. Антановіч сцвярджаў, што з магдэбургскага права была ўзята толькі знешняе, вонкавае ўладкаванне гарадоў, усё ж унутранае жыццё гарадоў вызначалася мясцовымі звычаямі і нормаўмі. М. Уладзімірскі-Буданаў, наадварот, лічыў, што мясцовыя традыцыі былі поўнаасцю выцеснены чужаземнай крыніцай. Мы

падзяляем пункт гледжання гісторыкаў З. Капыскага і А. Грыцкевіча, якія лічаць, што для беларускага феодалнага горада было характэрна спалучэнне магдэбургскага права з нормамі мясцовага гарадскога права. Прычым арганізацыя гарадскога самакіравання не заставалася нязменнай з таго моманту, калі такое самакіраванне пачало ажыццяўляцца на аснове магдэбургскага права, у яго ўносіліся дапаўненні.

33. Магдэбургскае права на Беларусі было ліквідавана пасля далучэння яе да Расіі на падставе ўказа Кацярыны II у Магілёўскай губерні ў лістападзе 1775 года, Мінскай – у маі 1795 года, у заходніх губернях – у снежні 1795 года.
34. Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х частках. Ч. 1. – С. 160.
35. ГРИЦКЕВИЧ А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв. – С. 196.
36. КОПЫССКИЙ З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. – С.93-94.
37. Там жа. – С.122.
38. Больш. падраб. аб дзейнасці органаў гарадскога самакіравання гл.: КОПЫССКИЙ З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVIII в. – С.116-140; ГРИЦКЕВИЧ А.П. Частновладельческие города Белоруссии XVI – XVIII вв. – С. 190-201.
39. ЮХО Я. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – С. 62-63.

Раздзел VII

1. Полацкая епіскапія была першай па часе ўзнікнення на тэрыторыі Беларусі. Яна заснавана ў 992 г., з 1411 г. полацкія епіскапы часта называліся архіепіскапамі. Да гэтай епіскапіі належылі праваслаўныя жыхары зямель Віцебскай, Мінскай, Мсціслаўскай і Магілёўскай. Тураўская епіскапія была створана кн. Уладзімірам у пачатку XI ст. (1005 г.). Яе межы прасціраліся далёка на захад, ахопліваючы амаль усю Заходнюю Беларусь без Віленшчыны, а таксама некаторую частку Валыні. У 1440 г. кафедра епіскапаў тураўскіх была перанесена ў г.Пінск. Што ж тычыцца Смаленскай епархіі, дык яна была вылучана з Пераяслаўскай у 1137 г. кн. Расціславам Мсціслававічам. Гл.: МАРТОС А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Книга в 3-х частях. Буэнос-Айрэс. Аргентина. 1966. – Мн., 1990. – С. 69-70.
2. Падраб гл.: ДЗЯНІСАВА А.Р. Правое становішча праваслаўнай царквы на Беларусі ў XV – XVI стст. // Веснік Беларускага Дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 3, 1998. – № 1.

3. ТАРАСАЎ С. Адкуль прыйшло хрысціянства на Беларусь // З гісторыі на «Вы». Публіцыстычныя артыкулы. Выпуск другі. – С. 84; Гл.: таксама: ТАРАСАЎ С. Хрышчэнне Полацкай зямлі // Спадчына. – 1991. – № 3. – С. 44-46.
4. ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. – Мн., 1994. – С. 26.
5. Там жа. – С. 27.
6. Там жа. – С. 29.
7. Там жа. – С. 28.
8. Белоруссия в эпоху феодализма. Сб. документов и материалов в 3-х томах. Т. 1. – Мн., 1959. – С. 101-102.
9. ГРИЦКЕВИЧ А. П. Католическая церковь в Белоруссии в 15 – 16 веках // Франциск Скорина и его время. – С. 366. Трэба, аднак, зазначыць, што ў літаратуры прыводзяцца і іншыя лічбы аб колькасці каталіцкіх парафій на Беларусі. Так, гісторык Ю. Туронак сцвярджае, што з часоў хрысціянізацыі Літвы да 1500 г., г.зн. на працягу трохі больш чым ста гадоў, на Беларусі паўстала 90 каталіцкіх парафій. Яшчэ больш інтэнсіўным будаўніцтва касцёлаў было ў першай палове XVI ст., у выніку чаго на 1550 год агульная лічба касцёлаў вырасла да 152. Гл.: ТУРОНАК Ю. Фарміраванне сеткі каталіцкіх парафій // Беларусь гістарычны агляд. Т. 2. – 1996. – С. 176.
10. ГРИЦКЕВИЧ А.П. Православная церковь в Белоруссии в 15 – 16 веках // Франциск Скорина и его время. – С. 472.
11. Мараш Я.Н. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии. – Мн., 1971. – С. 110.
12. Там жа. – С. 112.
13. Такую выснову зрабіў беларускі этнограф М. Грынблат. Гл.: ГРЫНБЛАТ М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. – Мн., 1968. – С. 158-161. Рэкамендуецца таксама азнаёміцца з артыкулам: БАРДАХ Ю. Дачыненні паміж католікамі і праваслаўнымі ў Вялікім княстве Літоўскім (канец XIV – XVII ст.) // Беларускі гістарычны агляд. Т. 1. Сш. 1. 1994. – С. 69.
14. Падраб. аб барацьбе за стварэнне самастойнай Літоўскай мітраполіі гл.: МАРТОС А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Книга в 3-х частях. Глава II. – С. 84-110.
15. ГРИЦКЕВИЧ А. П. Православная церковь в Белоруссии в 15 – 16 веках // Франциск Скорина и его время. – С. 472.
16. ХОРОШКЕВИЧ А.А. О международных аспектах религиозной политики Великого княжества Литовского времени первого Статута 1529 года // Первый Литовский Статут 1529 г. Вильнюс, 1982. – С. 32-33.

17. МЯЛЕШКА В.І., КАПЫСКИ З.Ю., ЛОЙКА П.А. Беларусь у канцы XV – сярэдзіне XVI ст. // Скарына і яго эпоха. – С. 69.
18. ГРИЦКЕВИЧ А.П. Белоруссия во времена Ивана Федорова // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. – Мн., 1984. – С. 56.
19. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. Ч. 1. – С. 167.
20. ГРИЦКЕВИЧ А.П. Православная церковь в Белоруссии в 15 – 16 веках // Франциск Скорина и его время. – С. 472.
21. Там жа. – С. 473.
22. Белоруссия в эпоху феодализма. Сб. документов и материалов: В 3-х томах. Том. 1. – С. 125.
23. Цыт. па кн.: Скарына і яго эпоха. – С. 69.
24. Падраб.гл.: МАРАШ Я.Н. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии. – С. 39.
25. Там жа. – С. 102-103.
26. Там жа. – С. 101. Гл. таксама: БЛИНОВА Т. Иезуиты в Белоруссии. – Мн., 1990. ЦЯРОХІН С.Ф. Многія прыйдуць пад імем маім (езуіты на Беларусі). – Мн., 1995.
27. Цыт. па кн.: Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. Т. 1. – С. 282.
28. Першым прапаведнікам лютэранства ў ВКЛ быў Аўрам Кулева (ці Аўраам Кульма). Ён родам з Літвы, чалавек адукаваны і вучоны, навучанне прайшоў у Германіі, дзе атрымаў сан рымска-каталіцкага святара. Калі вярнуўся ў Вільню, пачаў рапаўсюджваць тут не каталіцкае вучэнне, а лютэранства, адкрыў тут школу. Але шырокай падтрымкі Кулева не атрымаў і павінен быў пакінуць горад. Пасля яго ад'езду лютэранства прапаведваў у Вільні Ян Вінклер ці Віклер, яго слухачамі былі ў асноўным немцы, няма ніякага сведчання, што лютэранствам цікавіўся хто-небудзь з мясцовай шляхты. Гл.: МАРТОС А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Книга в 3-х частях. – С. 228.
29. ІВАНОВА Л.С. Рэфармацыя на Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII ст. // Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі. Зб. арт. – Мн., 1992. – С. 74.
30. Этнаграфія беларусаў: Гістарыяграфія, этнагенез і этнічная гісторыя. – Мн., 1985. – С. 100.
31. ПОДОКШИН С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII вв.) – Мн., 1970. – С. 46.
32. ПИЧЕТА В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 628, 721.
33. МАРТОС А. Белоруссия в исторической государственной и церковной жизни. Книга в 3-х частях. – С. 230.

34. БАРДАХ Ю. Дачыненні паміж католікамі і праваслаўнымі ў Вялікім княстве Літоўскім (канец XIV – XVII ст.) // Беларускі гістарычны агляд: Т. 1. Сш. 1. – 1994. – С. 69-70.
35. ГРЫЦКЕВІЧ А.П. Палітычнае становішча Беларусі ў эпоху Скарыны // Спадчына Скарыны. Зб. матэрыялаў. – С. 23, 25.
36. ПОДОКШИН С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII вв.). – С. 48.
37. ІВАНОВА Л.С. Рэфармацыя на Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII ст. // Актуальная пытанні гісторыі Беларусі. Зб. артыкулаў. – С. 80.
38. Гісторыкі адзначаюць, што апорнымі пунктамі антытрынітарыяў на Беларусі сталі Іўе, Лоск, Любча, Новагародак, Клецк, Нясвіж. У канцы XVI ст. на тэрыторыі Рэчы Паспалітай налічвалася прыблізна 20-30 тыс. антытрынітарыяў. Гл.: ПОДОКШЫН С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII вв.). – С. 77.
39. Цыт. па кн.: ПОДОКШИН С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII вв.). – С. 145.
40. Падраб. аб жыцці і дзейнасці С.Буднага гл.: ПАРЭЦКІ Я.І. Сымон Будны. – Мн., 1975; ПОДОКШИН С. А. Скорина и Будный. – Мн., 1974; ТАРАСАЎ К. Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны. – Мн., 1990.
41. Падраб. гл.: ПОДОКШИН С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII вв.). – С. 83-96.
42. Там жа. – С. 95.
43. Там жа.
44. ГРИГОРЕНКО А. Уния в истории Украины – Руси. Краткий исторический очерк. – Новосибирск. 1991. – С. 7.
45. МАРТОС А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Книга в 3-х частях. – С. 108.
46. ВАРОНІН В. «Народ нам верны, але ў веры схізматык» // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 4. – С. 23.
47. ІГНАТОУСКІ У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – С. 121.
48. З гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі). Пад рэдакцыяй М.В. БІЧА і П.А. ЛОЙКІ. – Мн., 1996; Матэрыялы навучна-богасловскай канферэнцыі, посвященной памяці преподобного мученика Афанасия игумена Брестского и 400-летию Брестских церковных соборов. Брест, 16-19 сентября 1996 г. – Мн., 1997.
49. МАРОЗАВА С. «Каб было нам вольна, згодна з нашым звычаям...» // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 4. – С. 4.

50. Падраб. гл.: МАРАШ Я.Н. Роль Ватикана в подготовке и утверждении Брестской церковной унии 1596 года // Вопросы истории, религии и атеизма. Т. XI. – С. 233-235.
51. Аб тым як праходзіў царкоўны сабор у Брэсце падраб. гл.: МАРТОС А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Книга в 3-х частях. – С.164-169.
52. Белоруссия в эпоху феодализма. Сб. документов и материалов в 3-х томах. Т. 1. – С. 388.
53. ПАЛУЦКАЯ С.В. Брестская церковная уния 1596 года и борьба народных масс Белоруссии. Автореф. диссерт. – Мн., 1983. – С. 18.
54. Цыт. па: МАРОЗАВА С. Берасцейская ўнія і этнічная свядомасць беларусаў // Беларускі гістарычны Агляд. Т. 3. Сш. 2. 1996, снежань. – С. 161.
55. Цыт. па кн.: ГРИГОРЕНКО А. Уния в истории Украины – Руси. Краткий исторический очерк. – С. 42-43.
56. ТРЕЩЕНОК Я.И. Брестская уния и историческая судьба Белоруссии // 7 дней. – 1996. – № 20. – С. 12.
57. МАРТОС А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Книга в 3-х частях. – С. 214-215.
58. Там жа. – С. 218.
59. МАРАШ Я.Н. Ватикан и Белоруссия. Автореф. диссерт. – Мн., 1968. – С. 35.
60. ГРИЦКЕВИЧ А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI – XVIII вв.). – С. 111.
61. ІГНАТОУСКІ У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – С. 125.
62. Марозава С.В. Фарміраванне канцэпцыі Брэсцкай уніі ў беларускай гістарыяграфіі // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектыва развіцця. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск, 6-7 кастрычніка 1999 г.) – С. 105.
63. МАРОЗАВА С. «Каб было нам вольна, згодна з нашым звычаем...» // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 4. – С. 7.
64. МАРТОС А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Книга в 3-х частях. – С. 210.
65. ТРЕЩЕНОК Я.И. Брестская уния и историческая судьба Белоруссии // 7 дней. – 1996. – № 20. – С. 11.
66. МАРТОС А. Беларусь в исторической государственной и церковной жизни. Книга в 3-х частях. – С. 211.
67. МАРОЗАВА С. «Каб было нам вольна, згодна з нашым звычаем...» // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 4. – С. 7.
68. МАРОЗАВА С. Берасцейская ўнія і этнічная свядомасць беларусаў // Беларускі гістарычны Агляд. Т. 3. Сш. 2. 1996, снежань. – С. 162 – 163.

69. СОСНА У. «...С благочестивым свирепством всекал униат в православие» // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 4. – С. 9. Аб становішчы уніяцкай царквы на Беларусі ў складзе Расіі гл.таксама: ІЛЬЯШЭВІЧ М. Расійская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панавання Кацярыны II і Паўлы I (1772 – 1801). – Вільня. 1933; ПІНЧУКОЎ В.П., СЫЧОЎ В.І. Палітыка царызму на Беларусі ў першай палове XIX ст. – Гомель. 1994.; ХАЎСТОВІЧ М. Скасаванне уніі // 3 гісторыі на «Вы». Публіцыстычныя артыкулы. Выпуск другі. – С. 107-117 і інш.
70. Беларускі гістарычны часопіс. – 1995. – № 1. – С. 125.

Раздзел VIII

1. Падраб. гл.: БОБЫШЕВ В., ЯНОВСКИЙ О. Международные отношения в Восточной и Центральной Европе XVI в. в интерпретации польской историографии // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – № 2. – С. 40-43; Яны ж. Международные отношения в Восточной Европе XVI в. в парадигмах польской и российской историографии // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектывы развіцця: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута гісторыі НАН Беларусі (6-7 кастрычніка 1999 г.). – Мн., 2000. – С. 95-101.
2. БОБЫШЕВ В., ЯНОВСКИЙ О. Международные отношения в в Восточной и Центральной Европе XVI в. в интерпретации польской историографии // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – № 2. – С. 40.
3. НАСЕВИЧ В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы. – С. 98.
4. ГРЕКОВ И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI вв. – С. 202-203.
5. ГРЫЦКЕВИЧ А. Гісторыя геапалітыкі Беларусі // Спадчына. – 1994. – № 1. – С. 88.
6. ГРЕКОВ И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI вв. – С. 140.
7. ГРЫЦКЕВИЧ А. Гісторыя геапалітыкі Беларусі // Спадчына. – 1994. – № 1. – С. 88.
8. Падраб. гл.: СІДАРЭНКА Б. Усходняя палітыка ВКЛ у першай трэці XVI ст. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2000. – № 3. – С. 40-45.
9. ГРЕКОВ И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI вв. – С. 201-202.

10. Падраб. гл.: РУДЗКІ Э. Алена Маскоўская – жонка Вялікага князя Літоўскага Аляксандра Ягелончыка // Спадчына. – 1994. – № 1. – С. 55-64.
11. Падраб. гл.: ГРИЦКЕВИЧ А.П. Внешняя политика Великого княжества Литовского в первой половине XVI (восточное направление) // Франциск Скорина и Вильнюс. – Вильнюс, 1991; САГАНОВІЧ Г.М. Вайна Маскоўскай дзяржавы з Вялікім княствам Літоўскім 1500 – 1503 гг. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.2. – С. 186; КАНАНОВІЧ У. Змаганне за спадчыну Рурыкавічаў // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – № 5. – С. 2-7.
12. Трэба заўважыць, што некаторыя даследчыкі, у прыватнасці, К. Базілевіч, А. Харашкевіч выдзяляюць як асобныя войны 1487 – 1492, 1512 – 1517, 1517 – 1518 гг. Гл.: БАЗЫЛЕВИЧ К. Внешняя политика русского централизованного государства. Вторая половина XV в. – М., 1959; ХОРОШКЕВИЧ А. Русское государство в системе межгосударственных отношений конца XV – начала XVI вв. – М., 1980.
13. ГРЫЦКЕВИЧ А. Гісторыя геапалітыкі Беларусі // Спадчына. – 1994. – № 1. – С. 41. Падраб. гл.: СНАПКОЎСКІ У. Пра калізіі знешнепалітычных інтарэсаў Польскай Кароны і Вялікага Княства ў складзе Рэчы Паспалітай // Спадчына. – 1995. – № 3. – С. 189-200.
14. ГРЕКОВ И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI вв. – С. 370-371.
15. ШАЎЦОЎ Ю. Батарыянская партыя // Спадчына. – 1996. – № 2. – С. 89.
16. ЧАРОПКА В. Трэццяе безгаспадарства // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 3. – С. 2-3.
17. Падраб. аб пракце уніі з Маскоўскім княствам і пасольстве Льва Сапегі гл.: ЧАРОПКА В. Царскі тытул – за славянскае адзінства // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 4. – С. 12-15.
18. Там жа. – С. 14. Трэба дадаць, што ў літоўска-маскоўскіх войнах ад пачатку XVI ст. прымалі ўдзел і польскія збройныя сілы, так што гэтыя войны, як спавядліва заўважыў А.Грыцкевіч, у пэўнай меры становяцца і войнамі польскай дзяржавы.
19. НАСЕВИЧ В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: падзеі і асобы. – С. 72.
20. Там жа. – С. 75. Гл.таксама: АСІНОЎСКІ С. Сумленна прынялі свой лёс... // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 3. – С. 2-3.
21. ТКАЧОЎ М. «За няпоўныя сто гадоў – сто сорок крыжацкіх паходаў» // Спадчына. – 1991. – № 2. – С. 9. Гл.таксама: Спадчына – 1995. – № 1. – С. 93-95; САГАНОВІЧ Г. Ад Крэва да "Вялікай вайны" // Спадчына. – 2000. – № 1. – С. 102-115.

22. ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. - С. 32-33.
23. Там жа. - С. 51.
24. Падраб. аб падзеях, звязаных з Грунвальдскай бітвай гл.: АСІНОЎСКІ С. Сумленна прынялі свой лёс... // Беларуская мінуўшчына. - 1995. - № 3. - С. 2-6; ЧАРОПКА В. Удзел войска ВКЛ у Грунвальдскай бітве // Беларускі гістарычны часопіс. - 2000. - № 2.
25. ГРЫЦКЕВІЧ А. Гісторыя геапалітыкі Беларусі // Спадчына. - 1994. - № 1. - С. 89; Ён жа. Барацьба ВКЛ з Тэўтонскім ордэнам у канцы XIV - першай палове XV ст. // Адраджэнне. Гістарычны альманах. Вып. I. - Мн., 1995. - С. 36-59.
26. Цыт. па кн.: Гісторыя Беларусі у 5-ці тамах. Т. 1. - С. 121.
27. САГАНОВІЧ Г.М. Роля Русі ў вайне ВКЛ з Нямецкім ордэнам: гістарыяграфія супраць крыніцаў // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектыва. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск, 6-7 кастрычніка 1999 г.). - С. 87.
28. Там жа. - С. 89
29. ГАНЦОВА С.К., ЧАМЯРЫЦКІ В.А., ШТЫХАЎ Г.В. Сведкі беларускай мінуўшчыны (Зб. дакументаў па гісторыі Беларусі VI - XV ст.). - С. 118.
30. ГРЕКОВ И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV - XVI вв. - С. 45. Трэба адзначыць, што ВКЛ не спыніла барацьбы за былое Галіцка-Валынскае княства з Польшчай і Венгрыяй. У 1376 г. Кей-стут з братам Любартам і пляменнікамі Нарымонтавічамі і Карыятавічамі зноў паспрабавалі цалкам далучыць да ВКЛ спрэчныя тэрыторыі. Аднак яны пацярпелі паражэнне, пасля чаго Галіцкая Русь канчаткова замацавалася за Польшчай. Гл.: НАСОВІЧ В. Пачаткі Вялікага Княства Літоўскага. Падзеі і асобы. - С. 114-115.
31. Цыт. па: ЧАРОПКА В. Бітва ля Сіняй Воды // Спадчына. - 1990. - № 3. - С. 48.
32. Там жа. Гл. таксама: ПАСТАЛІЦА В. Бітва на Сініх Водах // Беларускі гістарычны часопіс. - 1993. - № 3. - С. 70-75. Думку беларускіх навукоўцаў у адносінах да бітвы ля Сіняй Воды падзяляюць і сучасныя украінскія гісторыкі. Напрыклад, Ф. Шабульда назваў перамогу, атрыманую тут Альгердам, «прологом к Куликовской битве». Гл.: ШАБУЛЬДО Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. - Киев, 1987.
33. Гісторыкі адзначаюць, што вялікі князь літоўскі Ягайла пайшоў на саюз з Мамаем таму, што не хацеў умацавання

- Маскоўскага княства пасля перамогі над татарамі на р. Вожа (жнівень 1378 г.) «Перамога на Вожа, – пісаў І.Грэкаў, – сведчыла аб такім умацаванні вялікага Уладзімірскага княжання, з якім не маглі пагадзіцца ні ў Ардынскім царстве, ні ў Вялікім княстве Літоўскім». (ГРЕКОВ И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI вв. – С. 60-61.)
34. Цыт. па кн.: ГРЕКОВ И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI вв. – С. 62.
35. Падраб гл.: ЧАРОПКА В. Бітва на рацэ Ворскле: перадумовы, ход, вынікі // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 3. – С. 33-40.
36. ГРЫЦКЕВІЧ А. Гісторыя геапалітыкі Беларусі // Спадчына. – 1994. – № 1. – С. 90.
37. Аб падзеях, звязаных з бітвай пад Клецкам, падрабязней гл.: ЛІТВІН В. Клецкая бітва // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 2. – С. 17-18.
38. ЕРМАЛОВІЧ М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. – С. 32.
39. Там жа. – С. 32.
40. ПИЧЕТА В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 527.
41. Там жа. – С. 527-528.
42. ЮХО Я. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – С. 185-186.
43. ЮХО Я. Гарадзельскі прывілей 1413 года // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.2 – С. 470. З тэкстам Гарадзельскага прывілея можна азнаёміцца па дакументу, які змешчаны ў зборніку «Белоруссия в эпоху феодализма. Сб. Документов и материалов, В 3-х томах.» Т. 1. – С. 115-118.
44. ПИЧЕТА В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 535.
45. ДЗЯРНОВІЧ А. Адносіны Вялікага княства Літоўскага з нямецкімі дзяржавамі ў канцы XV – першай палове XVI ст. // Беларуская мінуўшчына. – 1994. – № 2. – С. 7.

Раздзел IX

1. З поглядамі вучоных на станаўленне этнасацыяльных грамадстваў, на заканамернасці іх узнікнення, паняццях, якія тычацца этнічных працэсаў, больш падрабязна можна азнаёміцца па артыкулах: «Этнас», «Этнасацыяльныя і этнічныя працэсы», «Этнічная самасвядомасць», «Этнічная тэрыторыя і інш.», змешчаных у энцыклапедыі «Этнаграфія Беларусі» (Мн., 1989). Гл. таксама.: БРОМЛЕЙ Ю.В. Очерк теории этноса. – М., 1983; Ён жа. Этнос и этнография. – М., 1973; ЦІТОЎ В.С.

- Этнаграфічная спадчына. Беларусь. Краіна і людзі. Вучэбна-метадычны дапаможнік. – Мн., 2001.
2. СЕДОВ В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – М., 1970. – С. 182.
 3. РОГАЛЕВ А.Ф. Белая Русь и белорусы (в поисках истоков). – С. 97.
 4. ПИЧЕТА В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – С. 621.
 5. ЧАКВІН І.У. Этнаграфія беларусаў эпохі Скарыны: сямейны грамадскі побыт, матэрыяльная і духоўная культура // Скарына і яго эпоха. – С. 72.
 6. Неабходна заўважыць, што некаторыя вучоныя даказвалі паходжанне беларускай мовы непасрэдна з праславянскай (П. Бузук, І. Лучыц-Федарэц). Апошні пісаў, што «ужо ў VIII ст.н.э. у асноўным тэрыторыя Беларусі па мове была беларускай». Цыт. па кн.: ЛЫЧ Л., НАВІЦКІ У. Гісторыя культуры Беларусі. – С. 12.
 7. Падраб. гл.: ЛЫЧ Л., НАВІЦКІ У. Гісторыя культуры Беларусі. – С. 24-30.
 8. Первый Литовский Статут 1529 г. – Вильнюс, 1982. – С. 152-153.
 9. Статут Вялікага княства Літвскага 1588 года. – С. 16.
 10. КАРСКИЙ Е.Ф. Белорусы. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. – Варшава, 1903. – С. 114.
 11. ГРИЦКЕВИЧ А. П. Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.) // Вопросы истории. Межведомственный сборник. Вып. V. – С. 101.
 12. Там жа. – С. 104.
 13. Там жа.
 14. Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя. – С. 83-84.
 15. КОПЫССКИЙ З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. – С. 51.
 16. ПИЧЕТА В. Образование белорусского народа // Вопросы истории. – 1946. – № 5-6. – С. 9-20.
 17. Гл.: ТИТОВ В.С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов. – Мн., 1983; Ён жа. Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці. – Мн., 1994.
 18. Вядомы расійскі гісторык М. Кастамараў з гэтай нагоды пісаў так: «Понятие о вере тесно сливалось с понятием о народности. Кто был католиком, тот был уже поляком, кто считал себя и назывался русским, тот был православным, и принадлежность к православной вере была самым наглядным

- признаком принадлежности к русскому народу». Падраб. гл.: КОСТАМАРОВ Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Книга 1. – М., 1990. – С. 537.
19. ГРИНБЛАТ М. Я. Белорусы. Очерки о происхождении и этнической истории. – С. 253.
 20. Цыт. па кн.: 3 гісторыі на «Вы». Публіцыстычныя артыкулы. Выпуск другі. – С. 103.
 21. ПІЧЭТА У. Гісторыя Беларусі. Ч. 1. – М., Л. 1924. – С. 24.
 22. ТРЕТЬЯКОВ П.Н. Восточные славяне и балтский субстрат // Советская этнография. – 1967. – № 4. – С. 110.
 23. Гл.: ЛАСКОЎ І. Племя пяці родаў. Летапісная Літва; сваяцтва і лёс. // ЛіМ. – 1989. 18 жніўня; Ён жа. Нашчадкі таямнічае Літвы // Польша. – 1991. – № 8. – С. 204-228; Ён жа. Да пытання аб этнагенэзе беларусаў//Беларусіка. Кн.2. – Мн., 1992. – С. 78-84.
 24. ШТЫХАЎ Г.Насельніцтва зямель Беларусі У IX – XIII ст. (вытокі беларускай народнасці) // 3 глыбі вякоў. Наш край. Гісторыка-культуралагічны зборнік. – Мн., 1992. – С. 34. Ён жа. Народнасць, якую прыдумалі гісторыкі // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – № 1. – С. 35.
 25. ЕРМАЛОВІЧ М.Старажытная Беларусь. Полоцкі і Навагарадскі перыяд. – С. 80.
 26. ШТЫХАЎ Г. Народнасць, якую прыдумалі гісторыкі // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – № 1. – С. 35.
 27. Беларусы. Вытокі і этнічнае развіццё. Т.4 – Мн., 2001. – С. 36; Гл. таксама: ПИЛИПЕНКО М.Ф. Возникновение Белоруссии. Новая концепция. С. 128. Гл. таксама: Ён жа. «Скуль і якога мы роду» // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 1. – С. 5-8.
 28. ГРЕКОВ Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 9.
 29. Круглый стол: Древнерусское единство: парадоксы восприятия//Родина. – 2002. – № 11-12. – С. 7, 13.
 30. Падраб. гл.: НАСЫТКА Я. «Тыя ж беларусы...» Этнічныя межы беларусаў у XIX – пачатку XX ст. // Беларуская мінуўшчына. – 1994. – № 4. – С. 11-15.
 31. В. Цітоў, у прыватнасці, адзначае, што гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны, якія былі вылучаны на Беларусі, адлюстроўваюць складаную гісторыю фарміравання этнічнай тэрыторыі беларусаў і лакалізуюцца ў раёнах з блізкімі гістарычнымі і эканамічнымі ўмовамі, імкнучыся да басейнаў вялікіх рэк. Падраб. гл.: ЦІТОЎ В.С. Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічным разнастайнасці, іншыя яго працы.

32. ЦЬВІКЕВІЧ А. Да пытання аб незалежнасці // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 5-6. – С. 11.
33. ЧАКВІН І.У. Да пытання аб этнічнай самасвядомасці беларусаў у часы Скарыны // Спадчына Скарыны. Зборнік матэрыялаў. – С. 41.
34. Падраб гл.: НАСЕВІЧ В., СПІРЫДОНАЎ М. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага у XVI ст. // 3 глыбі вякоў. Наш край: гісторыка-культуралагічны зборнік. Вып. I. – Мн., 1996. – С. 4-19. Неабходна заўважыць, што русінамі сябе лічылі многія жыхары беларускіх зямель нават XIX ст. Вядомы беларуска-польскі дзеяч У. Сыракомля ў 1856 г. выдаў кнігу пад назвай «Кароткае даследванне мовы і характару русінаў Мінскай правінцы». У той жа час этнонімам «русіны» карыстаўся і А. Міцкевіч. «З усіх народаў славянскіх, – пісаў ён, – русіны, г.зн. сяляне Пінскай, часткова Мінскай і Гродзенскай губерняў захоўвалі найбольш славянскіх традыцый...» Цыт. па кн.: ЛЫЧ Л., НАВІЦКІ У. Гісторыя культуры Беларусі. – С. 46.
35. СПИРИДОНОВ М.Ф. «Литва» и «Русь» в Беларуси // Наш радавод. Матэрыялы міжнавук. канф. Кн. 7. – Гродна, 1996. – С. 208.
36. АЛЕКСАНДРОВІЧ С. Кнігі і людзі. – С. 15-17.
37. Цыт. па кн.: ЧАКВІН І.У. Формы этнічнага і нацыянальнага самавызначэння беларускага насельніцтва XIV – XVIII стст. (да праблемы станаўлення нацыянальнай самасвядомасці беларусаў) // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мінск. 3-5 лютага 1993 г. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. Частка 1. Гісторыя Беларусі. – С. 49. Гл. таксама: ПАЎЛА УРБАН. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвінаў. – Мн., 1994; Ён жа. Яшчэ раз да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвінаў // Спадчына. – 1995. – № 2-3.
38. Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя. – С. 70.
39. ЧАМЯРЫЦКІ В., ЖЛУТКА А. Першая загадка пра Белую Русь – XIII ст. // Адраджэнне. Гістарычны альманах. Вып. I. – С. 143.
40. Цыт. па кн.: РОГАЛЕВ А. Белая Русь и белорусы (в поисках истоков). – С. 81-82.
41. Гл.: Першыя карты Белай Русі // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1980. – № 4. – С. 31-32; ШИРЯЕВ Е.Е. Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. – Мн., 1991; СПИРИДОНОВ М.Ф. Беларусь в XVI в. на исторических картах // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектывы развіцця: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск, 6-7 кастрычніка 1999 г.). – С. 90.

42. Цыт. па: МАРЗАЛЮК І. Гістарычная самаідэнтыфікацыя насельніцтва Беларусі ў 11 – 17 стст. // Гістарычны альманах. Т. 5. 2001. Навукова-гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гродна. – С. 20.
43. Руска-беларускія сувязі (1570 – 1667). Зб. дак. – Мн., 1963. – С. 95, 131.
44. РОГАЛЕВ А. Белая Русь и белорусы (в поисках истоков). – С. 101.
45. СПИРИДОНОВ М.Ф. «Литва» и «Русь» в Беларуси XVI в. // Наш радавод. Матэр. міжнар. навук. канф. Кн. 7. – С. 207.
46. Гл.: БАГДАНОВІЧ А.Б. Да пытання аб канфесійным кампаненце ў вызначэнні этнічнай самасвядомасці ўсходнеславянскага насельніцтва Беларусі перыяду сярэднявечаўя // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 3. – 1998. – № 3; МАРЗАЛЮК І.А. Да пытання аб выкарыстанні тэрміна “Белая Русь” насельніцтвам паўночна-ўсходняй Беларусі ў XVII ст. // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Навуковая канферэнцыя (Мінск, 6-7 снежня 2001 г.). – Мн., 2001. – С. 66.
47. СКАРЫНА Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія. – Мн., 1990. – С. 45.
48. ГУСОЎСКІ М. Песня пра зубра. – Мн., 1980. – С. 112.
49. Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. – Мн., 1962. – С. 90.
50. Падраб. гл.: БОЛБАС В. С. Педагагічная думка эпохі Адраджэння аб выхаванні этнічнай самасвядомасці // Нацыянальная самасвядомасць і выхаванне моладзі. – Мн., 1996. – С. 5-13.
51. Гл.: ПИЛИПЕНКО М.Ф. Возникновение Белоруссии. Новая концепция. – С. 98-103.
52. Там жа. – С. 101.
53. Там жа. – С. 102.
54. Лексічныя балтызмы ў беларускай мове (матэрыялы для абмеркавання) Мн., 1969; ЛАЎЧУТЭ. Словарь балтизмов в славянских языках. – Л., 1982.
55. Цыт. па кн.: ЛЫЧ Л., НАВИЦКІ У. Гісторыя культуры Беларусі. – С. 72.
56. Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя. – С. 32.
57. Трэба, аднак, заўважыць, што некаторыя даследчыкі (Ф. Волкаў) лічылі «чыстым» славянскім тыпам украінцаў, а Ю. Талька-Грынцэвіч – палякаў. Гл.: ЦЯГАКА Л.І. Антрапалагічныя даследаванні на тэрыторыі Беларусі // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. – 1969. – № 3. – С. 85.

Раздзел X

1. ЛЫЧ Л., НАВІЦКІ У. Гісторыя культуры Беларусі. – С. 38-39.
2. ЛОЙКА А. Дзеля чаго існуе Адраджэнне // Адраджэнне. Гістарычны альманах. Вып. I. – С. 88. Што ж тычыцца першай паловы XVII ст., дык яе многія сучасныя даследчыкі не звязваюць з эпохай Рэнесансу ў Беларусі. Гэта быў якасны новы сацыяльна-палітычны і духоўны перыяд, які испытываў уздзеянне Контррэфармацыі.
3. Падраб. гл.: МАЛЧАНОВА Л.А. Очерки метарыяльнай культуры Буларусі XVI – XVIII вв. – Мн., 1981; ПАШУТО В.Т., ФЛО-РЯ Б.А., ХОРОШКЕВИЧ А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982; ИСА-ЕВИЧ Я.Д. Традиции Киевской Руси в культуре славянских народов XIV – XVII вв. // Славянские культуры и мировой культурный процесс. Материалы международной научной конференции ЮНЕСКО. – Мн., 1985; ДОРОШКЕВИЧ В.И. Становление белорусской культуры и традиции Киевской Руси. Там жа.
4. Цыт па кн.: Гісторыя Беларускай ССР. У 5-ці тамах. Т. I. – С. 255.
5. Пытанне аб распаўсюджанні былін на Беларусі застаецца спрэчным. Як вядома, зараджэнне і росквіт былін ва ўсход-неславянскіх народаў прыпадае на эпоху Кіеўскай Русі, але гэтыя храналагічныя межы пашыраліся як у глыбіню стагоддзяў, так і ў больш блізкі нам час. К.П. Кабашнікаў, напрыклад, лічыць, што “тэматыка многіх былін прама ці ўскосна звязана з Беларуссю, што творы гэтага жанру бытавалі тут і былі даволі знаёмых беларусам”, што яны “з’яўляліся важнай, арганічнай часткай духоўнай культуры беларусаў прынамсі да канца XVI – сярэдзіны XVIII ст.” Гл.: КАБАШНИКАЎ К.П. Беларуская-рускія фальклорныя сувязі. – Мн., 1988. – С. 83. Аб юнаванні адзінай быліннай традыцыі на былых землях Старажытнай Русі гавораць і іншыя навукоўцы. Больш падраб. аб гэтым гл.: ФЛО-РЯ Б.Н. Древнерусские традиции в общественной жизни восточных славян XV – XVI вв. и объединительная политика Русского государства // ПАШУ-ТО В.Т., ФЛО-РЯ Б.Н., ХОРОШКЕВИЧ А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – С.152-163.
6. Цыт. па кн.: ГАРЭЦКІ М. Гісторыя беларускай літаратуры. – Мн., 1992. – С. 72.
7. Цыт. па кн.: Беларуская фалькларыстыка. – Мн., 1989. – С. 20.

8. Падраб. гл.: МИСКО С. Скоморохи в Белоруссии // Нёман. – 1962. – № 1. – С. 152.
9. Так лічыў, напрыклад ак. Я. Карскі. Паводле яго словаў, “батлейкавая драма зарадзілася на Захадзе, дасягнула значнага развіцця ў Польшчы, з якой трапіла ў паўднёва-заходнюю і заходнюю Русь.” Гл.: Беларусы. Вытокі і этнічнае развіццё. Т. 4. – С. 169.
10. Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя. – С. 340.
11. Падраб. гл.: ЯЛІНСКАЯ М. Школы праваслаўных брацтваў у сярэднявечнай Беларусі // Спадчына. – 1992. – № 1. – С. 51-55; АКИНЧИЦ И.И. Братские школы Беларуси // Материалы научно-богословской конференции, посвященной памяти преподобного мученика Афанасия игумена Брестского и 400-летию Брестских церковных соборов. – Брест, 16-19 снежня 1996 г. – С. 62.
12. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.2. – С. 287.
13. Нарысы гісторыі народнай асветы і педагогічнай думкі ў Беларусі. – Мн., 1968. – С. 21-22.
14. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. – Мн., 2000. – С. 84.
15. Там жа. – С. 85.
16. СВЯЖЫНСКІ У.М. Слова Скарыны. – Мн., 1984. – С. 11-12.
17. Аб мастацкім афармленні кніг Скарыны ў рэчышчы еўрапейскіх і ўласна беларускіх традыцый падраб гл.: ШМАТАЎ В.В. Беларуская кніжная гравюра XVI – XVIII стагоддзяў. – Мн., 1984.; Искусство книги Франциска Скорины. – М., 1990.
18. КАУКА А. Тут мой народ: Францішак Скарына і беларуская літаратура XVI – пачатку XX ст. – Мн., 1989; ЛАБЫНЦАЎ Ю.А. Пачатак Скарынам: Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу. – Мн., 1990; Ён жа “Зерцало житця...” – Мн., 1991; НЕМИРОВСКИЙ Е. Л. Франциск Скорина. Жизнь и деятельность белорусского просветителя. – Мн., 1990; У ліку прац беларускіх даследчыкаў трэба вылучыць манаграфіі ПАДОКШЫНА С.А. “Францыск Скорина” (М., 1981) КОНАНА У. “Боская” і людская мудрасць. Францішак Скарына: “жыццё, творчасць, светалогляд” (Мн., 1990); ГАЛЕНЧАНКА Г.Я. “Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар”. (Мн., 1993).
19. Падраб. гл.: БЯРОЗКІНА Н. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пачатак XX стст.). – Мн., 1998.
20. АНУШКИН А.А. На заре книгопечатания в Литве. – Вильнюс, 1970. – С. 13.
21. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.6 Кн. 1. – С. 374; Падраб гл.: БОТВИННИК М.Б. Откуда есть пошел букварь. – Мн., 1983.

22. Падраб. гл.: ЛАБЫНЦАЎ Ю.А. Пачатак Скарынам. Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу. – С. 83-84.
23. Там жа. – С. 84, 260.
24. Падраб. гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.2. – С. 35, 37, 38, 39, 40.
25. ГАЛЕНЧАНКА Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар. – С. 25.
26. История белорусской дооктябрьской литературы. – Мн., 1997. – С. 49.
27. Падраб. гл.: УЛАШЧИК Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985; ПСРЛ Т. 32. (Белорусско-литовские летописи). – М., 1975; ЧАМЯРЫЦКІ В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – Мн., 1969; Беларускія летапісі і хронікі. – Мн., 1997.
28. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. – С. 54.
29. ГАРЭЦКІ М. Гісторыя беларускай літаратуры. – С. 120.
30. Больш падраб. з творчасцю М. Гусоўскага, Я. Вісліцкага, іншых паэтаў-лаціністаў Беларусі можна азнаёміцца па спецыяльных выданнях. Рэкамендуецца, ў прыватнасці, кн.: ДОРОШКЕВИЧ В. Новолитинская поэзия Белоруссии и Литвы. Первая половина XVI в. – Мн., 1979.
31. КАВАЛЁЎ С.В. Гераіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы. – Мн., 1993. – С. 5. Гл.таксама: САВЕРЧАНКА І.В. Старажытная паэзія Беларусі: XVI – першая палова XVII ст. – Мн., 1992.
32. ТКАЧОЎ М. Замкі Беларусі. – Мн., 1977. – С. 11.
33. Падраб. гл.: ШМАТАЎ В.Ф. Беларуская кніжная гравюра XVI – XVIII вв.; Ён жа. Мастацтва беларускай кнігі XV – сярэдзіны XVI ст. // Скарына і яго эпоха. – С. 443-468.
34. ДАДЗІЕМАВА В.У. Гісторыя музычнай культуры Беларусі. Ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мн., 1994.
35. Очерки истории науки и культуры Беларуси. X – начало XX вв. / П.Т. Петриков, Д.В. Карев, А.А. Гусак и др. – Мн., 1996.
36. Падраб. гл.: ПЕРЦАЎ В.Н. Гістарычная думка на тэрыторыі Беларусі паводле творчасці і летапісаў (са старажытных часоў да XVI ст.) // Весці АН БССР. Сер.грамад. навук. – 1956. – № 3. – С. 5, 14; САЛАВЕЙ Л.М. Беларуская гістарычная балада // Весці АН БССР. Сер.грамад. навук. – 1972. – № 4. – С. 123-133. Яна ж. Беларуская народная балада. – Мн., 1978.
37. Очерки истории науки и культуры Беларуси. X – начало XX вв. – С. 61.
38. Цыт. па кн.: Нарысы гісторыі народнай асветы і педагогічнай думкі ў Беларусі. – С. 20.
39. Там жа. – С. 61-62.
40. ПАРАШКОЎ С.А. Гісторыя культуры Беларусі. – Магілёў, 2001. – С. 57.

41. Трэба адзначыць, што існуюць розныя меркаванні пра ўзаемаадносіны Першага, Другога і Трэцяга Статутаў ВКЛ. Адны даследчыкі лічаць іх трыма рэдакцыямі аднаго і таго ж зводу законаў, другія асобнымі прававымі кодэксамі, якія былі народжаны рознымі гістарычнымі эпохамі. На наш погляд, больш абгрунтаваны першы пункт глядзання. Аб гэтым і іншых пытаннях гісторыі падрыхтоўкі і ўвядзення Статутаў і, у прыватнасці, Статута 1588 года, іх нормаў. Гл.: ЛАЗУТКА С. Літоўскія статуты (1529, 1566, 1588), іх стваральнікі і эпоха (пераклаў з літоўскай мовы Віктар Люкевіч) // Край. Рэдактар Я. Іваню. – Мн., 2001. – С. 94; Рэкамендуем таксама азнаёміцца з арт.: ЮХО Я. Статуты Вялікага княства Літоўскага // Полымя. – 1966. – № 11; БАРДАХ Ю. Литовские статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М., 1976.
42. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. – Мн., 1989.
43. Очерки истории науки и культуры Беларуси. X – начало XX вв. – С. 101.
44. СКАРЫНА Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхапія. – С. 37.
45. Гл.: ПАДОКШЫН С.А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага. – Мн., 1990. Ён жа. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII в.). – Мн., 1970.
46. Версія аб тым, што Ф. Скарына мог браць удзел у распрацоўцы Статута ВКЛ была выказана і абгрунтавана беларускім гісторыкам Я. Юхо. Гл.: ЮХО Я. Грамадскія і прававыя погляды Скарыны // Полымя. – 1967. – № 6. – С. 175-180. Рэкамендуецца таксама кн.: СОКОЛ С.Ф. Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во второй половине XVI в. – Мн., 1974.
47. Падраб гл.: СТАРОСТЕНКО В.В. Общественно-философская мысль и национальное самосознание белорусов XVI – XVII вв. Очерки истории. – Могилев, 1999; Он же. Становление национального самосознания белорусов: этапы и основополагающие идеи (X – XVII вв.) – Могилев, 2001; Ён жа. Развитие идей национального самосознания в ренессансно-гуманистической мысли Беларуси второй половины XVI века // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А. Куляшова. – 2001. – № 4. – С. 10.

РЭКАМЕНДУЕМАЯ ЛІТАРАТУРА

I. Письмовыя крыніцы

Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV – XVI стст. – Мн., 1999.

Беларускія летапісы і хронікі. – Мн., 1997.

Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. докум. и матер.: В 4 т. – Мн., 1959. – Т. 1.

Вішнеўскі А.Ф., Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах. – Мн., 1998.

Ганцова С.К., Чамярыцкі В.А., Штыхаў Г.В. Сведкі беларускай мінуўшчыны. (Зб. дакум. і матэрыялаў гісторыі Беларусі). – Мн., 1996.

Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. – Мн., 1936. – Т. 1.

История Беларуси в документах и материалах. Авт.-сост.: **Кузнецов И.Н., Мазец В.Г.** – Мн., 2000.

Русско-белорусские связи. Сб. документов. (1570 – 1667 гг.). – Мн., 1963.

Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии: конец XIV в. – 1648 г.: Сб. документов и материалов: В 3 т. (сост. **З.Ю. Копыцкий** и др.). – Мн., 1988.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнікі. Каментарыі. – Мн., 1984.

Унія в документах. (Сб. сост. **В.А. Теплова, З.И. Зуева**). – Мн., 1997.

Францыск Скарына. Зборнік дакументаў і матэрыялаў. – Мн., 1988.

Хрестоматия по истории Белоруссии. С древнейших времен до 1917 г. – Мн., 1972.

II. Навуковыя і вучэбныя выданні

Басаў А.Н., Куркоў І.М. Флагі Беларусі ўчора і сёння. – Мн., 1994.

Беларусы: У 8 т. Т. 1. Прамысловыя і рамесныя заняткі. – Мн., 1995; Т. 3. Гісторыя этналагічнага вывучэння. – Мн., 1999; Т. 4. Вытокі і этнічнае развіццё. – Мн., 2001.

Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім: Стэнаграма пасяджэнняў міжнароднага круглага стала, якія адбыліся ў Мінску 6-7 красавіка 1992 г. – Мн., 1992.

Беларусь на мяжы тысячагоддзяў / Адказ. рэд. **Хаўратовіч І.П.** – Мн., 2000.

Белорусы / Отв.ред.: **В.К.Бондарчик, Р.А. Григорьева, М.И. Пилипенко.** – М., 1998.

Белы А. Хроніка “Белай Русі”. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. – Мн., 2000.

Блинова Т.Б. Иезуиты в Белоруссии. – Мн., 1990.

Бярозкіна Н. Гісторыя кнігадрукавання на Беларусі (XVI – пачатак XX стст.). – Мн., 1998.

Галенчанка Г.Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар. – Мн., 1993.

Голенченко Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII вв. – Мн., 1989.

Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI – XVIII стст. – Мн., 1992.

Гісторыя Беларусі: У 2-х частках. Ч. 1. Са старажытных часоў да канца XVIII ст. Аўт. кал.: **І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава** і інш. – Мн., 2000.

Гісторыя Беларусі: У дзвюх частках. Частка 1 / Пад рэд. прафесараў **Я.К.Новіка і Г.С.Марцуля.** 2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае. – Мн., 2000.

Гісторыя Беларускай ССР: У 5 т. – Мн., 1972. – Т.1.

Гісторыя беларускай літаратуры: У 2-х т. Т. 1. – Мн., 1987.

Гісторыя беларускага мастацтва: У 6-ці т. Т. 2. – Мн., 1988.

Гісторыя беларускага тэатра: У 3-х т. Т. 1. – Мн., 1983.

Гісторыя сялянства Беларусі. Ад старажытнасці да 1861 г.: У 3-х т. Т.1 – Мн., 1997.

Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV – XV вв.) – М., 1975.

Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV – XVI вв. – М., 1963.

Гринблант М.Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. – Мн., 1968.

Грицкевич А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI – XVIII вв.). – Мн., 1979.

Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв. – Мн., 1975.

Дадзіёмава В.У. Гісторыя музычнай культуры Беларусі. Ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мн., 1994.

Дзмітрачкоў П.Ф. Аб паходжанні беларусаў, фарміраванні і развіцці беларускай народнасці. – Магілёў, 1992.

Дорошкевич В. Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы. Первая половина XVI в. – Мн., 1979.

Доўнар-Запольскі М.В. Асновы дзяржаўнасці Беларусі. – Мн., 1994.

Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. – Мн., 1994.

Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. – Мн., 2000.

Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. – Мн., 1994.

Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і Навагарадскі перыяд. – Мн., 1990.

3 гісторыі ўніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі). – Мн., 1996.

3 глыбіні вякоў. Наш край: гісторыка-культуралагічны зборнік. Вып. I. – Мн., 1996.

Иоффе Э. Страницы истории евреев Белоруссии: краткий научно-популярный очерк. – Мн., 1996.

Ігнатаўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – Мн., 1991.

Идеи гуманизма в общественно-политической и философской мысли Белоруссии (дооктябрьский период). – Мн., 1977.

Імя тваё Белая Русь. – Мн, 1991.

Кавалёў С.В. Героіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы. – Мн., 1993.

Канапацкі І.Б., Смолік А.І. Гісторыя і культура беларускіх татар. – Мн., 2000.

Конан У. Боская і людская мудрасць. Францішак Скарына: жыццё, творчасць, светапогляд. – Мн., 1990.

Копысский З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. – Мн., 1978.

Копысский З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – Мн., 1975.

Копысский З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – Мн., 1966.

Краўцэвіч А.К. Тэўтонскі ордэн: Ад Ерусаліма да Грунвальда. – Мн., 1993.

Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага. – Мн., 1998.

Криштапович Л.Е., Котляров И.В. Брестская церковная уния (прошлое и настоящее). – Мн., 1996.

Кром М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой половины XVI в. – М., 1995.

Лабынцаў Ю. Пачатак Скарынам: Беларус. друк. літ. эпохі Рэнесансу. – Мн., 1990.

Ліс А.С. Каляндарна-абрадавая творчасць беларусаў. – Мн., 1998.

Лойка П.А. Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі: Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI – XVIII стст. – Мн., 1991.

Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. – Мн., 1996.

Мараш Я.Н. Ватикан і католіцкая царква ў Беларусі (1569 – 1795). – Мн., 1971.

Марзалюк І.А. Гісторыя рэлігіі Беларусі. Вучэбны дапаможнік. – Магілёў, 1997.

Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X – XVII стст.). – Магілёў, 2003.

Марозава С. Уніяцкая царква ў культурна-гістарычным развіцці Беларусі (1596 – 1839). – Гродна, 1996.

Мартос А. Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни. Кн. в 3-х частях. – Буэнос-Айрес, 1966. Мн., 1990

Мікуліч Т.М. Мова і этнічная самасвядомасць. – Мн., 1996.

Мікуліч Т.М. Гісторыя развіцця этнічнай самасвядомасці беларусаў. – Гродна, 1998.

Молчанова Л.А. Очерки материальной культуры белорусов XVI – XVIII вв. – Мн., 1981.

На скрыжаванні думак. Вучоныя аб “белых плямах” гісторыі Беларусі. – Мн., 1990.

Нарысы гісторыі Беларусі: У 2-х ч. Ч.1. – Мн., 1994.

Насевіч В. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: Падзеі і асобы. – Мн., 1993.

Немировский Е.Л. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. – Мн., 1990.

Очерки истории науки и культуры Беларуси. IX – начало XX вв. (П.Т.Петриков, Д.В.Карев, А.А.Гусак и др.) – Мн., 1996.

Падокшин С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII в.). – Мн., 1970.

Падокшын С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура. (Філасофскі гістарычны аналіз). – Мн., 1998.

Падокшын С.А. Францыск Скарына. – М., 1981.

Парашкоў С.А. Гісторыя культуры Беларусі: Вучэбны дапаможнік. – Магілёў, 2001.

Парэцкі Я.І. Сымон Будны. – Мн., 1975.

Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М., 1959.

Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и судьбы восточного славянства – М., 1982.

Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция. – Мн., 1991.

Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве. – М., 1958.

Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. – М., 1961.

Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI – XVII вв. – Львов, 1957.

Рогалев А.Ф. Белая Русь и белорусы (В поисках истоков). – Гомель, 1994.

Рогалев А.Ф. Этнотопонимия Беларуси (на фоне этнической истории). – Гомель, 1993.

Рукапісная кніга на Беларусі ў X – XVIII стст. – Мн., 1993.

Саверчанка І.В. Канцлер Вялікага Княства: Леў Сапега. – Мн., 1992.

Саверчанка І.В. Старажытная паэзія Беларусі: XVI – першая палова XVII ст. – Мн., 1992.

Саверчанка І.В. Сымон Будны – гуманіст і рэфарматар. – Мн., 1993.

Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мн., 2001.

Скарына Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты пасхалія. – Мн., 1990.

Скарына і яго эпоха. – Мн., 1990.

Сокол С.Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половине XVII в. – Мн., 1984.

Спадчына Скарыны: 36 матэр. першых Скарынаўскіх чытанняў (1986). – Мн., 1989.

Спиридонов М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV – XVI вв.). – Мн., 1993.

Старостенко В.В. История общественно-философской мысли Средневековья и Возрождения в Беларуси: Учеб. пособ. – Могилев, 1996.

Старостенко В.В. Становление национального самосознания белорусов: этапы и основополагающие идеи (X – XVII вв.). – Могилев, 2001.

Ткачоў М.А. Замкі Беларусі. – Мн., 1987.

Ткачоў М.А. Замкі і людзі. – Мн., 1991.

Трещенок Я.И. История Беларуси. Часть 1. Досоветский период. – Могилев, 2003.

Трусаў О.А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI – XVII вв. – Мн., 1998.

Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985.

Урбан П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвінаў. – Мн., 1994.

Франциск Скорина и его время: Энцикл. справочник. – Мн., 1990.

Церашчатава В.В. Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI – XVIII стст. – Мн., 1985.

Цітоў А. Наш сімвал – Пагоня. Шлях праз стагоддзі. – Мн., 1993.

Цітоў В.С. Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці. – Мн., 1994.

Цітоў В.С. Этнаграфічная спадчына. Беларусь. Краіна і людзі: Вучэб.-метад. дапам. – Мн., 1996.

Цярохін С.Ф. Многія прайдуць пад імем маім (езуіты на Беларусі). – Мн., 1995.

Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – Мн., 1969.

Чаропка Вітаўт. Гісторыя нашага імя. – Мн., 1995.

Чигринов П. Белорусско-русские отношения: история и современность. – Мн., 1999.

Ширяев Е.Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. – Мн., 1991.

Эканамічная гісторыя Беларусі: Курс лекцый. 2-е выд. дапоўн. і дапрац. – Мн., 1996.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Мн., 1993 – 2001.

Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. – Мн., 1982 – 87 гг.

Этнаграфія беларусаў: Гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя. – Мн., 1985.

Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры / Отв. ред. **К.В. Чистов.** – Мн., 1987.

Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Вучэб. дапаможнік. – Мн., 1992.

Юхо Я.А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – Мн., 1991.

Юхо Я.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. – Мн., 1978.

ЗМЕСТ

УСТУП	3
Раздзел I. УТВАРЭННЕ ВКЛ, УКЛЮЧЭННЕ Ё ЯГО СКЛАД БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ	6
§ 1. Вытокі ВКЛ, яго этнічная аснова, прычыны ўтварэння	6
§ 2. Узнікненне і развіццё ВКЛ, фарміраванне яго тэрыторыі	15
§ 3. Дзяржаўна-палітычны лад ВКЛ, развіццё заканадаўства	27
Раздзел II. ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ І САЦЫЯЛЬНЫЯ АДНОСІНЫ НА БЕЛАРУСІ Ё ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVI стст.	40
§ 1. Змены ў сельскай гаспадарцы. Далейшае развіццё феадальных адносін	40
§ 2. Узрастанне ролі гарадоў. Развіццё рамёстваў і гандлю	55
Раздзел III. УНУТРЫПАЛІТЫЧНАЕ СТАНОВІШЧА Ё ВКЛ (сярэдзіна XIII – першая палова XVI стст.)	63
§ 1. Абвастрэнне ўнутрыпалітычных супярэчнасцяў у ВКЛ у 40 – 80-я гады XVI ст. Крэўская унія і яе ўплыў на становішча ў Княстве	63
§ 2. Княжанне Вітаўта. Барацьба феадальных групак за ўладу ў 30-я гады XV ст.	72
§ 3. Унутрыпалітычнае становішча ў ВКЛ у другой палове XV – першай палове XVI стст. Паўстанне М. Глінскага	79
Раздзел IV. ЛЮБЛІНСКАЯ УНІЯ ВКЛ У ПАЛІТЫЧНАЙ СІСТЭМЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ	88
§ 1. Перадумовы Люблінскай уніі	88
§ 2. Падрыхтоўка уніі. Люблінскі сойм 1569 года	92
§ 3. Умовы Люблінскай уніі. Ацэнка яе гісторыкамі	98
Раздзел V. АГРАРНАЯ РЭФОРМА 1557 ГОДА. СТАНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ФАЛЬВАРКАВА- ПАЇШЧЫННАЙ ГАСПАДАРКІ НА БЕЛАРУСІ (другая палова XVI – першая палова XVII стст.)	106

§ 1. Прычыны рэформы, яе вытокі	106
§ 2. “Устава на валокі” 1557 г. Асноўныя палажэнні аграрнай рэформы	109
§ 3. Уплыў аграрнай рэформы на далейшае развіццё феадальнай гаспадаркі на Беларусі, яе значэнне	116
Раздзел VI. ГАРАДЫ БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII стст.	122
§ 1. Колькасць і віды гарадскіх паселішчаў. Крыніцы росту гарадскога насельніцтва	122
§ 2. Эканамічнае развіццё гарадоў	129
§ 3. Сістэма гарадскога самакіравання	135
Раздзел VII. РЭЛІГІЯНА-КАНФЕСІЙНАЕ СТАНОВІШЧА НА БЕЛАРУСІ. БРЭСЦКАЯ ЦАРКОЎНАЯ УНІЯ	142
§ 1. Становішча праваслаўнай царквы. Распаўсюджанне каталіцтва на Беларусі	142
§ 2. Рэфармацыйны рух на Беларусі, яго ўплыў на рэлігійна-канфесійнае становішча	153
§ 3. Брэсцкая царкоўная унія. Абвастрэнне рэлігійных супярэчнасцяў на Беларусі ў канцы XVI – пачатку XVII стст.	159
Раздзел VIII. ЗНЕШНЯЯ ПАЛІТЫКА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА, ЯГО МІЖНАРОДНАЕ СТАНОВІШЧА	174
§ 1. Усходняя палітыка Княства	174
§ 2. Адносіны Вялікага княства Літоўскага з Тэўтонскім і Лівонскім ордэнамі	183
§ 3. Паўднёвыя накірунак у знешняй палітыцы ВКЛ	187
§ 4. Устанаўленне і ўмацаванне сувязей ВКЛ з Польшчай	193
Раздзел IX. РАЗВІЦЦЁ ЭТНІЧНЫХ ПРАЦЭСАЎ НА БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII ст. УТВАРЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАСЦІ	199
§ 1. Узмацненне этнічных працэсаў у сувязі з утварэннем ВКЛ. Умовы і фактары ўзнікнення беларускай народнасці	199
§ 2. Этнічная і тэрытарыяльная аснова беларускай народнасці	206
§ 3. Рост этнічнай самасвядомасці насельніцтва беларускіх зямель, формы яе вызначэння	215
§ 4. Міжэтнічныя кантакты і сувязі. Іх уплыў на фарміраванне беларускай народнасці	223
Раздзел X. КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIII – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII стст.	228

- § 1. Гістарычныя ўмовы развіцця культуры.
Рэнесанс на Беларусі, яго асаблівасці, уплыў
на духоўнае жыццё
- § 2. Народная творчасць беларусаў
- § 3. Развіццё асветы і адукацыі. Пачатак і распаўсюджанне
на Беларусі кнігадрукавання
- § 4. Літаратура і мастацтва
- § 5. Развіццё навуковых ведаў, грамадскай думкі

ЗАКЛЮЧЭННЕ

ЗАЎВАГІ

РЕКАМЕНДУЕМАЯ ЛІТАРАТУРА

Вучэбнае выданне

Дзмітрачкоў Пётр Фролавіч

БЕЛАРУСЬ У СКЛАДЗЕ
ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОВСКАГА
Другая палова XIII – першая палова XVII стст.

Вучэбны дапаможнік

Тэхнічны рэдактар *Г.М. Гладун*
Камп'ютэрная вёрстка *А.Л. Пазнякоў*
Карэктар *А.А. Чорная*

Ліцэнзія ЛВ № 384 ад 02.05.2003.

Здадзена ў набор 07.04.2003. Падпісана да друку 11.08.2003.
Фармат 60x84¹/₁₆. Папера афсетная № 1. Гарнітура Pragmatica.
Ум.-друк. арк. 17,9. Ул.-выд. арк. 18,9. Тыраж 530 экз. Заказ № 336

Установа адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А.А. Куляшова”, 212022, Магілёў, Касманаўтаў, 1

Надрукавана на рызографе паліграфічнага аддзела
МДУ імя А.А. Куляшова. Ліцэнзія ЛП № 281 ад 07.02.2001
212022, Магілёў, Касманаўтаў, 1

ISBN 985480011-3

9 789854 800110 >